

गोपालहृष्याभजनैरेमुयाममुदे भेते विरतिन्मया मह य. सदैव ॥
 वन्दे महान्भिरजि दिनेत्तु श्रंसद्गुण शिवरदस्मरणप्रदं मे ॥ ६ ॥
 योऽरनेरानुर्गमत्त यमध,शैर्धर्पनाशानगं
 येनानाशि तमधरा,नलिरदादर्से स्मनग्य हरिः ॥
 यस्माद्रात्रिचरेडनिम्बददलयम्येक्षणेनाऽऽमुरी
 सपद्य रयूत्तमे गुरुरे दृश्यं स मां पान्वलम् ॥ ७ ॥
 श्रीवियारण्यप्राणी क गहनविनर्ताद्वैतसन्धार्ययुक्ता
 काहं निव्य प्रहृन्याऽन्तरपि बहिरपि स्पष्टमालिन्यशाली ॥
 एव सत्यम्पट स्या किनु न पटुरल तद्रतार्पप्रसासे
 सदृष्टिं प्राप्य मिद्वाजनरुण इव वै गूढरन्नाड्यभूमौ ॥ ८ ॥
 अत्रलम्बाय पर मे नैव न वाक्यं न चास्ति मानमपि ।
 मुनिमनम इव तथाऽपि श्रीगुरकल्यात्रयाद्यते स्वमुदे ॥ ९ ॥
 सन्यासो वेदनेच्छकृत इह गदितो विद्या च द्विमाऽपि
 जीवन्मुक्ते स्वल्प बहुतरमुदित लक्षण च प्रमाणम् ॥
 अप्युक्तो वासनाना क्षय उपगदितश्चेतसोऽपि प्रणाश ।
 पयास्या स्य फलान्नीलभिहितमत्र तद्वोधिनेदान्तदृचि ॥ १० ॥

अथ पूर्णानन्देन्दुकौमुद्या' पौडशप्रकारास्य जीवन्मुक्तिविनेकटीकात्मकस्य महल्लोका-
 दराकीयविमर्शित्वेति—य वेदान्तेति । वेदेत्यादि कटादिसन्तमेक पदम् । वेदान्त उपनिष-
 द्भागः स एव वसन्त इत्यादौ सर्वत्रापि रूपकम् । तदीयेत्यत्र छुत्तोपैमेव विद्याजन्मन्यामपि
 वरादर्शनात् । तथा चाऽऽध्वणिना समामनन्ति—' एव हि न. पिता योऽस्माकमरिचायाः
 पर पार तारयसि ' इति ॥ १ ॥

एव शब्दापरोक्षवादप्रतिपादनपूर्वक प्रकृतप्रकरणप्रतिपाद्यमवयवेऽथ श्रीमद्भाष्यकारादीन्प्र-
 धानपूर्वाचार्यान्मध्यमभिरुच्येनैव चनयन्मस्याद्यष्टवेन भगवदवतारत्वेन श्रीऋष्यान्तान्साप्रदा-
 यिकृत्यसिद्ध्यर्थं प्रार्थयते—

मस्य इति । श्रीति । वेदवेदान्तोद्धरणलीलासान्ध्याद्भवति भाष्यकारे भगवदवतारीभूत-
 मस्वरूपकम् । कर्मट्यादि । सत्ताराधिमथनपूर्वकविवेकाद्यद्वैतप्रधानैक्यसाक्षात्कारान्तरत्न-
 निष्कासनसाधनमन्दरधारणसमानवार्तिकनिरचनलीलातोत्येन श्रीमसुरेश्वरापराभिविधिरू-
 पाचार्ये कूर्मरूपकमपि । वराह इत्यादि । पद्मपादिकाभिधाया श्रीशारीरकभाष्यटीकाया-
 प्रकटनच्छलेनद्वैतप्रसविद्याया एव भुव इव समुद्धरणलीलासाम्येन पद्मपादाचार्ये वराहरूपक-
 मपि । त्रोटकेति । त्रोटकाचार्ये नृसिंहरूपक तु ' भव शकस्तेदितक मे शरणम् ' इत्यादि-
 त्रोटकृतमात्रच दितश्रीमद्भाष्यकाराभिरवगुरस्तेत्रकृतिटील्येन मोहमहामुरतहारपूर्वक भक्ति-

मार्गिकप्रतिष्ठापनत एव । अथशब्दः प्रतिज्ञाताष्टव्यक्तिपूर्वदलतिर्यग्वैलक्षण्यार्थः । हरतेति । हस्तामलकाचार्यः प्रसिद्ध एव । तत्र—

‘घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा मन्यते निष्प्रमं चातिमूढः ।

तथा बह्ववद्भाति यो मूढदृष्टेः स नित्योपलब्धिव्यरूपोऽहमात्मा ’ ॥

इत्यादिप्रसिद्धस्वात्मानुभवमात्रचिदेनेन त्रिपादपरिमितभूमिमात्रयाचनात्रिलोक्यव्यापनवद-
खिलद्वैतशास्त्ररहस्योक्तस्तद्रूपकम् । सर्वेति सर्वज्ञात्ममुनीश्वरः संक्षेपशारीरकाचार्यः । तत्र
भृगुभ्राजः परशुरामस्य रूपकं तु यावद्देवादिराजसादिसंपद्धिदलनेन ब्राह्मणश्रेष्ठ एव रवारा-
ण्यप्रतिष्ठापनेनैव । रवीत्यादि । प्रकाशात्मेति । विवरणाचार्यः सुप्रथित एव । तत्रापि
श्रीरामरूपकं भीमांसकोपलक्षितनिखिलभेदवादिराक्षसक्षपणादिना समुचितमेव । आनन्देति ।
आनन्दगिरिरिसिमाप्यादिटीकाकारः प्रख्यात एव । तुशब्दोऽत्रानेकग्रन्थकर्तृत्वरूपवैलक्षण्यायैव ।
तेनात्रानन्तलोकाकर्तृश्रेष्ठकृष्णरूपकमपि सुघटमेव । फलितमाह भवेत्यादिशेषेण । अत्र
सुजगरूपकेण द्वैतरूपसंसारस्य कल्पितत्वादि चोच्यते ॥ २ ॥

अथ श्रीदत्तात्रेयमप्युसधत्ते—अत्यन्तेति ॥ ३ ॥

इदानीं मूलकारं श्रीविद्यारण्यं महीकुर्वस्तदवच्छेदेन स्वागिमतं याचते—

वेदेति । वेद एव स्व. ग्राही कल्पद्रुमस्तस्य याः शाखाः शाकलतैत्तिरीयायाः प्रसिद्धा
एव । आमोदेति । ‘आमोदः सोऽतिनिहारी’ इत्यमरात्पुराभिगन्धस्तेन मोदेर्भोगमोक्षानन्दैः ।
अगणितेत्यादि । असंख्यातमृद्गश्रेष्ठैरित्यर्थः । पक्षेऽनेकशुद्धनिरुद्धमन.मुखास्वादधुरंधरैरपी-
त्यर्थः । अगुञ्जि । ‘एतस्साम गायन्, स्ते’ इत्यादिश्रुतेः स्वानुभवप्रकाशनमप्यकारि । अमृतैः
पद्मप्यादिभूमिकानन्दैः । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ४ ॥

अथाद्वैतशास्त्रप्रदं स्वाचार्यं प्रणमति—

नित्यमिति । वेदेति । सर्वोपनिषद्ग्रहस्यविचारात्ब्रह्मोत्तरमीमांसात्मकाद्वैतविद्यारूपश्री-
रित्यर्थः । अपरं तु सरलमेव ॥ ५ ॥

एवं शिवभक्त्युपदेशप्रदं श्रीगुरुमपि प्रणमति—

गोपालेति । महापदेति । महादेवानभिधम् । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ६ ॥

अथ श्रीरघुवीर क्षेत्रनियन्तारं परमगुरुरथ प्रार्थयन्तस्तकाण्डरामायणार्थं मङ्गलाष्टकरूपवा-
क्यसार्थं ननरसलक्षणव्यङ्ग्यार्थं च कथयति प्रथमादिसत्तविभक्तिभिरपि य इत्यादिना—

यः । अज्ञानेति । अज्ञानमेवेशधनुर्निगुणबाहुर्भेद्यव.भ्रमयन्व.र.शरःसनं यमडाखण्डयदि-
त्यर्थः । अत्र प्रथमा विभक्तिर्ब्रह्मकाण्डार्थो रंश्रो रसः । य.मिन्यादि । य.भेद्यं सान्निभौम-
राज्यं पक्षेऽणिमादि, आशावशं तृष्णापरं न धानेन संपादय.म.सेत्यर्थः । अत्र द्वितीया
विभक्तिः, अयोध्याकाण्डार्थः, शान्तो रसः । येनेत्यादि । येन तमश्वरावलिः र.रादिचतु-

दंशसहस्ररक्षसपङ्क्ति । पक्षे वामप्रोधाद्यामुरसपत् । अनाशि निम्नसिता । अत्र पृतीया विभक्ति , अरण्यकाण्डार्थ , अद्भुतो रस । अनादित्यादि । हरि मुग्ध , पक्षे परमा यस्मै स्वस्तरप्यदास्तान् । अत्र चतुर्थी विभक्ति , किष्किन्धाकाण्डार्थ , हास्यो रस । यस्मादित्यादि । अत्र पञ्चमी विभक्ति , मुद्गरकाण्डार्थ । रात्रिति । रात्रे पक्षे महामोह । अत्रिभ्यद्भ्रूति प्रापेति भयानको रस । अदलदित्यादि । यस्येक्षणैः प्ररतरफडाक्षेपैराऽऽ-सुरी सपत्सवलसमुलरात्रणत्री पक्षे दम्भदर्पाद्यामुरसपप्रसिद्धेय , अदरद्विद्रोणाऽभूदित्यर्थ । अत्र षष्ठी विभक्ति , वीरो बीभसश्च रस , युद्धकाण्डार्थ । यत्रेत्यादि । अत्र सप्तमी विभक्ति , सर्वोत्तमवादिनोत्तरकाण्डार्थ , शृङ्गारो रसश्च । स इत्यादि । करणो भक्तिश्च रस ॥ ७ ॥

अथ प्रकृते स्वानधिकारमाशङ्क्य सदृष्टान्त तपाटन स्पष्टपति—

श्रीति ॥ ८ ॥

तत्रापि मानि च वारपति—

अवलम्बायेति ॥ ९ ॥

प्रकरणभेदमनुनामति—

सन्वास इति ॥ १० ॥

इह खलु सफलकारुणिकशिरोमणिर्मगवान्विद्यारण्याचार्य प्रस्थानत्रयचरितशास्त्रे मन्दम प्यापिकारिणांमत्तान्मर्थं पश्य सूत्रभाष्यस्य तापर्यमधिकरणमालया सपूर्णापनिपद्गाप्याणामनु भूतिप्रकाशेन धार्तिकनिरणयोश्च तत्साराभ्या समुद्धार्य तत्राप्यशक्ताना मन्दतरमन्दतमाधि कारिणामनापासेन बोधसिद्धये स्वगुरु भगवन्त भारतीतीर्थं संप्राप्य तत्त्वनिवेदिनिनेक-पञ्चक चित्रदीप च स्वकृत प्रदर्श्य ततस्तुष्टन तेन तृप्तिदीपादिदीपचतुष्टय योगानन्दाद्यान-न्दपञ्चाध्यायीरूपो ब्रह्मानन्दश्च कृत , सेय पञ्चदशो सर्वेदान्तगुरुलघुग्रन्थमथनसारात्मिका श्लोके प्रसिद्धा, तत्र तादृग्ग्रन्थसरलत्वेनाधिकारिणामनाधिकारिणा च सर्वेषा सधारण्येन पाटनप्रायश्चोऽनविकारिणोऽपि तत्त्वनिदमन्या सन्तस्तपौर्वापर्यतापर्यन्निचार्यैः रामित्वाद्या-मुरादिप्रकृतिप्रशादेव भरतादेरप्रवृत्ति पुराणात्तति चेत्तदा—

‘जक्षन्नीडव्रन्ति निन्दन्नित्यथोपीर्न किं श्रुतिम्’ ।

इत्यादिचित्रदीपादिवाक्याभासास्तथा ‘जनकादे कथ रात्रिमिति चेद्दृष्टवोधत । तथा तत्रापि चेतर्कं पठ यद्वा कृपि कुरु’ इत्यादितृप्तिदीपादिवाक्याभासास्तथा ताम्बूभूत ‘जक्षन्नीडव्रममाण स्त्रीभिर्नो यानैर्वा ज्ञातिभिर्वेति न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेपेन न श्रूणहत्याया न्यस्य पापम्’ इति च श्रुतिवाक्यजात तथा—

‘सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥
हन्वाऽपि स इमाल्लोकान् हन्ति न निवच्यते’ ।

इत्यादिस्मृत्यादिवाक्यजातं च प्रमाणत्वेनोदाहृत्य यथेष्टचेष्टाः स्वयं कुर्वन्तः सन्तोऽन्या-
नपि मुमुक्षून्वञ्चयन्ति तदिदमसहमानः सञ्ज्मीमद्भगवद्गीतानां सर्ववेदार्थत्वात्तद्भाष्याख्यप्र-
स्थानतात्पर्योद्धरणमिषेण यावदद्वैतनिष्ठापरायणश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासकाव्यादिवाक्यानां
स्वारस्यं विवृण्वन्नुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामकृतोपास्तित्वेनानुत्पन्नजीवन्मुक्तिफलत्वात्क्रियमानानां
नराणां जीवन्मुक्तिसाधनादि प्रदर्शयितुं ज्ञानिन्तां मन्यानां तु तदभ्रमभङ्गनपुरःसरं सन्मार्ग-
प्रवृत्तिं बोधयितुं च तथा मुमुक्षूणामपि पण्डितमन्यवञ्चनान्गोचनपूर्वकं ज्ञाननिष्ठान्तप्रवृत्त्यु-
त्साहार्यं च प्रसन्नमपि प्रौढकर्तृस्वाम्याद्भ्रंशरतात्पर्यं जीवन्मुक्तिविवेकाख्यं प्रकरणं विस्तरणा-
करोत् । अतोऽस्य पञ्चदश्या शेषशेषिमात्रं संबन्धः । तद्वतवाक्यार्थविवरणहेतुत्वात्चेतनेतन्मे-
लनपूर्वकं षोडशप्रकरणीत्यपि समाचक्षते केचिच्छिष्टाः । तत्र शिष्टाचारानुमितप्रयोजनकं
‘मङ्गलानि मङ्गलमन्यानि मङ्गलान्तानि प्रथन्ते शास्त्राणि वीरपुरुरकाण्यायुष्मत्पुरकामि
च भवन्ति’ इत्यादिप्रहाभाष्याख्यस्मृतिमूलश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं निर्विघ्नग्रन्थसमासितव्य-
धितिकलकं—

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महामत्मनः’ ॥^१

इति श्रुतेः श्रीगुरुर्विन्नेश्वरप्रणामात्मकं मङ्गलं स्वयं विधाय शिष्यबोधायानेकार्थगर्भितेन
स्वकीयमुदाभूतेन प्रकृतप्रकरणाविषयादिसूचकेन श्लोकेनाऽऽदौ निवधाति—

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

यस्येति । ‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतच्चद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-
ह्निरसः’ इतिश्रुतेर्यस्य मायावच्छिन्नरक्षणः प्रजापतिरकामयत् । प्रजायेयेतीत्युपक्रम्य ‘स
मूरिति व्याहत्’ ‘स भूमिमसृजत्’ ‘अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ यजूंश्चि’ इत्यन्त्रै-
तिरीयश्रुतेर्भूरादिव्याहतिरूपवेदाक्षरोच्चारणपूर्वकं प्रजापतिशब्दवाच्यस्य शुद्धसत्त्वप्रधाना-
ज्ञानप्रतिबिम्बरूपेश्वररजोगुणोपाधिकचतुर्मुखास्यलीलाविग्रहस्य भूम्यादिसकलजगन्निर्मातृत्व-
धरणाद्देवाक्षरोच्चारणानन्तरमित्यर्थः । यद्वा रजःप्रधानेश्वरस्य निःश्वसितमिव श्वासोच्छ्वास-
प्यापारजातमिज्ञानायासेन समुत्पन्नत्वात्सर्वेऽप्युगादिवेदा इत्युपलक्षणमितिहासादीनामपि
तथा च यान्छब्दब्रह्माऽपि यस्य निःश्वसितमेत्यर्थः । तथा यः परमात्मा वेदेभ्यः, वेद्यन्ते
ते वेदाः साक्षिदस्या मायासंकल्पारस्तेभ्योऽनन्तरमखिलं संपूर्णं जगत् । जीव ईशो

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

विशुद्धा चित्तया जीवेशयोर्भेदा । अविद्या ताच्चित्तयोर्गो पडरमाकमनादयः' इति वच-
नद्विशुद्धिदायदृग्भास्यजीवायनादिदृश्यपञ्चकानिरक्तोदभिन्नं दृश्यमित्यर्थः । निर्ममे ।
यथा हैन्द्रजालिक स्वसकल्लादेव मन्त्रादिनिशिष्टाजगरादिकमुपादयन्नेवं परमेश्वरोऽपि
मायिकमकलेश्यो विश्वमुपादितयान्यस्तमह वन्द इत्यन्वयः । मय्येति पाठस्तु माया तु
प्रवृत्ति विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्याययमभूतस्तु व्याप्त सर्गभिद जगत्' इतिश्रुति-
मूढकत्वादादेव एव । अहं व्युत्थितास्थितप्रज्ञो ग्रन्थहृत् । वन्दे कायिकादिभिविधप्रद्वीभायेन
नमस्कारोर्मति भावः । एतेन ब्रह्मणो जगज्जन्माद्यभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं तदम्यलक्ष-
णमुक्तम् । स्वरूपलक्षणार्थं विशिनष्टि—विद्येति । विद्या ' विद्ययाऽऽमृतमश्नुते ' इतिश्रुते-
र्ब्रह्मविद्यैव तीर्थमुपायो यस्मिन्विषये । यद्यत्तये ज्ञान विनोपायान्तरं नैवास्तीत्याशयः ।
एतेन निर्गुणत्वं द्योतितम् । सगुणब्रह्मणस्तुपासनादिलभ्यन्वात् । स चात्मी महेश्वरश्चेति
कर्मधारयः । महत्त्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वम् । ईश्वरत्व च नन्तकोटिब्रह्मण्डलान्मानादि-
प्रपञ्चाधिष्ठानत्वेऽपि शुक्तिक्रादिवक्त्रालत्रयेऽपि तदस्पर्शित्वरूप सामर्थ्यम् । उभयपदाम्याम-
नन्तता कालत्रयावाप्यत्वरूपिणी सत्यता च सूचिता । उपलक्षणमिदं ज्ञानसोदरपि । त
सच्चिदानन्दद्वैतभूमात्मानमित्यर्थः । गुरुरपेक्षे तु—योगभ्रष्टत्वादीश्वरापत्तात्वाद्वा स्वय-
प्रभातेदेवदेवस्य वेदाक्षरारोऽपि न त्वेक एव द्वौ त्रयो वा तेऽपि निश्चि-
तमिव श्वासोच्छ्वासासनदनायाससाध्या आसन् । उपलक्षणमिदं शास्त्रादेः । यस्य
महामहिम्नं सद्गुरोरोदचतुष्टयमप्यनायासासिद्धं तस्य शास्त्रादिसिद्धे केन कथा । सकलश-
ब्दब्रह्मपारगतोक्त्याऽनया श्रोत्रियवाक्य श्रौंगुरो प्रथमं लक्षणं ध्वनितम् । तथा य
आचार्यो वेदेभ्यः, तृतीयाथे पञ्चमी पूर्वोत्तरकाण्डात्मकेन्दैरित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डोक्तोपन-
यनमरम्योत्तरकाण्डोक्तनिर्वकल्पकाखण्डाद्वैतब्रह्ममसाक्षात्कारान्तोदेवोक्तमुक्तिमाधनैरितिभाषः ।
जगत्, स्वमनआदिसर्गद्वैतम् । अखिलम् । अकारो वासुदेव स्यादिति कौत्रोत्तर एव
वासुदेवाख्य परमत्मेन खिल नामरूपादिनाधेनावशिष्टोऽशो यस्य सत् । निर्ममे कृतवान् ।
एतेन वैदिकेकपूर्वोत्तरकाण्डोक्तसकलसानने सर्गमपि द्वैत वासुदेवमात्रामकं य सद्गुरु-
कृतगानिति वर्णनेन ' वासुदेव सर्गमिति स महामा सुदुर्लभ ' इति श्रीमद्भगवदुक्तेर्ब्रह्मनिष्ठ-
त्वाख्य द्वितीयं श्रीगुरुलक्षणं द्योतितम् । तथा च श्रुति—' तद्विज्ञानार्थं सद्गु-
रमेवाभिगच्छेत्समिपाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम् ' इति । स्मृतिरपि—' उपदेक्ष्यन्ति ते
ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ' इति । अत्र ज्ञानित्वं निरक्तश्रोत्रियत्वम् । तत्त्वदर्-
शित्वं ब्रह्मनिष्ठमिति । अहं तं विद्यातीर्थमहेश्वरं वन्दे । ' तीर्थं शास्त्राभ्य-
क्षेत्रोपायनारीरज सु च । अवतारविजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रियु ' इति मेदिनीकौशो-
क्तोर्निर्यायै तीर्थं शास्त्रं यस्य, विद्यैव तीर्थमश्वरो यस्य, विद्येन तीर्थं क्षेत्रं वास्यादिरूपं यस्य
विद्यायास्तीर्थमुपायो यस्मिन्, विद्येन तीर्थं पुष्करादि यस्य, विद्यायास्तीर्थमुपाध्यायं उप-

देष्टा, विद्यैव तीर्थं मन्त्र्यमात्यो यस्य यतिराजस्य स तथा । एतेनानुदरंभरितत्वत्त्वानुसंधान-
परायणत्वतत्त्वविद्यान्यानपेक्षत्वमन्दाधिकारितत्वविद्योपायप्रदत्वोपरागादिनैमित्तिकस्नानार्थमहा-
तीर्थानपेक्षत्वोत्तमाधिकारितत्वविद्यादानदक्षत्वब्रह्मविद्येतरासहायत्ववर्णनैः पूर्वोक्तलक्षणप्रपञ्चे-
नान्वर्थनामत्वमुक्तम् । अत एव स एव महेश्वरः शिवः ' मायिनं तु महेश्वरम् ' इतिश्रु-
तेरन्तर्यामी वा निरक्तनिर्गुणपरमात्मा वा तम् । शेषं प्राग्यत् । अत्र ' आत्मनाम गुरोर्नाम
नामातिक्रमणस्य च । श्रेयस्कामो न गृहीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ' इतिवचनाद्भारतीतीर्थं
इति स्वगुरोर्नाम तत्र भारतीत्याने तत्पर्यायीभूतविद्याशब्दः । प्रयुक्तः । वस्तुतस्तु भारती-
तीर्थः परमगुरुरेव विद्यातीर्थं एव स्वगुरुरेवाम् । तदुक्तमेतैः पूर्वोक्तमेव पाराशरमाधवे—

सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परं

गज्जन्सजनसङ्गतीर्थनिपुणः सद्बृत्ततीर्थं श्रयन् ॥

लब्धामाकलयन्प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो

विद्यातीर्थमुपाश्रयन्हृदि भजे श्रीकठमव्याहृतम् । इति ॥

एवं च यथाश्रुतमेव ज्ञाय इति व्येयं धीरैः । अत्र हि प्रथमन्याख्याने यस्येत्यादिनि-
र्मम इत्यन्तप्रत्येन ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणबोधितजन्मादिसूत्रशास्त्रार्थोन्निवसूत्रयोरर्थः संगृहीतः ।
तथा तमहं बन्द इत्यनेन गुर्वभिन्नपरमेश्वरचरणारविन्दयोरखण्डं कायिकादित्रिविधप्रह्वीभा-
वेन मुमुक्षुर्वेदान्तविचारपरायणो भवेदिति जिज्ञासासूत्रार्थोऽपि सूचितः । ' तद्विद्धि प्रणि-
पातेन ' इतिस्मृतेर्वेदान्तविचारस्य तत्पूर्वकत्वात् । शेषेण स्वरूपलक्षणबोधिसमन्वयसूत्रा-
र्थश्च । ननु भाष्यादौ जन्मादिसूत्र एव ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्तानन्दादिस्वरूपलक्षणमपि
विचारितं त्वया तु समन्वयसूत्रस्यैव तत्परत्वमुच्यते इत्यनुचितमेवेदमिति चेत् । सत्यम् ।
सैत्तिरीयकोपनिषदि ब्रह्मयल्याख्यप्रथमप्रश्ने ' ब्रह्मविदानोति परम् ' इति सर्वमनुत्तरका-
ण्डार्थं संक्षेपतः सूत्रितं कृत्वा किंलक्षणं तद्ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां ' सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' इति
ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमुक्तम् । भृगुवाङ्मयाख्याद्वितीयप्रश्ने तु भृगुवाख्यपुरास्य वरुणाख्यस्वपितरं
प्रति ब्रह्मविषयकं प्रश्नमुपन्यस्य ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
जीवन्ति । यद्यप्यन्त्यमिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ' इति ब्रह्मणस्तटस्थलक्षण-
मेव जन्यजगज्जन्माद्यभिल्लनिमित्तोपादानस्वरूपमुक्तं तदेव च सूत्रकृता जन्माद्यस्य यत् इति
फण्डतः सूत्रे संप्रथितम् । भाष्यादौ तु प्राक्तनमपि स्वरूपलक्षणं गृहीत्वोभयमपि विचारितं
यद्यप्यपि शुद्धस्वरूपलक्षणनिर्णयस्तु समन्वयसूत्रनिर्णीतब्रह्मात्मैक्यलक्षणाभेदमन्तरा नैव
संभवतीति तथोक्तम् । एतेन शास्त्रैकदेशसम्बन्धत्वमस्योक्तम् । शास्त्राल्कार्यान्तरस्थितत्वं तु
वक्ष्ये विविदिषान्यासमित्यादिनाऽनुपदमेव वक्ष्यति । तदुक्तं पाराशरपुराणे—

शास्त्रैकदेशसंबन्धं शास्त्राल्कार्यान्तरे स्थितम् ॥

अर्थं प्रकल्प्यं प्राहुः प्ररुणज्ञा मनीषिणः' इति ॥

अत्र तमहं यन्द इति गुर्वादिभङ्गयुपलक्षितसफा साधनान्मुमुक्षुरधिकारी । विशेष्येन-
नाद्वैतामतरं विषय । अहपदेन जीव्यादिद्वैतानर्थनिवृत्तिः प्रयोजन च सूचितम् । सं-
न्धस्तु ग्रन्थविषययो प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव. सुप्रसिद्ध एवेति सर्वमन्दातम् ॥ १ ॥

ननु कथमस्य प्रकरणस्य श्रीमद्गीताभाष्याख्यसृतिप्रस्थानतात्पर्यनिर्णायकत्वमित्यादाङ्क्य
तदाशयानिर्णयात्मकत्वादस्येति द्योतयस्तरज्ञानतत्फलप्रयोजकतन्व्यासयोर्विचिनकथनं प्रति-
जानीते वक्ष्य इत्यर्थेन—

वक्ष्ये विविदिषान्यासं विद्वद्भ्यासं च भेदतः ।

वेत्तुमद्वैतात्मतत्त्वमपरोक्षीकर्तुमिच्छा विविदिषा तथा न्यास ससाधनकर्मादित्यागस्तम् ।
तथा विद्वदिति । अद्वैतामतरापरोक्षरूपप्रहविद्यामानेषात्र विद्वान् । ज्ञानस्य वृत्त्यात्म-
कत्वेन शिक्षणस्थायित्वेऽपि तत्फलस्याज्ञानध्वंसस्य शुक्तिरजतादिद्यस्यदारोपितप्रतियोगि-
कत्वेनाधिष्ठानीभूताद्वैतात्मस्वरूपाशैकरूपव्याप्त्यापरोक्षतया तद्रूपेण सर्वदा वर्तमानतेति
तद्वत्ता सगता । तेन कियमाणो न्यास ससाधनकर्मादिकल्पापस्य विधिन्यागस्तमित्यर्थः ।
भेदतः । श्रीमद्गीताभाष्याख्यसृतिप्रस्थानतात्पर्योभूतसफीर्णोभयसन्व्यासविचनेन वक्ष्य
इति योजना । तथा हि श्रीमद्गीताभाष्य उपक्रमे तावदुक्तम्—तस्यास्य शास्त्रस्य सक्षेपतः
प्रयोजन पर नि श्रेयस सहेतुकस्य ससारस्यात्यन्तोपरमलक्षण तच्च सर्वकर्मसन्व्यासपूर्वकादा-
त्मज्ञाननिष्ठरूपाद्धर्माद्भवतीति । उपसहारेऽपि सर्वधर्मान्परित्यज्येतिश्लोकव्याख्याने—ततश्च
सर्वकर्मसन्व्यासाज्ज्ञाननिष्ठान्यामात्यन्तिक ससारोपरम इति सिद्धमिति च । अत्र सर्वकर्मस-
न्व्यासपूर्वकादिति सर्वकर्मसन्व्यासादिति च पदान्या विविदिषासन्व्यासावश्यकतात् । आत्म-
ज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्मादिति ज्ञाननिष्ठायामिति च पदान्या तु विद्वत्सन्व्यासावश्यकताऽप्युक्ता ।
यस्तुतत्त्वापरोक्षद्राव्यपूर्वकरहि करणान्त वरणोपरमणलक्षणज्ञाननिष्ठया विद्वत्सन्व्यास विनाऽ-
सभनात् । तदुक्त बार्तिकसारे—

‘अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ कर्मणे कथम् ।

कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतर’ इति ।

तदस्मिन्भाष्यप्रत्येऽपि सन्व्यासद्वय सर्वोर्णन्देव भातीत्यन्तो युक्तैरेष तद्वैदक्यधर्मप्रतिष्ठा ।
तथा मध्येऽपि वेदानिनाशिन नित्यमितिश्लोके भाष्यम्—‘तस्माद्गीताशास्त्र आत्मज्ञानरतः
सन्व्यास एनाधिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपरिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्याम’ इति ।
व्याख्यात चेद भाष्य सन्व्यासद्वयोपपादकमिति श्रीमदानन्दज्ञाने—तस्मादिति । सर्वव्यापा-
रोपरमात्मन सर्वकर्मसन्व्यासस्याविक्रिया मज्ञानानिरोधित्वाद्ययोजकज्ञानरतो वैधे सन्व्यासेधि-
कार. । सम्यग्ज्ञानरतस्ववैधे स्वाभाविके षड्भागनीति विभागमनुष्येयोक्तेऽर्थे वाक्यशेषाऽने-
गुण्य दर्शयति—तत्र तत्रेति । अस्यायमर्थ—प्रयुज्यते प्रवेते निवृत्तमार्गेऽधिकारी येन
नित्यानियमस्तुविनेरुत्क्षणेन ज्ञानेन तद्वतो मुमुक्षोरित्यर्थः । वैधे ‘एतमेव प्रवाजिनो लोक-

मिच्छन्त प्रव्रजन्ति' इति विधिप्राप्त इत्यर्थे । स्वाभाविके फलात्मयवैधे सन्यासे तु श्रुति 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' इत्यादि सुप्रसिद्धेति ।

ननु किमर्थं सन्यासद्वयं श्रुत्योक्तं यद्देवकथनं द्विविदिपादिसङ्ख्या भवतेदं प्रतिज्ञात-
मिच्छासाध्यस्य तत्प्रयोजने क्रमादभिधत्ते—

हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात् ॥ २ ॥

हेतू विदेहेति । तौ पूर्वोक्तौ विविदिपासन्पासविद्वत्सन्पासौ । क्रमादनुक्रमेण । विदेहमुक्ते 'ज्ञानसमकालमुक्त' इतिशेषार्थास्मृत्यादिमूर्त्यभूताभि 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' इत्यादिश्रु-
तिभिः पञ्चदशीतत्त्वविवेकोक्तज्ञानसमकालभाविदेहाभावरूपस्याद्वैतात्मकेवल्यस्य तथा जीव-
न्मुक्ते पञ्चम्यादिवक्ष्यमाणभूमिकास्थितिलक्षणसदेहकैवल्यस्य च हेतू कारणे भवत इत्य-
न्वयः । विविदिपासन्पास श्रवणाद्यन्यासजन्यासभावनानादिप्रतिबन्धच्छेसे सति विचारिततत्त्व-
मस्यादिमहाप्राक्त्यकरणकतत्त्वज्ञानद्वारा विदेहमुक्तेर्हेतुः । विद्वत्सन्पासस्तु मनोनाशवासना-
क्षयाद्यन्यासजन्यपञ्चम्यादिभूमिकाद्वारा जीवन्मुक्तिहेतुरित्याशयः ॥ २ ॥

तदेव ससाधनो जीवन्मुक्त्याख्योऽस्य प्रकरणस्य विशिष्टो विषयः सूत्रितः, सप्रति याव-
त्सन्पाससाधारणकारणमाह—

सन्पासहेतुर्वैराग्यं यदहहिरिजेत्तदा ।

प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्तद्भेदस्तु पुराणैः ॥ ३ ॥

सन्पासेति । विगतो रागो विषयप्रेमा यस्मात्तद्वाप सन्पासकारणं भवतीत्याशयः ।
तत्र प्रमाणत्वेन श्रुतिमर्थतः सप्रथमति—यदहहिरिति । तथा च श्रूयते लघुजागालोपनि-
पदि—'यदहरेव निरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति । एकाराम्या विना वैराग्यं सन्पासः,
सति च तस्मिन्विलम्बश्च वार्यते । तदुक्तं विश्वेश्वरीसंगृहीतस्मृतौ—

'यदा मनसि सजातं वैतृष्यं सर्वरत्नपुरं ।

तदा सन्पासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्यये' इति ॥

'युद्ध्याऽप्यन्यन्तपैरस्य य पदार्थेषु दुर्मतिः ।

वपनाति वासना भूयो नरो नासी स गर्दभः' ॥ इति वासिष्ठेऽपि ।

किं सर्वमन्यासहेतुरेकविधमेव वैराग्यम् । तथापि कुट्टीचकादितद्भेदे को हेतुरित्यत-
आह—तद्भेदस्तिविति । तुगन्द् शङ्कामानकः । तद्भेदो वैराग्यादिभेदः । शेष-
इति शेषः ॥ ३ ॥

सदेवाऽऽह—विरक्तिरित्यादिना स्वटल्लघुपाराशरस्मृतिविरुद्युदाहृतपाराशरपुराणवाक्य-
द्वयेन—

विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ।

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचके ॥ ४ ॥

एव तीव्रादिभेदेन विरक्तेर्द्विन्ययमुक्त्वा तीव्रविरक्तौ वक्ष्यमाणलक्षणाया सत्यामेव

‘ लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सारयाना कर्मयोगेण योगिनाम् ’

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तभगवदेकार्पणखुद्भया काम्यादिशून्यनित्यादिकर्म नुष्ठानपरो योगिशन्दे-
ष्टगृहस्थाद्यधिकारी वक्ष्यमाणलक्षणे कुटीचकाख्ये सत्यासे वर्तव्ये सति तद्विरुद्ध कर्म
त्यजेदित्युक्तं, तत्रोक्तविरक्तौ सत्या विमयमेकनिध एव सत्यास उतान्योऽपि कश्चिदस्तीत्य-
त्राऽऽह शक्त इत्यादिद्वितीयवाक्येन—

शक्तो बह्वदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते ।

मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने ॥ ५ ॥

शक्तस्तीर्थयात्रादानुष्ठानसमर्पदेहादिरित्यर्थ । बह्विति । वक्ष्यमाणलक्षण एव सत्यासभेद
इति यावत् । शिष्टं तु प्राग्भेदेन । वक्ष्यति चैत्रमेवात्र यात्रादीत्यादिना । ननु भगवदेव
तीव्रविरक्तौ सत्यासद्वय तीव्रतराया तु प्रागुपन्यस्ताया तत्कथं तत्साहचर्यसिद्धमित्यत आह—
तांवेत्यादिना । ‘ द्वय तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षत्रिभेदेत ’ इति वक्ष्यमाणवाक्तीव्रतराया
वक्ष्यमाणलक्षणाया विरक्तौ सत्या ब्रह्मलोककामधेद्वक्ष्यमाणलक्षण एव हंससंज्ञिते सत्यासे
कर्तव्ये सति योगी कर्माणि न्यसेदित्यादि प्राग्भेदाप्याह्वयान्वय । ननु ब्रह्मलोककामनाभावे
क सत्यास इत्याशङ्क्य समाधत्ते—मुमुक्षुरित्याद्युत्तरार्धेन । मुमुक्षु स्वामान द्वैतप्रधानो
कुर्मिच्छुरतीव्रतमाया दुधाया सत्यामन्नं विना यथा दीयमानेऽप्येहिवपारिकादिविषयजाते
तत्तृणीवृत्त्यान्नाप्राप्त्यै व्ययधानलेशमप्यसहिष्णु सत्तदेकार्थी भवति तद्वदद्वैतब्रह्मा मत्तारूपमो-
क्षमात्रार्थैत्यर्थ । उक्तं होत्रमेव श्री मद्वातिकचारचरणारविदपरागैर्वीतिकामृते—

नरकादिव निर्निष्णा यात्रन्नाऽऽ ब्रह्मणो नर ।

न तानदधिकारोऽस्ति वैरत्यज्ञानवर्मनि ॥

सर्वासङ्गविनिर्मुक्तो मोक्षमात्रप्रयोजन ।

अतोऽधिभियते प्रप्यग्ज्ञानोत्पत्तौ न रागान् ॥ इति ॥

त तु—साक्षादिति । लोकातरगतिव्ययधान विनेहैवेत्यर्थ । विज्ञानेति ।
दृष्टादिद्वाराऽऽमज्ञानहेतानिपर्य । परमे हंस एतन्नमके वक्ष्यमाणलक्षणे सत्यास
इत्यादि पूर्वभेदेन योग्यम् । तथा चोक्तं छान्दोग्ये ‘ सर्व एते

पुण्यलोका भवन्ति' इति ब्रह्मचर्यादित्रयाश्रमिणां फलमुक्त्वा ' ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ' इति । अत्रेदं भाष्यं श्रीमद्भगवत्पादीयम्— ' अवशिष्टस्त्वनुक्तः । परिव्राज्जसंस्थो ब्रह्मणि सम्यक्स्थितः सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणममरणभावमात्यन्तिकमेति नाऽऽपेक्षिकं देवाद्यमृतत्ववत् । पुण्यलोकापृथगमृतत्वस्य विभागकरणात् । यदि च पुण्यलोकातिशयना-
त्रममृतत्वमविष्यत्ततः पुण्यलोकाद्विभक्तं नावश्यत् । विभक्तोपदेशत्वादात्यान्तिकममृतत्वमिति गम्यते ' इति । विवृतमिदमानन्दज्ञानैः— ' आश्रमेषु प्रदर्श्यमानेषु किं परिव्राण्मुख्यो न प्रदर्श्यते तत्राऽऽह—अवशिष्टस्त्विति । कुतो हि पुण्यलोकवैलक्षण्यममृत वस्येत्याशङ्कयो-
क्तम्—आत्यन्तिकेति । तस्याऽऽपेक्षिकात्वाभावे हेतुमाह—पुण्यलोकादिति । अमृत-
त्वस्य पुण्यलोकात्पृथग्विभागकरणात्ततोऽन्यत्वादात्यन्तिकत्वासेद्धिरिति योजना । उक्तमेवाथै
न्यतिरेकमुखेण साधयति—यदि श्रेत्यादिनेति' इति ॥ ५ ॥

ननु का सा विरक्तेर्मन्दता यदपेक्षया तस्यास्तीब्रत्वादिकमुक्तमित्याशङ्क्य तद्विषयमभिनीय दर्शयति—

पुत्रदारधनादीनां नाशे तात्कालिकी मतिः ।

धिवसंसारमितीवृक्स्याद्विरक्तेर्मन्दता हि सा ॥ ६ ॥

पुत्रेति । दाराः स्वरमणी । आदिना तादृशमेवपात्रं मित्रादि । तात्कालिकी ।
पुत्रादिनाशाव्यवहितोत्तरक्षणमारभ्य यदाऽस्य तद्विषयकप्रमोदयत्तदध्यवहितद्वितीयक्षणात्रा-
वस्थायिनीत्यर्थः । अत्राग्रे सेति तच्छब्दाद्येति यच्छब्दो बोध्यः ॥ ६ ॥

एवं तीव्रादिवैराग्ययोरपि लक्षणे क्रमेण साभिनयमाहास्मिद्धित्वादिपादोनद्राभ्याम्—

अस्मिञ्जन्मनि गा भूवन्पुत्रदारादयो मम ।

इति या सुस्थिरा बुद्धिः सा वैराग्यस्य तीव्रता ॥ ७ ॥

अदिना धनादि । अत्रापि प्राग्वत्तद्विनाश एव प्रयोजको ज्ञेयः । अत्रास्मिञ्जन्मनी-
त्युक्त्या निरक्तविरक्तेर्मित्वानित्यविवेकाजन्यत्वमेव । स्वमपि तपसा जन्मान्तरे तादृगुनादि-
लाभाशासंभवात्, विवेकजन्यत्वे तु 'कर्मचितो लोकः क्षीयते । एषमेवाऽत्र पुण्यचितो
लोकः क्षीयते' इत्यादिव्याप्तिवर्तित्तुल्या सर्वस्यापि वैपरीत्यमुख्याय दिनशरवोवया तद-
संभवात् । तत्रापि क्षणिकवसंभवेन पूर्वत्रातिव्याप्तिव्यावृत्तयेऽत्रेतिपदेनाभिनीतबुद्धि वि-
शिनष्टि—सुस्थिरेति । तादमाधिदैविकादिविद्वैरप्यलवम् । एव वैरिपुत्राद्यनिःछादा-
द्यमेव तद्विषयम् ॥ ७ ॥

पुनरावृत्तिसहितो लोको मे माऽस्तु कश्चन ।

इति तीव्रतरत्वं स्यान्मन्दे न्यासो न कोऽपि हि ॥ ८ ॥

कश्चनेति । ब्रह्मलोकोऽपि । ' इम मानयमायतं नाऽऽर्तन्ते ' इति श्रुतेर्मन्वन्तरान्तरे पुनरावृत्तिप्रदोपासनादिसाप्यस्तु मे मैत्रास्वित्यर्थ । ननु मदवैराग्येऽप्यस्ति वक्षित्त-
न्यासभेद इत्यत्राऽऽह—मन्द इत्यन्तपादेन ॥ ८ ॥

अस्वेन वैराग्यद्वये प्रत्येक सन्यासद्वयात्तत्त्वार्तुभिष्यमथापि किं प्रत्येकमेव तेषा लिङ्गभेद
उत द्वयोर्द्वयैरेवेत्यत आह—यात्रादीत्यादिद्वाम्याम्—

यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्या तीव्रे न्यासद्वयं भवेत् ।

कुटीचको बहूदश्रेत्युमाधेतौ त्रिदण्डनी ॥ ९ ॥

आदिना स्वप्रथितरभक्षम् ॥ ९ ॥

द्वयं तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षविमेदतः ।

तीव्रतर इति । अत्रापि वैराग्ये सतीति पूर्णदेवाध्याहार । ब्रह्मलोकेति । इह
तद्विषयकेच्छाभेदादिति शाकपार्थिनादिनस्तमास ।

हसादिलक्षण सक्षिपति तदित्यर्धेन—

तल्लोके तत्त्वविद्भ्रंसो लोकेऽस्मिन्परहंसकः ॥ १० ॥

तस्मिन्ब्रह्मलोके । तत्त्वविदिति भाविनी वृत्तिमाश्रियैरुक्तम् । अस्मिन्लोके यस्तरजविसन्त
न्यासी भवेत्सोऽपि परहंसक एवेति विद्वत्सत्याससग्रह । कुटीचकाचोरव त्रिदण्डवोत्तरन
योर्हंसत्रिनिदिपुगोणनिद्वपरमहसयोरैकदण्डवमार्थिकमेव । अत्रास्मिन्लोके तत्त्वविदित्यनुकृष्य
भवितुमिच्छु सनित्यप्याह्वय परहंसको भवेदिति निविदिपासन्याससग्रह ॥ १० ॥

नन्वेवमपि कस्तत्तदाचार इत्यत आह—

एतेषां तु समाचाराः प्रोक्ताः पाराशरस्मृतौ ।

ध्याद्यानऽस्माभिरत्राय परहंसो विविच्यते ॥ ११ ॥

एतेषां त्विति । पाराशरेति । निषयसप्तमीयम् । पृष्ठतपाठे तु सरल एवार्थ ।
तर्हि किं प्रवृत्ते निरूप्यत इत्यत्राऽऽह—अस्माभिरित्यादिना । अय, वक्ष्ये निविदिपायास
मिति प्राक्प्रतिज्ञात्वेन प्रवृत्त इत्यर्थ । विविच्यते, लक्षणसाधनप्रयोजनप्रमणोतिवर्तव्यतानि-
रूपणोर्विद्वदाद्यधिकारिभेदेन द्विविधोऽपि परमहंससज्ञ सत्यास पृथक्कथ्यत इत्येतत् ।
एतेनात्र जीनमुक्तेरुपोपायनापरहंसो विविच्यत इति प्रतिज्ञाऽनुचितति परास्त तस्या
एतद्वयोन्यत्वात् ॥ ११ ॥

तद्विवेकमेव सूत्रयति—

जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेति परहंसो द्विधा मतः ।

प्राहुर्ज्ञानाय जिज्ञासोन्यासं वाजसनेपिनः ॥ १२ ॥

जिज्ञासुरिति । मतः श्रुत्यादेः संमत इत्यर्थः । जिज्ञासोः संन्यासे
'एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्त' प्रव्रजन्ति' इति बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति—
प्राहुरिति । वाजसनेपिनः । वाजमन्त्रमिति तैत्तिरीयकनार्तिकोक्तेराजपदवाच्यमत्र सनोति
पणुधातोर्दानार्थत्वादतिथिवृन्दाप ददातीति वाजसनस्तस्यापत्य वाजसनेयो याज्ञवल्क्यस्तेन
प्रोक्तं शुद्धयञ्जुरधीयते विदन्ति येति ते तथा काष्ठादिशारिन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्तश्रुतेरर्थं संगृह्णाति प्रवाजिन इत्यर्थेन—

प्रवाजिनो लोकमेतमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति हि ।

प्रवाजिनः । प्रोक्तविरक्त्या मनुष्यपितृदेवलोकाकृतृणीकरणान्नित्यादिकापिकादिसर्वकर्मभ्यः
प्रव्रजनलक्षणतदनादरशीलाः सन्त इत्यर्थः । एतमेष । प्रकृतमेवाद्वैतस्वप्रकाशमेवाऽऽ-
त्मानं साक्षित्वोपलक्षित स्वरूपमेव । इच्छन्तः । दशमादिवदज्ञानपिहितत्वादासवाक्य-
जज्ञानेनाऽऽस्तुमिवाभिलषन्तः । प्रव्रजन्ति । प्रकर्षेण पारमहस्यं सपाद्य ब्रह्मनिष्ठमाचार्यं
प्रति श्रवणादिजन्यज्ञानार्थं गच्छन्तीति यावत् । यद्वा त्रिदण्डिनो वाऽत्र प्रवाजिनः । तदुक्त
वार्तिके—

प्रवाजिनोऽत्र गृह्यन्ते प्रसिद्धैर्यदि वा परे ।

त्रिदण्डिनः समाख्यायास्तेष्वेनातिप्रसिद्धित ॥ इति ।

अवधारणेन मनुष्यादिलोकत्रयेच्छ्रुता नैव पारमहस्येऽधिकार इति ध्वन्यते । एवमेवात्र
श्रुत्यन्तरमपि—'अथ परित्राद्विनिर्णनासा मुण्डोऽपरिमह. शुचिरद्भोही ब्रह्मभूयाय भवति'
इति. १. मित्रात्त्वोद्भवे. त्वाग्रमात्रे. नैत्र. श्रवणतै. मुख्योऽधिकार. दृष्टकृत्पर. १. व्यापे. नु. 'वस्त-
सस्योऽमृतत्वमेति' इतिश्रुत्यादिता यस्य ब्रह्मणि सस्या समाप्तिरनन्यव्यापारत्वरूप तन्निष्ठत्व
तस्य श्रवणादिषु मुख्योऽधिकार. ।

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि जाग्रत स्वपतोऽपि वा ।

न विचारपर चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥

आ सुतेरा मृते काल नयेद्देवान्तचिन्तया ।

इयादिस्मृतिषु सर्वदा निचारनिधानात् । सा च ब्रह्मणि सत्या त्रिना
सन्यासमाश्रमात्तरस्थस्य न सभजति स्वरुश्रमानुष्टाननिहितवर्मानुष्ठानैयप्रयादिति ।

एव वक्ष्ये त्रिनिदिपान्यासमिन्यादिसार्धैकादशश्लोके सूत्रितमर्थं विवृण्वप्रतिजानीत
एतस्येत्यर्थेनै—

एतस्यैपाथं तु गद्येन वक्ष्ये मन्दबिबुद्धये ॥ १३ ॥

गद्येन, अनियताक्षरेण दण्डकापरनामरगाधारयच्छन्दोविशेषेणेत्यर्थ । तप्रयोजन
मन्देति ॥ १३ ॥

वक्ष्य इत्यादिप्रतिज्ञाया त्रिनिदिपासयासस्य प्राथमिकत्वात्प्रतिपादिकाम् ' एतमेव
प्रत्राजिनो लोकमिच्छन्त प्रत्रन्ति ' इति श्रुतिं विवृण्वस्तत्रलोकशब्दार्थं कथयति—

लोको हि द्विविधः—आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति ।

लोको हीति । द्वैविध्यमेव विशदयति—आत्मेति । लोक्यतेऽनलोक्यते साक्षितया
दृश्यमनेनेति लोक स्वप्रकाश परममा । नयेव व्युत्पत्तौ न शुद्धनक्षसिद्धि । साक्षिता
क्ष्यादिसमर्थ परममनि कल्पित ' साक्ष्याभावे न साक्षित्व केवलानुभवामनि ' इति
पार्तिकस्य, ' चेत्योपरागरूपा मे साक्षिताऽपि न तात्त्विकी ' इत्यद्वैतमकरन्दस्य,
' अविद्यातद्रूपन्यतरप्रतिनिम्बित चैतन्य साक्षि ' इत्यद्वैतसिद्धे, ' मोहांतीतो विशुद्धो
मुनिभिरभिहितो मोहसक्न्तमूर्ति साक्षी ' इति प्राचीनाचार्यमचनस्य च स्वारस्येन तस्य
सोपाधिकत्वादिति यदि निभाव्यते तदा लोक्यते मुमुक्षुभिस्तत्त्वमस्यादिनाक्यजन्यदृढापरोक्ष
ज्ञानेन साक्षात्त्रियत इति लोक शुद्धाद्वैत प्रत्यम् । अत एवाऽऽमेति कर्मधारय । तदुक्तम्—

' यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति त्रिन्यानिह ।

यच्चास्य सततो भावस्तस्मादा मेति भण्यते ' ॥ इति ।

अनात्मेति । लोक्यते साक्षिचिता भास्यत इति तथा । अनामेत्यादावपि कर्मधारये
सर्वोऽपि दृश्यपदार्थ ।

अत्राऽऽमलोकस्य दृक्त्वेनाव्यभिचारित्वादेकत्वेन श्रोतृबुद्ध्यारोहसमयेऽप्यनामगेवस्या
तयात्वेन श्रोतृबुद्ध्यारोहासमनात्तदनुग्रहाय सप्रमाण त्रैविध्यमभिधत्ते तत्रेत्यादिना—

तत्राऽऽमलोकस्य त्रैविध्यं बृहदारण्यके तृतीयाध्याये श्रूयते—“ अथ
त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं
मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जयशो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोकः ” इति ।

जय्य प्रसिद्ध्या जेतु शक्य । अत्रायशब्द पुत्रमहचर्याद्विधादिपर । कर्मणा,

नित्यादिना । पितृलोकः, स्वर्गाख्यश्चन्द्रलोक इति यावत् । विद्याया, दहराशुपासनया । देवलोकः, सयलोक एव ब्रह्मलोकाख्यः । अनयोश्चन्द्रादिलोकयोः पितृलोकादित्त्वं चक्ष्यत्यत्रैव तप सिद्धिरूपजीवन्मुक्तिप्रयोजननिरूपणे ' य एव विद्वानुदगयने प्रमीयते ' इत्यारभ्य ' सायुज्यं सलोकतामामोति ' इत्यन्तश्रुतिव्याख्याने ।

आत्मलोके किं मानमित्यत्राऽऽहाऽऽत्मलोकश्चेत्यादिना—

आत्मलोकश्च तत्रैव श्रूयते—“ यो ह वा अस्माद्योकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति ” इति । “आत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म *क्षीयते ” इति च । यो मांसादिकपिण्डलक्षणस्वलोकं परमात्मारूपमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वा अग्रिपते स स्वलोकः परमात्माऽविदितोऽविद्यया व्यवहितः सन्नैनमवेत्तारं प्रेतं मृतं न भुनक्ति शोकमोहाद्विद्वोपापनयनेन न पालयति । उपासकस्य ह निश्चितं कर्म न क्षीयत एकफलदानेनोपक्षीणं न भवति । कामितसर्धफलं मोक्षं च ददातीत्यर्थः । षष्ठाध्यायेऽपि—“ +किमर्थं वयमध्येष्यामहे किमर्थं वयं यक्ष्यामहे किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति । येऽप्रजामीशिरे ते श्मशानानि भेजिरे । ये प्रजा नेशिरे तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ” ।

तत्रैव, तृतीयाध्याय एव । हकार प्रसिद्धौ । वा इत्यवधारणे । अस्माद्योकान्मनुष्यलोकात् । प्रैति लोकान्तर गच्छति । स यतोऽविदितोऽज्ञानी, अत एनमद्वैतस्वप्रमानन्दमत्मानं नैव भुनक्ति तदभिजात्माऽमृतत्वेन नैव तिष्ठतीति प्रतिहमेवेत्यन्वयः । उपासीत, ध्यायीत । अस्याऽऽमोषासकस्य कर्म, पुण्यकर्मफलं मुखं नैव क्षीयत इति योजना । तदुपासनस्य चित्तनिरोधद्वारा सकलप्रतिबन्धनिरासपूर्वकं महावाक्यार्थस्वर्याऽज्ञानप्यसांमुक्तिरूपत्वेनैवोक्तमुत्सव्याक्षयत्वमित्याशयः । अत्राऽऽद्वयार्थं वाक्यान्तरं सत्रादयति—पठेति । प्रजा पुरादिः ।

नन्यस्तेनमात्मलोकादिभेदेन लोकद्वैतव्यं तथाऽपि प्रवृत्ते किमापातमित्याशङ्क्य प्रवृत्तश्रुतीत्यर्थं एतेति कथयत्पेवं चेत्यादिना—

* ग. प. छ. पुस्तकेषुः क्षीयत इति चेत् आरभ्य, षष्ठाध्यायेऽनीत्येनदन्त पाती ग्रन्थो न विद्यते। + क. स. ग. प. छ. पुस्तकेषु किमर्थमित्याशङ्क्य किं प्रजयेत्येनदन्तर्वर्ती विषयो नहि। × क. स. ग. प. छ. पुस्तकेषु ये प्रजामित्यनो भेजिरे इत्यश्विदो ग्रन्थो न विद्यते ।

एवं च, एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यत्राऽऽत्मलोकौ
विवक्षित इति गम्यते ।

विवक्षितः । श्रुतेरिति शेष ।

तत्र हेतुमाह स वा एष इत्यादिना—

स वा एष महानज आत्मेति प्रकान्तस्याऽऽत्मन एतच्छब्देन
परामृष्टत्वात् ।

एत श्रौतप्रसिद्धया लोकशब्दस्याऽऽन्वयाच्चिन्ना प्रकृतश्रुतावुपपाद्य योगवृत्त्याऽप्युपपादयितुं
स्वाभिमतता लोकशब्दव्युत्पत्तिमाह—

लोक्यतेऽनुभूयत इति लोकः । तथा चाऽऽत्मानुभवमिच्छन्तः प्रव्रज-
न्तीति श्रुतेस्तात्पर्यार्थः सपद्यते ।

लोक्यत इति । अधिकारिभिरिति शेष । फलितमाह—तथा चेति ।

उक्तेऽर्थे स्मृतिं स्यादयति—

स्मृतिश्च—“ ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः ।

शान्तिदान्त्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो भवेत् ॥” इति ।

स्मृतिश्चेति । ब्रह्मण, बृह बृहि बृद्धाविति स्मरणासकोचे कारणाभावान्निरति-
शयमहत्त्वसालिन्वेन त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य सच्चिदानन्दामनो यद्विशिष्ट दृढापरोक्षसाक्षा-
त्काररूप ज्ञान तदेव लाभ इष्टप्रस्तुयोगस्तस्मा इत्यर्थः । ‘ आमलामान्न पर नियते ’ इति
सत्यापादापराभिधहिरण्यकेशिधर्मसुत्रोक्तेरामप्रद तज्ज्ञानमपि लाभत्वेनोक्तमित्याशयः । शान्ति-
रन्त करणस्य स्वाधिकारानुपयुक्ताना लोकिकादिवृत्तीना वैयर्थ्यनिश्चयेन त्यागः । एव स एव
बहिष्करणाना दान्ति । आदिना तितिक्षादि । सर्वैरित्युक्ते शमादिषु श्रौतेष्वमानित्वादिषु
स्मार्तेष्वेकमपि साधनं नात्रोपणीयमिति भावः ।

एव त्रिविदिपासन्यासे प्रमाणमुपपाद्य त्रिविदिपासन्यासशब्दार्थमाहेत्यादिना—

इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सम्यगनुष्ठितैर्धेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया
विविदिपथा संपादितत्वाद्यं विविदिपासन्यास इत्यभिधीयते ।

‘ अनेकचमससिद्धस्ततो याति परा गतिम् ’

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तैर्जमान्तर इति युक्तमेव । सम्यक्त्वं तु कर्तृत्वाभिमानकलेच्छाभास-
पूर्वकान्तर्यामीश्वरचरणैकसमर्पितत्वं । एतद्रप्युक्तं तत्र—

‘ मदर्धमपि कर्माणि कुर्वन्तिस्त्रिमनाप्स्यसि ’ इति ।

‘ एतान्यपि तु कर्माणि सद्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चिन मतमुत्तमम् ’ ॥ इति च ॥

वेदानुवचनेत्यादि । अत्राऽऽदिना यज्ञदानतपांसि । तथा च श्रूयते बृहदारण्यक-
पठे—‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन’ इति ।
अयमर्थः—वेदानुवचनादिषु त्रैवर्णिकानामप्याधिकारादत्र ब्राह्मणशब्दो द्विजपरस्तेन ब्राह्मणा
ब्राह्मणशब्दियवैद्यास्तं पूर्वोक्तमेतं स्वप्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षं साक्षित्वोपलक्षितग्रहैतच्चिदात्मान-
मिन्यर्थः । वेदानुवचनेन यथाविध्यधीतसाङ्गस्वशाखाजपेन । तथा यज्ञेन । ‘अफलाकाङ्क्षि-
भिर्यज्ञो विविद्यद्यो य इज्यते । यद्यन्मेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः’ इति स्मृतेः
पञ्चमहायज्ञान्तर्गतब्रह्मयज्ञेतरदेवयज्ञादिरूपेणेत्यर्थः । तथा दानेन । ‘दातव्यमिति यद्दानं
दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्’ इति श्रीमद्भगवद्गीता-
विवृतेन सात्त्विकवित्तवितरणेनैव । तथा तपसा कृच्छ्रादिलक्षणेन । यद्वा—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमाहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
‘मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तं कायिकादीति यावत् । तथाऽनाशकेन, अनशनप्रतेन । ‘तप
इति तपो नानशनत्वरं तदुर्ध्वं तदुराध्वं तस्मात्तपसि रमन्ते’ इति तैत्तिरीयकश्रुतिप्रसि-
द्धेनेत्यर्थः । विविदिपन्ति वेदितुमिच्छन्ति । अत्र वेदानुवचनं ब्रह्मचर्यं यज्ञो दानं च
गार्हस्प्ये तपोऽनाशकं च वानप्रस्थ्य इत्याश्रमविभागोऽपि ज्ञेय इत्याशयः । ननु यदि वेदानु-
वचनादिकर्मभिरैव ब्रह्मज्ञानं चोक्तिं संन्यासेन रामादिना चेति चेन्न । कर्मणां तत्त्वज्ञान
प्रति बहिरङ्गसाधनान्वासंन्यासादेस्त्वन्तरङ्गसाधनत्वञ्च । तदुक्तं वार्तिककारे श्रीमद्विद्यारण्यगुरु-
भिरैव—

‘बहिरङ्गं कर्मजातं संन्यासस्यान्तरङ्गता ।
प्रत्यासन्नतराः शान्तिदान्याद्या इत्यसौ क्रमः’ ॥ इति ।

तथा वेदानुवचनादिपदार्थोऽपि तत्रैवेक्तः—

अर्धात्तपस्य जपो यज्ञो दशोदिकस्तथा ।
दानं धान्यधनार्दानां तपः कृच्छ्रादिरूपकम् ॥
अनादाकं निजाहारसत्यागो मरणापधि ।
एतैर्वेदितुमिच्छन्ति ब्राह्मणाः शास्त्रज्ञोविदाः ॥ इति ।

अत्रेष्टतपस्येन ब्रह्मज्ञानरुचिः । तदनुक्तमस्मिन्नेव ग्रन्थे—‘इष्टेति रश्चिरत्र स्थाना
चोक्तः कर्मभिर्भवेत्’ इति । रश्चिन्त्येभेदं पितृदत्तमनस्य गुड इच्छाऽन्वेष

विविदिष्या धर्मपत्न्यादिप्रतिबन्धाभावे सति यथाविधिप्रैषोच्चारपूर्वकदण्डकमण्डलुकापायाङ्कि-
तकन्थाकौपीनद्वयाचारवस्त्रकशाव्यात्यशर्हिर्वासाम्बकनसनपञ्चकेतरपरिग्रहराहित्यमेव चतुर्थीश्र-
मात्यविविदिषासंन्यासत्वमिति तदृक्षणमपि ज्ञेयम् ।

तत्र प्रथमे प्रमाणमुपन्यसति—

त्यागश्च तैत्तिरीयादौ श्रूयते—“ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे-
नैके अमृतत्वमानशुः ” इति । अस्मिंश्च त्यागे स्त्रियोऽन्याधिक्रियन्ते ।
+ भिक्षुकीत्यनेन स्त्रीणामपि प्राग्विवाहः द्वा वैधव्यादूर्ध्वं संन्यासेऽधि-
कारोऽस्तीति दर्शितम् । तेन भिक्षाचरं, भोक्षशास्त्रश्रवणम्, एकान्त
आत्मध्यानं च तामिः कर्तव्यं, त्रिदण्डादिकं च धार्यम् । इति मोक्षधर्मे
चतुर्थरीटीकायां सुलभाजनकसंवादः । शारीरकभाष्ये वाचकवीत्यादि
श्रूयते । द्वेषताधिकरणन्यायेन विधुरस्पाधिकारप्रसङ्गत्वेन तृतीयाध्याये
चतुर्थपादे । अत एव मैत्रेयीवाक्यमाज्ञापते—“ येनाहं नामृता स्यां
किमहं तेन कुर्यां पदेष भंगवन्धेत्थ तदेव मे ब्रूहि ” इति ।

त्यागश्चेति । आदिशब्दः शास्त्रान्तरसमुच्चयार्थः । तथा चाऽऽज्ञायते कैवल्योपनिष-
दपीदमेव वाक्यम् । तथा चार्तिकामृतादावप्युदाहरन्ति स्मृतिं श्रीमसुरेश्वराचार्यचरणसरो-
जपरागाः—

त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ।

सजतेन हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यस्परं पदम् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः—सर्वेषां साधनानां मध्ये त्याग एवेति संबन्धः । ननु सर्वापेक्षाधिकरण-
न्यायेन काम्यकर्मणामपि परम्परयाऽधिकाराधायकत्वमस्त्वित्यतो विदिनष्टि—उत्तममिति ।
तदुक्तं श्रीभगवता—

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चिन्तं मतमुत्तमम् ॥ इति ।

एतान्यपि तु, काम्यान्यपि नित्यर्थः । एतेन ‘ सर्वापेक्षा च यज्ञादिभूतेरभ्यन्तः ’ इत्यधि-
करणं स्वसंक्षोभ्यैव व्याख्यातम् । तस्मात्—

कार्यमित्येव यकर्म निश्चिन्तं कियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं धैव स त्यागः सात्त्विको मयाः ॥

इति स्मृते कर्मसु कर्तृत्वाभिमानफलानुरागराहित्यक्षणास्तसाधननादिषु तु प्रीत्यभावरूपश्च निश्चय एवोत्तममन्तरङ्ग मोक्षसाधन भवतीत्याशय । अत एव त्यजतैत्र हीत्यादि । न कर्मणेति । निरक्तत्यागहीननैदिकव्यापारेण । प्रजया पुत्रादिरूपया । धनेन तत्साध्यदानादिना । तर्हि किममृतत्साधन तत्राऽऽह—स्थामेनेत्यादि । आनशु प्रापुरित्यर्थ । तत किं तत्राऽऽह—अस्मिश्चेत्यादि । अपिना जनकादि कैमुत्यसिद्ध । तत्र मानमाह—अत एवेत्यादि । अमृतत्वस्येत्यादिमुन्युक्ते सति ।

ननु योऽय जमापादककर्मादित्यागमात्रामकश्चतुर्थाश्रमरूपात्सन्त्यासाद्भिन्नस्यागसङ्गकस्योदरपि मुकर परमाभज्ञानराचिसाधारण सन्यासभेद सप्रमाण सोदाहरण च निर्णायोनासावुपपद्यते । तथा हि—अत्र कर्मादित्यागशब्देन किमननुष्ठानमेवोच्यते यद्वाऽहकारफलेच्छराहित्येश्वरार्पणबुध्याऽनुष्ठानम्—

न हि देहभृता शक्य त्यक्तु कर्माण्यशेषत ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते' ॥

इत्यादिस्मृतिस्मिद्धम् । नाऽऽय ।

‘विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेननात् ।
अनिप्रहाञ्चद्रियाणा नर पतनमृच्छति’ ॥

इतिस्मृते प्रत्ययापत्ते । न च जमापादकेतिविशेषणायाम्यकर्मणामेव देवादिजमदात्वात्तत्त्याग एवात्र विनक्षितो न तु नित्यादिकमण इति वाच्यम् । ‘कर्मणा पितृलोक’ इत्युदाहृतश्रुते कर्मत्साधारणेन नित्येनापि कर्मणा पितृलोको जायत एतातो नित्यादिकर्म स्वपि विशेषणसत्त्वात् । न द्वितीय । तस्य त्रिविदिपोपत्ते प्रागेन जातत्वात्, त विना चित्तशुद्धयसमयेन त्रिविदिपोपत्तेवासमनाच्च । न च स्त्रीशूद्रार्थमेवाय सन्यास कल्पित इति तयोर्निय कर्म नास्त्येतातो जमापादकस्य काम्यादिकर्मणस्यागामकोऽसावपपद्यत एवेति वाच्यम् । स्त्रीणा पतिपरिचर्यादिरूपनित्यकर्षण सर्वत्र प्रसिद्धस्तथा शूद्राणांमपि स्मृत्यादावमन्त्रकत्रिणाहेन गार्हस्थ्यमात्राश्रमस्य कथनात्प्रयुक्तमन्त्रकाणामत्र पञ्चमहायज्ञादिनित्यकर्मणा सद्धानाच्च । तदुक्त पारदारमाधारीये— गार्हस्थ्यमुचिन त्वक शूद्रस्य क्षणदाचरतिनामनपुराण वाक्यमाश्रमाणा ब्राह्मणदिचातुर्वर्ष्येन व्यवस्थारोधप्रसङ्गेनोदाहृत्य ननु शूद्रस्याऽऽश्रम एव नास्ति ‘चनार आश्रमास्तात तेषु शूद्रस्तु नार्दति’ इतिनिषेधत्तत कथ तस्य गार्हस्थ्यान्नीकार । उच्यते । समत्रक एव त्रिणाहो निषिच्यते न त्वमत्रक । अन्यथा त्रिणाहप्रवरणोद्धतानि शूद्रनिषयाणि वचनानि पञ्चमहायज्ञादिगृहार्थधर्मेषु शूद्रात्रिकारवचनानि च विरुध्येरन् । तस्मादस्ति शूद्रस्य गार्हस्थ्यम् ” इति । तस्माद्युक्तय त्रिविदिपासन्त्यासंश्लेषिष्यन्त्या किं त्वेकाविध एवासौ पारमहस्यरूपोऽङ्गीकार्य । न च तथाप्ये ब्राह्मणप्यपि नारदा

दीनां ब्रह्मचारिणां वसिष्ठादीनां गृहस्थानां तथा पुराणादिप्रसिद्धानां केषांचिद्दानप्रस्थानां च तद्वत्क्षत्रियेष्वपि जनकादीनां वैश्येषु तुलाधारादीनां शूद्रेषु च विदुरादीनां स्त्रीषु मैत्रेय्यादीनां च विनैव पारमहंस्यं छान्दोग्यादौ तत्त्वज्ञानस्य दर्शनं बाधितं स्यादिति वक्तव्यम् । तादृशस्थले पूर्वाचार्यैर्जन्मान्तरीयसंन्यासकल्पनात् । तदुक्तं श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणैः संक्षेपशारीरके तृतीयाध्याये—

जन्मान्तरेषु यदि साधनजातमासी-
त्संन्यासपूर्वकमिदं श्रवणादिरूपम् ।
विद्यामवाप्स्यति ततः सकलोऽपि यत्र
तत्राऽऽश्रमादिषु वसन्न निवारयामः ॥ इति ।

एतेन वामदेवादेर्गर्भादावपि नचिकेतःप्रभृतेः कौमारादावपि तत्त्वज्ञानाविरोधो व्याख्यातः । इति चेत्सत्यम् । तृतीय एव त्यागशब्दार्थोऽत्रेष्ट इत्याशयौ जन्मापादककर्मादित्याग इति त्यागलक्षणसंन्यासप्रतिपादकस्ववाक्यतात्पर्यं द्योतयन्नविरोधमाह ब्रह्मचारीत्यादिना—

ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां केनचिन्निमित्तेन संन्यासाश्रमस्वीकारे प्रतिबद्धे सति स्वाश्रमधर्मेष्वनुष्ठीयमानेष्वपि वेदनार्थो मानसः कर्मादि-
त्यागो न विरुध्यते ।

उपलक्षणमिदं स्यादेरपि । तत्रापि वर्णाश्रमादिप्रयुक्तपतिसेनादिरूपनित्यादिकर्मसत्त्वात् । केनचित्, दृष्टेनादृष्टेन केनर्पः । सामग्रीसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकविशेषेण कार्यस्यानुपद्यमानत्वमत्र प्रतिबद्धत्वम् । तथा च जातायामपि ब्रह्मज्ञानभिरुचौ संन्यासाश्रमस्वीकारे दृष्टादृष्टान्यतर-
प्रतिबन्धेन प्रतिबद्धे कर्तुमशक्ये सतीत्याशयः । मानसेति । मनसा कृतो यः कर्मादीनां स्ववर्णाश्रमधर्मतत्साधनधनादीनां त्यागः । चित्तशुद्धिद्वारा विविदिपापरपर्यायब्रह्मविद्यावि-
छन्दास्तहिष्युतारूपस्याहंकारफलेच्छाराहित्येनेश्वरार्पणबुद्ध्या च बहुकालानुष्ठितस्वाधिकारवि-
हितश्रीतकर्मफलस्य निष्पन्न्यानिरुक्तकर्मस्वीश्वराज्ञामात्रपरिपाठनान्यप्रयोजनाभावनिश्चय
इत्यर्थः । अत्रैव व्यवस्था—^३ त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम्' इत्यायुक्तत्वावधारण-
स्मृतिप्रभृतिस्मृतिशतेभ्यः । तथा—

नात्यक्त्वा सुखनामोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् ।

नात्यक्त्वा विर्भयः शेषे सर्वं त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥

इत्यादित्यागव्यतिरेकान्यप्रतिपादकस्मृतिशतेभ्यश्च संन्यासपर्यायान्तरीभूतत्यागान्दित-
पारमहंस्यं विना ब्रह्मसाक्षात्कारो जीवन्मुक्तिश्च नैव जायते इति नियतम् । तेन विविदिशतेत्यसौ
सत्यामपि दृष्टादिद्वारा प्रेतेष्वचारणपूर्वकप्रतिबद्धाश्रमसंन्यासानामुत्तरूपत्याग एवाधिकारः ।
अन्येनां चाऽऽश्रमस्य एव दृष्टद्वाराऽदृष्टद्वारा च ज्ञानार्हं संन्यास इति निर्धार्यते । तत्र दृष्टं
द्वारं तु निर्विधेयेन शुरशुभ्रादिपूर्वकश्रवणाद्यपकाराप्रत्ययरूपं प्रत्यक्षसिद्धमेव । अदृष्टं तु

द्वारं द्विविधं ज्ञानप्रतिबन्धकपापरूपदोषापनयनं ज्ञानजनकाविचित्रपुण्यलक्षणगुणाधानं च ।
तत्राऽऽद्ये पाराशरमार्धर्षीये—मनु—

मृत्तौयै. शुष्यते शोष्यं नदी वेगेन शुष्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तम ॥ इति ।

द्वितीये तु विभेध्यां स्मृत्यन्तरम्—

संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

न तद्वक्तुसहस्रेण फलं प्राप्नोति मानवः ॥ इति ।

श्रुतिस्तु तैत्तिरीयके नारायणीये सत्यादिप्रशसा कृत्वा— ' तानि वा एतान्यनराणि परासि न्यास एवात्यरेचयत् ' इति ' तस्मान्न्यासमेवा तपसामतिरिक्तमाहुः ' इति च सत्यतपोदमशमदानधर्मप्रजननाग्निहोत्रयज्ञमानसकर्मभ्योऽपि सन्यासस्य महाफलत्व स्फुटमेव दर्शयति । अतः श्रुत्यादिप्रसिद्धाना यानता पारमहस्यहीनतत्त्वज्ञानिना निरक्तविधिदिपोल्प्यनन्तर योऽय निरक्तत्यागलक्षण सन्यासोऽङ्गीकृत स तु दृष्टद्वारैव तत्त्वविद्योपकारी कर्मतत्साधनेष्वरुच्याऽनस्यानुष्ठेयभिन्नकाले श्रमणाद्यनकाशदातृत्वात् । न हि कर्मादिष्वरचिं विना समभवत्यप्यवकाशे कश्चिच्छ्रवणादौ गुरुशुश्रूषादौ च प्रवर्तते । न हि साऽपि कस्यचित्सति प्रयोजने कर्मणि जायते । प्रत्युत समभवत्यप्यवकाशे कर्मसाधनपौष्कल्यार्थमेव यतते । यद्यपि निष्कामकर्मानुष्ठानदशायामपि कर्मसु फलेच्छाभावादरचिरेव स्थिता तथाऽप्यद्वैते ब्रह्मणि रचिर्न स्थितेति कृत्वा परमेश्वरार्पणबुद्ध्या सर्वदा स्वप्रयोजनशून्यत्वेऽपि वैधानि कर्माप्यनुष्ठेयान्येवेतिनिश्चयवशात्कर्मकपरायणत्व स्थितम् । यद्वा तदानीमपि फलेच्छानिपिद्वाचरणकर्तृत्वाहकारराहित्यपूर्वकमीश्वरप्रीतिद्वारा स्वचित्तशुद्ध्यर्थं नित्यादिकर्मणामनुष्ठीयमानत्वात्स्वचित्तशुद्धिरूपप्रयोजनवशाद्बुचि स्थितैव । तदुक्त शतपथब्राह्मणे— ' स ह वा आत्मयाजी यो वेदेद मेऽनेनाङ्ग सस्क्रियत इद मेऽनेनाङ्गमुपधीयते ' इति । अस्यार्थस्तूक्त कल्पतरौ— अनेन कर्मणेद ममाङ्गमन्त करण सस्क्रियते क्षीणपाप क्रियते पुण्येन चोपधीयत उपचीयत इति यो विदित्वा चरति कर्म स आमशुन्ध्यर्थं यजन्नात्मयाजी स च देवयाजिन काम्यकर्तुः श्रेयानिति शतपथश्रुत्यर्थं इति । श्रीमद्भगवन्ताऽप्युक्तम्— ' योगिन कर्म कुर्वन्ति सर्वं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ' इति । यस्तु श्रीमन्तक्षेपशारीरकाचार्यैरसन्यासिनां तत्त्वज्ञानिना ज्ञानानुपपत्त्या जन्मान्तरीय पारमहस्यरूप सन्यासोऽङ्गीकृतः स तूक्तदोषापनयनगुणाधानलक्षणादृष्टद्वारोपकारकस्तरज्ञानं प्रतीति तद्वाक्येन सहाप्यविरोधः । ननु यदि गृहस्थादीना ज्ञानिना पूर्वजन्मनि सन्यास कस्यते चेदस्मिंश्चरमजन्मनि येषा ब्राह्मण्यं न तत्र विवादः । वेपा तु जनकादीना क्षत्रियत्व तुलाधारादीना वैश्यत्व विदुरादीनां शूद्रत्व मैत्रेय्यादीना स्त्रीत्वं च निवृष्ट जन्म तत्कथं जातमिति चेत्कर्मवैचित्र्यादित्येव निश्चिनु ।

अथ वा यमस्य माण्डव्यशापवशाद्विदुरत्वमिति पुराणप्रसिद्धे शापादिक निमित्त कल्प्यताम् । वस्तुतस्तु शापादावपि कारण कर्ममैति न किञ्चिदवद्यम् । न च देवानामिन्द्रादीना सन्यासाभावेऽपि कथ तत्त्वज्ञानमिति वाच्यम् । देवताधिकरणन्यायेन प्रत्याख्यातत्वात् । इद हि तदधिकरणे निर्णीतम्—त्यागस्य प्राप्तिपूर्वकत्वोद्देवाना कर्माप्राप्तेस्तत्सन्यासस्याभावेऽपि प्यानाधिकारवत्सत्त्वगुणाधिक्यात्साधनसपत्तौ सत्या ज्ञानाधिकारस्यापि सम्भवेऽस्तीति । एव च योगभ्रष्टस्मृतिपशाज्जन्मान्तरीयसन्यासादिसंस्कारेणह जन्मनि केनचिन्निमित्तेन सन्यासाभावेऽपि स्वपर्णाश्रमप्रयुक्त नित्यादिकर्मसु भगवदाज्ञारूपवैदिकविधिपरिपालनेतरप्रयोजनराहित्यनिश्चयरूपस्तत्साधनेषु धनादिष्वपि प्रेमाभावलक्षणश्च जन्मापादककर्मादित्यागमानात्मक सन्यासो वेदनार्थो नारदादीना ब्रह्मचारिणा चसिद्धादीना गृहस्थाना तथा पुराणादिप्रसिद्धाना केषांचिद्धानप्रस्थाना च जनकादीना क्षत्रियाणा तुलाधारादीना वैश्याना विदुरादीना शूद्राणा च भेदेष्यादीना स्त्रीणामपि युक्ततर एव । न च भगवदाज्ञापरिपालनेऽपि रुचिश्चेद्देवतात्रेऽप्यसज्जडदु खाशुचिपरिच्छिन्नत्वमुद्भिपूर्वकमद्वैतब्रह्मणि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानन्तानन्दकूटस्थामबुद्धिं जिना तद्विविदिषैव न सम्भवेदिति वाच्यम् । तादृशरुचेर्भगवत्भक्तित्वेन ज्ञानाङ्गत्वाद्द्विदिपोत्पत्पनन्तरमेव तत्सम्भावश्च । भक्तेर्ज्ञानाङ्गत्व तु—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मन । इति ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मि तत्त्वत ।

इति च श्रुतिस्मृतिभ्या सिद्धमेव । भगवदाज्ञापरिपालनमात्रबुद्ध्या स्वनिहितनित्यादिकर्मज्ञानस्य सात्त्विकभक्तित्वत्वाभेदरूपत्वमुक्त मुक्ताफले विष्णुभक्तिप्रकरणे बोधवैरपि श्रीमद्भागवतत्रायमुदाहृत्य— सात्त्विकी त्रेधा—कर्मक्षयार्थी विष्णुप्रत्यर्था विधिसिद्ध्यर्था च ।

कर्मनिर्हार्मुद्दिश्य परस्मिन्ना तदर्पणम् ।

यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्मान स सात्त्विक ॥ इति ।

अत्र क्रमाचरणत्रयेण कर्मक्षयार्थत्वादिभेदे कर्ममिश्रसात्त्विकारब्धाविष्णुभक्तौविध्यद्योतितमिति तात्पर्यम् । एवमिहानुक्रमेण विविदिपे त्यर्थत्वात्सपादितसाधनचतुष्टयसप्तसिद्धादर्यलक्षणप्रगल्भसादार्पत्वाच्चिरकल्याणाह्यसन्यासासिद्ध्यर्थत्वाच्चोत्तरोत्तरमुत्तमव द्रष्टव्यम् । श्रीमद्भगवद्गीतास्येन यज्ञादिकर्मण एव सात्त्विकत्वेन भक्तित्व द्योतितम्—

अफलकाङ्क्षिभिर्यज्ञो निषिद्धो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मन समाधाय स सात्त्विक ॥ इति ।

ननु माऽस्तु ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रत्यर्थाधिपुरक्षत्रियवैश्यशूद्रादीना तत्त्वज्ञानमेव यदनुपपत्त्याऽप्यमुक्तलक्षणस्यागात्मकोऽपि विविदिषसन्यास इत्या प्रवासेन कल्प्यत इत्यादाह्यतत्र मानमाह श्रुतीत्यादिना—

श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशा तत्त्वविदां घट्टनामुपल-
म्भात् ।

श्रुतिषु नाप्यदुष्टकथनेऽनुमनं पुनरुक्तं नारदादयः उन्द्रोग्ये, अज्ञातगद्गुदप्यद्वायव्यपा-
श्यन्त्यर्भुर्गोहोऽन्नेभ्यः नार्गाऽन्नकदयो बृहदारण्यके, एवमन्येऽपि प्रतर्दनप्रवृत्तयः कौपी-
तास्यानुनिप्रसिद्धाः समुदाहार्याः । स्मृतिषु च श्रीमद्भगवद्गीतादिश्रुतुनादयः । पुराणेषु च
श्रीभागवतादियु मृतसैन्यव्यामकवर्दनकपिलदेवहृतिप्रियव्रतर्भुमतीभरिजडभरतरहृगणपदुविदुर-
बमुदेरोद्भवर्षिक्षिदादयः । इतिहासेषु च श्रीमहाभारतादियु कश्यपादयः सहस्रजः सन्ति ।
उपलक्षणमिदं महारामायणादेरारंभाव्यस्यापि । तत्रापि कर्त्वीक्यादयः शतशः सुप्रसिद्धा
एव योगानिष्ठाः । लोके चेति । मुष्टे चकारोऽप्यर्थे । तथा चेह श्रीहर्षनाचस्यति-
मिश्रादयोऽपरमहंसा अपि ब्रह्मविद उपजन्मन्त एतातो युक्तं यं संन्यासद्वैविध्यव्यवस्थेति सर्व-
मतिरम्यतरमेवेति निर्धार्यमेव सूरिभिरिति दिक् ।

एवम्—

ब्राह्मणग्रहणं श्रुत्वा निप्रणामेव भाष्यतन् ।
सन्यासेऽधिष्ठति प्राह चतुर्थश्रमरूप्यसौ ॥
निश्चाह तच्छ्रुत्वा नाना गार्गीविदुरयोरपि ।
स्त्रीशूद्रयोर्भाष्यकार सन्यासमनुमन्यते ॥

इति श्लोक्तयार्तिकरुक्ताख्यनस्थारीन्या पारमहस्येतर ब्रह्मचर्यादिवानप्रस्थान्ताश्रमत्रयमुक्त-
चतु सननचिकेत प्रनृत्यनुपनीतस्त्रीशूद्रादितर्भुमिज्ञामुसाधारण विविदिपोत्पत्या स्वनिहितकर्म-
स्त्रीश्वराज्ञापालनान्यप्रयोजनशून्यं ननु द्विपूर्वकतस्ताधनधनाचौदासीन्यरूप त्यागाख्य गुणवृत्त्या
सन्यासशब्दार्थमुपपाद्य मुरयपारमहस्यन्वपिविदिपः सन्यासशब्दार्थस्य प्रतिपादनावसरे सति
तस्य श्रीमद्भगवन्पुण्यपादपादपञ्चोपजीविभि श्रीनार्तिककारप्रभृतिभि पूर्वाचार्यैर्भुपपादित-
त्वात्तास्माभिस्तदर्थं यत्पत इत्याह यस्त्वित्यादिना—

यस्तु दण्डधारणाद्विरूपो वेदनहेतुः परमहंसाशमः स पूर्वैराचार्यैर्बहुधा
प्रपञ्चित इत्यस्माभिरुपरम्यते । इति जीवन्मुक्तिविवेके विविदिषासं-
न्यासः ॥

दण्डधारणादीति । अत्राऽऽदिशब्देन 'अथ विवर्णवासा मुण्ड' इत्यादिश्रुतिप्रसि-
द्धकापायनस्त्रादि ब्रह्मम् । तथा चाऽऽहु श्रीमद्भाष्यकारचरणारणनलिनपरागा श्रीमच्छारी-
रकभाष्ये तृतीयाध्याये 'विधिर्ना धारणवत्' इति सूत्रे 'ब्रह्मसस्योऽमृतत्वमेति' इति श्रुतिविचारे-
तस्मात्प्रय आश्रमिण पुण्यलोकभाज परिशिष्यमाण परिव्राडमृतत्वभागित्युक्त्वा ब्रह्मज्ञानपरि-
पाकाङ्गत्वाच्च पारिव्राज्यस्य नानधिकृतनिषयत्वमिति । तथा श्रीमुरेश्वराचार्यचरणा अपि
श्रीमद्बृहदारण्यकभाष्यनार्तिके—

त्यक्तमर्कियस्यैव संसारं प्रजिहामतः ।

मुमुक्षुरेव चैकाम्ये त्रय्यन्तेष्वधिकारिता ॥ इति ।

एवं सर्वज्ञानमुनीश्वरा अपि संक्षेपसारीरकप्रथमाप्याये-

उत्सर्गनः सकृदकर्मनिवृत्तिनिष्ठा

संन्यामसास्त्रज्ञानकोटिभिरपेक्षाऽस्य ।

अस्ति प्रतिप्रनयशास्त्रमुक्त्वा प्रतीता

चेष्टाऽऽममुद्धिपरिपाककृत्वाऽपि काचित् ॥ इति ।

तथा विवरणे तृतीयवर्णके प्रकाशागमुनीश्वरा अपि—‘तस्माद्युक्तमेवाऽऽमज्ञानाद्भूतः संन्यामः’ इति । एव वाचस्पतिमिश्रा अपि भामिन्यां तृतीयवर्णके एव—“एवं चाननुष्ठितकर्माऽपि प्राग्भवीयकर्मसाक्षी विशुद्धस्वरः समारामारतादर्शननिश्चयीस्य’, कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना, प्राग्भवीयकर्मनुष्ठानादेव तत्सिद्धेः । इममेव च पुनरप्येवमेवमपि प्रवृत्ते श्रुति—‘यदि वेतरथा प्रज्ञचर्यादेव प्रनयेत्’ इति” इति । एतेन श्रीभगवत्पुण्यसाक्षात्दर्शनां परमहंसपरिजाजकार्यत्वात् सत्त्वगन्धेषु परमहरान्ध्यास्त एव भूगिरत समुत्पत्तिवन्तत्त्वज्ञानान्तरङ्गत्वेन न त्वमी श्रुयाद्रेः समनोऽस्यपथाविधानामपि भुपादे मन्त्रित्वादिदोषैरेनि, ये रागिन्वादिना कान्तादिन्यागाशक्त्य अपि वय जनरादिव-
यर्जित्त्वमुक्त इति लोकान्यन्यन्तो द्विपादगर्दभाः प्रवृत्तते तेऽपि पराम्नाः । भामनीवृत्ता गृहस्थ्यात् । अस्य संन्यामस्य तत्त्वज्ञानं प्रति साक्षात्कारणं तानज्ञान्येन तस्य तत्त्वम-
स्यादिप्रमाणजन्यत्वात् । तथा च त्रिचिह्नारं वाप्यम् । तयोक्तं मतभेदेन विद्वान्तदेषामुक्ति-
मप्रतीकैः—

पूर्णानन्देन्दुकौमुद्या प्रकारो षोडशे गुरो ॥

अभूद्विनिदिपान्यासोऽह्यास पादप्रसादत ॥ १ ॥

तदेव प्रतिज्ञानुसारेण विनिदिपासन्वासमुपपाद्येदानीं तत्क्रमेणैव प्राप्त विद्वत्सन्वासमुपपादयितुं प्रतिनानीति—

अथ विद्वत्संन्यासं निरूपयामः । सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः परं तत्त्वं विदितवद्भिः संपाद्यमानो विद्वत्संन्यासः । तं च याज्ञवल्क्यः संपादयामास । तथा हि विद्वच्छिरोमणिर्मगवान्याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां बहुविधेन तत्स्वनिरूपणेनाश्वलप्रमृतीन्मुनीन्विजित्य वीतरागकथायां संक्षेपविस्तराभ्यामनेकधा जनकं बोधयित्वा मैत्रेयी बुबोधयिषुस्तस्यास्त्वरया तत्त्वाभिमुखाय स्वकर्तव्यं संन्यासं प्रतिजज्ञे । ततस्ता बोधयित्वा संन्यासं चकार ।

अथेति । विनिदिपासन्वासनिरूपणानन्तरम् । तद्व्यवहारात्—सम्यगित्यादिना । साधनचतुष्टयपुष्टिपूर्वकत्वं सम्यक्त्वम् । श्रवणादिलक्षणं तूक्तं मूलकारैरेव नार्तिकसारेऽनुभूतिप्रकारे च—

श्रुत्यर्थाविष्कृतेर्हेतु शब्दशक्तिरिक्केहत् ।

श्रुतिलिङ्गादिको न्याय प्रोक्त श्रोतव्य इत्यत ॥

अर्थासभानोच्छेदी तर्को मननमीरितम् ।

वेदशास्त्राविरोध्यत्र तर्को ब्राह्मो न चेतत् ॥

अपरायत्तत्रोद्योऽत्र निदिध्यासनमुच्यते ।

ध्यानाशङ्कानिर्मुक्त्यर्थं विज्ञानेनेयुदीरणात् । इति ॥

न चैव तर्हि सगुणादिध्यानं न ज्ञानसाधनं स्यादिति वाच्यम् । तस्य साधनचतुष्टयनिविष्टशमादिसंपत्तो समाहितो भूयति श्रुतिविहितत्वेन प्रागेव सिद्धत्वात् । श्रोतव्यं इत्यादिविधिराक्या प्रागुपक्रमेऽपि व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्त्विति मन्त्रेऽपि प्राति याज्ञवल्क्यराक्यस्य व्याख्यानेऽपि च ।

निरन्तरनिचारो य श्रुतार्थस्य गुरोर्मुखात् ।

तन्निदिध्यासनं प्रोक्तं तच्चैवाश्रयेण लभ्यते ॥

इयत्रापि साधनदशायामेवैकाग्र्यपदनाय ध्यानस्याङ्गीकाराच्च । अत्रापरायत्तत्रोद्योशब्देन प्रतिबन्धाक्षुण्णत्वेन मोक्षपदेष्टमूलाविद्याध्यसप्रदानायान्यानपेक्षं शुद्धाद्वैतप्रज्ञामैक्यनिपयकं साक्षात्कारो न प्राप्यं किंतु तद्भिन्नत्वे सति तत्सदशमेव श्रवणमननपरिपाकफलीभूतं ज्ञानान्तरमेव

प्राह्यम् । यतोऽपरायत्तेत्यादि तु वार्तिकमेव वार्तिकसारादौ संप्रथितम् । तस्याऽऽशयस्तु संक्षेपशारीरक एवमेव विवृत इति । तथा ह्युक्तं तत्र तृतीयाध्याये—

श्रवणमननबुद्ध्योर्जातयोर्यत्कलं त-
 निपुणमतिभिरुच्चैरुच्यते दर्शनाय ॥
 अनुभवनविहीना यैवमेवेति बुद्धिः
 श्रुतमननसमाप्तौ तन्निदिध्यासनं हि । इति ॥

एवं च प्रमाणासंभावनोच्छेदिवेदान्तार्थाध्यवसायः श्रवणम् । स एव प्रमेयासंभावनो-
 च्छेदिलौकिकशास्त्रीययुक्तिपूर्वको मननम् । पुनः स एव साधनफलोभयविपरीतभावनोच्छेदि-
 निरुक्तयुक्तिपूर्वको निदिध्यासनमिति तल्लक्षणं फलितम् । सांख्याद्यभिमततत्त्वव्युदासाय पर-
 मिति तत्त्वविशेषणम् । 'पुरुषान् परं किञ्चित्' इतिश्रुतेः 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति स्मृते-
 श्चाद्वैतब्रह्मात्मतत्त्वमित्यर्थः । विदितं वद्विः । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्याखण्डाद्वैतात्माकार-
 वृत्तिरूपज्ञानेनापरोक्षोक्ततद्विरत्यर्थः । एवं चापरोक्षतरविद्विहितत्वे सति ससाधनवैधा-
 खिलकर्मत्यागत्वं विद्वत्सन्त्यासत्त्वमिति तल्लक्षणं पर्यवस्यति ।

तमुदाहरति—तं चेति । तत्र बृहदारण्यकपञ्चमपष्टाध्यायकथां प्रमाणयति—तथा ह्यी-
 त्यादिना । वीतरागेति । वीतोऽपगतो रागो यावद्दृश्यसुखलालस्यं ययोस्ताभ्यां जनकमैत्रे-
 यीभ्यां सह या कथा तस्यामित्यर्थः । नानावक्तृकः पूर्वोत्तरवाक्यसंदर्भः कथेति कथाल-
 क्षणं प्रसिद्धमेव ।

अथोक्तयाज्ञवल्कीयसंन्यासवर्णनप्रतिज्ञातदनुष्ठानयोर्भूत्श्रुतिमयतारयति—

तदुभयं मैत्रेयीब्राह्मणस्याऽऽद्यन्तयोराम्नायते—“अथ ह याज्ञवल्क्योऽ-
 न्यद्वृत्तमुपाकारिष्यन्मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहम-
 स्मात्स्थानादस्मि ” इति, “एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञ-
 वल्क्यो विजहार ” इति च ।

तदुभयमिति । मैत्रेयीं प्रति ब्रह्मविद्योपदेशप्रतिपादक ब्राह्मणं मैत्रेयीब्राह्मणम् ।
 ब्राह्मणमिति काण्वादीनां वेदवाक्यसमूहविशेषे रूढिः । प्रतिज्ञाश्रुतिमाह—अथ हेत्यादिना ।
 अथशब्दोऽत्र याज्ञवल्क्यस्य ज्ञानोत्तरमपि जीवन्मुक्तयर्थे संन्यासस्वीकारप्रयोजकचिन्ताविशो-
 पानन्तर्यार्थः । सा च चिन्तोक्ताऽऽख्यात्मपुराणे सप्तमाध्याये मैत्रेयीब्राह्मणव्याख्यानावसरे
 याज्ञवल्क्यवाक्यैः—

अहो निष्पन्नयोगोऽपि सङ्गात्पतति निश्चितम् ।

अहमेतादृशो विद्वान्नरकेऽत्र यतः स्थितः ॥

नरको स्त्रीरूपे, नरकत्वदशुचिपादिना दुःखदे निवय इत्यर्थः । इदमपि तत्रैवोक्तम्—
'मूर्तिमानेव नरको द्विपाद्योभिर्दिताः' इति । मोक्षार्थेऽपि—

अन्तकः परनो मृत्युः पातालं यदवामुगम् ।

सुरयारा निपं सर्वो वह्निरित्येकतः ख्रियः । इति ॥

अपमर्थः—अन्तकादयो ननापि यदुःखं जनयन्ति तत्तुर्यमेकाऽपि स्त्री यावदृणवती
चेन्नशरत्वावदंभान्नित्राद्विरहेणातथा चेत्सह्यासेनापि दुःखं जनयिष्यत्येवेति । अपि चाऽऽम-
पुराण एव—

कामक्रोधादिमंगार्दशुद्धं जायते मनः ।

अशुद्धे मनसि ब्रह्मज्ञानं तद्य विनश्यति ॥

महानाते स्थितो दीपो यथा कार्यकरो न हि ।

सङ्गे सति तथा ब्रह्मज्ञानं कार्यं करोति न ॥ इति च ।

कार्यमत्र पुनर्भ्रम्यास्याहताव्याप्तानुदय एव पञ्चमी भूमिकारूपा जीवन्मुक्तिः, सकार्यका-
ज्ञाननिःशेषनाशसततानुमथानद्वारेति यावत् । तथा च प्रतिबन्धविशेषेण प्रतिबद्धस्य ब्रह्म-
ज्ञानस्य निरक्तनाशानुत्पादकत्वमेव गणिमन्त्रादिना प्रतिबद्धस्य बह्वेस्तृणादिदाहानुपादकत्व-
दित्याशयः । एवमेवोक्त संक्षेपशारीरकेऽन्वयव्यतिरेकान्याम्—

पुरपापराधमन्त्रिणा धिपणा निरवयचक्षुस्त्वयाऽपि यथा ।

न फलाय भर्जुविषया भवति श्रुतिसंभवाऽपि तु तथाऽऽमनि धीः ॥

पुरपापराधविगमे तु पुनःप्रतिबन्धकव्युदसनात्सफला ।

गणिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सति पापकाद्भवति धूमलता ॥ इति ।

अयमाशयः—प्रतिबन्धकाभावस्योत्तेजकाभावविशिष्टतदभावस्यापि वा यावत्कार्यत्वान-
च्छिन्नं प्रति कारणत्व सर्वसमतमेवेति प्रकृते ज्ञानस्योत्पत्तिं प्रमाणासंभावनादेः साधनविप-
रीतभावादेः प्रतिबन्धकत्ववत्तदुत्पत्त्यनन्तरं तत्फलीभूतपञ्चम्यादिभूमिकारूपतत्फलात्मकजी-
वन्मुक्तिसुखं प्रति निरक्तासंभावनादिसंस्काराणामपि प्रतिबन्धकत्वम् । भर्जुप्रत्यक्षप्रमोत्तर-
मपि 'भर्जुर्मृतः पिशाचो जातः' इत्यमात्यनाक्यजन्यसंस्काराणामसंभावनादिरूपाणां
प्राग्वत्तन्मैत्र्यादितुल्यप्रतिबन्धकत्वमुचितमेव मप्यादिप्रतिबद्धाग्निदन्वयादिना । अत्राप्यग्रे
ज्ञानरक्षाप्रकरणे भूरितरमुपपादयिष्यन्त्येवाऽऽचार्याः । हकारस्त्वन्धारणे । उक्तचिन्तानन्त-
रमेव यावत्स्वस्यो मुनिः । अन्यदृत्तं, गार्हस्थ्यमिन्नं पारमहंस्यरूपं वृत्तम् । उपाकरिष्यन्,
शीघ्रमेव चिकीर्षुः सन् । मैत्रेयीति ज्येष्ठपत्नीमामन्व्य । अरे इति भार्यात्वान्नीचसंबोधनम् ।
अरे मैत्रेयि, अहमस्माद्वर्तमानान्गार्हस्थ्यलक्षणात्स्थानादाश्रमाःप्रव्रजिष्यन्परिवाज्यं करिष्यन्नास्मि
वै इति निश्चये । पारमहंस्यमनुष्ठातुमहमुद्युक्तोऽस्येनेत्यतोऽनुमोदनमेव मह्यं देहीत्यभि-
प्रायः । तदुक्तं धार्तिके—

नित्यत्वंदत्रापि पूर्वाशक्त्येण साफ नित्य एवास्तिरिति वाच्यम् । उत्तरवाक्ये केचिद्विद्वांस इति निर्णायकानामयोतयविद्म उच्येन निशेषितं वात् । तस्मादुक्तानुपुराणवचन चिन्त्यमेवेति चेत् । तद्वचनस्य युगान्तरस्त्रीपरं वात् । युगांतरे तु स्त्रीणामन्युपनयनादिकं निर्णयसिन्धु तृतीयपरि उदे सप्रमाण निर्णीतं तद्यथा—यत्तु ह्यरीत—द्विविधा स्त्रिय । ब्रह्मनादिन्य सचोपपन्नम् । तत्र ब्रह्मवादिर्नानामुपनयनमर्गधन वेदाध्ययन स्वगृहे च भिक्षचर्येति । सचोवधूनामुपनयनं तया निराह कार्य इति । तद्युगान्तरप्रिप्यम् ।

पुराणल्लेषु नारीणां मौर्चीनधनमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदस्य साभिर्वाचनं तथा ॥

इतियमोक्तेरिति । ब्रह्मनादिन्य पूर्णपुण्याकांगार एव वैराग्यादिना ब्रह्मनिचारपरा । एतेन मुदभायास्त्रिदण्डादिलिङ्गक सन्यास सूचितो मोक्षधर्मेषूपपन्न एव । तद्यथा—

अथ धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्ममनुष्मिता ।

महीमनुचचारैका मुलभा नाम भिक्षुकी ॥

इति समुपपन्नम्—

तदेतस्मिन्नधिष्ठाने सनाद श्रूयतामयम् ।

छत्रादिषु निमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डके ॥ इति ।

जनकस्य राज्ञस्तनु योगेन प्रणिश्यास्तस्यास्तत्र तेन सह सनादोऽय वक्ष्यमाणस्त्वया श्रूयतामिति धर्मं प्रति भीष्मेण त्रिदण्ड उत्रादिस्फूलदेहोपकरणराहित्य तयोरक्तम् । तथाऽप्रे तथा स्ववर्णकथनमपि त प्रति कृतम्—

तत्र राजन्सवर्णाऽस्मि शुद्धयोनिरविच्छ्रुता ।

प्रधानो नाम राजर्षिर्व्यक्त ते श्रोत्रमागत ॥

कुले तस्य समुपन्ना मुलभा नाम त्रिदि माम् ।

साऽह तस्मिन्कुले जाता भर्तार्यसति मद्विधे ॥

निनीता मोक्षधर्मेषु चराम्येका मुनिव्रतम् ॥ इति ।

अत्र सर्णोत्पुक्तावनुपदोक्तयमात्तौ नारीपदं त्रार्णिकनारीपरं ज्ञेयम् । सचोपपन्नं, शीघ्र स्वामीष्टनरकामुक्त्वं । एव च मैत्रेय्या कृतादियुगोपपत्त्वेनोपनयनादिसत्त्वेऽपि विवाहोत्तर मेव ब्रह्मेकपरायणत्वेन बृहदारण्यकपठे ब्रह्मनादिनीं मुक्तमतस्तत्प्रकरणगामपुराणवचनेन तादृशमेव वेदाध्यधिकाराद्युक्तमेव वेदाध्ययनेन ज्ञानन्कारयितृप्रतिपादनमिति दिक् । एव चोदाहृतसूतसहितावचनं प्रथमं कृतादियुगस्त्रीविषयं द्वितीयं तु द्वापरदिस्त्रीविषयमिति ज्ञेयम् । न चात्यवचनगतेन गार्गीमैत्रेय्यादीनामर्पीति माध्याचार्यटीकया सह विरोध इति वाच्यम् । तदाशयस्य प्रवृत्तानुक्त्वात् । तत्र गार्गीमैत्रेय्यादीनामर्पीत्यपिशब्दं प्रयुज्यतामा

चार्याणां यद्यपि गार्ग्यादीनां कृतादिगतत्वेनोक्तस्मृतिप्रशादुपनयनादिपूर्वकं वेदाध्ययनाद्यधि-
कारोऽस्त्येव तथाऽपि श्रुत्यादिप्रसिद्धत्वेन महाभागानामपि स्त्रीत्वसाधारण्येन वेदानधिकारमेव
केचिद्विद्वांसो यदा वदन्ति तदा किमु वक्तव्यं द्वापरादिस्त्रीणामिति कैमुतिकन्यायस्यैवेष्ट-
त्वाच्च । यथा—

ज्ञानिनामपि चेतासि देवी भगवती हि सा ।

बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥

इत्यादौ ज्ञानिशब्दो योगरूढिम्या ब्रह्मनिष्ठपर । 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त' 'ज्ञानी त्वामैव
मे मतम्' इति च स्मृते, तस्य तु निर्मूलितमायातत्कार्यत्वेन तत्त्वर्तुकचेतभाकर्षणमनुपपन्न
मपि सत्तद्विज्ञानामेव मायापारवश्यदाढ्यमपिना द्योत्यते तद्वत् । विस्तरस्त्वत्र मदीयसाहित्य
सार एवापिशब्दविचारे बोध्यं । इदानींतनस्त्रीणां तु सत्यप्यधिकारे श्रमणादौ शूद्रसाम्य
केमुपसिद्धमेव । तत्रापि 'श्रावयेच्चतुरो वर्णांशुत्वा ब्राह्मणमप्रत' इतिपुराणश्रमणाधिकारो-
क्षणपुरस्कारेणैव श्रमणाधिकारो न तु वेत्तम् । तथा सहस्रनामभाष्येऽपि 'शूद्र सुखमनानु-
यात्' इत्यत्र शूद्रस्य पठननिषेधात्तन्त्यायेन स्मृयादे स्त्रीणां श्रमणमेवेति ध्येयम् । ध्यानादौ
तु पत्याद्यनुज्ञया न कोऽपि बाधः । गार्गी तु ब्रह्मरादिन्यपि केनचिन्निमित्तेन प्रतिबद्धनि-
दण्डसन्त्यासा युगान्तरगतत्वेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणी यदि जिज्ञासुस्ताहं जनकसदसि ब्रह्मनि-
र्निर्णयोऽद्य भविष्यतीति तत्र गत्वा तादृशमाचार्यं पृष्ट्वा मत्सहायोच्छेदं करिष्यामीति धिया तथा
व्यवहृतवती । यदि वा त्रिद्विपी तथाऽप्यप्राप्तजीवन्मुक्तिकेति ब्रह्मवित्त्वेऽपि निजसहायस-
स्वारसत्त्वेनानरासजीवन्मुक्तिकस्य शुक्तस्य व्यासादेशानिश्चितब्रह्मनिष्ठ्याकं जनकं प्रति प्रष्टु-
गमनमिहास्या अपि जनकसद प्रवेशपूर्वकं प्रश्नादिव्यवहारं सगत एवेति नियम्यते । नो-
चेत् 'निदाह्नं तत्पलामानं गार्गीनिदुरयोरपि' इत्यायुदाहृतमार्तिकसारविरोधः । तत्र
हि तस्या पूर्वोक्तत्यागलक्षण एव सन्त्यासोऽङ्गीकृतः । तेन मुग्धेन त्रिदण्डादिलक्षणं स-
नेति सिद्धमेव । यदि सा कुमारी यदि बोद्धाहिता तदा चिन्नामुत्वादिसत्त्वेऽपि स्वातन्त्र्येण
सद प्रवेशायनुपपन्नमेव । यत्तु विधेति केचित्तत्रापि निरक्तवाक्येन तन्त्यास्त्रिदण्डादिलिङ्ग-
कसन्त्यासागानाद्ब्रह्मनिज्ञासायां सत्त्वेऽपि सद प्रवेशाययुक्तमेव । मुलभावात्तु तादृक्सन्त्या-
ससत्त्वाद्देशादिवशात्तथा व्यवहारं सगत एव । तस्मान्नार्गी नैष्ठिकब्रह्मचारिणीति स्वीकारे
मुलभेन प्रश्नादिकं वेदवाक्येन तत्त्वनिरोधनं त्यागामकं सन्त्यासश्चोपपन्न एव । अधिकं तु
पुराणादीं तत्त्वधामालोच्य यथायथमनिरोधेन व्यवस्थापनीयं सूत्रिभिरित्यल प्रमत्तानुप्रमक्येति
सर्वं मुमद्गलमेव ।

एवमुदाहृते निदमन्यास्ते तद्विषयेज्ञायामुक्तवाक्यस्य भूतार्थमादत्त्वेऽपि 'प्रयोनतमनुशिष्य-
न मन्दोऽपि प्रारंभे' इतिन्यायन महप्रयत्तिनिर्वाभतन्त्यासमासन्वयनपत्रेनेतसा

क्यस्यैव 'शृगुरे' वारुणि । वरुणं पितरमुपससार । अर्धीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्यादिवाक्यानां भूतार्थवादत्वेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिचात्सप्रयोजनप्रवृत्तिर्नोधिन्वेनाद्वैतात्मतरत्वात्तिसफलकतज्ज्ञानजनकगुरूपसत्तिपूर्वकनेदान्तश्रयणादिप्रिधिकल्पकत्वमद्विद्वत्सन्त्यासप्रिधिकल्पकत्वान्न विधिनाक्यान्तरापेक्षेति मनसि निधायोक्तविद्वत्सन्त्यासात्रयकत्वदाढ्यार्थं बृहदारण्यकपञ्चमप्रपाठकवाक्यं सवादीयित्तुमुपक्रमते—

कहोलब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यास आम्नायते—“ एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ” इति । न चैतद्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शङ्कनीयम् । पूर्वकालवाचिनो विदित्वेति क्त्वाप्रत्यस्य ब्रह्मविद्वाचिनो ब्राह्मणशब्दस्य च बाधप्रसङ्गात् ।

कहोलेति । कहोलनामा मुनि । आम्नायते पूर्वखेद्य तत्रापि विधेयत्वपर्यवसायिनाक्यवृन्दसप्रयित्तत्वेनाप्येतृभि पठयत इत्यर्थ । अधोपक्रान्तश्रुतिमेव पठति—एतमित्यादिना । श्रुत्यर्थस्तुक्तो मूलकारकताऽनुभूतिप्रकारो—

ब्रह्मामनोर्यदेकत्र ब्राह्मणद्वयनिश्चितम् ।
 एत तमितिशब्दाभ्या तदैकाम्यमनुद्यते ॥
 अत्येति योऽश्रनायादीन्येत सर्गान्तर पुरा ।
 उदित त विदित्वाऽथ व्युत्तिष्टत्येपणात्रयात् ॥
 ब्रह्मप्रश्नेन पृष्टे ते तद्वोधपटसाधने ।
 इति मन्योत्तरत्वेन व्युत्थानद्वयमुच्यते ॥
 पूरं विदित्वा पश्चात्त व्युत्थायंयन्वयाच्छुतात् ।
 विद्वत्सन्त्यास आभानि ब्रह्मविद्याफला मरु ॥
 व्युत्थापाथ विदित्वेति व्यन्ययेनाऽऽर्थिकान्वयात् ।
 मिद्धो विविदिषायाम स्पष्ट श्रुत्यतरेष्वसौ ॥
 स्वामयेक समिच्छन्त प्रप्रवन्तीति यक्ष्यति ।
 त्यागेनैकेऽपृतय तु प्रप्ता इत्यपरा श्रुति ॥ इति ।
 पुत्रेर्षति पुत्रार्थं दारम्वीकारयान्ठनम् ।
 कर्मणा माधने वित्ते तृष्या वित्तैरणा मना ॥
 लोकैरणेति देवादित्रेकार्थोपाननाऽर्थिता ।
 न कश्चिदन्य ससार उक्ताऽस्त्वेवगात्रयात् ॥
 मनुष्ययोः पुत्रेण पितृयोः कर्मणा ।
 विद्या देवयोः धेनवर्गानमप्रहाच्छ्रुति ॥

न्याय्यां वृत्तिं समुत्पद्य्य तद्विरुद्धतया स्थितिः ।

व्युत्थानमुदितं राज्ञः सामन्तो व्युत्थितो यथा ॥

भिक्षया लक्ष्यते चर्या परिग्रहविवर्जिता ।

किं भोग्यं परिगृह्णीयात्सर्वभोग्येषु दोषदक् ॥

लोकत्रयायैपणान्यो व्युत्थानं चापरिग्रहः ।

द्वयं बोधमहिम्नैव विदुषां न तु यत्नतः ॥

आनन्दैकस्वभावं स्वमात्मानं पश्यतः कुतः ।

कामः परिग्रहो वा स्याद्योऽकाम इति वक्ष्यति ॥ इति च तत्रैव ।

उदाहृतश्रुतेरर्थान्तरत्वमाशङ्क्य निरस्यति—न चेति । तत्र हेतू आह—पूर्वकालेति । ननु तर्हि व्युत्थानाय विदित्वेत्प्राद्युदाहृतानुभूतिवाक्येन सह विरोधः, तत्रैतद्वाक्यस्य विविदिपासंन्यासपरत्वस्याप्यङ्गीकृतत्वादिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि तत्र मुख्यत्वेन विद्वत्संन्यासपरत्वमेव । पूर्वं विदित्वा पश्चात्त्वयादिनोक्त्वा ततो व्युत्थाय विदित्वेत्स्वनेनाऽऽर्थिकान्वय-मुररीकृत्य विविदिपासंन्यासपरत्वममुख्यत्वेनैवोक्तम् । नो चेत्स्पष्टः श्रुत्यन्तरेऽप्यसाधिति किमिति श्रुत्यन्तरोदाहरणम् । तस्माद्वाऽऽर्थिकान्वयादुक्तो विविदिपासंन्यास इति द्विष्टः श्रुत्यन्तरे तसौ स्पष्ट इति नेदं तत्परमिति ।

द्वितीयहेतौ ब्राह्मणशब्दस्य ब्रह्मविद्याचित्त्वमुक्तं तत्रार्थान्तरपरत्वमाशङ्क्य समाधत्ते न चात्रेत्यादिना—

न चात्र ब्राह्मणशब्दो जातिवाचकः । वाक्यशेषे पाण्डित्यवात्यमौ-नशब्दाभिधेयैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः साध्यं ब्रह्मसाक्षात्कारमभिधे-र्याथ ब्राह्मण इत्यभिहितत्वात् । ननु तत्र विविदिषासंन्यासोपेतः पाण्डित्यादौ प्रवर्तमानोऽपि ब्राह्मणशब्देन परामृष्टः । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य वात्येन तिष्ठासेदिति चेत् । भैवम् । भाविनीं वृत्तिमा-श्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । अन्यथा कथमथ ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिनमथशब्दं प्रयुञ्जीत ।

तत्रैतं वै तमित्याद्युदाहृतवाक्यशेषे विवृण्वन्हेतुमाह—वाक्येति । वाक्यशेषेऽपि विवि-दिषुः संन्यास्येव ब्राह्मणशब्देनोक्त इति शङ्कते—तन्विति । तमेव वाक्यशेषे प्रदर्शयति—तस्मादिति । समाधत्ते—भैवमिति । तर्ह्युक्तब्राह्मणशब्दस्य का गतिरिति चेत्तत्राह—भाविनीमिति । तत्र हेतुमाह—अन्यथेति । यदि ब्राह्मणशब्दोऽत्र ब्रह्मविद्याची श्रुत्य-भिमतो न स्यात्तर्हि 'अमौनं च भौनं च निर्विद्याथ ब्रह्मिणः' इति तत्तज्ज्ञानसाधनान्याभिधाय

तत्प्रज्ञानोत्तरकालमाच्यथशब्दप्रयोगः श्रुत्या कथं वृतः स्यात् । तस्मात्तदन्यथानुपपत्त्यैव सिद्धमेतं वै तस्मिन्नादिपूर्वोक्तमात्रस्य विद्वत्संन्यासपरत्वमिति भावः । तदुक्तं श्रीमद्वार्तिककार-
पादारविन्दपरमैः—

अन्यथानुपपत्तिर्धेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनष्ट्यद्यैष्टैमयं सैव सर्वत्रलाधिका ॥ इति ।

ननु प्रयश्चानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति गौतमोक्ते प्रत्यक्षादीनि चत्वार्येव प्रमा-
णानि तथा च यद्यन्यथानुपपत्तिः प्रमाणत्वेन परिगणिता स्याच्चेद्भेदेऽपि तथा प्रकृतमर्थत-
वाक्यार्थसिद्धिः । सैव त्वादौ न तथाऽस्तीति चेन्न । त्वदुक्ताक्षेपादरेव तद्वदितत्त्वेन तस्मिन्
तदभावनादस्य मन्माता वन्ध्येयादिदेव व्याहृतत्वात् । तथाहि आपादकोपलब्धैनाऽऽपाय-
कल्पनमन्यथानुपपत्तिः । सैवार्थापत्तिरित्युच्यते । यथा पीनो देवदत्तो दिना न भुङ्क्ते इति
दिनाभोजनाभात्रविशिष्टपीनस्याऽऽपादकस्योपलब्धैवार्थादापायं रात्रिभोजनं कल्प्यत
इति । एव च प्रकृते तया यदाक्षित यद्यन्यथानुपपत्तिः पृथक्प्रमाणं स्याच्चेत्तदोक्तान्यार्थोऽपि
संभवेत्परं तु सैव तु तथा नास्तीति निरक्तनाक्यार्थोऽपि नैव सिध्यतीति तदेवान्यथानुपप-
त्तिघटितमतः स्फुट एव व्याघातः । तस्मान्सर्वप्रामाणिकमूर्धन्योक्तवार्तिकसिद्धान्यथानुपप-
त्तिप्रामाण्यापादितश्रुतार्थापत्त्या वर्णितनाक्यार्थसिद्धिर्निर्वाधेनेति ध्येयम् ।

उक्तेऽर्थे बृहदारण्यरूपप्रपाठकसमतिमाह—

शारीरब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यासविविदिषासंन्यासौ स्पष्टं निर्दिष्टौ—
“ एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतद्येव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव-
जन्ति ” इति । मुनिन्धं मननशीलत्वं तद्यासति कर्तव्यान्तरे संभवती-
त्यर्थात्संन्यास एवामिधीयते एतच्च वाङ्मयशेषे स्पष्टीकृतम्—“ एतद्दृ-
स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजा न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां
नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रिपणायाश्च यित्पणायाश्च लोकै-
पणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ” इति । अयं लोक
इत्यपरोक्षेणानुभूयत इत्यर्थः । नन्वत्र मुनिदेन फलेन प्रलोभ्य
विविदिषासंन्यासं विधाय वाङ्मयशेषे स एव प्रपञ्चितः । अतो न
संन्यासान्तरं कल्पनीयम् ।

शारीरिति । शरीरे देह आत्मासिद्धमेवमेव महात्तम इत्याद्यभिमन्वृतया भवो जीवः
शरीरस्वरूपप्रतिपादकत्रयस्यैवमपि शरीरं तस्मिन् । तदाक्यमुदाहरति—एतमेवेति ।
आयं विद्वत्संन्यासपर द्वितीय तु विविदिषसंन्यासपरमिति विभागः । विविदिषसंन्यासप्रति-

पादकनाक्यस्य प्रागेव तत्प्रकरणे मूल एवोदाहृत्य व्याख्यातनादत्र तत्प्रकरणाभावेऽपि नवन्न मुनिरेनेयादिशङ्कानिरासाय सत्यासद्वय प्रतिज्ञाय वाक्यद्वये दाहरणमिति भाव । ननु मुनि शब्देन प्रथमनाक्ये सत्यास्येव ब्रह्म इत्यत्र किं नियामकमियाशङ्कय रूढ्यभावेऽपि योग इत्या तसाधयति—मुनिरेवमिति । उक्तोऽर्थे वाक्यरेपानुगुण्यमाह—एतञ्चेति । तमुदाहरति—एतद्ब्रह्म स्म र्चतदि यादिना । अयमर्थ—एतमथ विदि वा मुनिर्भवतीति पूर्व वाक्येऽद्वैता मतत्वमपरोक्षीकृत्य सत्यास्येव भवतीति निर्णीतम् । तत्र किं कारणमियाशङ्काया तदेत कारणम् । ह स्म वे निश्चयेनयम् । एतदिति । किम् । पूर्वे विद्वास, अतिक्रातकालीना ज्ञानिन । प्रजा पुत्रादिरूपिणीम् । उपलक्षणमेतलोकत्रयसाध्यसाधनादे । तत्र हेतु—किं प्रजयेति । 'सोऽय मनुष्यलोक पुत्रेणैव जय्यो नायेन चर्मणा' इति श्रुते पुत्रादिसत्त्वे देवदत्तस्य मरणेऽपि तस्य पुत्रा दिर्वर्तत इति जनश्रुधनमेव मनुष्यलोक जयस्तादृकीर्त्या, परलोके किंचिसुख यत्तु येषा नोऽस्माकमथमखण्डापरोक्ष आमाद्वयप्रत्य गेव लोक स्वप्रकाशमुखेकरूप सपादयतीति । शेष तु 'पुत्रमणेति पुनार्थं दारस्वीकारवा ञ्छनम्' इयाद्युदाहृतानुभूतिप्रकाशनाक्यरेव व्याप्राप्तम् । लोकाशब्दस्य प्रवृत्तोपयोगिनमर्थ माह—अयमिति । लोक्यत इति लोक । लोक्यते धरादिरप्यलोक्यत एतेति न वाय म् । तथात्वेऽयमाऽय लोक इत्यामशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्ते । अयमेवार्थ उक्तो वार्तिकसारे—

अपत्ये किं करिष्याम सर्वदा दु खहेतुभि ।

परमानन्द आमाऽयमस्माभिर्विद्व्यतेऽनिशम् । इति ॥

यन्निरासाय सत्यासद्वयवाक्ययोरप्युपन्यासस्तामाशङ्का प्रकटयति—नान्विति ।

खण्टयति—

मैवम् । वेदनस्यैव विविदिपासन्त्यासफलत्वात् । न च वेदनमुनि-
त्वपरेकत्व शङ्कनीयम् । विदित्वा मुनिर्भवतीति पूर्वोत्तरकालीनयो
स्तयोः साध्यसाधनभावप्रतीतेः । ननु वेदनस्यैव परिपाकातिशयरूप-
मवस्थान्तरं मुनित्वम् । अतो वेदनद्वारा पूर्वसन्त्यासस्यैवैतत्फल-
मिति चेत् । बाटम् । अत एव साधनरूपात्सन्त्यासादन्यं फलरूपमेतं
सन्त्यासं ह्यमः । यथा विविदिपासन्त्यासिना तत्त्वज्ञानाय श्रवणादीनि
संपादनीयानि, तथा विद्वत्सपान्यासिनाऽपि जीवन्मुक्तये मनोनाशवा-
सनाक्षर्यौ संपादनीयौ । एतञ्चोपरिष्ठात्प्रपञ्चयिष्यामः ।

मैवमिति । तत्र हेतुमाह—वेदनस्यैवेति । यदि मुनिव विविदिपासयसफल स्यात्तर्हि

त्वदुक्तरीत्या निद्वत्सन्त्यासाभावोऽपि स्यात्तत्तु नास्त्येवेत्येकार्थं । वेदनमुनित्वयोरभेदे-
 नेष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रत्याह—न च वेदनेति । तत्र हेतु—विदित्वेति । पक्त्वा मुक्ते
 पायस देवदत्त इत्यादिस्थले पचनभोजनयोर्यथा साध्यसाधनभावेन भेदस्तद्वदत्रापीत्यर्थः । ननु
 यद्युक्तरीत्या वेदनमुनित्वयो साध्यसाधनभावो भवदभिमतश्चेत्तर्हि सिद्ध न समीहितम् । तथा
 हि—यथाऽपूर्वद्वाराऽग्निहोत्रस्यैव स्वर्ग फलमेव त्रिदिपासन्त्यासस्य तत्रज्ञान फल तद्द्वारी-
 छत्य मुनित्वमपि तस्यैव फलमतो न निद्वत्सन्त्यासकल्पनेति शङ्कते—नन्वित्यादिना ।
 किमत्र मुनित्वं विद्वत्सन्त्याससहितमभिप्रेत केवल वा नान्त्य । तदसभनस्य तच्चासति
 कर्तव्यान्तर इत्यनेन प्रागेवोक्तत्वात् । आद्यस्त्वस्मदिष्ट एवेयद्गी करोति—वाढमिति ।
 इष्टत्वमेव स्पष्टयति—अत एवेति । उभयसन्त्यासयोरुक्तरीत्या साध्यसाधनभावादेवेत्यर्थः ।
 ननु विद्वत्सन्त्यासस्यैव फलत्वे तदुत्तर साध्याभावात्कृतकृत्यतैव । तथाचेदिष्ट तर्हि ' ज्ञात्वा
 देव मुच्यते सर्वपापैः ' इत्यादिमोक्षफलवादिश्रुत्यादिनाथ । प्रागुक्तं यन्मुनित्वलक्षण
 मननशीलतास्य तदपि च स्वस्य निर्विकेपेण सिद्धयर्थं विद्वत्सन्त्यासमेपक्षमाणं सत् ' एतमेव
 विदित्वा मुनिर्भवति ' इतिश्रुत्याऽऽक्षिप्तस्य विद्वत्सन्त्यासस्यैव फलत्वे दत्तजलाञ्जलिक स्यादि-
 त्याशङ्क्य ज्ञानस्य तु फल मुक्तिरेव ज्ञानद्वारा प्रथमसन्त्यासस्येयायं फलमित्यङ्गीकृतोर्विद्वत्स-
 न्यासिनोऽपि मुनिन्वाह्यजीवमुक्ते सपाद्यन्वास्ताप्यविशेषसाधनत्वस्य सन्त्यासद्वयेऽपि तुल्य
 त्वाच्च न कोऽपि दोषलेश इति द्योतयति—यथेत्यादिना ननु । किं लक्षणं मनोनाशादेस्त-
 ताप्या जीवन्मुक्तिरपि किंरूपा किंप्रयोनना चेत्याक्षिप्याग्रिमप्रवरणे तन्निरूपणप्रतिज्ञया
 समाधत्ते—एतदिति ।

एव बृहदारण्यकवाक्यैर्विद्वत्सन्त्यासे सिद्धे तत्र सन्त्यासिनस्तु कुटीचवाद्यश्चतुर्विधा एव ।
 तदुक्तं पाराशरमधर्षये चातुर्विध्यं च भिश्रूणा हारीत आह—

चतुर्विधा भिक्षुस्तु प्रोक्ता सामान्यालिङ्गिनः ।

तेषां पृथग्पृथग्ज्ञानं वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम् ॥

कुटीचको बहूदको हसश्चैव तृतीयकः ।

चतुर्थं परमो हस्तो यो यः पश्चात् उत्तमः । इति ॥

अयं तु पञ्चमो जात इत्यतस्तदविरोधमाह सत्यपीत्यदिना—

सत्यप्यनयोः संन्यासयोरवान्तरभेदे परमहंसत्वाकारेणोकीकृत्य " चतु-
 र्विधा भिक्षुः " इति स्मृतिषु चतुःसंन्यासोक्ता । पूर्वोक्तयोस्तयोः संन्या-
 सयोः परमहंसत्वं जायालश्रुताववगम्यते । तत्र हि जनकेन संन्यासे पृष्टे स-
 ति याज्ञवल्क्योऽधिकारविशेषविधानेनोक्तकालानुष्ठेयेन च सहितं विविदि-
 षासंन्यासमभिधाय पश्चाद्द्वित्रिणा यज्ञोपवीतरहितस्याऽऽक्षिप्ते वाह्यपणे

सति पश्चादात्मज्ञानमेव यज्ञोपवीतमिति समादधौ । अतो ब्राह्मण्यज्ञोपवी-
तामावात्परमहंसत्वं निश्चीयते । तथाऽन्यस्यां काण्डिकायां तत्र परमहंसा
नामेत्युपक्रम्य संवर्तरादीन्बहुविधान्ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तानुदाहृत्य
“अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः” इति विद्व-
त्संन्यासिनो दर्शिताः ।

उभयो परमहसत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य रघुजात्रालोपनिषच्छ्रुतिरेव तत्र प्रमाण-
मिति प्रतिज्ञाय ग्रन्थगौरवभिया तद्वत् काण्डिकाद्वयमरिखित्वेन तदर्थं सक्षिपन्समाधत्ते—
पूर्वाक्तयोस्तयोरित्यादिना । अत्राऽऽर्थिकमेव सन्यासद्वयस्य पारमहस्य न तु शाब्दमि-
त्यस्या तत्रत्यामेव पञ्चमीं काण्डिकां प्रमाणयति—**अथेति** । तदुपक्रम दर्शयति—
तत्रेति । तत्र परमहसा नाम सनर्तकारुणिश्वेतकेतुर्दुर्वासन्नभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरेवत-
कप्रभृतय इति वाक्यशेषेणेत्यर्थं । सनर्तको बृहस्पतेर्वन्धुर्महाभारते प्रसिद्ध । आरुणिसू-
क्त । उदालको हाऽऽरुणिरिति च्छान्दोग्यध्रुते । श्वेतकेतुस्तपुत्र । श्वेतकेतु पुत्रमुना-
चेति च तच्छेपात् । दुर्वासास्तु प्रख्यात एव । ऋभुनिदाघौ तु ज्ञानरक्षात्रिचारे मूल एवाग्ने
विपर्ययस्य निदाघ उदाहरणमित्यादिनोदाहृतौ । जडभरतस्तु श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे नव-
माध्यायमारम्य त्रयोदशाध्यायपर्यन्तं समुपाख्यात एव । पर तु तत्र जडभरतमुपक्रम्य कुप-
टावृतकटिरपवीतेनोरमपिणा द्विजातिरिति ब्रह्मन्बधुरिति सज्ञया तदज्ञजनावमतो निचचारेति
रहूगण उवाच ‘ कस्व निगूढधरसि द्विजाना विभर्षिं सूत्र कतमोऽनधूत ’ इति चेत्या-
दिवाक्यवशात्तस्योपवीतवत्त्वच्छिद्वाद्यपि पारमहस्य न भाति तथाऽपि प्रकृतश्रुत्यविरोधार्थं
तदनन्तरं तत्तस्मिन्कल्पनीयमेव । दत्तात्रेय प्रसिद्ध एव । रैनतकोऽपि पुराणादितो ज्ञेय ।
एवमेतेषां सर्वेषां संवर्तकारानां मध्ये येषां पारमहस्य पुराणादावुपलभ्यते न तत्र विवादः,
येषां तु नोपलभ्यते तेषामपि जडभरतन्यायेनोदाहृतश्रुत्यविरोधार्थं कल्प्यमेव विबुधैः ।
बहुविधानिति । अनेकरूपस्थितौ नित्यर्थं । उक्तं हि स्वाराज्यासिद्धौ—

केऽपि वर्णाश्रमाचारनिष्ठापरा मुग्धबालप्रमत्तोपमाश्वापरे ।

रागिणो भोगिनो योगिनश्चेतरे ज्ञानिना लक्ष्यते नेकरूपा स्थिति ॥ इति ।

अत्र वर्णाश्रमाचारनिष्ठापरत्वं प्रकृतश्रुत्युक्तपारमहस्यानुगुणम् । लोकसग्रहमेवापीति
स्मृतेर्लोकसग्रहार्थं प्रथमवर्णचतुर्थश्रमधर्मपरवमेव । अत एवोक्तं श्रीभारतीतीर्थैस्तृप्तिदीपे
विद्वदनुभवाभिनयपूर्णकम्—

देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ धर्तता वपु ।

तार जपतु वाक्तद्वयलब्धाम्नायमस्तकम् ॥

विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे निमज्जताम् ।

साक्ष्यह किञ्चिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये । इति ॥

अन्यत्रप्रे स्पृष्टी भविष्यतीति । ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तानिति । यद्यपि ब्रह्मनि-
त्वेऽपि जीवन्मुक्तत्व मनोनाशाद्यभावे सति न सभवेत्तदर्थं जीवन्मुक्तानितिपदसार्धक्येऽपि
जीवन्मुक्तानित्येयोक्तो ब्रह्मनिश्चयिना तदसभनस्य प्रसिद्धत्वान्न ब्रह्मविद इतिपदोपयोगस्तथाऽपि
कृतोपास्तित्वेन ब्रह्मविदोत्तरक्षण एव पञ्चम्यादिभूमिज्ञास्यन्यतमभूम्यनस्थितिलक्षणजीवन्मुक्ते-
रूपत्रयं द्योतयितु ब्रह्मविद इति पदप्रयोग । यथा नेष्कर्म्मसिद्धो द्वितीयाध्याये—

यथा जात्यमणे शुभ्रा ज्वलन्ती निश्चला शिरसा ।

सनिष्यसनिधानेषु घटादीनामविक्रिया ॥

इत्यत्र जात्येतिपदमणेश्लेषेण तदनुपयुक्तम् । यदि सामान्यमणिव्यावृत्त्यर्थं जातानत्युत्त-
मजाती भवो जात्य इति तन्न । शुभ्रा ज्वलन्ती निश्चला शिरसेति तत्कान्तिच्छटाया विशेष-
पणत्रयेणैव साधारणमणिव्यावृत्तिसिद्धेरिति शङ्का स्वीट्यापि प्रायशो मणय शानादिनिघ-
र्पणाद्यैरेव कान्तिमन्तो भवन्त्यथ तु यदा जातस्तदारभ्यैवाचलितदीप्तश्चेतदीधितिमानिति-
द्योतयितु जात्येति मणिश्लेषणम् । न चेति कल्पने मानाभावाः शङ्क्य ।

सर्वधीव्यञ्जकस्तद्वत्परममत्तप्रदीपक ।

सनिष्यसनिधानेषु धीवृत्तानामविक्रिया ॥

ननु माऽस्तु वर्णादिचिह्नस्फुटता तथाऽपि शोचाचमनाद्याचारैर्णायनुमान भवेदेवेति चेन्न । तदाचारस्याप्यस्फुटत्वादित्याह—अव्यक्ताचारा इति ।

गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरित चरेत् ।
सदिग्ध सर्गभूताना वर्णाश्रमविरजित ॥
अन्धवज्जडवच्चापि मूकनच्च महीं चरेत् ।

इति निश्वेश्वरीनिबन्धलिखितपितामहस्मृते । ‘ अद्वैत समनुप्राप्य जडवट्टोकमाचरेत् ’

इति श्रीमद्गोडपादाचार्यपादपद्मपरागमचनात् ।

बुद्धतात्पस्य लोकोऽप्य जडोन्मत्तपिशाचनत् ।
बुद्धतत्तोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचनत् ॥

इति बृहद्वार्तिकोक्तेःश्च तेषामाचारोऽप्यव्यक्त एवेति भाव । एन चेत्किं यथेष्टाचारा नेत्याह—
अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त इति । अप्रमादितोऽपीत्यर्थ । अत एवोक्तगौडपादी-
यनाख्यादौ सादृश्यरोधको वतिर्जडवज्जडोन्मत्तपिशाचवदिति च सगत । तादृगाचरण
दत्तात्रेयस्य दुर्वाससश्चोक्त मार्कण्डेये दत्तात्रेयात्रतारमत्रेगृहे प्रकृत्य षोडशाध्याये—

दत्तात्रेयोऽपि विषयान्योगस्थो बुभुजे हरि ।
दुर्वासा पितर त्यक्त्वा मातर चोत्तम व्रतम् ॥
उन्मत्ताख्य समाश्रित्य परित्रधाम मेदिनीम् ।

इति । दत्तात्रेयस्य दुर्वाससश्चोन्मत्तवदाचरण प्रतिज्ञाय पुनरनुपदमेव दत्तात्रेयस्य कथं
योगस्थत्वेऽपि त्रिपयभोगो येन ततोन्मत्तसाम्येऽपि नोन्मत्ततेव्याशङ्क्य तद्विस्पष्टयति—

मुनिपुत्रवृतो योगी दत्तात्रेयोऽप्यसङ्घिताम् ।
अभीप्समान सरसि ममज्ज मुचिर तिसु ॥
तथाऽपि त महात्मानमतीवप्रियदर्शनम् ।
तत्पुत्रुर्न बुभुक्षास्ते सरसस्तीरस्तथया ॥
दिव्यनर्पशते पूर्णे यदा ते न त्यजन्ति तम् ।
तप्रीत्या सरसस्तीर सर्वे मुनिकुमारका ॥
ततो दिव्यान्वरधरा मुरूपा मुनिताम्रिनीम् ।
नारीमादाप दन्व्याणीमुत्तार जलान्मुनि ॥
स्त्रीसन्निवर्षिण ह्येते परित्यक्षन्ति मामिति ।
मुनिपुत्रास्ततो योगी स्थास्यामीति त्रिचिन्तयन् ॥
तथाऽपि त मुनिमुता न त्यजन्ति यथा मुनिम् ।
तत सह तथा नार्या मद्यपानमथापिन् ॥

सुरापानरत त ते सभायं तयजुस्तत ॥

इत्येवमनु मत्तरेऽप्यु मत्तत्रदाचरण स्पुन्मेव, सङ्गत्यागार्थं तथा कृतनात् । नोचेद्विष्ण्व घतारत्व योगित्व च तत्र तत्रेक्त वाधेत । तस्मद्दीश्वरत्वेऽपि लोकसप्रहार्थं सङ्ग त्यक्तु स्वकी ययोगमायथेथ मुनिपुत्रप्रबन्धनार्थं प्रथयाचकारेति न कोऽपि दोष । ननु यद्यस्य मद्यादि नेनेष्ट तर्हि कार्त्तरीर्यं प्रति कथमनेन मद्यादे स्वेष्टत्रोधन कृतम् । तथा ह्यत्राग्रे सप्तदशाध्या यपर्यन्तमेवमुपाख्यायते—मुनिपुत्रैर्दत्तात्रेयस्य त्रिपरीताचरण वीक्ष्य तैस्तात्यागे कृते तयैव चर्य याऽसौ पृथ्व्या तपस्तेपे । तत कृतवैर्यानामि ऋषे दित्र गते मन्त्रिभिस्तपुत्रमभिपेक्तु प्रष्ट त्तम् । तदाऽस्तमेरेन राज्य न कर्तव्यमतोऽह तपसा सामर्थ्यं सपाद्य राज्य करिष्यामि नेदा नीमिति कार्त्तरीर्योऽव्रतीत् । तदाऽसौ गर्गमुनिना त्व विष्ण्वनतार शत्रुप्रार्थनया हतानेका सुर दत्तात्रेयनामान मुनिमेव सहाचलद्रोण्यां तदाश्रमे गत्वा समाराधय येन शीघ्रमेव तद्वर प्रसादेन सिद्धाखिलमनोरथ स्या इति । तत कथ शक्रोणासौ प्रार्थित किमर्थं वेति कार्त्त वीर्यपृष्टेन गर्गोक्तम् । असुरप्रात्रल्यादि द्राचैर्दत्तात्रेय प्रत्यागत्य गार्धर्वादिगीयमान लक्ष्म्या सह विलसमान सुरापाननिरत त नमस्कारादिभिरभिपूज्य मद्याशुपचारान्समर्थ्य तपृष्टार्थैस्तै स्वासुरभय तस्मै निवेदित श्रुत्वा तेनोक्तम्—‘मद्यासक्तोऽहमुच्छिष्टो न चैनाह जितेन्द्रिय ।’ उच्छिष्टोऽपवित्र । ‘कथमिच्छथ मत्तोऽपि देवा शत्रुपराभवम्’ । ततो देवा ऊचु —

अनघस्व जगन्नाथ न लेपस्तत्र विद्यते ।

विद्याक्षालनसिद्धान्तनिविष्टज्ञानदीधिते ॥

त्रियया ब्रह्मा मन्वयत्रिपयकनैसर्गिकमायावृत्तिभिशेषामन्वया नियज्ञानत्रत्वेन स्वामानिक्या प्रमया यक्षाहनमनन्यशरणाना भक्ताना करणोद्रकादन्त करणमलनिराकरण तेन सिद्धान्ते द्वेतमिथ्या वपूर्णकाद्वेतब्रह्मा मन्वये विप्रये निविष्टा प्रविष्टा ज्ञानदीधितिर्निरक्तभक्ताना शक्तिपात जातायामह ब्रह्मास्मीति चरमवृत्तौ स्वरूपभूतमूत्स्यज्ञानसूर्यप्रतिच्छाया येन स तथा तत्सबु द्धावित्यर्थ । दत्तात्रय उवाच—

सत्यमस्ति मुरा त्रिया ममास्ति शुभदर्शिन ।

अस्यास्तु योपित सङ्गादहमुच्छिष्टता गत ॥

स्त्रीसभोगोऽतिदु खाय स सन्येनापसेवित ।

सत्येन प्रप्यक्षेणेत्यर्थ । मयेति शेष ॥

देवा ऊचु —

अनघेय मुनिश्रेष्ठ जगन्माता न दुष्यति ।

या सा त्रिया तत्र त्रिमो सर्वतस्य हृदि स्थिता ॥

यथाऽगुमाला सूर्यस्य द्विजचण्डालसङ्घिनी ।

एव षडतो देवास्तुष्टोऽसौ तानसुरानाहवायाऽऽहूयात्राऽऽनयन्वामित्यादिशत् । ततस्तथा
 हृतमङ्गलैरानीतैरसुरैर्लक्ष्मीरेव दत्तात्रेयवामपार्श्वस्था लुम्बै शिविकायामधिरोप्य शिरसि
 धृत्वा किञ्चिन्नीता । ततो निकटागतान्देवान्दत्तात्रेय किञ्चिद्विहस्य यच्छिरोगता लक्ष्मीस्ता-
 न्सजयतीत्यतोऽन्नाचैर्हन्तव्या एवेतेऽसुरा यतस्ते मया निर्वाय्याः सपादिता इति समुपादि-
 शत् । ततो देवाः सद्यो दैत्यान्हत्वा स्वर्गमगमन् । अतस्त्वमपि तथा कुर्विति गर्गनाक्यात्का-
 र्तवीर्योऽपि तत्र गत्वा—

पादसनाहनाचेन मयाद्याहरणेन च ।
 स्रक्चन्दनादिगन्धाम्बुफलाद्यानयनेन च ॥
 तथाऽन्नसाधनैस्तस्य उच्छिष्टापोहनेन च ।
 परितुष्टो मुनिर्भूप तमुवाच तथैव स ॥
 यथैवोक्ता पुरा देवा मद्यभोगादिकुत्सनम् ।

तत कार्तवीर्यः प्रणिपत्य—

देवस्त्व हि पुराणोऽय स्वा माया समुपाश्रितः ।
 अनघस्त्व तथैत्रेय देवी सर्वभर्त्रोऽराणि ॥

अराणिर्यथा बह्व्युत्पत्तिस्थान तथेय देवी सर्वभावा चित्त्वान्मात्यात्वाद्वा यथाक्रम विवर्त-
 परिणामाम्यान्यतरेण वादेन सर्वस्यानादिपदकमिन्ननिखिलपदार्थस्य भव उत्पत्तिर्यस्याः
 सकाशात्सा तथेत्यर्थः । यद्वा सर्वभवारणिरित्येक पदम् । सर्वस्य भवस्य ससारस्यारणिवदु-
 त्पत्तिस्थानमित्यर्थः । तेन ससारस्याग्निवद्बाहकत्वेन दु खैकहेतुत्व ध्वनितम् । ततस्तुष्टोऽसौ—

चर वृणीष्व गुह्य मे त्वया नाम उदीरितम् ।

नाम प्रसिद्धम् ।

तेन तुष्टि परा जाता त्वय्यद्य मम पार्थिव ।
 ये च म्ना पूत्रप्रियन्ति मन्धसात्पदिभिर्विरा ॥
 मासमद्योपहारैश्च मिष्टान्नैरात्मसनतै ।
 उक्ष्म्या समेत गीतैश्च ब्राह्मणानां तथाऽर्चनै ॥
 वाचोर्मनोहरैर्वाणवेषुशङ्खादिभिस्तथा ।
 तेषामह परा पुष्टि पुत्रदारवनादिकम् ॥
 प्रदास्याम्यनधूतश्च करिष्याम्येव मान्यताम् ।

एव तद्वाक्य श्रुत्वा ततोऽभीक्षितवरानवाप्य कार्तवीर्य सार्वभौमोऽभूदिति । तस्मादुक्तना-
 क्यपरात्कण्ठत एव मयादे स्वेष्टत्वबोधनादुन्मत्ता एव दत्तात्रेयादयो न तुन्मत्तद्रदाचरन्तोऽपि
 षस्तुतोऽनु मत्ता इति चेन्न । एतस्यापि सुरादिवक्तामुद्गजनसम्बन्धनार्थत्वात् । एथात्व तु मया-

सक्तोऽहमित्यादिना स्पष्टमेव । नोचेदप्रेऽलर्केण ब्रह्मजिज्ञासुना यदा तदर्शनं गृहीत, तदा न तेन तं प्रति मयादि प्रदर्शितमित्युक्तमत्रैकत्रिशाष्याये,—

“ ततः सा साधुसपत्नं चिन्तयन्पृथिवीपति ।
दत्तात्रेय महाभागमपृच्छन्परमार्तिमान् ॥
‘ त समेय महाभागमदत्तमपमसङ्गिनम् ।
प्रणिपत्याभिसंपूज्य यथान्यायमभाषत ॥

इत्यादिना, तद्वाच्येत । प्रयुतासङ्गिनमित्यनेनान्तरि हि सङ्गशून्यत्वमेवोक्तम् । न चान्तः-
सङ्गराहित्यमेवोक्तमिति साप्रतम् । तथात्वेऽकल्मषमियज्ञदृष्टयाऽपि पापनत्वभावाभिधायक-
पदानर्थक्यप्रसङ्गात् । किंच वर वृणाष्येतिरचने यतस्त्वया मे मम गुह्य रहस्य नामेति
प्रसिद्धं यथा भवति तथोदीरितम् । ‘ देवस्य हि पुराणोऽयं स्या माया समुपाश्रित ’
इत्यादिनाऽप्युक्तदृष्ट्यादिना स्थितस्यापि मम वास्तविक स्वरूप प्रकटितं तेन हे पार्थिव
सहस्रार्जुनाद्य त्वयि मम परा तुष्टिर्जातेति निरतिशयसतोपकारणं सुरापानादिवैपरीत्याना-
दरेण नैजनास्तरूपज्ञानप्रकटयितुं प्रत्यक्षमेव वदता ये च मा पूजयिष्यन्तीत्यादिवाक्याना
प्रसिद्धो योऽयं मया व्यवहारोऽङ्गीकृतः स्वासाङ्गित्वार्थं तपरिपालनोपयोगिगन्धाद्युपचारदातृ-
ष्वपरा मम तुष्टिः स्यात् । अत एवोत्पद्यशरीररज्ज्वरूपपुष्टिप्रधानकामिन्यादिदानेन मान्यता-
मेव तेषां करिष्यामीत्यैहिकमेव फलं तदपि प्ररोचनार्थमेव यतस्तादृशुपचारेमम स्वरूपगो-
पनमेतन्मुख्यमिष्टं न तु तैरक्तकलाजासिरपीति रहस्य स्पष्टमेव प्रकटितं तदपि बाधितं
स्यात् । तस्मात्पूर्वोत्तरप्रत्यस्वारस्यादनुमत्ता उन्मत्तदाचरन्त इतिश्रुत्या घोषितं जीवन्मु-
क्तानां सङ्गत्यागार्थमेवोन्मत्तवदाचरणं न तु विषयलम्पटत्वेनेति तमुत्थमेव । एव च तत्त्व-
निद्रा यथेष्टचेष्टाऽप्यस्तु का क्षतिर्मिथ्यात्वानिति प्रलयस्तु देवाचिददृष्टशास्त्ररहस्यानाम-
नुपासितसद्गुरुचरणानां किंचिच्छ्राम्यासाभासवशेन जीवन्मुक्तमानिना पापणयत्संसारसा-
गरे स्वपरनिमग्नजननकानां भूरितरं वर्तते । तत्रेदं विचार्यते । किं तत्त्वनिद्रा यथेष्टचेष्टा-
ङ्गीकारं श्रुतेर्युक्तेरनुभूतेर्ना । आद्येऽपि किं निधिनशादर्थनादवशाद्वा । नाऽऽयं । यथे-
ष्टचेष्टानिष्पन्नपलम्भात् । न मत्तुन्मत्तत्वेनैवावर्धवदवशाद्वाप्रिसन्त्यायेन तत्कल्पनेऽपि त्वद-
भिमनयथेष्टचेष्टानिधानासिद्धे । तत्त्वविदो हि पुण्यपापलेपाभावाद्बिधिवैक्याभावाच्च यथे-
ष्टचेष्टामङ्गी करोषि यदि पुनर्विधिपारदय तस्य तदानीं तद्ब्रह्मात्पुण्याद्युपपत्ते पुनर्जन्माप-
त्तश्च । नान्य । तस्य स्तुतिमात्रपरत्वेनोपश्लेषत्वात् । न द्वितीय । तादृशुपक्यभावात् ।
प्रस्युतं ब्रह्मनिष्ठो यथेष्टचेष्टाशून्यत्वे सति सचेष्टशाली सस्करैकराशीनशरीरत्वादिक्षणान-
र्तं ब्रह्मिणुत्तु दालचक्रवर्दिनदिनधककुक्किनहस्ततत्पञ्च । न च ब्रह्मविद्येयथेष्टचेष्टाविशिष्टः
पुनर्युत्तु द्विधिवैक्याभावाच्चैवमिति युक्तिः साधिकःऽप्यस्तीति वाच्यम् । तत्र हेत्वो-
त्सोपाधिर्ब्रह्मात् । उपाधिस्तु मायिवन्वत् । तस्य यथेष्टचेष्टैरिष्टयस्त्वं यत्प्रकृतयुक्तौ

साध्य तद्ब्रह्मापयत्येन साधन यत्पुण्यादीति हेतुद्वय तरय काले विद्यमानत्वेन माधित्यस्य तत्रा विद्यमानत्वात्साधनान्यापकत्वादुपाधित्वम् । तस्मान्नात्र युक्तिरेशोऽपि । तृतीये तु किं प्राचामनुभूतिरत्र मानमाधुनिकाना वा । आद्येऽपि किं जीवकोटिनिषिष्टना यद्देश्वरकोटि- निषिष्टानाम् । चरमे तु—

वर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणा च साहसम् ।

तेजीयसा न वेपाय वहे सर्वमुबो यथा ॥

इति दशमस्कन्धे श्रीकृष्णस्य गोपिकापिलाससपके परीक्षिता समाक्षिते श्रीदुक्कचन- ष्ठीकृष्णादीना तेषामर्भनादवद्ब्रह्मणेवमाहात्म्यप्रख्यापनार्थमेव स्ववशवर्तिमायवै-द्रजालिकव चयाप्रदर्शनमात्रपरत्वेन नित्यसिद्धज्ञानत्वेन वा मायापारवश्यराहित्येन कर्मादिजन्यसस्काराधी नशरीरप्रभृतिराहित्येन वा यथेष्टाचारशब्दितनिधिनियेधनिरोविचरितस्य तत्र सत्त्वादनुदाहरण त्वमेव । न च धर्मव्यतिक्रम इति त्वदुदाहृत एव प्रकृतवाक्ये विध्यादिनिरोधिच तदाचारस्य स्पष्टमेवेति वाच्यम् । लोके तथा प्रतीतानर्पाश्वराणा विध्यादिप्रतिरेवागमेन तद्विरोधिनस्य दूरोत्सारितवात् । नन्विति चेदिष्टापरितरस्मदादीनामपि ज्ञानिना क विध्यादिप्राप्ति । सय, नैनास्ति विध्यादिक तादृशज्ञानोत्तर तथाऽपि पूर्वं तु जीवदशाया त्तरिथतमेव तत्सक रैरेव यावदेहपतन चेष्टासमवात्, नेनेश्वरसाम्येन यथेष्टचेष्टावे, शिष्टवम् । न वस्तु सरकारमात्रपराधी नत्व ज्ञानिशरीराणा तथाऽपि ससारस्यानादि जादतीतजनमगततादृक्सत्सारसभजसत्त्वा पुनरपि तादृगस्थमेवेति चेन्न । बहूनिन्यायेन निकटगतसस्कारस्यैव बलवत्तरेत्वेन कार्यकारित्वात्तस्य बलन्तशुभत्वस्य ' कर्माशुक्लकृष्ण योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ' इतिपतञ्जलमृते ।

तत्र त बुद्धिसयोग लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूय सासिद्धौ कुरुन दन ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हिमते ह्यनशोऽपि स ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥

प्रयनाचतमानस्तु ये गी सशुद्धि, ख्विप ।

अनेकजन्मससिद्धस्ततो याति परा गतिम् ॥

इति श्रीभङ्गवद्रीतोक्तेषु सिद्धवात् । बहूनिन्य यस्याथमशय । तथा हि—बहूनी यद्यपि प्रथममङ्कुरदशाया भूमे सकाशात्सरलमेवैर्ष्व गच्छति तथाऽपि यदा प्रनृच्छा सती वृक्षादौ संवेष्टिता भवति तदा वेनचिसा तत समकृष्टाऽपि निकटगन्तवत्तरेवेष्टनसत्कारवशाद्यथा क्षणान्निर्मुक्ता सती घेष्टत एव वृक्षादो तद्बद्धहुपु जन्मसु निष्कामकर्मचनष्टानसाधनपरम्परया ज्ञानोदयप्राक्क्षणपर्यन्त परमशुद्धतमसस्काराणामेव समीपवर्तिवाद्बलवत्तमनाच्च क नाम तत्रविदि तु सस्कारोदयलेशोऽपि । एतेन जीवकोटिनिषिष्टानामिति प्रथमप्रपमस्तोऽऽधुनि- कानामिति प्रथमद्वितीयोऽपि पक्ष प्रत्याख्यत । यत्तु जीवकोटिनिषिष्टानामपि प्राचा यथेष्ट

चेष्टोपपादकं 'त्रिशीर्षिणं त्वाष्ट्रमहनमरुमुत्तान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छं वहीः संघा अतिक्रम्य दिवि प्राह्लादीयानतृणमहमन्तरिक्षे पौलोमान्पृथिव्यां काडखाञ्जांस्तस्य मे तत्र नलोमं च मा मीयते' इति कौपीतक्यां प्रतर्दनं प्रतीन्द्रवाक्यम् । तथाऽऽधुनिकानामपि तद्वोधकमानन्दल-
हयां श्रीमच्छंकरभगवत्पादपादपत्रपरगाणाम्—

कदाचिच्छक्तीनां विकचमुखपद्मेषु कवला-
न्क्षिपंस्तासां वक्त्रात्स्वयमपि च गृह्णन्स्वमुखतः ।
तदद्वैतं रूपं निजपरविहीनं प्रकटय-
न्मुनिर्न व्यागोहं भजति गुरदीक्षाक्षततमाः ॥

इति वाक्यम् । तसु भिन्नतात्पर्यं न यथेष्टचेष्टोद्धोधकं ब्रह्मविदः । तथा हि—कौपीतकि-
वाक्यस्वार्थस्तावदुक्तोऽनुभूतिप्रकाशे श्रीविद्यारण्यगुरुभिः—

त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूप आसीदेवपुरोहितः ।
स्यामिद्रोहं चकारासौ तं त्वाष्ट्रं हतनानहम् ॥
कर्तर्यभूद्ब्रह्महत्या न त्वसङ्गे चिदात्मनि ।
वेदान्तज्ञानहीनानां यतीनां हनने तथा ॥
लोकत्रये बहुविधानसुरान्हतनानहम् ।
चिदात्मनोऽस्य मे तत्र नैव लोमापि हिंस्यते ॥
माहात्म्यं मम नैतत्स्यात्किंतु ज्ञानस्य तद्भवेत् । इति ।

अत्र रामिद्रोहं चकारेति सापराधत्वेऽपि तद्धननाद्ब्रह्महत्या तु जातैवेति प्रसिद्धमेव
तथाऽपि सा कर्तरि चिदाभास एव न त्वसङ्गे चिदात्मनीति चिदात्मन्येवासाङ्गित्वम् । तथा
वेदान्तज्ञानहीनानामिनि संन्यासित्वेऽप्यव्यात्मराजैगद्वैतात्मानुभवमसंपादयतां यतीनां हननेन
त्रैलोक्योपद्रवकारिबहुविधासुरविष्वसनेन तद्विसाजन्यदोषेण चिदात्मनो मे न लोमापि
हिंस्यते नैधेन्द्रव्यस्यवो भज्यत इति । अत्रापि पूर्वजन्मत्यादीनां सापराधत्वेऽपि तद्विसाजन्य-
दोषसंभवेऽपि चिदात्मन्येव कर्मलेशाभावः । तथा माहात्म्यं मम नैतत्स्यादिति तत्त्वज्ञस्य
माहात्म्यपरत्वमेवास्त् भूतार्थपादस्येति तद्वाक्यतात्पर्यविवरणात् । किंच कर्तर्यभूद्ब्रह्महत्येति-
वचनादिश्वरूपपद्मोत्तरमिन्द्रस्य ब्रह्महत्या तच्चातुर्विध्यविधानं ततो निजपुत्रवधकोपितेन त्वष्ट्रा
वृत्रामुरसमुपादने ततो विष्णुपस्थानं ततस्तदुत्तरीत्या वृत्रवधस्ततो ब्रह्महत्यापीडनशान्मान-
ससरोवरे सहस्रवर्षान्तां त्रिसनिवास इत्यादि सर्पं श्रीमद्भागवते पष्टस्कन्धे समुपाख्याय

स बाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रेः ।

इष्टाऽभियत्रं पुरयं पुराणमिन्द्रो महानास विधृतपापः ॥

इति वचनेन ' तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद ' इति-
श्रुतेर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तेनेन्द्रशुश्रुतेर्विश्वरूपादिवधोत्तरमेव प्रजापतिप्रसादादिन्द्रेणाऽऽमन्या

लब्धा तदुत्तरमेवायं प्रतर्दनं प्रति तदुपदेश इति नियम्यते । नोचेद्ब्रह्महत्यारूपपापस्य प्रत्यक्षमविर्भावस्ततो भीत्या सहस्रवर्षं विसतन्तुप्रवेश इत्याद्युपाख्यानस्यासांगल्गपत्तेः । तस्मादत्रायमाशयः—या त्वाष्ट्वधजा ज्ञानात्पुरा ब्रह्महत्याऽभूत्साऽपि कर्तारं चिदाभास एव न तु मय्यसद्ब्रह्मचिदात्मनीति ज्ञानेन संचितासद्ब्रह्मबुद्ध्यैव तद्भंसः । तथा वेदान्तेत्युक्तेर्ब्रह्मलोकफलकोपासनब्रह्मज्ञानाभ्यासब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारशून्यसंन्यासिनाम्

मृत्तौयैः शुष्यते शोभ्यं नदी वेगेन शुष्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥

इति पाराशरमाधवीये मनुस्मृतेः संन्यासमात्रेण तद्व्याक्तनपापानां शुद्धानपि तदुत्तरजात-
ज्ञाताज्ञातदुरितानां नाशनार्थं सालवृकादिभ्यस्तेषां संन्यासिनां भक्षणार्थं दानेन हनने कृतेऽपि तथा लोकत्रयवर्तिनानाविधासुराणां च हनने कृतेऽपि । यद्यपीदं हिंसाद्वयमधिकार-
प्राप्तत्वेन धर्म एव तथाऽपि ' न हिंस्यात्सर्वा भूतानि ' इति श्रुतेः ' तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ' इति श्रुत्यानुगृहीतत्वेन ज्ञानवन्तं प्रति हिंसात्मकस्वधर्मोपेक्षया जीव-
न्मुक्तिसुखात्मकसमाख्याख्यनिवृत्त्यनुकूलाहिंसाविधेरेव बलवत्तरत्वेन तदुद्बुद्धघनात्संजातक्रिय-
माणाख्यदुरिताश्लेषध्वं द्योतित इति । ननु ' मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य ' इति न्यायादि-
न्द्रस्य देवराजत्वेनैव पापोत्पत्त्यभावादिनाऽपि ज्ञानं तस्य यथेष्टचेष्टाऽभीष्टैव किमुत ज्ञानोत्तर-
मपि । न च तर्हि प्रकृतोदाहृतश्रीमद्भागवतवचनान्दिन्द्रकृताश्वमेधात्मकस्य ब्रह्महत्याप्रायश्चि-
त्तस्य वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् । तस्य लोकसंप्रहर्षात्वात् । अत एव पाराशरमाधवीये
देवानां कर्मानुष्ठानविचारं प्रकृत्य तत्र स्वस्वाधिकारनिर्वाहार्थं ते कर्माण्यनुतिष्ठन्तीति पक्ष-
मुक्त्वा प्राग्जन्मसु कृतपुण्यैरेव तदधिकारावासितद्भोगमिर्वाहादिसंभवादेवावदशायां कर्मफल-
रूपायां कर्मानधिकारित्वेन तदनुष्ठानस्याप्रयोजकत्वादित्यस्वारस्यं तस्मिन्पक्षे मनसि
निधायेदं पक्षान्तरमुक्तम् । अथ वा स्वोपयोगाभाधेऽपि मनुष्यान्प्रवर्तयितुं देवाः कर्माण्य-
नुतिष्ठन्तु ' यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ' इति न्यायात् । अत एव सत्यसंक्रत्योऽपि
परमेश्वरो रामकृष्णाद्यवतारेषु लौकिकवैदिककर्मनटनेनैव जगीश्वरवहदिति । तस्माद्यथेष्टचेष्टा
प्रतिपादकमेवोक्तकौपीतकीवाक्यमिति चेत् । सत्यम् । यद्यपि नैवारित देवानां जेन्द्रचगाद्विधि-
शास्त्राधिकारस्तथाऽपि निषेधशास्त्राधिकारस्तु तेषामन्यस्त्येव । नो चेत्सर्वज्ञबिरतोमार्जिभिर्गोत-
मादिभिरिन्द्रादिभ्योऽहल्यागमनादिदुरितफलरूपशापप्रदानं कथं कृतं स्यात् । तस्मात्तद्दृग्-
तिहासप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिपुराणाद्यन्यथानुपपत्त्या देवानांगपि निषेधशास्त्रोल्बुद्धने पापावश्यं-
भाव एव पक्षव्यः । ततः कौपीतकीवाक्यस्य यज्ञानोत्तरं ज्ञानमाहात्म्यात्क्रियमाणाश्लेषत-
व्याक्तनसंचितध्वंसप्रतिपादनपरत्वं वर्णितं तत्सुस्यमेव । यत्तु श्रीमद्भाष्यकाराभिरं कदाचिच्छ-
त्तीनामित्यादिवाक्यमाधुनिकानां ब्रह्मविदां यथेष्टचेष्टावोधकतया त्वयोदाहारे तस्यायमाशयः—
तत्र हि शक्तीनामिति शक्तिपदप्रयोगः कृतोऽस्ति । तदर्थस्तु मूर्तमत्योऽणिमाद्यष्टमहासिद्धय

एतेति निर्णयिते कुतः प्रकरणात् । अत्र रतोत्र आरम्भतो मुनिशब्दितयोर्गोन्द्रब्रह्मविदेन प्रष्टो न केवलज्ञानी तथा शक्तिपदान्यथानुपपन्नेद्य । तथा हि शक्तिपदं तावदचिन्वे मण्या-
दिसामर्थ्ये शक्त लोकेऽयस्कान्तमणौ लोहाकर्षणशक्तिरस्तीति । तदा प्रष्टेऽपि तादृशोऽचि-
न्वसामर्थ्याय एव योऽत्र योग्यः पदार्थः स एव गौहः, स तु निरक्तसिद्धास्य एव
सिध्यति । मुनिर्न व्यमोह भजतीत्यत्र मरुनर्गाल्पकचिमुनिपदप्रये गन्मननस्य तु चित्तैका-
ग्र्यसाध्यत्वेन यथा फलार्थमात्रे समरोपितेऽपि च्छयागन्धादिक तद्दीयमानुपपन्न फल भवति
तद्वन्मननार्थमेव सपादितचित्तेकाग्र्यस्याऽऽनुपपन्नफलत्वेन महासिद्धयष्टकायातिसभवात् । यद्वा
'पाण्डित्य निर्विचय बाल्येन तिष्ठतेत्' 'पाण्डित्य च बाल्य च निर्विचय मुनि' इतिश्रुत्युक्तमुनि-
शब्दितध्यानसमाधिमानेन मुनिर्मरतीति मूलकारेरेनानुभूतिप्रकारे प्रष्टतश्रुतिविवृतौ 'मुनिर्ध्या-
नसमाधिभ्या मनेद्धीवृत्तिशान्तये' इति प्रतिपादितवाच्यद्वयेण तु ध्यानादेश्चित्तनिरोधसाधनवा-
च्यप्राप्तिसिद्धयष्टकस्य मुतरामानुपपन्नफलत्वेन सभवात् । तस्माच्छक्तयोऽप्राणिमाद्यष्टमहासि-
द्धिर्मूर्तिरूपा एव मुनिपदाभिप्रायेणोपलभ्यन्ते । अन्यथा कदाचित्कान्ताना कदाचिन्नारीणा कदा-
चिन्मुग्धाना कदाचिद्देवीना कदाचिद्दामाना कदाचिद्दामाणान्त्यादिप्रयोग परस्त्रीणा मणिमन्त्रौ
पय्यादिमाहात्म्येनाऽऽकर्षण सपाद्य जीवन्मुक्तो यथेष्ट निरहरीत्यर्थे विनश्चिते कृत स्यात् ।
तत्रापि क्रमेण यान्त्वर्त्वीगुणपेशिष्टय मानुर्षामात्र च तरणी च देवराजान्पतरस्त्रीत्वं रूपवर्तीत्व
गुणवर्तीत्व च यद्यदेपक्षित तत्तसभयत्वेन । किं बहुना धर्मपन्थोऽप्यत्र नैव वि[व]क्षिता क
पुन परपनीशङ्काऽपि तथात्वे कदाचिपनीना कदाचिद्धार्याणा कदाचिज्जायाना कदाचिदा-
राणा कदाचिसाध्नीनामिति वा प्रयुज्येत । तत्रापि दारान्तपदेय स्वस्त्रीसाधारण्य साध्नीति-
पदे मुचरित्रात्व च सभयत्वेव । तथा तु प्रयोगजात विमप्यकृत्वा शक्तिपदमेव प्रयुक्तम् ।
तस्मात्तदाशयनगाद्भुक्तसिद्धिप्रह एव श्रेयान् । तस्मादत्रेव योजना-मुनि कदाचिच्छर्त्ताना
विकचमुखपद्मेषु कवलान्तरमुखत क्षिपन्सस्तथा कदाचित्तासा वक्त्रात्स्वयमपि रमुखत
कवलान्गृह्णन्निपि यतो निजपरविहीन तदद्वैत रूप प्रकटयन्त्यतश्च गुरदीक्षाक्षततमा अतो
व्यामोह न भजतीति । मुनि पूर्वोक्तचक्रनाम्नानसमाधिमान् । कदाचित् । पूर्वसत्कारव-
शाद्रजोवृत्तिविशेषेण मूर्तिमतीभिरेताभिरणिमादिसिद्धिभिरह परागोचरतया स्वैर निरहरीप्यामीति
श्रुत्यनसमये तासा लयप्यादिदर्शनेन त्रिपिने सुमुमिताभ्रादिमुगन्धतति मलयमारते चैत्र-
चित्राश्रितचन्द्रचन्द्रिकारचिरे मुरसरिर्त्तारे परभूतभ्रमरादिमुररतभ्ररणे सति कामोदयस-
पत्तौ सत्या न तु सर्वदा । तत्रापि शक्तीना पूर्वोक्ताणिमद्यष्टमहासिद्धिर्मूर्तीना यधूना न
स्वन्यासाम् । विकचमुखपद्मेषु । विकचानि, निजब्रह्मनिष्ठयोगिश्रेष्ठत्वप्रशापरमादरेण सेवने-
त्कटाभिलाषद्योतकार्थस्मिताविर्भूताधरपट्टप्रदशनचन्द्रिकतयोत्फुलानि । एतादृशानि यानि
मुखान्येव पद्मानि तेषु तन्मथ्य इत्यर्थे । कवलान्, तदानीतनदिव्यतामूलप्रासान् ।
स्वमुखतः, स्वीयवदनेन सार्वभक्तिवस्तसि । एतेन निजवदन तद्वदन प्रति चुम्बनर्थं

सयोज्य तत स्वमुखेन दिव्यस्वर्चरितताम्बूलप्रासात्क्षिपति न तु स्वमुत्पात्तत्र क्षिपति ।
 तथात्वे स्वमुखानिष्काश्य क्षिपतीति स्यात् , ततु वीभत्सरसद्योतकत्वेन प्रकृतशृङ्गाररसवि-
 रोधीत्यर्थ । क्षिपन्नर्षयन्सन् । तथा कदाचिन्नितरा तासु प्रीत्यतिशयद्योतनेच्छया सत्याम् ।
 तासा पूर्वेक्ताणिमाह्वयमहासिद्धिरूपमुग्धाना वक्त्राप्रत्येक तत्तद्भूवदनात्सयमपि जीवन्मु-
 क्तोऽपि स्वमुखत एव निजपदनेनैव । न तु तामि स्वस्वरदनेनैतन्मुखे ताम्बूलकवलोऽर्पयितु
 शक्यते जीवन्मुक्तचक्रवर्तनोऽस्यामर्यादाभीतिपारवश्यात् । एतेन तास्वस्य परमप्रीत्यतिशयो
 द्योतते । कवटान् , तच्च रितदिव्यताम्बूलप्रासान्मूत्रपि स्त्रीकुर्वन्पि । यद्वा देवतास्वप्युक्त-
 व्यनहारो रागेकायत्त कथ फलीभूतत्रिरागशालिनोऽस्य समुचित इत्यस्वरसात्कनल्पदस्य
 स्वमुखतन्मुखयो किरणेष्वेव ' तत्तच्चक्षुश्चक्रे रभश्येषु ' ' सुधावद्भ्रूसैरपननचकोरैरनुसृत '
 इत्यादिकारिसमपरीत्या लक्षणा । तथा च न कोऽपि दोष । यदि च तासामपि योगजघ-
 र्भैकलन्त्रत्वेन स्वकीपात्वगेन तथा च सोभयार्थदिवत् ' धर्माविरुद्धो भूतेषु कागोऽस्मि
 भरतर्षभ ' इत्यादिस्मृते ' प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे ' इत्यादिश्रुतेश्च युक्त एव पूर्वेक्त-
 वहार इति विभाव्यते तदाऽधिकारिभेदेन व्याख्यानद्वयमपि व्यनस्थापनीयम् । तत्र प्रथम
 व्याख्यान योगित्वेऽपि रागिनिष्य चरम तु तत्रे सति वीतरागनिष्यमिति हृदयम् । यतो
 यस्मात्कारणात् । निजपरविहीनम् । निज आत्मा परोऽनत्मा ताम्या विशेषेण हीन रहि-
 तम् । ब्रह्मण आत्मत्वस्याप्यनात्मनस्तुभिन्नत्वरूपोपाधिप्रयुक्तत्वादस्तुतस्तु तस्याप्यभावात् ।
 अत एव तत् ' यतो वाचो निनर्तन्ते ' इत्यादिश्रुतिशिर सु वाचनसागोचरत्वेन प्रतिपादि-
 तम् । अद्वैत रूप, द्वैतहीन स्वस्वरूपम् । प्रकटयन् । अद्वैतात्मनस्तु मया करकलितामलकन-
 दलण्डापरोक्षतया ज्ञातमस्तीति कृतकृत्वतया देहेन्द्रियादिभिर्बिषयभोगसपादने कृतेऽपि
 ममासद्भाद्वैतनूटस्थानन्दैकरसस्य न काचिदपि क्षतिरस्तीति मयाऽय विलासो भवतीमि
 साक क्रियते न तु भयसौन्दर्योदिसौष्टवाचिद्यैश्वर्यपाररदयेनेति ता प्रति रफ्टीकुर्वन्निव्यर्थ ।
 नो चेदुक्ताद्वैतरूपस्य स्वप्रकाशत्वेन सर्वदा स्पष्टपदगोचरत्वेनेन्द्रियग्रह्यत्वारूपस्यैकरणस्य
 तु गुतरामभावाच्च । एव सस्कारवशात्पृष्ठारसद्वारा ब्रह्मनिस्तरफुटीकरणे उच्यतेन तास्वाच-
 रणशीलत्वेऽपि नास्य जीवन्मुक्तस्य योगिन्द्रप्रतादाब्रह्मनिस्त्वेन पुनर्ग्रन्थ्युदयरुपाध्यासप्रस-
 क्तिरेत्याह—गुर्विति । यतो यस्माद्धेतोर्गुरदीक्षाक्षततमा । गुरणा वृत्ता दीक्षा गुरदीक्षेति
 शाकपार्थिरादिवन्तमस । तथा क्षत तमो यस्य स । गुरपदमत्र च्छन्दोनुसारेण निहि-
 तमपि

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे रूपयत्यपि ।

स्वयमप्याचरेदस्तु स आचार्य इति स्मृत ॥

इत्याद्युक्तश्रुणाचार्यरमेव । नो चेत् ' सगुरर्थ क्रिया वृत्त्या वेदमस्मै प्रयच्छति ' इति
 भगवता याज्ञवल्क्येन ' स्यान्नितोकादिदृष्टम् ' इत्यमसिनेन चोक्तश्रुणस्य निषेकादिनारम्भोप-

नयनान्तं न्रियाः कृत्वा साङ्गसार्धवेदोपदेशादिकर्तुर्गुरोः पित्रादिरूपत्वेन प्रकृतानुपयोगित्वापत्ते ।
 'उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उद्राहृतः' इति भगवन्साङ्गवत्क्येन 'मन्त्रव्याख्याहृदाचार्य' इत्य-
 मरसिंहेन चोक्तं यद्विधिवत्सार्धवेददातृत्वं तथा मन्त्रव्याख्याहृत्त्वादि तत्पूर्वोक्ताचार्यलक्षणोऽ-
 स्येवेति प्रकृतोपयोगात्तस्यैव ग्रहः । तेन जीवन्मुक्तयोगीन्द्राचार्यनिरचितचाक्षुष्यादिदीक्षाविर्मु-
 छितमूलाज्ञान इत्यर्थः । अतः, एतादृशाचार्यदीक्षाक्षपिततमस्त्वादेव । व्यामोहम् ।

क्षुत्पिपासादयो दृष्टा यथापूर्वं मयीति चेत् ।

मच्छब्दराज्येऽहकारे दृश्यता नेति को वदेत् ॥

चिद्रूपेऽपि प्रसज्येरस्तादात्म्याध्यासतो यदि ।

माऽध्यास कुरु किंतु त्व विवेक कुरु सर्वदा ॥

ज्ञातित्यध्यास आयाति दृढवासनयेति चेत् ।

आनर्तयेद्विवेक च दृढ वासयितुं सदा ॥

इति चित्रदीयोक्तपुनर्ग्रन्थ्युदयापरपर्यायम् । धन्योऽस्येतादृशकानाख्यपुरुषार्थपरकाष्ठोप-
 भोगेनेति वा हा हतोऽस्मि ब्रह्मविदपि स्वलितत्रलक्ष्यत्वात् ।

आरूढो नैष्टिक धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुन ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुष्येत्स आत्महा ॥

इत्यादिस्मृतेरारूढपतितत्वात्का मे गति स्यात् ' किमहं साधु नाकरं किमहं पापम-
 करवम् ' इति तैत्तिरीयश्रुत्युक्ततापापरपर्याय वा । विशेषेण मूलाज्ञाननाशेऽपि निपरीतमा-
 वनासस्काररूपेण आ ईषदपि मोह मुह वैचल्य इति धातोर्विपरीतचित्ततारूपमद्वैतात्मनि
 द्वैतात्मबुद्धिलक्षणमध्यास न भजति नैव सेवत इत्यर्थः । चाक्षुषी दीक्षा तूक्ता सूतसंहिताटी-
 काया माधवाचार्ये प्रथमाध्याय एवाऽऽगमवाक्येन, उक्ता ह्यागमेपु चाक्षुषी दीक्षा—

चाक्षुरुमील्य यत्तत्र ध्यात्वा शिष्य समीक्षते ।

पशुबन्धविमोक्षाय दीक्षेय चाक्षुषी मता ॥ इति ।

तथा बृहयोगवासिष्ठेऽपि निर्वाणप्रकरणस्य पूर्वार्धे श्रीरामे स्वरूपैकनिष्ठतयाऽस्तप्रज्ञात
 समाधिस्थे सति विश्वामित्रो वसिष्ठ प्रति तद्ब्रुवत्यापन स्वकार्यार्थं देवकार्यार्थं च प्रार्थयन्त्र्यं
 विश्वामित्र उवाच—

हे वसिष्ठ महाभाग ब्रह्मपुत्र महानसि ।

गुरुव शक्तिपातेन तक्षणादेव दर्शितम् ॥

इति शक्तिपातमुपक्रम्याप्रिमध्येके चाक्षुषी दीक्षोक्ता—

दर्शनात्स्पर्शनाच्छन्द्रालूपया शिष्यदेहके ।

जनयेयः समोऽंशं शंभन स हि देशिक ॥ इति ।

अत्र टीका—ननु मया स्वशरीर त्यक्त्वा रामदेह प्रविश्य कुण्डलिनीसचारादिक न कृतमेव तत्कथं त्वया शक्तिपातो ज्ञातस्तत्राऽऽह—दर्शनादिति । सत्यसकल्पानां त्वाद्दर्शां ह्युपादृष्ट्वाऽपि सच्छिष्यस्य कुण्डलिन्या पट्चक्रभेदेनैव ग्रहणस्थितपरशिनसमावेशलक्षणो जीवस्योपाधिपरित्यागेन शुद्धब्रह्मसमावेशलक्षणश्च शक्तिपात सिध्यतीति भावः । देशिको गुरुरिति । अत्र दर्शनादित्युक्ते स्पष्टैश्च चाक्षुषी दीक्षा । तथा श्रीमद्भाष्यकारचरणारविन्द-परगौरपि श्रीशिवानन्दलहरीं चाक्षुषी दीक्षा परमेश्वर प्रति प्रार्थिता । यथा—

त्वत्पादाम्बुजमर्चयामि परम त्वा चिन्तयाम्यन्वह
त्वामीश शरणं ब्रजामि वचसा त्वामेव याचे विभो ।
दीक्षा मे दिश चक्षुषीं स करुणा दिव्यैश्चिर प्रार्थितां
शभो लोकगुरो मदीयमनस सौख्योपदेशं कुरु ॥ इति ।

सोऽयं चाक्षुष्यादिदीक्षया शक्तिपातं कर्मसाम्ये एव शिष्यस्य भवति नान्यथा । तदुक्तं सूत्रसाहिताया यज्ञवैभवखण्डे—

तस्मै शिष्यस्य विप्रेन्द्रा कर्मसाम्ये सति द्विजा ।
शाम्भवीं शक्तिरत्यर्थं तस्मिन्पतति चिदने ॥ इति ।

एतद्वीकायामपि माधव्यामुक्तं सप्रमाणम्—

जन्तोरपधिमतनो सति कर्मसाम्ये नि शेषपाशापटलच्छिदुरा निनेपात् ।
कल्याणदेशिककटाक्षसमश्रयेण कारण्यतो भवति शाम्भवेधदीक्षा ॥ इति ।

आगमिका अप्याह —

अधर्मधर्मयो साम्ये जाते शक्ति पतत्यसौ ।
ज्ञानामिका परा शक्ति शनोर्यस्मिन्निपातिता ॥ इति ।

अत्रैव योजना—आचार्येण शिष्यस्याधर्मधर्मयो साम्ये जाते सति शम्भोर्ज्ञानामिकाऽत एव परा शक्तिर्यस्मिन्निपातिता शिष्ये निपात्यते चाक्षुष्यादिदीक्षाकरणद्वारा प्रैर्यतेऽस्मौ शक्तिस्तस्मिन्पततीति । ननु यद्यत्र शक्तिशब्देन श्रेयलक्षितचित्तिर्विशिक्षिता तर्हि तस्या स्वस्वरूपनादनन्तत्वाद्मूर्तत्वाच्च पतनासम्भवं, यदि च पदार्थान्तरं तर्हि ज्ञानामिका-परैति तद्विशेषणद्वयं व्यर्थं स्यादिति चेत्तयम् । चिच्छक्तिरेवात्र विशिक्षिता परं तद्वैतान्तरस्यायास्तस्या पतनादिकं त्वीपचारिकमेव । तदुक्तम्—

शक्तिपातप्रकारस्य रहस्यादाध कथनम् ।
मया मोक्षे रहस्यब्रह्मज्ञानमङ्गभयदपि ॥

इति पूर्वोक्तसक्तिरतद्रयदृश्यगतगुणनहितास्येकैकं कायमेव मध्वजानये । अपमत्र रहस्यज्ञानं—परमेश्वरस्यसम्भूतेन सर्वगतत्वा परतन्त्रे पतनात्मवाऽऽन्यस्याऽऽनन्ति प्रत्ये-

पयस्विना सा पञ्जरात्पुत्रेण निरोदिया सती द्वाक्षमंस्वारेणाऽऽरणागमे मत्वभि-
 म्यतिमत्तदसती पतिरोपुत्रचरने । उर्ध्वदेशादधोदेशमासिर्हि पानं न स्वदु सादृशमन्याः
 संभवन्तीनि । आगमेऽप्युक्तम्—

व्याधिनी परमा शक्तिः पतिरोपुत्रये यथम् ।
 उर्ध्वाधोगतिः प्रागो मूर्ध्वात्तरंगस्य च ॥
 सयं सा व्याधिनी निन्या सहजा शिवसिस्थता ।
 किञ्चिद्यं मत्तर्मादिप्राशब्धेषु संतृता ॥
 पक्षपांशु मुन्यत्तत्र पतितेऽपुत्रचरने ॥ इति ।

नन्वेवं यदि शक्तिपातेनैवाज्ञानभ्रंस्तस्मिन् तं त्वोपनिबदं पुत्रं पृच्छामि ' इति श्रुत्यादि-
 पत्तान् ।

स्वाभ्यायधर्मपठित निजवेदनात्प्रावेदान्तभूमिगतमादरपाठितं च ।
 संन्यासिना परदशा मुग्धोपदिष्ट साक्षान्महायचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥

इति श्रीमत्संक्षेपसारीरकाचार्यादिभिः शब्दापरोक्षमादाह्वीपरणं व्यर्थं स्वादिति चेन्न ।
 उक्तदीक्षादिद्वारा शक्तिपातेन ज्ञानप्रतिग्रन्धकथंस्तमात्रस्यैव विरक्षितत्वेन ज्ञानोदये निरक्त-
 वाक्यस्यैव स्मृत्यादिद्वारा साक्षात्प्रयोजकत्वात् । तदुक्तं सूतसंहितायां तत्रैव । तस्य शिष्यस्य
 विप्रेन्द्राः कर्मनाम्ने सर्वाभ्यादिभ्योऽन्तरम्—

तदा शिष्यस्य चिद्रूपे कल्पिता मोहखूपिणी ।
 माया दग्धा भवेत्किञ्चित्तदा पतति विग्रहः ॥

अत्र टीका माधवी—मोहखूपिणीति । शिष्यस्य चिद्रूपे स्वामिनि चिच्छक्तितरो-
 धायिका हेयोपादेयवियेकज्ञानमावृण्वती मोहात्मिका या मायाऽऽश्रिता सा सच्चिद्रूपिण्याः
 शिष्यस्य स्वामन्यभिव्यक्तायाः परशक्तेः प्रसादेन किञ्चिदपसरतीत्यर्थः । तदा पतति विग्रह
 इति । मायामन्धनिमन्धनो ह्यात्मन कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंग्रन्धस्तथाविधस्याऽऽमनः स्वोप-
 भोक्तव्यमुखदु एहेतुभूतपुण्यपापामन्कर्मनिग्रन्धनो भोगायतनभूतदेहेन संग्रन्धस्तथा च
 शक्तिपातेन मायाया अपसरणात्प्रामन कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंग्रन्धैर्धिल्ये पुण्यपापनिमित्तस्य
 देहसंग्रन्धस्यापि गलितत्वात्तदभिमानाभावेन तत्पात इत्यर्थः । तदुक्तमागमे—

देहपातस्तथा कम्प परमानन्दहर्षणे ।
 स्वेदो रोमाश्च इत्येतच्छक्तिपातस्य लक्षणम् ॥ इतीति ।
 शिष्यस्य देहे विप्रेन्द्रा धरण्या पतिते सति ।
 प्रसादः शाकरस्तस्य द्विजा सजात एव हि ॥
 यस्य प्रसादः सजातो देहपातात्सानकः ।
 कृतार्थ एव विप्रेन्द्रा न स भूयोऽभिजायते ॥

इति श्लोकत्रयेण शक्तिपातकार्यादिकमुक्त्वाऽग्रे—

तस्य प्रसादयुक्तस्य विद्या वेदान्तवाक्यजा ।

दहन्यविद्यामखिला तम सूर्योदयो यथा ॥ इति ।

नन्वेव यदि ज्ञानस्य स्वरूपोत्पत्तो य प्रतिबन्ध स शक्तिपातमात्रनिरस्यध्वेषस्य जिज्ञा-
सोस्तादृशाचार्यचरणलाभाभावादिना न शक्तिपातस्तस्य का गतिरिति चेच्छृणु । शमाद्यन्तरङ्ग-
साधनै श्रवणादिभिरन्तरङ्गतसाधनैश्च श्रीगुरुर्वादिपरमभक्तिपूर्वक भूयोऽभ्यस्तै क्रमेण
प्रतिबन्धक्षयाद्वाक्यार्थानुसधानाञ्ज्ञान सपाद्य मुन्यत एव स । शक्तिपाते तु तत्क्षण एव
मुन्यत इति विशेष । एतदप्युक्त तत्रैवाग्रे—

शक्तिपातविहीनोऽपि सत्यनागुरुभक्तिमान् ।

आचार्योच्छ्रुतवेदान्त क्रमान्मुन्येत बन्धनात् ॥

शक्तिपातेन सयुक्ता विद्या वेदान्तवाक्यजा ।

यदा यस्य तदा तस्य विमुक्तिर्नात्र सशय ॥ इति ।

ननु पूर्वोदाहृतवासिष्ठवाक्ये दर्शनास्पर्शनादिव्यत्र व्याख्याने टीकाकारेण सत्यसकल्पानां
त्वादृशा ह्यपादृष्ट्याऽपि सच्छिष्यस्येत्यादिना शक्तिपात सिध्यतीत्यन्तेन दर्शनादिसाध्यशक्ति
पाते सत्यसकल्पस्य कारणतोक्ता तथा चेद्विनैव दर्शनादिक करणामृतमवैकशरीराणां श्रीम
त्सद्गुरुचक्रवर्तिचूडाचिन्तामणीनाममानिन्त्यादिस्याभाव्यान्महावाक्यार्थोपदेशे दर्शनादिना शक्ति
पातसमावेशे च सुतरामनुसुकाना वदादिव्युत्थानावसरे कस्यचित्सच्छिष्यस्य स्मरणे
जातेऽस्य ज्ञानप्रतिबन्धध्वंसोऽङ्गसैवासिवाति सकल्पादेव पूर्वोक्तशक्तिपात स्यात्, तथा
मनसैव तदन्त करण प्रविश्य योगैश्वर्येण प्रत्यक्षीभूत ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धक दुरित निरस्त
स्यादिति चेदिष्टापत्ति । अत एव भगवता वादरायणाचार्येण श्रीमच्छारीरकसद्भाकोत्तरभासा
सूत्रे चतुर्याध्याये योगाद्यैश्वर्य प्रकृत्य ' जगद्ध्यापारवर्जम् ' इति सूत्रेण परमेश्वरतुल्यमेव
तस्योपासकयोगीन्द्रस्यैश्वर्य भवति पर तु तत्र जगद्ध्यापारी नाम जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकरण
स्वातन्त्र्य यत्परमेश्वरे वर्तते तन्मात्रवर्जं तावन्मात्रहीनमस्यैश्वर्यं भवति, अन्यसकलमपि परमेश्वर
तुल्यमेवेति सूत्रितम् । किंच मुकुटार्धास्त्रे तन्त्रेऽपि दीक्षाकथनप्रसङ्गेन तत्रैकविध्य वदता भग
वता श्रीशारङ्गणापि दीक्षादातुर्योगीन्द्रब्रह्मपिद आचार्यस्य सत्यसकल्पत्व ध्वनितम् । तथाहि—

यथा पक्षी स्वपक्षाभ्यां शिशून्सन्धयेच्छनै ।

स्पर्शदीक्षोपदेशस्तु तादृश कथित प्रिये ॥

स्वापल्यानि यथा कूर्मी वीक्षणेनैव पोषयेत् ।

दृग्दीक्षारूपोपदेशस्तु तादृश कथित प्रिये ॥

यथा मत्सी स्वतनयाभ्यान्मात्रेण पोषयेत् ।

धेधदीक्षोपदेशस्तु मनस स्यात्तयाविध ॥ इति ।

तस्माद्यतोऽय मुनिरत्तलक्षणशक्तिपाताविशिष्टचाक्षुष्यादिगुरदीक्षाक्षततमा । अत एव व्यामोह न भजति, तादृशज्ञानहीनो योऽदृशतोपास्तितत्त्ववित्त तु यत्किञ्चिद्भवहारेऽपि व्यामोह भजत्येति भाव । तदयमत्र ज्ञानभेदसग्रह — तत्त्वज्ञान तावदैन्यमापं पौरुष चेति-भेदाभिधमम् । तत्र दैव ज्ञान स्थूलादिचतुर्विधशक्तिपातजन्यं तदजन्य चेतिभेदात्पञ्चभिधम् । तच्च साम्यासाम्यप्रदरभेदेन पुनर्द्विविधम् । एवमिद दशविध दैवज्ञानम् । आपं चैकधैव । मानुष पुन सोपासनान्निरपासनत्वभेदेन दैववद्दशनिधमपि विशान्तिधेति सर्वमेतान्-भूयैकत्रिंशत्प्रकारक तत्त्वज्ञान भजति । एतद्दृशणादिक तूक्त मदीयाद्वैतामृतमञ्जयां सव्याख्यायाम्—

तत्त्वज्ञान त्रिविध भेदादैवार्यपौरुषत्वस्य ।

आपं च प्रातिभमिति वार्तिक आपं तसज्ञोक्ते ॥ १ ॥

दैवार्यं पौरुषत्वस्य भेदाभिधं तत्त्वज्ञानमिन्यन्यय । देवेभ्यो भव दैवम्, ऋषे स्वयप्रभाताद्विदाज्जातमार्यं पुरुषेभ्यो जात पौरुष तेषा भावस्तत्त्व तस्य भेदादुक्तोत्पत्तिसामग्र्यभेदान्निप्रकार ब्रह्मज्ञानमित्यर्थ । नन्वेव भेदकल्पने किं मानमिति चेत्तैत्तिरीयकवार्तिकमेव प्रमाणत्वेनोपलक्षणविधया वदन्तुक्तत्रैविध्ये हेतुमाह—आपं चेति । तथाहि—अहंशक्तस्य रौरित्यादिरूपस्य मन्त्रस्य व्याख्यान प्रकृत्याऽऽहु श्रीमसुरेश्वराचार्यचरणकमलय-रागास्तैत्तिरीयोपनिषद्वार्तिके—‘त्रिंशद्भेदं ब्रह्मभूतस्य ह्यार्यं सददर्शन परम्’ इति । त्रिंशद्भुनामो-महर्षेरह वृक्षस्येत्यादिमन्त्रार्थभूतमद्वैतामज्ञानरूपमत एव परमत एव ब्रह्मभूतस्योक्त्यैर्यार्यमुपदेशानपेक्ष सददर्शन प्रादुर्बभूवेत्यर्थकमर्थछोकमुक्त्वा ततस्तन्मन्त्रजपप्रयोजनादिकमभिधायामे—

मुमुक्षोस्तत्परस्यैव श्रौतस्मार्तेषु फर्मसु ।

आपं च प्रातिभ ज्ञानमादिर्भवति मोक्षदम् ॥ इति ।

अस्य टीका श्रीमदानन्दज्ञानविरचिता—ईश्वरार्थेषु श्रौतेषु स्मार्तेषु च कर्मसु फल्याभिसाधिनार्जितस्येश्वरायेत्येवतत्पर्येण प्रवृत्तस्य परिशुद्धबुद्धेमोक्षमेवापेक्षमाणस्याऽऽपं यथार्थं प्रातिभमुपदेशानपेक्ष मोक्षफल ज्ञानमुद्भवतीत्यर्थ इति । अत्राऽऽपंमितिपद यथार्थमिति व्याख्यातम् । तथाथार्थं वेद विनाऽप्यत्र नैकास्तीति हेतोर्मया ऋषेर्देवादिति व्याख्यातम् । तथा प्रातिभमिति पदमुपदेशानपेक्षमिति निवृत्त तद्वशात्तया स्वयप्रभातादिति यद्वेदस्य विशेषण दत्त तसमीचीनमेव । न वस्त्वेवमार्यलक्षणप्राभाष्यत्त द्ब्रह्मज्ञानभेदादिक तथाऽपि दैवादिसज्ञादी किं गमकमिति चेदुपलक्षणमिदं नमोदैवपौरुषपर्ययीति ज्ञेयम् । न चोपलक्षणत्वे तयोरेव किमिति ग्रहणम् ।

अजातशत्रुरप्याये चतुर्थे ब्राह्मणैस्त्रिभि ।

विद्या बालाकये प्राह ता निस्पष्टमिह मुने ॥

इत्यनुभूतिप्रकाशोक्तैरजातशत्रो क्षत्रियत्वात्प्रादादिसहकस्यापि ज्ञानस्य ग्रहण किमिति न कृतमिति वाच्यम् । ‘तयो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथार्थिणा तथा मनष्या-

गाम्' इतिश्रुतौ मुरयत्वेन देवादिजातित्रयस्यैव गृहीतत्वादेवमनान्तरभेदग्रहस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वादनन्तभेदापत्तेश्च । तदत्रैव योजना—आर्षं च प्रातिभमियुक्तवार्तिके तत्प्रज्ञानस्याऽऽर्षत्वसङ्कोक्तेर्हेतोर्देवार्षपौरुष्यत्वस्य भेदाच्चिविध तत्प्रज्ञानमिति ॥ १ ॥

एव प्रतिज्ञातत्रैविष्ये क्रमेण सोदाहरणानि तदृक्षणान्याह ऋषैरित्यादिभिस्त्रिभि पद्ये —

यदेवेरपदिष्ट तदैव ज्ञानमुच्यते सद्भिः ।

श्रीऋष्यादिगुरुवरैर्यथाऽर्जुनप्रभृतिशिष्येभ्यः ॥ २ ॥

अत्राऽऽदिप्रभृतिपदाम्या श्रीमच्छिखराघवयोर्ग्रह ॥ २ ॥

यद्योगभ्रष्टत्वात्सृत्वा स्वयमेव सार्धक वाक्यम् ।

जात तद्रार्षमेव ज्ञान यद्विशब्दादे ॥ ३ ॥

योगेति ।

शुचीना श्रीमता गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।

अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥

इति स्मृते कस्य चिद्योगीन्द्रस्य जन्मान्तरकृतयोगतद्गुण्युतावपीह जन्मनि योगीश्वरादिकुले प्रादुर्भूतस्य योगवासनायशात्तदेकानिरतस्य सार्धकमर्थेनाद्वैतब्रह्मात्म्यैक्यतात्पर्येण सहितमेतादृशमह ब्रह्मास्मीत्यहप्रहाभिधनिर्गुणोपासनासस्कारादह ब्रह्मारमीति बृहदारण्यकमहावाक्यस्वयमेव स्मृत्वा 'ऋतभरा तत्र प्रज्ञा' इति भगवत्पतञ्जलिसूत्रात्तत्र सवीजयोगे समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते सा सत्यमन्नाधितमेव वस्तु विभर्ति विषयीकृत्य पुष्पातीवेतितात्पर्यकान्निष्क्ताहप्रहाख्यनिर्गुणोपासनवीजविशिष्टयोगसङ्गतमाधिनिष्ठस्य सत्यब्रह्मात्म्यैक्यरूपद्वैततत्प्रमात्रविषयक यथार्थज्ञानमाविर्भवतीत्युक्तत्वेन पूर्वोक्ताधिकारिणो जात प्रादुर्भूत यज्ज्ञान तद्रार्षमेव ऋषेरह ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यलक्षणास्वयप्रभातोद्देहादेव भवमार्थमित्यन्वर्थसङ्गतमेव ज्ञेय न तु रथतर सामेल्यादिवत्केवलसज्ञामात्रशालीत्यर्थः । तत स्वयप्रभातमहावाक्यमात्रजन्यव्यर्थज्ञानत्वभार्थज्ञानलक्षणमिति भावः । उदाहरति—यद्वदिति । यथा त्रिशङ्कुनाम्ना काश्चिन्महार्परुक्तयोगपरिपाकान्तकर्मादिमहिम्ना तैत्तिरीयोपनिषद्यान्नातमह वृक्षस्येत्यादिकमद्वैतात्मतत्त्वानुभवप्रकाशक सार्धक मन्मनुपदेशादिक विनैव दृष्ट्वा ब्रह्माहमस्मीत्यार्पज्ञानेन ब्रह्मात्मैक्यमनुभूतत्वास्तद्वदित्यर्थः । ननु मुमुक्षोस्तत्परस्यैव श्रौतस्मार्तेषु कर्मस्वित्याद्युक्तवार्तिके तु श्रौतादिकर्मनिष्ठस्यैवोक्तज्ञानोदयप्रतीते कथं त्वया ययोगेत्यादौ योगादिपूर्वकमहप्रहोपासकस्यैव तादृशज्ञानोदय प्रतिपादित इति चेन्न । चित्तवृत्तिनिरोधरूपस्य योगस्य तथा निर्गुणाहंप्रहोपासनस्यापि निरुक्तकर्मत्वविवक्षया तत्रैवान्तर्भावान् । तदुक्त सम्यवयसूत्रे भाष्ये—क्रिया हि नाम सा । याऽत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते पुरपचित्तव्यापाराधीना च । यथा यस्यै दैवतायै हविर्गृहीत स्यात्ता ध्यायेद्ब्रह्मपदकारिव्यञ्जिते । सध्या मनसा ध्यायेदिति च, एव-

मादिषु ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथाऽपि पुरेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं पुरपतन्त्रादिति । आदिना वामदेवदेर्ग्रहः । तदुक्तमस्यैव मन्त्रस्य ' इति त्रिशङ्कोवेदानुवचनम् ' इति चरमरावयभाष्ये—इत्येवं त्रिशङ्कोर्भेदेर्ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदो वेदो वेदनमात्मैकत्वविज्ञानं तस्य प्राप्तिमनुवचनं वेदानुवचनमात्मनः कृतकृत्यताःस्थापनार्थं वामदेववार्तिशङ्कुनाऽऽर्पेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्राज्ञाय आत्मविद्याप्रकाशक इत्यर्थ इति । वामदेवो हि शोग-भ्रष्टचार्द्रार्भ एव यथार्थापदर्शनेनाद्वैतात्मनमनुभूतवानित्याज्जातैतरेयोपनिषदि गर्भे नु सञ्जिति मन्त्रमुक्त्वाऽग्रे—'गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच' इति । बृहदारण्यकेऽपि—'तद्वैत-त्पश्यन्नृपिर्नामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवत् सूर्यश्चेति' इति ॥ ३ ॥

विधिनद्वुरूपसत्या तदुक्तनाक्यार्थतस्तु यज्ज्ञातम् ।

ज्ञानं तत्पौरुषमिह शुकाद्यथा विष्णुरातस्य ॥ ४ ॥

विधिवत् । ' तद्विज्ञानार्थं स गुरमेनाभिगच्छेत्समिपाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ' इति 'शान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितो भूवाऽऽमन्वेवाऽऽमानं पश्यति' इत्यादिश्रुति-चोदितविधिपूर्वकमित्यर्थः । गुर्विति । उक्तलक्षणगुरसमीपगत्या । तदिति गुरुकृतत्वमस्या-दिमहावाक्यार्थश्रवणेन तु यज्ज्ञानमिहास्मिञ्शरीरे जात तत्पौरुष पुरपान्मानवाज्जातं पौरुषं मनुष्यजातीयगुरजन्मत्वात्तथा ज्ञेयमित्यर्थः । तदुदाहरति शुकादित्यादिना । विष्णुरातः परीक्षित् ॥ ४ ॥

एवं सोदाहरणं दैवादित्रिविधं ज्ञान निरूप्य तद्वैतूनप्याह—

देव ध्यातुर्देवं ह्यहंप्रहोपासकस्य पुनरापम् ।

गुरभक्तस्य तु पौरुषमनेकभवपुण्यपाकेन ॥ ५ ॥

देवमिति । देव शिवशौरिशक्तिसुर्यसूखानामन्यतमस्वरूपमन्तर्यामिण परमेश्वरं ध्यातुश्चिन्त-यितुरित्यर्थः । ज्ञान भवतीति शेषः । हिरण्यधारणे । अहमिति । अह ब्रह्मास्मीति निरन्तर-चिन्तनमेव प्रकृतेऽहप्रदोपासना । अनेकेति । एव ज्ञानत्रयेऽपि प्रत्येक त्रिविधमपि साधनमने-कजन्मस्त्रेयानुष्ठित चेत्तपुण्यपरिपाक एव कारणमित्यर्थः । तदुक्त श्रीमद्भगवद्गीतासु—

'बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानयान्मा प्रपद्यते' । इति ।

दैवार्पादिभेदस्तु तत्तच्चित्तप्रीतिसस्कारतस्तत्तत्साधनप्राधान्यादेवेति भावः ॥ ५ ॥

तत्राऽऽर्पस्यैकविधन्नादैवपौरुषयोरेव शक्तिपातजन्मत्वतदजन्मत्वाभ्या द्वैविध्यमाह—

दैवमयो पौरुषमपि चेत्ज्ञानं शक्तिपाततो जातम् ।

तेन विनाऽपीति मिदा द्विविध ज्ञेय विपश्चिद्धिः ॥ ६ ॥

दैवमिति । शक्तीति वक्ष्यमाणदेवादिभूतशक्तिपातसामर्थ्येयर्थः । ' भृगुर्देव वारुणिः । अरण्य पितरमुपमसार अधीरि भगवो ब्रह्मेति ' इत्याद्युपक्रम्य तैत्तिरीयोपनिषदि धरणेन भृगु

पुत्र प्रत्युपदिष्टविचारस्थलीभूतपञ्चकोशधिनेचनेनैव तत्कृतेन तस्य ज्ञानजननाद्यमेन नचि-
फेतस प्रति त्रिवेकस्यैवोक्तेश्च शक्तिपात विनाऽपि दैवज्ञान प्रसिद्धमेव भवतीतिभाव ।

तत्रापि पौरुषस्य सोपासननिरुपासनत्वभेदेन पुनर्द्विविध्य बोधयति—

पौरुषमिद द्वित्रिधमपि नून ज्ञान पुनर्द्विधा बोध्यम् ।

एकमुपासनपूर्वं तद्विपरीत तथाऽन्यत्तत् ॥ ७ ॥

पौरुषमिति । इदं, पूर्वात्कक्षणत्वेन बुद्धिस्थम् । तद्व्यकारमाहैकमित्यादिना । तदुद्दिष्टं
द्विविधपौरुषज्ञानम् ॥ ७ ॥

अथ शक्तिपातजन्यत्वावच्छिन्नस्य दैर्घादेर्ज्ञानस्य स्थूलादिसञ्ज्ञकवक्ष्यमाणशक्तिपातप्रकारभेदेन
पुनश्चातुर्विध्यं विधत्ते—

यच्छक्तिपातजात दैवमथ द्विविधपौरुष चेत्तत् ।

प्रत्येकमपि चतुर्धा विज्ञेय तद्विभेदेन ॥ ८ ॥

यदिति । यच्छक्तिपातजात दैव ज्ञान तथा शक्तिपातजातमेव द्विविधपौरुष सोपासननि-
रुपासनत्वभेदेन द्विप्रकारक पौरुष च प्रत्येकमपि तद्विभेदेन तत्तदुत्कृतस्य तस्य तस्य
शक्तिपातस्य रीतिविभेदेन चतुर्धा विज्ञेयमित्यर्थ । अत्र पौरुषज्ञानस्यैव सोपासनत्वादिभेदेन
द्वैविध्योक्तेर्दैवार्पणयोगोपासनैकपूर्वकत्वाद्नुपासनपूर्वकत्वाभावो द्योत्यते ॥ ८ ॥

तद्विभेदेनेतिसूचित शक्तिपातरीतिभेद तल्लक्षणभेदपूर्वकं स्थूलादिसञ्ज्ञापूर्वकं च कथयति—

विद्धि स्थूल सूक्ष्म सूक्ष्मतर सूक्ष्मतममपि क्रमत ।

स्पर्शनभाषणदर्शनसकल्पनजत्वतश्चतुर्धा तम् ॥

विद्धि स्थूलमिति । गुरुविभेदेनेति पूर्वपद्यसूचितो यो नानाविध शक्तिपातस्त क्रमतोऽनु-
क्रमेण स्थूलादिमञ्जक चतुर्धाचतुष्प्रकार विद्धि भो शिष्य त्व जानीहीत्यध्याह्वय योजना ।
तत्र हेतुमाह स्पर्शनेत्यादिना । य श्रीगुरुरदवरस्पर्शज शक्तिपात स स्थूलसञ्ज्ञक
साक्षात्स्पर्शस्य भाषणाद्यपेक्षया स्थूलत्वात् । एव क्रमेण सवत्र योजनीयम् । सकल्पनस्य तु
स्पर्शनादौ सर्वत्र कारणत्वेऽपि प्रधानोपसर्जनभावेन व्यवस्था ज्ञेया । एव शक्तिपातभेदस्तूक्तो
बृहद्योगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणपूर्वधे तं प्रकृत्य—

दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपया शिष्यदेहके ।

जनयेद्य समावेश शोभव स हि देशिक ॥ इति ।

सकल्पनजत्व तु तस्य 'य य लोक मनसा सविभाति विशुद्धसत्त्व कामयते याश्च
कामान् । त त लोक जयते ताश्च काम न्, इतिश्रुत्या तथा—

यदुष्कर दुराराध्य दुर्जय दुरतिक्रमम् ।

तत्सर्वं तपसा साम्य तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

इतिस्मृया च कैनुयेनैव सूचितवाच्यार्थसिद्धमेव । 'मनसधेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्य परम तप' इति स्मृतेर्जातमुक्तयोगीन्द्राणां श्रीमद्वसिष्ठप्रभृतीनां परमतपस्वित्त्वेन सत्यसकल्पन्वादेव तपसासकल्पसिद्धिरिति योगमूल्यनुसारेण भवतीति भाव । तस्माच्छक्तिपातरूपकारणभेदात्तत्कार्यं ज्ञानमपि तृणारणिमणिजन्यमहिंन्यायेन तत्तत्स्थूलादिसङ्ग चतुर्विध तथा देवपौरुषभेदेन त्रिविधमपि प्रत्येक सिद्धम् । यद्यप्यसौ शक्तिपात शिष्यदेहस्थमुण्डलिन्याश्चालनेन पट्चक्रभेदपूर्वक सप्राणवायुब्रह्मरन्ध्रप्रेरणेन मनसोऽसप्रज्ञातसमाधिदाढ्याधायको यौगिक, तथा—

सुसमे सुप्रदेशे तु निर्जने निर्भये शुभे ।

गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्पैरम्यार्चिते तथा ॥

इत्यादिना सूतसहितोक्तरीत्या कुण्डमण्डपाद्यपेक्षतान्त्रिकद्रीक्षाप्रदानादिरूपस्तान्त्रिकं, तथा निरुक्तश्रुत्यादिसिद्धसकल्पादिना शिष्यस्य तत्त्वज्ञानोत्पत्तितत्फलजीवमुक्तिप्रतिबन्धकपापविशेषमकरजस्तम सस्कारमलप्रध्वसनरूपो वासिष्ठादिप्रसिद्धत्वाच्छास्त्रीय इति त्रिविधोऽस्ति तथाऽपि प्रकृतोपयोगित्वाच्चरम एवात्र ग्राह्य इत्याशय ॥ ९ ॥

एव प्रतिज्ञातशक्तिपातजातज्ञानचातुर्विध्य शक्तिपातचातुर्विध्यकथनेनोपपाद्याधुना तस्य स्थूलादिशक्तिपातजनितस्य चतुर्विधज्ञानस्यैव स्वोत्पत्तिमात्रेण गुरूसाम्यप्रदत्त तथा स्वोत्पत्त्या पुनर्जन्माभाजमात्रप्रदत्त न तु गुल्बच्छक्तिपातादिकृतिपूर्वकमितराधिकारितारकत्वमिति भेदेन द्वैविध्य प्रतिजानीते—

तत्रापि चरमयुक्त साम्यासाम्यप्रदत्वतो द्विविधम् ।

साम्यं तु शक्तिपाते गुरुरत्त्वस्यापि सामर्थ्यम् ॥ १० ॥

तत्रपीति । तत्राप्युक्तभेदेन चतुर्विधज्ञानेष्वपि । चरमम् अन्य सूक्ष्मतममिति यानत् । तत्स्थूलादिकं तु द्विविधमित्यर्थ ॥ १० ॥

इदानीं प्रतिज्ञात साम्येन्यादिना द्वैविध्यमेव क्रमेण सदृष्टान्त स्पष्टयति स्थूल ज्ञानमिन्यादिभि पथे—

स्थूल ज्ञान द्विविध गुरूसाम्यासाम्यदन्भेदेन ।

दीपप्रस्तरयोरिव सस्पर्शास्त्रिग्वन्वयसो ॥ ११ ॥

दीपेति । प्रस्तर स्पर्शमणिरिति शास्त्रे, 'परिस' इति महाराष्ट्रलोके च प्रसिद्ध । स्वस्पर्शेन ढोहस्य सद्यो हेमनापादक पापाणनिशेष इत्यर्थ । शिष्येति, शिष्यवर्ती घृताचार्यकार्पासादिवर्तिका प्रसिद्धैव । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ११ ॥

तद्वद्विविध सूक्ष्म शब्दत्रयणेन कोकिलाम्बुदयो ।

तमुत्तमयूरयोरिव तद्विज्ञेय ययासह्यम् ॥ १२ ॥

तद्वत् , साम्यादिभेदेनेक्तस्यूलज्ञानद्वैविध्यं दित्यर्थ । सूक्ष्म, प्रागुक्तसूक्ष्मज्ञानम् । कोकिलेति शब्देति तत्सुतेत्यादि यया कोकिलाम्बुदयो शब्दश्रवणेन यथासक्यम् । अनुक्रमेण फापरक्षितकोकिलबालकेऽह कोकिलोऽस्मीति स्फूर्तित कोकिलसाम्यमेवाऽऽविर्भवति मयूरस्य तु मेघशब्दश्रवणेनाऽऽनन्दविशेषमात्रमाविर्भवति न तु मेघसाम्यं तद्वदित्यर्थ ॥ १२ ॥

इत्य सूक्ष्मतरमपि द्विविधं कूर्म्यां निरीक्षणान्तस्या ।

पुन्यास्तथैव सवितुर्निरक्षणं लोकमियुनस्य ॥ १३ ॥

कूर्म्या इत्यादि । अयमाशय—यथा लोके शास्त्रे च प्रसिद्धमेव कूर्मदृष्टिसत्त्वमात्रेणैव तदपत्यतृप्तिर्भवतीति तद्वद्गुरो कृपदृष्टिसत्त्व रक्षणश्च कृपतेन जयमन ज्ञानमपि स्वशिक्ष्येऽपि कठन्तरे स्वकृपदृष्टिसत्त्वमत्रेणैव तच्छिक्ष्येऽपि ज्ञानजननशक्तिमस्य सपद्यत इति । अत्र तत्पूर्वग्रहणं तु फालेन तस्या सतती सत्या स्वनिरीक्षणमत्रेण तत्तृप्तिकारित्वरूपमा-तृप्तसाम्यद्येतानार्थमेव । यद्यप्यस्मिन्नुदाहरणे कालपेक्षाऽस्ति तथाऽपि साम्यं तु सिद्धमेव तस्फुटी भविष्यति तद्वदर्थतिकेऽपि निरीक्षणं मरुचक्षुराक्षशक्तिपातजातज्ञानिनोऽप्यधिकारिशिष्यलाभे सति ज्ञानक्षणमस्य सिद्धमेव स्वगुरुसम्यक् प्रकटी भविष्यतीति भावः ॥ १३ ॥

अयं सकल्पजनितराक्षितातज्ञानमुदाहरति—

सूक्ष्मतममपि द्विविधं मस्या सकल्पतस्तु तदुहितु ।

तृप्तिर्नगरादिजनिर्मान्त्रिकसकल्पतश्च भुवि तद्वत् ॥ १४ ॥

सूक्ष्मतममर्षति । मस्या इति । इदमपि लोकद्वौ प्रसिद्धमेव । तुरजवरणे । मस्या सकल्पत एव सृष्टिमत्रेणैव तदुहितुस्तृप्तिर्भवतीति प्रत्यक्षेण साम्याश इदमुदाहरणम् । नगरादीति । मान्त्रिकसकलत ऐन्द्रनाडिकसकलमत्रेणैव भुवि भूतले नगरादिवनिर्नगराद्यविर्भूतिस्तद्वदित्यसाम्याश उदाहरणम् ।

वैश्यवर्णं तया यश्च धरोऽस्मत्तोऽभिवान्छित ।

तं प्रयच्छामि ससिच्यै तत्र ज्ञानं भविष्यति ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे कन्देवतारदानजनिततत्त्वज्ञानभेदस्य तु सौप्तिकेण शक्तिपातजत सूक्ष्मतमैदंज्ञानभेद एवन्तर्भव । वरदतृदेवतसन्निधनं विनैव कलत्रेण स्वयमेव हनोदपस्य विने कन्देवतानिष्ठारामक्तस्मृतिसंभवात् । वासिष्ठेऽपि भक्त्या प्रत्यर्क्षं वृत्तभगवतः प्रसादेन स्तुती कृताया सत्यां ततः प्रसन्नोऽसौ तामार्थितं प्रददन्तस्तं प्रति । धर्मभगवा-नुवाच—

सर्वसत्त्वमसदात्वे परमायं पश्य च ।

ब्रह्मविधान्तिपर्यन्तो विचरोऽस्य तत्रानघ ॥ इति ॥ १४ ॥

एव च 'तयो यो देवाना प्रयद्युष्यत स एव तदभ्यन्तर्गोणा तथा मनुष्याणाम्' इति श्रुतेरद्वै-
तामैक्यनिपयकप्रमात्रेनैकरूपमपि तृणारणिमणिजन्यवद्विन्यायेन स्वोत्पत्त्याश्रयभेदाद्विविधमपि
निरक्तचतुर्विधशक्तिपातजचतदजत्वाभ्या दैन ज्ञान पञ्चविधमप्याचार्यशक्तिनाम्याभ्या दशविध
मेव । आप्तं तूक्तरीत्येकविधमेव । भानुप पुनर्निरक्तरीत्या दशविधमपि सोपासनत्वनिरपासनत्वाभ्या
द्वैविध्याद्विंशतिप्रकारकमेवेति सर्वं मिलित्वैकत्रिंशत्प्रकारक सिद्धम् । तादृग्ज्ञानगत एव वक्ष्य
माणज्ञानरक्षादिप्रयोजना मनोनाशादिसाध्या पञ्चम्यादिभूमिकादक्षणा जीनमुक्तिरज्य यन-
साध्या नेतरेषा तादृग्यनसाध्येति । अथवा दैनज्ञानगतो भगवतो याज्ञवल्क्यस्यापि श्रुतौ
जीनमुक्त्यर्थं सन्यासदर्शनात्सोपासनपरंपरज्ञानगतो भगवतो वादरायणेरपि सशयादिसंस्कार-
स्य योगशास्त्रे कथितव्याच्चाशक्तिपातज दैनशक्तिपातजं सोपासन निरपासन च पौरु-
षमिति त्रिविधमपि ज्ञान जीनमुक्तौ यनोपेक्षमिति तत्त्वम् । तस्मान्नोक्तभाष्यकारवचन ब्रह्म-
विदा यथेष्टाचरणशोधनपरं किंतु योगस्य शक्तिपातज्ञानज्ञानस्य च माहात्म्यप्रतिपादनपर-
मेवेति नाऽऽधुनिकानुभूतेरपि ब्रह्मविदा यथेष्टेष्टाप्रसक्तिरिति तत्त्वविदोऽप्यस्तु यथेष्टेष्टेति
प्रलापो निर्मूल एव । ननु तर्हि 'जक्षन्त्रीडन्नममाण स्त्रीभिर्ना यानेर्ना ज्ञातिभिर्ना' इति
च्यन्दोग्यश्रुते, तथा—

सर्पथा वर्तमानोऽपि स योगी भवि वर्तते ।
सर्पथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥
हत्वाऽपि स इमाँटीकाञ्च हन्ति न निरव्यते ।

इत्यादिस्मृतेश्च का गतिरिति चेच्छृणु । च्यन्दोग्यश्रुतिस्तु ब्रह्मविद्याफलस्य सार्वात्म्यस्यैव
बोधिका श्रीमद्भाष्यकारचरणारविन्दरेणुभिस्तत्रैव व्याख्यातत्वात् । तथाहि—'जक्षन्त्रीडन्नम-
माणस्त्रीभिर्ना यानेर्ना ज्ञातिभिर्ना नोपजनन् स्मरन्निदन् शरीरम्' इति । अत्र भाष्यम्—
काचिदिन्द्राद्यामना जक्षन्स भक्षवन्वा भक्ष्यानुच्चावचानीप्सितान्कचिन्मनोमात्रेण सवल्पादेव
समुत्थितैर्ब्रह्मलौकिकैर्वा क्रीड स्त्र्यादिर्मी रममाणश्च मनसैव नोपजनन् स्त्रीपुंसयोरन्वोन्वो-
पगमेन जायत इयुपजनमिदं शरीरं तत्र स्मरस्तस्मरणे हि दु खमेव स्याद्दु खामकत्वात्
इति । अत्र षड्विदिन्द्राद्यासत्तेऽसक्त स्मरणेन सार्वात्म्यपरम् । एतेरेषस्तुभूतिप्रज्ञोऽपि
भाष्यादितापर्यङ्गैर्मूलकारैरपि विवृता—

इन्द्रानादिदेहेषु नानात्वाद्यादि भक्षयन् ।
वाटै साक हसत्स्त्रीभि कदाचिद्रमते सह ॥
यान् कापि ज्ञातिभिश्च सहितो मोदते खटु ।
न कदाचि स्मरत्येतदपुननसमीपगम् ॥
एतेदेहेन तादात्म्यभ्रान्त्या दु खमभूपुरा ।
पिपेकेन भ्रमेऽप्येने तटु ख नाऽऽद्य बोक्ष्यते ॥

न छाहारादि सत्यज्य भरताया स्थिता षचित् ।
काष्ठपापाणन त्वितु सङ्गभीता उदासते ॥

इति भरतादिप्रनृस्युपपादनेन पुनर्नादिरुमधानानुपपत्ते । तथा सङ्गभीता उदासत इति
सङ्गभये दाहरणेनाग्रिमश्लोके—

सङ्गी हि वाप्यते लोकेर्नि सङ्ग सुखमश्नुते ।
तेन सङ्ग परित्याज्य सर्वदा सुखमिच्छता ॥

इति साधारण सङ्गसत्ते लोकात्तर्पडासत्त्वम् । लोक इति पठ आध्यात्मिकादिता
पैत्राध्यत इयध्याहृत्य योजनं यम् । तथा च सङ्गसत्त्व आध्यत्मिकादित्पेर्दु खसत्त्व तदमवे
तदभाव इति सावयव्यतिरेक च । सर्वदा जीवमुक्तिमुखेच्छेर्ज्ञानिनेऽपि सर्वदा सङ्गव्यग
त्रिधानत्रैयर्थ्यपत्तेश्च । तामदिदमत्र रहस्यम्—व दिना जडभरतर्दना ब्रह्मविदमप्रवृत्त्यशे
पुराणोदाहरण दत्त तदा ततोऽपि तत्रत्तर ब्रह्मविदा प्रनृस्यशे श्रंतेमेनेदाहरण देयमिति
धिया रभसेनेय श्रुति साक्षेप स्मभेनेनेपदस्ता । ततो वदिमुखपिधनेऽपि भाष्यदि-
विरुद्धार्थपरतया श्रुतियोजनमसाप्रदायिकम् तथा—

तत्त्व बुद्ध्याऽपि कामदीनि शेष न जहासि चेत् ।
यथेष्टाचरण ते स्यात्कर्मशास्त्रातिवृद्धिन ॥
बुद्धाद्वैतसतत्वस्य यथेष्ट चरण यदि ।
शुना तत्वदशा चैव को भेदोऽशुचिमक्षणे ॥
बोधत्पुरा मने दोषमात्राक्षिण्योऽस्यथाधुना ।
अशेषलोकानि दाचे यहो ते वेधनैभनम् ॥
विद्वाराहादितुल्यव मा काङ्क्षीस्तत्त्ववेद्भवन् ।
सर्षधीदोषसत्यग ल्लोकै पूज्यस्य देववत् ॥

इति द्वैतविनेके स्वयमेव स्वपरिकर बुद्ध द्वैतसतत्वस्येति नैष्कर्म्यसिद्धेस्वश्रीमद्भार्तृवकार-
चरणान्तिनप्रचनप्रमणे पन्थसपुर सर निरस्यथेष्ट चरणस्यत्र पुनस्तद्विरुद्धमर्द्धाकरण चेति
दोषज्वाल ज्ञेतासि विधय न हाहाहादीयादिप्रवेने बद्यनीतभरत बुद्धाद्वैतविनेकेनेन तेषा
मन्याहारादिव्यगहारोपपादनेन ज्ञानेत्तर मूढकल्पितकाष्ठादिवदवस्थानमात्रखण्डन कृतमिति ।
नो चेदत्रव मूले नोपनमियदेरक्तश्रुतिवक्यशेषस्य चित्रदंपनरैव—उपजन जनना
सर्षपे वर्तमानमिद शरीर न स्मरब्रह्मविद्वर्तते पार्श्वस्थाना एव तत्त्वविद शरीर पश्यति
स्य तु निर्मनस्वत्रामर्दयमिद शरीरमिति न स्मरतीति वक्ष्यमण व्याख्यान चित्रदीपो
क्तश्रुत्यशपेनत्यन्तविरुद्ध वय वृत्त स्यात् । अहो यत्र देहतादम्यस्युतेरप्यमानस्तत्र क
नाम यथेष्टचेष्टकश । न हि प्रचण्डमार्तण्डमण्डलेष्वात्तसभावनाऽपि प्रामाणिकानाम् ।
तस्मदस्मदुक्त एव चित्रदीपवचनाशय सार्षीयन्नात्र कल्पनान्तरलेदोऽपीति दिक् । एतेन

आरब्धकर्मनानात्व'हुधानामन्यथाऽन्यथा ।

वर्तन तेन शास्त्रार्थे अनित्यं न पण्डितै ॥

इति चित्रदीपस्थ एवोपसंहारग्रन्थगतश्लोकेऽयथाऽन्यथेतिपदाभ्यां यथेष्टचेष्टोपपादन-
शान्ति प्रत्याख्याता । तत्र हि—

अज्ञात्वा शास्त्रहृदय मूढो वक्तव्ययथाऽन्यथा ।

मूर्खाणां निर्णयस्त्वास्तामरमतिद्वात् उच्यते ॥

इति स्वराज्ञान्तकथन प्रतिज्ञाय

वैरम्यबोधेपरमा सहायस्ते परस्परम् ।

प्रायेण सह वर्तते नियुज्यन्ते क्वचिक्वचित् ॥

इति तमुक्त्वा मध्ये वैरम्य दीना हेतुररूपकार्याण्युक्त्वा ' तत्त्वबोध प्रधानं स्यात्सा-
क्षात्मोक्षप्रदत्वत ' इति बोधप्राधान्य विधाय ।

त्रयोऽप्ययन्त्युक्ताश्चे महत्तस्तपस फलम् ।

दुरितेन क्वचिक्वचित्क्वदाचित्प्रतिप्रच्यते ॥

इत्यत्र क्वचिदेशे जनकसदसि भगवतो याज्ञवल्क्यस्यैव किञ्चित्प्रत्ययेन कदाचित्तुर्णार्ण-
लकृतगोसहस्रग्रहणकामक्षण एव वेराम्यादिक प्रतिप्रच्यत इत्युक्तम् । तत्र बोधस्य प्रतिप्रच्यते
मोक्षाभायमाप्रिमश्लोकेनोक्त्वा—

पूर्णे बोधे तदन्यौ द्वौ प्रतिबद्धौ यदा तदा ।

मोक्षो विनिश्चित किंतु दृष्टुं ख न नश्यति ॥

इत्यनेन श्रवणादित्रय, तद्वत्तत्त्वमिध्याधिनेचन ' पुनर्भ्रंशेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मताः ' इत्यत्रोक्तत्रयबोधहेतुररूपप्रलक्षणे पूर्णे तथोत्तरवाक्ये ' देहामनस्परामन्वदाब्धौ बोध समा-
प्यते ' इत्यत्राह ब्राह्मण इतिबोधदह ब्रह्मास्मीति बोधदृढनेन च पूर्णे बोधे मे क्षनिश्चयोक्ते
वैराम्योपरमयोरेव क्वचिक्वचित्क्वदाचित्प्रतिप्रच्यतेनाप्रतिप्रच्यत्वादिवहुविधभेदेन तत्तत्प्रत्ययशा-
नानाविधत्वेऽपि यथेष्टचेष्टाभिन्नमेव ।

केऽपि वर्णाश्रमाचारनिष्ठापरा मुग्धबालप्रमत्तोपमाश्चापरे ।

रामिणो भोगिनो योगिनश्चेतरे ज्ञानिनां लक्ष्यते नैवरूपा स्थिति ॥

इति श्चारायसिद्ध्युक्तानेवप्रकारैर्वर्तनमेवायथाऽयथाऽशब्देन विवक्षितं न तु विपरीत-
विपरीत यथेष्टचेष्टामयमिति । नो चेत्स्यवचनविरोधोपक्रम्यादिविरोधपूर्वाचार्यवचनविरोधाद्या-
पक्षेर्तुर्थात्त्वात् । प्रपञ्चितं चैतमयाऽऽमविद्याविलासप्यारपाने स्वानन्दनन्दनवने ।
एतेन—

व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रापो वाऽन्यथाऽपि वा ।

ममाकर्तृत्वेस्य दण्डरथ्य प्रवर्तताम् ॥

इति तृतिदीपनचन व्याख्यातम् । तस्य प्रौढिनादमात्र्यात्तत्रोत्पूर्वाचार्यवचनविरोधात्-
स्वारस्यादेव ।

अथवा हृन्वहृत्योऽपि लोकाणुग्रहकाम्यया ।

शास्त्रायेणेन मार्गेण वर्तेऽह काममक्षति ॥

इतिशास्त्रीयमार्गवर्तनरूपपक्षान्तरोक्ते । तस्मान्नोक्तजक्षदित्यादिश्रुतिर्यथेष्टचेष्टापरैति
सिद्धम् । ननु तथाऽपि स्वाराज्यसिद्धिवचने मुग्धेत्यादिना पुनर्यथेष्टचेष्टाङ्गीकृतिरेन भाति
ततो निम्नलमिदं लदुपपादनमिति चेन्न । स्वाराज्यसिद्ध्यापि मुग्धादिपदैर्यथेष्टचेष्टाया
अनभिमतत्वात्पुन्युतास्मदाभिमतार्यस्यैव तत्रापि विवक्षितत्वाच्च । तथा हि कैवल्यकल्पद्रुमस्थे
तन्मूलवृत्तामेव तदीयव्याख्याने केऽपीतिपद्यव्याख्या । यथा—केऽपि तत्पज्ञा कतिष्टादा
अन्ये च तत्त्वनिदो वर्णाश्रमाचाराणा निष्ठायामनुष्ठाने प्रवर्तने च परास्तात्परा श्रूयन्ते
दृश्यन्ते च । अपरन्मभुजडभरतदत्तात्रेयप्रभृतयोऽये च मुग्धा अप्रोदचित्ता बाला प्रसिद्धा
प्रमत्ता प्रहावेशादिना परार्थीनस्वान्तास्त उपमा दृष्टान्तो येषा तथाविधास्यत्तसर्वकर्मण
श्रूयन्ते दृश्यन्ते चेत्यर्थे । इतरे सौभरिप्रभृतयो रागिण सन्तो वशीकृतसिद्धित्वाद्भोगिने
भोगपरा श्रूयन्ते । जेगीप्रव्यप्रभृतयस्तु योगिन समाधिनिष्ठा एव श्रूयन्त इति ज्ञानिना
स्थितिधर्यैकरपैवेति न लक्ष्यत इत्यर्थे इति । अत्र रागिण सन्तो वशीकृतसिद्धित्वाद्भोगिन
सौभरिप्रभृतय इत्युक्ते का नाम यथेष्टचेष्टाशङ्काऽपि । सोभर्योदेर्हि योगीन्द्रत्वेन वशीकृत
सिद्धित्वेऽपि रागवशाद्भोगित्वेऽपि स्ववर्णाश्रमधर्मानुल्लङ्घनान्नैव यथेष्टाचरणलेशोऽपीति प्रसि
द्धमेव श्रीमद्भागवते । तत्र हि नमस्कृत्ये पष्टाध्याये—

यावत्सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।

सर्वं तन्नोमनाश्वस्य मान्वातु क्षेत्रमु यते ॥

शशत्रिन्दोर्दुहितरि त्रिन्दुमत्यामधानृप ।

पुरुकुत्सनम्बरीष मुचुकुन्द च योगिनम् ॥

नृप पूर्वोक्तो युवनाश्वस्य पुत्रो मान्वाता शशत्रिन्दुसद्वस्य वृषस्य त्रिन्दुमतीनाम्या
दुहितरि परिणीताया भार्याया पुरुकुत्सादिसङ्गक पुत्रत्रय निर्मितानित्यर्थे ।

तेषा स्वसार पञ्चाशत्सौभरिं वत्रिरे पतिम् ॥

तेषा पुरुकुत्सादीना पञ्चाशत्स्वरायाका स्वसारो भगिन्यो मान्वातृद्वय्या इत्यर्थे । इति
सौभरिमुपक्रम्य यमुनान्तर्जले मग्न इत्यादिना तस्य मस्यमैथुन्दर्शनजनितरागवशात्मान्वातार
प्रति कन्यायाचनप्रभृत्युपाख्याय 'वृत्तध्व राजकन्याभिरेक' पञ्चाशतात् 'इत्यादिना तद्गार्हस्थ्य
मुपवर्ष्य—

यद्गार्हस्थ्यं तु सतीश्व सप्तद्वीपवतीपति ।

विस्मिन्त स्तम्भमत्रहाल्लार्वभौमश्रियाऽन्वितम् ॥

इत्यन्तेन तत्तपःसिद्धिवदिव्यरूपत्वं दिव्यभोगद्राष्ट्रिखं परिणीतपञ्चाशत्स्त्रीषु विधिमागर्णेनै
रममाणत्वं च वर्णितम् । किञ्च प्रसृत तदनन्तरम् ।

स कदाचिदुपासीन आत्मापहवमात्मनः ।

ददर्श बह्वृचाचार्यो मीनसङ्गसमुत्थितम् ॥

इत्यादिना तस्य कदाचिद्ध्यानकाले मीनसङ्गवशात्स्वस्य ह्युत्तविवेकबुद्धिस्मरणपूर्वकं
वैराग्ये जाते ।

सङ्गं त्यजेत मिथुनवतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि ।

एकध्वरत्रहसि चित्तमनन्त ईशे युञ्जीत तद्वतिषु साधुषु चेत्प्रसङ्गः ॥

इत्यादिना लोकोपदेशं स्वनिदर्शनेनोपवर्ण्य—

वनं जगामानुययुस्तात्पत्न्यः पतिदेवताः ।

तत्र तप्त्वा तपस्तीक्ष्णमात्मकर्षणमात्मवान् ॥

सहैवाग्निभिरात्मानं युयोज परमात्मनि ।

ताः स्वपत्युर्महाराज निरीक्ष्याऽऽभ्यात्मिकीं गतिम् ॥

अन्वयुस्तत्प्रभावेण अग्निं शान्तमिवाच्यपः ।

इत्यन्तेन वानप्रस्थाश्रमयोगाभ्यासविदेहकैवल्यादिकमेव वर्णितमिति न कोऽपि शङ्काव-
काशः । यत्तु ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान् हन्ति न निवर्ष्यते ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतोदाहरणं तत्तु तद्भाष्यादितात्पर्यविद्भिः श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगीतिश्लोकायां—यावत्तु तस्य बाधितानुवृत्त्या शरीरादि-
दर्शनमनुवर्तते तावत्प्रारब्धकर्मप्राप्त्यात्सर्वकर्मत्यागेन याज्ञवल्क्यादिवद्विहितेन कर्मणा वा
जनकादिवन्निषिद्धेन वा कर्मणा दत्तात्रेयादिवत्सर्वथा येन केनापि रूपेण वर्तमानोऽपि
व्यवहरन्नपि स योगी ब्रह्माहमस्मीति विद्वान्मयि परमात्मन्येवाभेदेन वर्तते सर्वथा तस्य
मोक्षं प्रति नास्ति प्रतिबन्धशङ्का । 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स
भनति' इति श्रुतेः । देवा महाप्रभावा अपि तस्य मोक्षाभावाय नेशते किमुतान्ये क्षुद्रा
इत्यर्थः । ब्रह्मविदो निषिद्धे कर्मणि प्रवर्तकतया रागद्वेषयोसंभवेन निषिद्धकर्मासंभवेऽपि
तदङ्गीकृत्य ज्ञानस्तुत्यर्थमिदमुक्तं सर्वथा वर्तमानोऽपीति । हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान् हन्ति
न निवर्ष्यत इतिनदिति ज्ञानस्तुत्यर्थपरत्वेन स्फुटमेव व्याख्यातमिति न तेनाऽपि भवदभि-
मतपथेष्टचेष्टासिद्धिः । एतेन 'निर्लैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः' इति ।

धीमच्छुकनाक्यमपि व्याख्यातम् । तत्रापि गङ्गाधरेन्द्रसरस्वत्यारपैस्तद्वाख्यातुभिर्ब्रह्मपरतयैव
 निष्पाद्यमावोक्ते । तथाहि तत्राष्टके प्रथमश्लोके—तथा च विधिनिषेधशास्त्रयोः सर्व-
 प्रमाणप्रमेयव्यवहारस्याविशविषयत्वान्निरस्ताविद्यस्य पूर्णानन्दाद्वितीयरहभूतस्य मम न
 विधिनिषेधशास्त्रविषयत्वामियेतस्तिद्धमिति भाव इति । न चान् निषिद्धेन वा कर्मणा दत्ता-
 त्रेयादिवदित्यनेन मदिष्टसिद्धिरेवेति गण्यम् । दत्तानेयोदाहरणस्य तु प्रागस्मिन्नेव प्रवचके
 महता प्रशब्देन मया दत्तोत्तरत्वादिति यत्किञ्चिदपि न दोषलेश । एतेन 'पश्वादिभिश्चा-
 विशेषात्' इति श्रीमद्भगवत्पूज्यपदपादारविदपरामवचन श्रीमच्छारीरकोत्तरमीमांसाध्यासभा-
 ष्यस्य ब्रह्मविदां जीवमुक्तानामपि व्यवहारे पश्वादिताम्यमेव प्रतिपादयतीति भ्रान्तप्रलपितमपि
 परास्तम् । एव हि तद्भाष्यम्—तस्मादविशविषयत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणानि शास्त्राणि
 चेति । पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि पश्वादय शब्दादिभि श्रोत्रादीना सम्ये सति
 शब्दादिविज्ञाने प्रतिबूले जाते ततो निवर्तन्तेऽनुबूले च प्रवर्तन्ते । यथा दण्डोद्यतकर
 पुरमभिमुखमुपलभ्य मामय हन्तुमिच्छतीति पलायितुमरभन्ते हरितवृणपूर्णपाणिमुपलभ्य
 त प्रत्यभिमुखी भवन्ति, एव पुरया अपि व्युपन्नचित्ता क्रूरदृष्टीनाक्रोशत खड्गोद्यतकरा-
 न्वलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते । अत समान पश्वादिभि
 पुरपाणा प्रमाणप्रमेयव्यवहार । पश्वादीना च प्रसिद्धोऽत्रिकेपूर्वक प्रत्यक्षादिव्यवहार ।
 तत्सामान्यादव्युत्पत्तिमतामपि पुरपाणा प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्काल समान इति निर्द्ध्यत
 इति । अत्रापि पूर्वादायमितम पश्वादिनिदर्शनेन ब्रह्मविदामपि यथयेष्टाचरण तद्विरुद्धतयैव
 श्रीमपद्मपादाचार्यपदपद्मादिविरचितपञ्चपादिकादित स्पर्यवेद्विः श्रीमदानन्दज्ञानादिभिर्विभूत-
 त्वात् । यथाऽऽहु श्रीमदानन्दज्ञानाचार्या—नन्वविने केव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि नावि-
 द्यवद्विषयत्वेन प्रमाणानि विवेकिनमपि तद्व्यवहारस्तत्र ऽऽह—पश्वादिभिश्चेति । चशब्दः
 शङ्का व्यावृत्त्यर्थ । यौक्तिकविवेकस्य पक्षभ्रान्त्यविरोधिवादिरेधिवालेऽपि तदननुसंधाने
 विवेकिनमपि व्यवहारे पश्वादिभिरविशेषे च व्यवहारेऽध्यासिक एतेत्यर्थ इति । तथाऽपि
 दार्ष्टान्तिक वदन्व्यवहारलिङ्गनाध्यासमनुमातु तस्य पक्षधर्मतमह—एवमिति । पित्रादिनय-
 शिक्षानन्यपदवाक्याद्यभिज्ञता व्युपन्नचित्ततेति च । अन्यत्रापि सप्रत्यनुमनमह—तत्सामा-
 न्येति । तै पश्वादिभि सामान्य व्यवहारस्य तस्य विवेकेषु भानादिति यावत् ।
 अपरोक्षध्यासस्य व्यवहारस्य कालकारणत्वात्तस्याध्यासस्य काल एव चालो यस्य व्यवहारस्य
 स तत्काल समान पश्वादिभिरिति शेष । विमतो व्यवहारेऽध्यासवृत्तो व्यवहारस्य सम-
 यत् । विमता अध्यासवन्तो व्यवहारवरात्पश्वादिबदिति प्रयोग । मानयुक्तिन्या विवेकेऽ-
 ध्यासविरोधिप्रमित्यभावाद्ध्यासस्यभिति मन्वा व्युपत्तिमतामप्युक्तमिति च । अप्र
 यौक्तिकविवेकस्येति पित्रादिनयशिश्नेति च मानयुक्तिन्यामिति चेत्तद्वैतप्रज्ञापरोक्षज्ञानही-
 नानां लौकिकशास्त्रीयप्रमाणयुक्तिमात्रकुशलानामेव विवेकिना पश्वादिताम्य व्यवहारे न तु

ब्रह्मविदा जीवन्मुक्तानामिति स्फुटमेव द्योतितम् । ततो नैतन्मतेनात्र तद्व्यसङ्गः । यद्यपि भाष्यरत्नप्रभायाम्—ननु यदुक्तमन्वयव्यतिरेकान्यां व्यग्रहरोऽध्यासकार्यं इति तदयुक्तं निदुषामध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह—पश्वादिभिधेति । चशब्द शङ्कानिरासार्थः । किं विद्वच्च ब्रह्मास्मांति साक्षात्कार उत यैक्तिरनात्मानात्मभेदज्ञानम् । आद्ये बाधिताध्यासानुष्ठया व्यवहार इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रान्त्यनिवर्तकत्वाद्विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्वादिभिरपिशोपादध्यासनत्वेन तुल्यत्वाद्भवहारोऽध्यासकार्यं इति युक्तमित्यर्थं इत्युक्तम् । तथा ब्रह्मविद्याभरणेऽपि—ननु प्रत्यक्षादिव्यवहारस्याध्यासमूलत्वे विवेकिना तद्भवहारो न स्यात्, शास्त्रजन्यज्ञानरूपस्य विवेकस्याध्यासविरहत्वादिशङ्कयाऽऽह—पश्वादिभिधेति । सग्रहात्मन्य निवृत्तोति—यथा हीति । द्विविधा हि विवेकिन केचिद्देहातिरिक्तत्वात्पर्यवसितविवेका केचिदशनायाद्यतीतात्मपर्यवसितविवेका । तत्राऽऽद्यो विवेक कर्तृत्वादिभ्रमविरोधी न भवत्येव ततश्च न तस्य ज्योतिष्टोमादिप्रवृत्तिविरोधित्वम् । तेन च शरीरतादाम्याध्यासस्यानपोदितत्वात्पश्वादितुल्यतयेष्टसाधनताज्ञाने प्रवृत्तिर्लौकिक्यनिष्टसाधनताज्ञाने निवृत्तिश्च मनुष्योऽहमित्याद्यभिलाषश्चोपपद्यते । सति हि दोषे जातमपि देहातिरिक्तात्मज्ञान न देहतादाम्याध्यासविरोधि । अत एव देहातिरिक्तात्मज्ञानवन्तोऽप्यस्माकमिदमिष्टसाधनमिति वदन्तोऽङ्गुल्या शरीरमेव निर्दिशन्ति लौकिकव्यग्रहारेषु । विवेककृतस्तु तेया व्यग्रहरो नाह मनुष्यो देहपातोत्तर परलोके फल भविष्यतीति । अज्ञानायाद्यतीतात्मज्ञान तु तेया लौकिकवैदिकप्रवृत्त्युपयोग्येन न भवति । प्रयुत दृढस्तन्निश्चयोऽविश्वासापादक प्रवृत्तिनिरोधेन । येषामपि दृढोऽज्ञानायाद्यतीतात्मनिश्चयस्तेषामपि प्रारब्धदोषप्रशाद्धेहमात्रयात्रयाऽऽध्यासोऽनुवर्तत इति तत्कृतो ब्राह्मणोऽह भुञ्ज इत्यादिव्यग्रहार उपपद्यत इति प्रपञ्चार्थं इति चोक्तम् । तद्दशाक्षया चैत मूलीभूत श्रमद्विवारण्यगुह्यनिरचितानुभूतिप्रकाशस्थम्—

सुखदुःखप्रदारब्धकर्ममेगधतुर्विधः ।
 तीव्रो मथ्यो मन्दसुप्तौ चैति तस्य विद्या मता ॥
 तीव्रवेगे स पश्वादिबुद्ध्यो नाऽऽमानमिक्षते ।
 आत्मनि प्रीतिरस्तीति भवेदा मरतिस्तदा ॥

इतिउच्यते । तद्दशाक्ष । ब्रह्मविदपि व्यवहारकाले पश्वादितुल्य एव बाधिताध्यासानुष्ठया भातीत्यागतम् । तथाऽपि न पश्वादिताम्ये न त्वदभिमतयथेष्टचेष्टासिद्धि । तन्मन्य हारस्य बाधिताध्यासानुवर्तकसत्कारैकजन्यत्वात्तसत्काराणां च शुद्धत्वस्य प्रागेवैपपादितत्वात्प्रारब्धप्रान्त्यस्य तु मूल एवमेव निरसिष्यमाणत्वाच्च व्युत्थानदशाया व्याप्रादेर्निवृत्तिर्गङ्गोदकपानादौ प्रवृत्तिरित्यत्र एव पश्वादिमात्म्यस्य निरक्षितवाच्य । नो चेत्समन्वयसूत्रे भाष्ये—तस्मान्निव्याप्रान्त्यनिमित्तान्तरशरीरस्य सिद्ध जीवतोऽपि निदुषोऽनरीरत्वम् ।

पुराणेष्वर्थवादत्र ये चदन्ति नराधमा ।
 तैरर्जितानि पुण्यानि तद्वदेन भवन्ति वै ॥
 समस्तकर्मनिर्मूलसाधनानि नराधम ।
 पुराणान्यर्थवादेन ह्यनन्तरकमश्नुते ॥

इति बृहन्नारदीयप्रथमाध्याये पुराणानामर्थवादत्रयकल्पनस्यातिनिश्चयत्वाच्च तद्वतिर्वाच्यैः ।
 तथा च स्कान्दे सूतसंहिताया मुक्तिखण्डे सप्तमाध्याये श्रीशंकर श्रीविष्णु प्रति—

शृणुष्व चान्यपरया मुदा हरे तयाहमद्याभिपदांमि सदुदो ।
 निलक्षणस्याऽऽत्मविदो महात्मन शरीरशुश्रूषणज महाफलम् ॥
 पुरा महापापगत्यापुरातनान्निहत्य वेद्या सुभगाभिधा पतीन् ।
 धनानि तेषामभिवाञ्छया हरे सदा समादाय मुह्यन्नेरपि ॥
 स्वदासगणै सह पुत्रके स्वकैस्तथाऽम्बया मुक्तवती महासुखम् ।
 पिशाचिकाभि परिपीडिता पुन सदा महाव्याधिभिरप्यतीव सा ॥
 निद्राऽपि नाभूपुर्योत्तमास्या कष्टा दशमाप सह स्वकौयै ।
 तस्या गृह चक्रवरातिविद्रा क्षुपीडितो विपश्च सप्रपेदे ॥
 अनेकजमार्जितपुण्यकर्मणा बिलक्षण ब्रह्मविद गृहागतम् ।
 विलोक्य सा भूमितले समाहिता प्रणम्य तपादसरोरहद्वयम् ॥
 खान्तगृहे शीतलगाधतोयै प्रक्षाल्य पादोदकमादरेण ।
 आदाय पीवा सुभगा विमुक्ता पिशाचिकामिथ समस्तरोगै ॥
 तत प्रशात सुभगाऽतिरिचिता महानुभान परमार्थवेदिनम् ।
 अगूपशाल्योदनपूर्वैर्वै सुमोजित चन्दनकुङ्कुमादिभि ॥
 वत्से सुसूक्ष्मेथ सुगन्ध(धि)पुष्पैस्ताम्बूलवर्णदलपूर्वकेथ ।
 आराप्य भक्त्या सह सुप्रसन्ना त प्रार्थयामास परात्मनिष्ठम् ॥
 त्वदर्शनेनेन समस्तरोगतो विमुक्तदेहाऽहमतीव निर्मला ।
 अतश्च मामामरणादतिप्रभो सुसुहृद्व दास्य करजाणि ते सदा ॥
 इत्येव प्रार्थित सम्यक्तया प्रीतो जनार्दन ।
 प्रारब्धवर्मणा नीतस्तथा चक्रे मतिं बुध ॥
 साऽपि नित्य महाविष्णो श्रद्धया परया सह ।
 अतीव पूजयामास स्वामिना च धनेन च ॥
 वत्सरणा त्रय पूजा कृत्या तस्य महामन ।
 सुभगा सा तथा ज्ञान लब्ध्या मक्ताऽप्यखण्डे ॥ इति ।

तथा तत्रेयं यज्ञवैभवंखण्डे पूर्वभाग एकत्रिंशत्पद्याये सूत शौनकादीप्रति—

पुरा काचिल्लुल्लखी वभूमातीन सुदरी ।
 सा सहस्रत्रय हत्वा विप्राणामर्थनाञ्छया ॥
 महाधनवती भूमा मायया परिमोहिता ।
 यथेष्ट भूतले निप्राथ्वचार परिगर्विता ॥
 कश्चिद्विज्ञानसपन्नो महायोगी मुनिश्चल ।
 श्रीमदक्षिणवेलास शिरस्थानोत्तमोत्तमम् ॥
 वर्तित श्रद्धयाऽऽगच्छद्विदित्वा देशभेभनम् ।
 त दृष्ट्वा सा स्वभोगार्थं प्रणिपत्य तपस्विनम् ॥
 परिगृह्णातिसत्तुष्टा गृहे स्वयं निचक्षणा ।
 स्नाप्य वस्त्रादिक दत्त्वा भोजयित्वाऽनुमोदित ॥
 च दनाद्येरलकृत्य दत्त्वा ताम्भूलपूर्वकम् ।
 समाश्रास्य महामान प्रिय भुक्तवती द्विजा ॥
 सोऽपि विज्ञानसपन्नो महायोगी निराकुल ।
 अतीव प्रीतिमापन्नस्तया सह मुनीश्वर ॥
 श्रीमदक्षिणवेलासे शिरस्थानोत्तमोत्तमे ।
 ज्वरतत चिर कात्मतीव प्रीतिसयुत ॥
 देवदेवो महाप्रीतस्तया शुश्रूषया द्विजा ।
 तस्यै परमकृत्य ददौ विज्ञानपूर्वकम् ॥ इति च ।

तथा पादोऽपि भूमिखण्डे विष्णुस्वाच—

तुङ्गपुत्र महाभाग आपुर्नाम क्षितीश्वर ।
 सार्वभौम स धर्मात्मा सत्यधर्मपरायण ॥
 इन्द्रोपेद्रसमो राजा तेन दु रयप्यजायत ।

तेन सुताभोनेनेत्यर्थ ॥

चिन्तयामास धर्मात्मा कथं मे जायते सुत ।
 इति चिन्ता समापेद आयु स पृथिवीपति ॥
 पुत्रार्थं परम यत्नमकरो सुसमाहित ।
 अत्रिपुत्र महामान दत्तात्रेय द्विजोत्तमम् ॥
 क्रीडमान स्त्रिया सार्थं मदिरानन्दिलोचनम् ।
 वारुण्या मत्तधर्मात्मा स्त्रीवृन्देन समाहित ।

वास्प्या करणेन मत्त इव धर्म स्वभावो यस्य स आत्मान्त करण यस्येत्यर्थः ।

अङ्गे युजतिमाधाय सर्पयोपिद्वरा शुभाम् ।
 गायते नृत्यते विप्र सुरा च पिबते भृशम् ॥
 विना यज्ञोपनीतेन स्थितो योगीश्वरो नृप ।
 पुष्पमालामिर्दिव्याभिर्मुक्ताहारपरिच्छदै ॥
 गुरुचन्दनदिग्धाङ्गो राजमानो मुनीश्वर ।
 तस्याऽऽश्रम नृपो गत्वा दृष्ट्वा च द्विजसत्तमम् ॥
 प्रणाममकरोन्मूर्ध्ना दण्डवत्सुसमाहित ।
 अत्रिपुत्र स योगीन्द्र समालोक्य नृपोत्तमम् ॥
 प्रणत पुरतो भक्त्या अत्रज्ञाय तत स्थित ।
 एव वर्षशत प्राप्त तस्य भूपस्य सत्तम ॥
 निश्चलत्व परिज्ञाय मानस भक्तितपरम् ।
 समाहूय समाहेद किमर्थं क्लिश्यसे नृप ॥
 ब्रह्माचारेण हीनोऽस्मि ब्रह्मत्व नास्ति मे कदा ।
 सुरामासप्रलुब्धोऽस्मि स्त्रिया सक्त सदैव हि ॥
 वरदाने न मे शक्तिरन्य शुश्रूष ब्राह्मणम् ।

आयुस्त्वाच—

भगवद्दशो महाभाग नास्ति ब्राह्मणसत्तम ।
 सर्पकानप्रदाता च त्रेलोक्ये परमेश्वर ॥
 अत्रिवशो महाभाग गोविन्दस्तु सुरोत्तम ।
 ब्राह्मणस्य च रूपेण भवान्ने गरुडध्वज ॥

नमोऽस्त्वित्यादिना तेन स्तुतस्ततो बहुदिवसानन्तर त राजान सुरादि याचयित्वा तेन तत्परमभक्त्याऽऽनीय दत्ते ततस्तस्मै तदभिमतगुण पुत्र वरदानेन दत्तवान्, आम्रफल च त्वद्धार्यायै भक्षणाय दीयतामिति दत्तवान्भगवान्दत्तात्रेय इत्युपाख्यातम् । अत्र यथेष्टचेष्टा तु स्पष्टैव । तथेतिहासेऽपि महाभारताख्ये मोक्षधर्मेषु पष्ठाध्याये प्रह्लादाजगरसन्याद प्रक्रम्य प्रह्लाद प्रति तेनष्टुष्टोऽजगरमुनि स्वनृत्तिं वर्णयन्—

कणान्कदाचिच्चादामि पिण्याकमपि च प्रसे ।
 भक्षये शास्त्रिमासानि भक्ष्याश्चोच्चारचान्यत ॥ इति ।

अत्रान्यजगरवृत्त्या जीवतो मुने श्रौतक्रियाद्यमानद्भुतशेष भक्षयेदित्यादिनिधान विना मासभक्षण स्फुटमेव यथेष्टाचरणम् । एव मरारामायणारये बृहच्योगनासिष्टापरनाम्नार्थे

काव्येऽपि निर्माणप्रकरणस्य पूर्वार्धे पञ्चसप्ततितमे सर्गे पूर्वसर्गे त्रितलनामान मुनिं ब्रह्म-
जिज्ञासु शरणीभूय तेन तच्चे समु[प]दिष्टेऽपि भगीरथ उवाच—

शरीरेऽस्मिश्चिरारूढो गिरौ तरुखिव स्वके ।

अहभावो महाभाग वद मे त्यज्यते कथम् ॥

इत्यहकारास्यत्रिपरीतभाजनोपशमद्वारा ब्रह्मात्मत्वापरोक्षानुभवोदयप्रतिबन्धध्वंसोपाये
पृष्टे—

शान्ताशेषविशेषणो विगतभी सत्यक्तसर्वेणो

गत्वा नूनमर्कचनत्वमारिषु त्यक्त्वा समग्रा श्रियम् ॥

शान्ताहङ्कतिरस्तदेहकलनस्तोष्वेव भिक्षामटन् ।

मामप्युद्भिततानल यदि भन्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ॥

इत्यन्तप्रन्थेन त्रितलेन सर्वत्याग एवोपदिष्टे ततोऽस्मिन्सर्गेऽग्निष्टोममख वृत्वा तदुत्तर
सर्वस्व ब्राह्मणादिभ्यो दत्त्वा रात्र्यमपि शत्रे दत्त्वा तत —

आक्रान्ते द्विपता राज्ये मुनि सन्नानि मण्डले ।

अधोगातोऽवशेषोऽसौ निर्जगाम स्वमण्डलात् ॥

इति तस्य सर्वस्वत्यागो वर्णित । अत्र टीका—अधोवास कौपीनाच्छादन तदनशेष
इति अत्र—

त्रयाणामविशेषेण सन्यासश्रवण श्रुतौ ।

यदोपलक्षणार्थं स्याद्ब्राह्मणग्रहण तदा ॥

इति श्रीमद्वार्तिककारचरणसरोजचरणात् ' ब्राह्मणो निर्देमयात् ' ' ब्राह्मणा पुत्रै-
णादिभ्यो व्युधायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ' इत्यादिश्रुतिषु ब्राह्मणग्रहणस्योपलक्षणार्थन्वात्रया-
णामपि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां सन्याससंभवाद्भृगुरधस्यापि सन्यास एव सिद्धो न वानप्रस्थ-
त्वम् । किंच—

भ्रमन्दीपानि भूर्पीठे वदाचिकालयोगत ।

अवश शत्रुणाऽऽक्रान्त स्वमेव प्राप तपुरम् ॥

टीका—द्वीपानि नद्यन्तरितानि मण्डलानि । अवश सन्दर्शनाधीनचित्त ।

नानागाराश्च तत्रासौ प्रगल्भपतिताधरन् ।

पौराश्च मन्त्रिणश्चैव शमी भिक्षामयाचत ॥

टीका—प्रगल्भपतिता क्रमप्राप्तानानागारान् । छान्दस पुरम् । प्राप्येति शेष । इत्या
दिना तद्विक्षाजीविनस्यप्युक्तेरावश्यकी तस्य यससिद्धि । श्रीमद्भागवते तु क्षत्रियस्याप्यु-
भस्य स्पष्टमेवोक्तं सन्यास । तथा हि पञ्चमस्कन्धे श्रीशुक उवाच—' एवमनुगास्याऽऽज

जान्स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावं परमसुहृद्भगवानृपमापदेश उपशमशी-
लानामुपरतकर्मणा महामुनीनां भक्तिज्ञानप्रेराम्यलक्षणं पारमहस्यधर्ममुपशिक्षमाणं स्वतनय-
शतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपरायणं भरतधरणीपालनायाभिपिच्य स्वयं भजन एवोर्न-
रितशरीरमात्रपरिग्रहं उन्मत्त इव गगनपरिधानं प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मा-
वर्तात्प्रव्राज ' इति । नन्वस्तु नामैव भगीरथस्यापि सन्यासस्ततः किमिति चेन्न । तस्य
पुनरप्यत्रैव राज्यस्वीकृतिवर्णनात्तेन ।

आरूढो नैष्टिकधर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुष्येत्स आत्महा ॥

इति स्मृतानारदपतितन्वस्य निषिद्धत्वात्तच्छीलत्वेन यथेष्टचेष्टया सिद्धत्वाच्च । उक्त-
द्वयैव सर्गे तस्य जीवन्मुक्त्यन्त ब्रह्मज्ञानदाढ्यं तथाऽग्निमसर्गे परेऽध्या परराज्यस्वीकरण-
ततः स्वराज्यस्वीकरणं च । तथा हि—शमी भिक्षामयाचतेत्यनन्तरं त्रिभिर्दुस्ते नृपपौरा-
इत्यादिना तस्य किञ्चिकालं तत्र स्वपुरे स्थितिमुक्त्वाऽथान्यत्रोपशान्तात्मेत्यादिना त्रितलस्य
स्वगुरोः प्राप्तिं पर्यतविशेषे स्थितिं च तेन सहोक्त्वा—

समतामुपयातौ तौ गुरुशिष्यौ समौ स्थितौ ।

कल्पयामास्तु स्वस्थौ त्रिनोद देहधारणम् ॥

इत्यादिना सर्गान्तं गुरुमाम्यवर्णनेन जीवन्मुक्त्यन्तमात्मनिष्ठत्वं वर्णितम् । अग्निमसर्गे तु
कार्त्तिकिद्राजमण्डले पुत्रविहीने तद्राजे मृते तत्प्रधानादयो योग्यराजान्येवणत्परा इत्युपाख्याय
तं भगीरथमासाद्य स्थिरभिक्षाचरमुनिम् ।
परिज्ञाय समानीय सैन्ये च नृमहोपतिम् ॥

टीका—सर्वगुणलक्ष्मीसमन्वितोऽयमिति परिज्ञाय प्रत्यभिज्ञाय तत्राऽऽगते सैन्येऽभिविद्य
महोपतिं च नृ । इत्यादिना परराज्यप्राप्तिमुक्त्वा—

तत्र तं पालयन्त तद्राज्यं राजानमादृता ।

आजगमु प्राक्प्रवृत्तयः प्राहुरित्थं नृपाविपम् ॥

प्रवृत्तय उचु —

राजन्तरमाकामधिपो यस्त्वया सुपुस्सटन ।

मृत्युना त्रिनिर्गोर्णोऽस्मी मस्येनेनाऽऽमिव मृदु ॥

तत्तपन्पितुं राज्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

अप्रार्थितोऽरयात्तत् त्वयाऽर्थानां च नोचितं ॥

धर्मभेद उवाच—

इति सप्रार्थितो राजा तद्राज्यं तद्वच ।

सातगनरधिज्ञाया स चभूय गुरो पति ॥

इति स्वराज्यस्वीकरणमपि तस्योक्तमन्यासोत्तरमुक्तम्, अत सिद्धमेव पुराणादौ अथविदा जीवन्मुक्तानामपि यथेष्टाचरणम् । तत पुराणादे श्रुत्यर्थविनेचकत्वाच्छ्रुत्यादीनामपि प्रागुदा-
हृतानामेतपरत्वेनापि लापयितुं शक्यत्वाद्द्वयर्थ एवाय त्वप्रयास इति चेत् । उक्तपुराणादिता-
त्पर्यस्यैव त्वयाऽज्ञातत्वात्पूर्वापरपर्यालोचनेन तत्तत्पर्यस्य मदिष्टसाधकत्वाच्च । तथा हि
स्कान्दे सूतसहिताया तात्रत्रदुदाहृतोदाहरणद्वयेऽपि ब्राह्मणादिपदभावाद्विदुरादीना शूद्राणामपि
तत्त्वज्ञानदर्शनाच्छ्रुत्यैव तत्र तत्रातिविद्वदादिपदैर्ग्रहीतुमुचितं तत्रैस्यादिकृतहत्यादिभिस्तपा-
तित्यस्य तु क्षुत्पीडितो निवृत्त सप्रपेद इति श्रद्धयाऽऽगच्छद्विदित्वा देशभेदमभिस्युक्त्या चाकस्मा-
दनिकेतवासित्वादिस्वाभाव्येन देशान्तरागतत्वेन व्युत्थितस्थितप्रज्ञत्वेन लोकव्यनहारप्रान्थो-
दासीनत्वेन चाऽऽदावज्ञातत्वात्कालान्तरे त ज्ञानसभनेऽपि वेद्यादिना स्वमहारत्नलाभभङ्ग-
भिषा तत्समाधिपारयत्राहुत्वेन च तद्गोपितत्वस्यापि सभयादूर्ध्वरेतस्त्वेन शूद्रत्वेन च वेद्या
दिस्वीकरणस्याप्युचितत्वात्तस्य च गान्धर्वनित्राहस्याप्यमन्त्रकस्यैव विहितत्वेनोक्तनेस्यादिक-
रणया योगीन्द्रजीवन्मुक्तत्वेन निषयपारवश्याभावेऽप्यनिपिद्धस्य तादृग्व्यवहारस्य तत्र तस्वी-
कृतत्वाच्च न यथेष्टचेष्टलेखोऽपि । पात्रोदाहरण तु भगवत्तात्रेयनिषयमस्यतस्तस्याऽऽज्ञानेन
मार्कण्डेयपुरणोदाहरणरीत्या दत्तोत्तरत्वात्तत्रैव विस्मृतिशीलत्वेन पुनस्तदुदाहरतो देवानांप्रिय
त्वम् । एव मोक्षधर्मस्थाजगरोदाहरणेऽपि कृतयुगत्वेन तदानीं ब्राह्मणानामपि क्षत्रियादिगृ-
हगतमृगादिमासभोजित्वस्य पुराणादौ सुप्रसिद्धत्वात्तादृग्व्यवहारस्यानिपिद्धत्वात्प्रत्युत चातु-
र्वर्ण्यं चरेद्वैश्यमित्यादिविहितत्वाच्च नैव दोषावकाशः । न चैव कल्पने मानाभावात् शङ्क्यः ।
ब्राह्मणादिपदप्रयोगाभावात्पूर्वकमतिविद्वदादिपदप्रयोगस्येव स्कान्दोदाहरणे तथा प्रहादस्य कृता-
दिगतत्वेन पुराणेषु वर्णितत्वस्य मोक्षधर्मोदाहरणे च प्रमणत्वात् । सभयनिरोधेन सगति-
कत्वे हटेन निरोधोद्भावनस्य वैतण्डिकत्वाच्च युक्तमेतोक्तम् । यत्तु महारामायणस्थ भर्गुरयो
दाहरण तत्र वार्तिकोक्तरीत्या क्षत्रियादेरपि सन्याससभनेन सन्यास तस्य कल्पयित्वा पुनः
राज्यस्वीकृत्याऽरूढपतितत्वेन जीवन्मुक्तस्य तस्य यथेष्टाचरण प्रतिपादितं तत्र ।

अधिकारविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रह ।

न सन्यासविधिर्यस्माच्छतौ क्षत्रियन्श्यो ॥

इति श्रीमद्वार्तिककारचरणारविन्दरेव ।

मुखजानामय धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ॥

बाहुजातो रजाताना नाय धर्मो निर्धीयते ।

इति स्मृतेस्त्वदुदाहृतवार्तिकस्य ' काम्याना कर्मणा न्यास सन्यस यययो विदु ' इति
श्रीमद्भगवद्गीतोक्तकाम्यकर्मसन्यासपरत्वादिकम् । यत्तु सन्यासस्य सर्वाधिकारित्वे
वार्तिकनचन तद्विद्वत्सन्यासनिषय न त्वातुरविनिदिषामन्यासे भाष्याभिप्रायविरुद्धे सर्वाधि-
कारप्रतिपादनपरम् ।

सर्वाधिकारनिच्छेदि विज्ञान चेदुपेयते ।
कुतोऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलात् ॥

इत्यनन्तरश्लोकेन ब्रह्मज्ञानोदयान्तर जीवन्मुक्तेन क्रियमाणे विद्वत्सन्त्यास एवाधिकारनि-
यमनिराकरणादिति सिद्धान्तलेशेऽप्यप्यदीक्षितवर्णितविद्वत्स यासपरत्वरूप दाऽभिप्राय मनसि
निधाय क्षत्रियादेर्मुख्यसन्त्यासस्य वारितत्वात्ततो भर्गरथस्य तदभानात्कौपिनिधारणभिक्षा
चर्यादेस्तु सर्वस्वदानेन

यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषक ।
अध्वग क्षीणवृत्तिश्च पढेतै भिक्षुश्च स्मृता ॥

इति वचनादध्वगपेनोपपन्नत्वात् । यद्वा 'शान्ताहकृतिरस्तदेहकलनस्तोष्वेव भिक्षामटन्'
इति पूर्वोक्तत्रितलाख्यगुरुवचनाद्विधामित्रवचनाच्छ्रीरामस्य ताटकाख्यस्त्रीवधवददुष्टत्वाच्च
सन्त्यासाभावादेव ब्रह्मविद्याप्रतिबन्धव्यसार्थं सर्वत्यागस्यानुष्ठेयत्वेत्ते पुनस्तदुत्तर सहज
स्थित्या रामाभावेऽपि परेच्छया राज्यस्वीकारस्यानिषिद्धत्वेन सुतरामुचितत्वाच्च । ऋषभस्य
तु भगवदवतारत्वाच्छ्रीमद्भक्तान्नेयादिउदपर्यनुयोज्यवाद्दुपशमशीलानामित्यादिनाऽन्यमुमुक्षुबोध
र्थमेव सन्त्यासाभावेऽपि गगनपरिवानत्वात्सन्त्यासाभावादेव प्रकीर्णकेशववर्णनाच्च प्रव्रजेति
पदस्य गमनमात्रपरत्वान्नैव सन्त्यासो नापि यथेष्टचेष्टेति । तस्मात्सर्वत्र पुराणादौ यत्र यत्र
भूतार्थनादस्तात्र तत्रोक्तदिशा जीवन्मुक्तिस्थितिव्यवस्थावैवमेव ज्ञेया सूखिरेरतोऽतिरम्यमखिलम् ।
किंच पूर्वाचार्यैरखिलैरपि खण्डितमेव ब्रह्मविदा यथेष्टाचरणम् । उक्त हि नैष्कर्म्यसिद्धौ
चतुर्थाध्याये श्रीमत्पुरेश्वराचार्यचरणकमलै —

निवृत्तसर्प सर्पोथ यथा कम्प न मुद्बति ।
प्रवृत्ताखिलगोहोऽपि मोहकार्यं तथाऽऽमवेत् ॥

इति जीवन्मुक्तमुपपन्नम्—

तरे रुखं तमूलस्य शेषेणैत्र यथा क्षय ।
तथा बुद्धामतत्त्वस्य निवृत्त्येव तनुक्षय ॥
बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरण यदि ।
शुना तत्त्वदृशा चेन्न को भेदोऽगुचिमक्षणे ॥
अधर्माज्जायतेऽज्ञान यथेष्टाचरण तत् ।
धर्मकार्ये क्व तस्याद्यत्र धर्मोऽपि नेष्यते ॥
प्रत्याचक्ष्णाण आहातो यथेष्टाचरण हरि ।
यस्य सर्वे समारम्भा प्रकृताश्चेति सर्वद्वक् ॥ इति ।

निररणेऽपि नमरर्णके श्रीमप्रवाशामनुनिररचरणैरेयमेवोक्तम् । ननु तत्त्वदर्शनः शास्त्रनियमाभावे यथेष्टाचरणं स्यात् । न । रितारितप्रातिपरिहारनिमित्तत्वादाचरणस्य स्वामन्येन निरतिशयानन्दमतेषानर्थनिवृत्तिं च साक्षादनुभूयतः साध्यपुत्रार्थप्रार्थनाभावात्कुतो यथेष्टाचरणप्रसङ्ग इति । स्वाराग्यमिद्वान्युक्तं गङ्गाधरेन्द्रमरस्वतीप्रार्थनैर्विहितं च तैरेव तत्पर्यं फलस्यकस्यदुमाख्यायां तद्व्याख्यायाम्—

रागलोभप्रमादादिदोषश्रयान्नायमांसज्जते दुश्चरित्रे क्वचित् ।

साधुन्माधुचारिज्वरक्षापरः साधुमार्गेण संस्कारतो वर्तते ॥ इति ।

टीका—अयं विद्वान्यचिदपि देवे काले वा दुश्चरित्रे शास्त्रनिषिद्धाचरणे परानिष्टाचरणे वा नाऽऽमज्जते न प्रसक्तो भवति । कुतः । रागलोभप्रमादादीनां भोगलाभप्रायपरार्थादिहेतूनां दोषाणां क्षयादात्यन्तिकोच्छेदात् । ‘ यः शलादुः मुमधुरः पाके तस्य कुतोऽमृता ’ इति न्यायेन ज्ञानोदयाप्रागम्यासकालेऽपि यो रागलोभादिदुष्टो नाभूत् तत्परिपाके महाभाग्यफलज्ञानोदये तथा भविष्यतीति संभाषनाऽप्यसंभाषिणीति भावः । स तर्हि कथमास्ते तत्राऽऽह—साधुनादिति । साधूनां महतां श्रौतस्मार्तधर्मानुवर्तिना ब्रह्मनिदा यच्चारिज्व स्वार्थमिहितधर्मानुष्ठानसमाप्यम्यासादि तस्य रक्षाया लोकाहिताय शुद्धसंप्रदायप्रवर्तनेन परिपालने पर उच्यते स साधुमार्गेण सर्वजनानुकूलमार्गेण वर्तते । तत्र हेतुमाह—संस्कारत इति । ‘ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परा गतिम् ’ इति भगवद्वचनाच्चिराम्यस्तसाध्याचरणसंस्कारस्य तथैव प्रवर्तकत्वाद्वाद्यत्वाच्चैत्यर्थः । तथा हि कुटालचक्रादेरमत्रनिष्पत्यनन्तरमपि पूर्वदेव भ्रमणं दृश्यते न तु तद्विपरीतमिति भाव इति । एवं पूर्वचार्यैर्भूरे स्वण्डितेऽपि यथेष्टाचरणे यद्यप्यत्र मत्प्रयासस्यानौचित्यमेव तथाऽपि येऽनभित्रीक्षिताकराः किंचिदुदरभरितया प्रकरणमात्रादराः परवचनतत्पराः सश्रितदुराचाराः पामराः सन्तोऽपि पण्डितमन्यतया तिरस्कृतभूसुरनराः प्रलयन्ति तद्वमनाथं परममुशुद्धैर्गणमनार्थं च मयाऽत्र विस्तरेण प्रपञ्चित प्राचामेनाऽऽशयजातमिति ग्रन्थगौरवात्माऽयं मदीयोऽविनयः सहनीयः सूरिवरैः सकलदोषोद्बलनसूक्ष्मगुणप्रकाशनत्रय्यात्मकैः ।

पूर्वाचार्यनचो विचार्य सुचिर तात्पर्यपर्यासितोऽ-

प्यार्याणामनुमूर्तिपर्येनसिति प्रौढार्यं भव्यादया ।

कार्याकार्यविधिर्न तुर्यगदृशा यद्यप्यथाप्यार्यता-

संस्कारेण सुवर्णमेव चरितं तेषामिति स्कार्यते ॥ १ ॥

उक्तेऽर्थे यात्रदुपनिषत्परिसमाप्तिनाक्यशेषानुस्यूयमपि दर्शयति तथेत्यादिना—

तथा “ त्रिकाण्डं कमण्डलुं शिकयं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं चैवेतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यष्टं परित्यज्याऽऽमानमन्त्रिच्छेत् ” इति त्रिदण्डिनः

सत एकदण्डलक्षणं विविदिपासंन्यासं विधाय तत्कलरूपं विद्वत्संन्यासमे-
वमुदाजहार—“यथाजातरूपधरो निर्द्ध्वो निष्परिग्रहस्तेत्त्वब्रह्ममार्गं सम्य-
क्संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचर-
न्नुदरपात्रेण लामालामौ समौ कृत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकृटवल्मी-
कवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोटरनिर्झरस्थ-
ण्डिलेप्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुकुलध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः
शुभाशुभकर्मनिर्मूलैतपरः सन्यासेन देहत्यागं करोति स एव परमहंसो
नाम ” इति ।

पात्र, भिक्षापात्रम् । जलपरित्र, बह्वपूत पित्रेज्जलमिति श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धोक्तेर्ज-
लशोधक वास । शेष स्पष्टम् । अथ हि कुटीचकबहूदकायतर एव त्रिदण्डलिङ्गाद्रभ्यते ।
'कुटीचको बहूदधेत्युभावेतो त्रिदण्डिनौ' इति मूल एव प्रागुक्तत्वेन त्रिदण्डस्य हसेऽसत्त्वात् ।
ननु ' यात्राद्यशक्तिसक्तिभ्या तीव्रे न्यासद्वय भवेत् ' इति तप्रागुक्त्वा कुटीचक इत्याद्युक्ते
स्तयो कथं विविदिपासंन्यासपारमहस्येऽधिकार इति चेत्, चित्तशुद्ध्या विवेकवेराम्यादि
साधनपोष्यत्याङ्गब्रह्मचार्यादीनामपि यदा ' यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्ब्रह्माद्या वनाद्वाऽथ
पुनर्व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्तन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेय विरजेत्तदहरेय
प्रव्रजेत् ' इति लघुजाबालोपनिषद्भूतोर्निरुक्तसंन्यासेऽधिकारस्तदाऽसौ कुटीचकादेरस्तीति
किं वाच्यम् । आरुण्युपनिषद्भूतिस्तु कण्ठत एव प्रकृतसंन्यासमुपयस्य ' कुटीचको
ब्रह्मचारी कुटुम्ब विसृजेपात्र विसृजेपवित्र विसृजेदण्डाँहोकाग्नौन्विसृजेदिति होत्राच ' इति
कुटीचकादे सति(त्या) साधनसपत्तायुक्तसंन्यासाधिकृतिं दर्शयति । तथा कुटीचकादावेव
त्रिदण्डादिसंभोक्तेश्चात्र न काऽप्यनुपपत्ति । आमानमन्विष्टेदित्यनेनेयदण्डलक्षणविविदि
पासंन्यासविधानम् । एकदण्डलक्षणमित्येवोक्तौ हसप्रसङ्ग । विविदिपासंन्यासमिषेतावति
चोक्ते प्रकृतश्रुतेरेव पूर्ववाक्ये ' अथ विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रह शुचिरद्रोही भैक्षायो
ब्रह्मभूयाय भवति ' इति दण्डग्रहणानुक्तस्तद्ग्रहण विविदिपासोऽपि न कार्योर्माते क्वा
चिद्धम स्यात्तन्निरासाय प्रकृतश्रुतौ तद्ग्रहणानुक्तावपि ' दण्डमाच्छादन कौप न च परिग्रहे
श्लेष विसृजे श्लेष विसृजेत् ' इत्यादिश्रुत्युक्तस्तद्ग्रहणानुक्त्याद्युक्त्याद्युक्त्यापि युक्तम् ।
न च दण्डमाच्छादनमियुक्तश्रुतिर्हसपरिवेति वाच्यम् । तपूर्वोत्तरवाक्यविराधात् ।
तथा हि—

द्वय तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षाविभेदात् ।

तद्दोके तत्रविद्वसो लोकेऽस्मि परहस्य ॥

इति प्रागुक्तमूलप्रचनार्द्रलोकप्राप्तिराममुमुक्षुहंस इति सिद्धम् । प्रकृतश्रुतौ तु पूर्वनाक्य आरणे प्रजापतिं प्रति सकलकर्मविसर्जनसाधनप्रश्नेन सन्यासमुपक्रम्य पुत्रादिस्थाप्यायान्तत्याग प्रजापतिनाक्येन विधाय भूलोकभुवर्लोकसुवर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोक चैत्यनेन ब्रह्मलोकापरपर्यायसत्यलोकत्यागविधानविरोध, तथोत्तरनाक्येऽपि 'अत ऊर्ध्वमन्त्रप्रदाचरेदूर्ध्वगमन विसृजेत्' इत्यूर्ध्वगमनसाध्यब्रह्मलोकेच्छत्यागविधिवाधश्च । न चोर्ध्वगमन धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकापरपर्यायस्वर्गगमनमेवात्रेति वाच्यम् । दष्टमाच्छादन चेत्येतदव्यग्रहितपूर्ववाक्ये ब्रह्माण्डं च विसृजेदियुक्ते, तथैतदीपिकायाम्—'अमन्त्रमन्त्रराहित्येनाऽऽचरेत्स्नानाचमनादिक कर्म कुर्यात्' इत्युक्तोर्ध्वगमनमिति व्याख्याने विद्यावित्तादिनोल्कर्मसपादनमित्यर्थ इति विद्याशब्दितन्त्रममुक्त्यासिफलकोपासनाप्रयोजितश्रीशकरानन्दाचार्योक्तेश्च भङ्गापत्ति । तस्मात्साधूक्त विविदिपोरेकदण्डग्रहणम् । तत्फलरूपमिति । तस्य विविदिपासन्यासस्य फल तत्त्वज्ञान रूप्यते विसनादाभावेन प्रकाश्यतेऽन्वेनेति तथा तम् । सति हि विद्वत्सन्यासे तत्त्वज्ञाने जीवमुक्तिप्रयोजनेन विसनादाभावेन तत्त्वज्ञानस्य सर्वसमतव नान्यथेत्यग्रे मूल एवोपपादयिष्यति । यथाजातरूपधर, शरीरेतरपरिमहरहित । निर्द्वन्द्व, शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णु । एतेनोक्तशरीरेतरवाहपरिमहराहित्यदाढ्यं ध्वनितम् । बिम्बप्रिग्रह, आम्यन्तरलोकवासनादिपरिग्रहहीन । एतेन वासनाक्षयार्थं जीवमुक्तिनाभन सूचितम् । तत्त्वेति । तत्त्व स्वात्माभिन्नमद्वैत यद्ब्रह्म तस्य मार्गोऽविद्याध्वसमात्रेणैव प्राप्तिसाधनमपरोक्षसाक्षात्कारस्तत्र सम्यङ्कालत्रयमपि सफल 'तच्चिन्तन तत्कथनमन्योम्य तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्य च ज्ञानाम्यास निदुर्बुधा' इत्यभियुक्तोक्ततदम्यासमात्रपरायण इत्यर्थ । अन्वेन ज्ञानाम्यासरूप द्वितीय तत्साधन ध्वनितम् । शुद्धमानसः ।

मनो हि द्विविध प्रोक्त शुद्ध चाशुद्धमेव च ।

अशुद्ध कामसरुल्य* शुद्ध कामविरजितम् ॥

मन एव मनुष्याणा कारण बन्धमोक्षयो ।

कथाय विप्रयासक्त मुक्तये निर्विषय स्मृतम् ॥

इत्यमृतबिन्दूपनिबन्धनात् ।

प्रजहाति यदा कामान्तरांग्पार्थ मनोगतान् ।

आमन्येवाऽऽत्मना तुष्ट स्थितप्रज्ञस्तदो यते ॥

इति श्रीमद्भगवदुक्तेश्च मनोनाशापरपर्यायसकलकल्पनाराहित्यपूर्वकाद्वैतानन्दा ममात्रनिमग्नत्वलक्षणमन शुद्धिरालीत्यर्थ । अनेन मनोनाशलक्षण तृतीय तत्साधन बोधितम् । प्राणसंधारणार्थमिति । प्राण इयुपलक्षण पञ्चप्राणानाम् । एतेषामेव न तु देहेन्द्रियादीना

पुष्टितुष्ट्याद्यर्थम् । सम्यग्मनोनाशसाधनीभूतयोगाभ्यासोपयोगित्वेन यद्धारणं तदर्थम् । हित-
मितमेव्यभोजनेन प्राणैकनिर्वहणार्थमित्यर्थः । तदुक्तं श्रीमद्भगवद्गीतासु—‘नात्यश्नतस्तु योगोऽ-
स्ति न चैकान्तमनश्नतः’ इति । व्याख्यातं च मधुसूदन्याम्—यद्भुक्तं सज्जीर्यति शरीरस्य च
कार्यक्षमतां संपादयति तदात्मसंमितमन्नं तदतिक्रम्य लोभेनाधिकमश्नतो न योगोऽस्ति,
अजीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् । नचैकान्तमनश्नतो योगोऽस्ति, अनाहारादल्पहाराद्वा
रसपोषणाभावेन शरीरस्य कार्यक्षमत्वात् । ‘यद्दु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति यद्भूयो
हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति’ इति ऋतपथश्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽत्मसंमितादनाद-
धिकं न्यूनं वाऽश्रीयादित्यर्थः । अथ वा—

पूयेदशनेनार्थं तृतीयमुदकेन तु ।

वायोः संचारणार्थं च चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इत्यादियोगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वाऽश्रतो योगो न संपद्यत इत्यर्थं इति ।
यथोक्तकाल इति । विसुक्तोऽपि ‘विसुक्तश्च विमुप्यते’ इति श्रुतेस्तात्परोक्ष्याजीव-
न्मुक्तोऽपि व्युत्थानदशायां लोकसंप्रहार्यं यथोक्तकाले शास्त्रविहितसमये प्राणसंधारणार्थमुदर-
पात्रेण भैक्षमाचारनित्यन्वयः । एतेन तत्त्ववित्त्वात्सर्वकर्मलेपानाभेदोऽपि विहितकालोल्लङ्घन-
मपि तस्य न संभवतीति श्रुत्या यदा तल्लक्षणत्वेन दर्शितं तदाऽमेव्याशनप्रसक्तिस्तु दूरापास्तै-
वेति भावः । कालस्तूक्तः पाराशरमाधवीये मनुः—

एककाले चोर्द्वैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।

भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विपयेष्वपि संज्वति ॥

विधूमे सन्नमुसले व्यहारे मुक्तयज्जने ।

वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ इति ।

स्त्रियुपे, विसुक्तभूमे, स्त्रियुपुसले, षड्विपररणपत्त्यमसादनेष्विति, भ्रातोः, मन्त्रानि, व्याघ्र-
व्यापारादुपरम्य स्वस्थानं गतानि मुसज्जानि यस्मिंस्तत्र । पाकाद्यर्थं त्रीक्षादिकाण्डनव्यापारो-
परम इति यावत् । व्यहारे महानसादिगतज्वलकाष्टशून्य इत्यर्थः । अत एव मुक्तयज्जने ।
एतादृशोऽपराह्णकाल इति शेषः । अयमपि कालनियमो माधुकर एव नान्यत्र । तत्रैव स्वकर्तृक-
त्वात्, प्राक्प्रणीतादौ भैक्षे तु पारतन्त्र्यात् । शरावाणां शरावोपलक्षितपाकादिपात्राणां
संपाते सम्यगन्नेपादिपातनं क्षालनेन शुद्धिरित्यर्थः । तस्मिन्वृत्ते संपन्ने सति । शेषं स्पष्टम् ।
अयमपि कालनियमो नाद्य, कालिवर्ज्यत्वात् । तदुक्तं निर्णयसिन्धौ कालिवर्ज्यान्पुत्रस्य
माधवीये पृथ्वीचन्द्रोदये च । तत्र कानिचि कालिवर्ज्यान्पुत्रा ‘यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षार्थ्या
विधानतः’ इति ‘कानुवर्ष्यं चोर्द्वैक्षम्’ इत्यादिविधिप्राप्तां सर्ववर्णभिक्षार्थ्यां कालि-
वर्ज्यत्वेन विधावान्यान्पि कालिवर्ज्यान्पुत्रस्य

यते सायगृहत्व च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभि ।
एतानि लोकागुप्त्यर्थं कटेरादौ महानभि ॥
निरर्तितानि निद्वद्धिर्व्यनस्थापूर्वक बुधे ।

इति प्रमाणमुपन्यस्यैतद्व्याख्यानान्तरे कमलाकरेण—सायगृहत्व निधूमे सन्नमुत्तञ्ज इत्युक्तम् । पृष्ठीचन्द्रेण तु—

अटन्ति वसुधा विप्रा पृथिवीदर्शनाय च ।
अनिकेता अनाहारा यत्र सायगृहास्तु ते ॥

इति विष्णुपुराणोक्तो निषिद्ध इति । सायगृहो यतिरिति शेष । तस्माद्युगान्तरविषयमिदमिति सिद्धम् । ज्ञानित्वेऽपि तेन भैक्षार्थमपि विहितपात्रपरिग्रहोऽपि न त्रियत इत्याह—उदरपात्रेणेति । उपलक्षणमिदं पाणिपात्रस्यापि । तत्रा चाऽऽरभ्युपनिषदि—
' यतयो हि भिक्षार्थं ग्राम प्रविशन्ति पाणिपात्रमुदरपात्र वा ' इति । व्याकृतं चेद श्रीशंकरानन्दैर्दीपिकायाम्—पाणिरञ्जलिर्दाक्षिणपाणिर्ना भिक्षार्थं पात्र पाणिपात्रम् । उदरपात्रं वा । उदर जठर प्रासागमनसमये मुखप्रसारणेन पात्र भिक्षाप्रक्षेपस्थलमिति । एतेन वैराग्यं दाढ्यं धनितम् । तत्पञ्चविधत्वमुक्तं पाराशरमध्वरीये, उशना—

माधूकरमसकल्लत प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।
तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
मनसकल्पारहिता गृहास्त्रिं सप्तपञ्चकान् ।
मधुनदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्मृतम् ॥
शयनोत्थापनाप्राग्यप्रायितं भक्तिमयुतैः ।
तप्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुशाना मुनि ॥
भिक्षाटनसमुद्योगाप्राक्केनापि निमन्त्रितम् ।
अयाचितं हि तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरवनीत् ॥
उपस्थाने च यत्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह ।
तात्कालिकमिति ख्यातं तदत्तस्य मुमुक्षुणा ॥
सिद्धमत्र भक्तजनैरानीतं यमठं प्रति ।
उपपन्नं तदित्याहर्मुनयो मोक्षवाद्भिक्षणं ॥ इति ।

तत्र मधूनि करोतीति भ्रमरो मधुमक्षिका च तस्य तस्याक्षेदं वृत्तं माधूकरमिति व्युत्पत्त्या माधूकरमपि द्विविधम् । तथा हि—भ्रमरो यत्र मधु लभते तत्रैव तात्रप्राप्त्यान्यत्र यानि तद्व्यत्र यान्द्वैक्षं मित्यति तत्रैव तात्रत्वेरोदरान्यतरपात्रेण मुक्त्वाऽन्यत्र गमनरूपमेवम् । मधुमक्षिका तु ततस्ततो मध्वानीयकत्र सचिन्याश्नाति तद्वल्मचित्यैकत्र भोजनमपरमिति ।

तत्र प्रकृते तु सच्चयार्थं पात्राभावात्प्रजन्मेवेति भाव । तत्राप्यत्र विशेषो दिगम्बरपरमहसानाम् । तत्र परमहसानामित्यारम्योक्तलक्षणानामेव पाणिपात्रमुदरपात्र चेति । एव भैक्षारणोऽपि लामालाभयोर्हर्षप्रिपादौ न करोतीत्याह—**लाभेति** । यथा लामालाभौ समौ हर्षविषादाजनकौ स्याता तथाऽयं भूत्वा भैक्षारम्भात्प्राक्तादृक्त्वानुसंधानदाढ्यं मनसि सपाद्य ततो निरक्तलक्षण भैक्षमाचरन्भवतीति सप्रथ । अयमेव भैक्षप्रकारो विश्वेश्वर्या द्वितीयसप्रहो मैत्रायणीयश्रुतिमुदाहृत्य दर्शित । सा चैतद्यम्—‘ कामनोपलभेमोहदम्भदर्पाहकारमनकारानृतादीस्यजेच्चतुर्षु वर्णेषु भैक्ष चरेदभिज्ञस्तपतितजर्ज पाणिपात्रेणाशन वुर्यादौपधवघ्नाश्रीया प्राणसधारणार्थं यथा मेदोवृद्धिर्न जायतेऽरण्यनिष्ठो भिक्षार्थी ग्राम प्रविशेत् ’ इति । चतुर्षु वर्णेष्वियत्र श्रीमसक्षेपशारीरके तु परिसख्यैकोक्ता—

अचतुर्गुणशौचचारणास्त्वयमेवास्व चतुर्गुण भवेत् ।
 अचतुर्धनस्य चारणस्त्वयमेवास्व चतुर्षु भोजनम् ॥ इति ।

पाराशरगाधर्षमे तु भिक्षान्न प्रशंसति यम —

यक्षरेत्सर्वरणेषु भैक्षमभ्यनहारत ।
 न स किञ्चिदुपाश्रीयादापो भेक्षमिति स्थिति ॥

इत्युक्त्वाऽप्ये व्याख्यात ‘ सर्वाज्ञानुमति प्राणात्यये तद्दर्शनात् ’ इति श्रीमच्छरीरकसूत्र मनसि निदधद्विर्माधवाचार्ये । अत्र सर्वरणेष्वित्यापद्विपयमिति । अभिज्ञस्तो भिक्ष्याभिज्ञानेनाभिदूषित । एव तदाहारमुक्त्वा विहारमाह—**शून्यागारे**त्यादिना । शून्यागारजननिवासहीन त्रिपादिगृह न म्ळेठना शून्यालयम् । तृणनूते यारण्यकरचिततृणास्पगृहमित्यर्थ । गिरिगुहर पर्वतगुहा । कन्दरो दरी । बोटरो वृक्षस्य स्तम्भवर्तिविलाकार । निर्शरी जलप्रसन्नगणस्थलम् । स्पण्डिलमरण्यादिषु लोकरचितोदज । अत्र देवगृहाग्निहोत्रशालयोर्श्वरस्वरूपवद्योतनाय, बल्मीकस्य निवनिर्मयत्वपरीक्षणाय, कुगलशालाया ‘यथैकेन मृषिण्डेन सर्वं मृमय विज्ञात स्याद्वाचरम्भण विकारो नामनेय मृत्तिकेन्येन सन्त्यम् ’ इति षट्श्लोकैरुक्तकार्यमिष्या यनिदर्शनसूचनय, शोषाणा विविक्तदेशार्थं ग्रहणमिति व्ययते । अत्रापि निर्वैतवचनास वरयति—**अनिकेतेति** । ‘अनिकेत स्थिरमिति ’ इति स्मृतिरपि । अप्रयत्न इत्यादिनिर्देशणपञ्चक पूर्वोक्तसासनाश्रयादिर्वाचनमुक्तिमाधनत्रयसिद्ध्यर्थम् । ‘तच्छुभ्रं ज्वेतिषा ज्योतिः’ इतिश्रुते शुभ्रमत्र रजप्रकाशमर्दत ब्रह्म । यथायोग्य हेतुहेतुमद्भावा । यो यथाजातान्तेत्यादिनिर्देशणनिष्ठपरमपरस्त्वमेव विशिष्ट सा प्रारण्यपरिसमाख्या देहत्याग लोकदृष्ट्या करोतीत्य स एवेतदक्षय एव न स्वयं परमहसा नामेति प्रतिद्वमिय न्यय । अत्र नामेति प्रसिद्धयर्थक्याप्यपमत्पाद्वेवदण्डिनो विदुषोऽपि परमहस्य गृहमेति प्रविशाम् । तथाहि विधेयार्थं तत्र परमहसा नामेत्वारम्य सर्वस्यापि एतुमान्तेपनिपत्यत्रमज्जडसास सत्येनेतार्थं स्मरति दाण्याया —‘ तत्र परमहसा नाम एतदण्डधरा मुञ्ज-

स्तथा कौपीनवाससोऽव्यक्तलिङ्गा अत्र्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तदाचरन्तः शिखायज्ञो-
परीतत्रिदण्डकमण्डलुकपालानां च त्यागिनः शून्यागारदेवगृहवासिनो न तेषां धर्मो नाधर्मो
न सत्यं नापि चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोटाद्यमकाञ्चना उपपन्नमात्राहारश्चानुर्वर्ष
भैक्षं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्तः ' इति ।

एवं प्रतिज्ञातं द्विविधपारमहंस्यं सिद्धमित्युपसहरति तस्मादित्यादिना—

तस्मादनयोरुभयोः परमहंसत्वं सिद्धम् । समानेऽपि परमहंसत्वे
सिद्धे विरुद्धधर्माक्रान्तत्वाद्दान्तरभेदोऽप्यभ्युपगन्तव्यः । विरुद्धधर्मत्वं
चाऽऽरुण्युपनिषत्परमहंसोपनिषदोः पर्यालोचनायामवगम्यते । केन मग-
वन्कर्माण्यशेषतो विसृजोमीति शिखायज्ञोपवीतस्वाध्यायमायत्रीजपाद्य-
शेषकर्मत्यागरूपे विविदिपासंन्यासे शिष्येणाऽऽरुणिना पृष्टे सति गुरुः
प्रजापतिः “ शिखां यज्ञोपवीतम् ” इत्यादिना सर्वत्यागमभिधाय
“ दण्डमाच्छादनं कौपीनं च परिग्रहेत् ” इति दण्डादिस्वीकारं
विधाय “ त्रिसंध्यादौ स्नानमाचरेत् । संधिं समाधावात्मन्याचरेत्सर्वेषु
वेदेष्वारणमावर्तयेत् । उपनिषदमावर्तयेत् ” इति वेदनहेतूनाश्रमधर्मा-
ननुष्ठेयतया विधत्ते ।

यद्युभयोरपि पारमहंस्यसाम्यं तर्हि भेदः किन्निबन्धन इति चेद्धर्मभेदादित्याह—समा-
नेऽपीत्यदिना । निरुद्धधर्माक्रान्तत्वमेव कुत इति चेच्छ्रुतितार्क्यपर्यालोचनादित्याह—
विरुद्धधर्मत्वं चेत्यादिना । तत्राऽऽरुण्युपनिषदाक्यान्याह—केमेत्यादिना । केन विधिना
सर्वकर्मत्यागसमर्थं स्यामित्यर्थः । आदिशब्देन यागादिग्रहः । कौपीनं चेति । चकारा-
त्कन्यादि । तदुक्तं पराशरमाधवीये स्कान्दे—

कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्या शीतनिवारिणीम् ।

अक्षमाला च गृहीयाद्वैणव दण्डमत्रणम् ॥

त्रिशेखर्यां तु पात्राण्यन्यदप्यध्यामनात्त्र्यमुत्तलादिकमुक्तम् । तथा हि शाल्वरत्नयः—

यतिपात्राणि मृदेणुदार्यलावुमयानि च ।

सलिले शुद्धिरेतेषां गोनाटैश्चाज्यवर्षणम् ॥

तत्रैव—

अध्यात्मपुस्तकं त्रिप्रदत्तं गृहीतं भिक्षुकं ।

न तावद्द्रव्यमादाय लेखयेशोपदर्शनात् ॥ इति ।

त्रिसंध्यादाविति । आदिशब्दोऽत्र पूर्वकालवाची । तदुक्तं श्रीशंकरानन्दैर्दीपिकायां
तिस्रः संध्याः प्रातर्यज्याह्नपराह्णकालमूतास्तासामादौ पूर्वमिति । संधिमिति । एतदपि
तत्रैव व्याख्यातं संधिं छिद्रं जीवब्रह्मणोर्भेदरूपं समाधौ भेदशून्य आत्मनि स्वरूप आचरे-
त्सर्वतो भक्षयेद्भेदगन्धं निवारयेदित्यर्थ इति । आरणमिति । इदमपि च तत्रैव विवृतम्—
आरणमारण्यकमरण्याध्ययनयोग्यमुपनिषद्भागमित्यर्थ इति । उपनिषदमिति । अरण्ये-
ष्वपि ब्रह्मप्रतिपादको भागोऽभ्यसनीयो न त्वन्य इत्यपि तदीपमेव विवरणम् । विश्वेधर्मा तु
त्रिष्वणस्ताने विकल्प उक्तः । तथा हि व्यासः—

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

भिक्षूणां तु त्रिष्वणमेकं तु ब्रह्मचारिणः ॥

सर्वेऽपि वा सकृत्कुर्युरिति । विकल्पव्यवस्था तु शरीरपाटवाद्यवस्थाभेदेन ब्रह्मविचारयो-
गाभ्यास्तारतम्यभेदेन च ज्ञेया । चेदनहेतुनिति । चित्तशुष्युत्कर्षेण वैराग्यादिदा-
र्यद्वारा तत्त्वज्ञानकारणीभूतानित्यर्थः । साक्षात्कारणं तु ज्ञानस्य विचारितमहावाक्यमेवेति
भावः । तदुक्तं श्रीमत्सर्वज्ञानमुनीश्वरचरणैः संक्षेपशारीरके—

स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखावेदान्तभूमिगतमादरपालितं च ।

संन्यासिना परदशा गुरुणापादिष्टं साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥ इति ।

ज्ञानद्वारेति शेषः ।

एवं विविदिपुत्रमेष्यारुण्युपनिषदमुदाहृत्य विद्वद्धर्मेष्वपि प्रतिज्ञानुरोधायपरमहसोपनिषदं
संक्षिप्य प्राग्ब्रह्माऽऽहाधेत्यादिना—

अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्ग इति विद्वत्संन्यासे
नारदेन पृष्टे सति गुरुर्मगधान्प्रजापतिः स्वपुत्रमित्रेत्यादिना पूर्वव-
त्सर्वत्यागमभिधाय कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपमोगार्थाय
लोकस्वोपकारार्थाय च परिग्रहेदिति । दण्डाविस्वीकारस्य लौकिकत्वम-
भिधाय तच्च न मुख्योऽस्तीति शास्त्रीयत्वं प्रतिषिध्य कोऽयं मुख्य इति
चेदयं मुख्यो न दण्डं न शिरसां न यज्ञोपवीतं नाऽऽच्छादनं चरति
परमहंस इति दण्डादिलिङ्गरहित्यस्य शास्त्रीयतामुक्त्वा न शीतं न
चोष्णमित्यादिवाक्येनाऽऽशास्त्रे निर्नमस्कार इत्यादिवाक्येन च लोक-
व्यवहारातीतत्वमभिधायान्ते यत्पूणानिन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृत-
कृत्यो भवतीत्यन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मानुभवमात्रपर्यवसानमाचष्टे । अतो

विरुद्धधर्मोपेतत्वादस्त्येवानयोर्महान्भेदः । स्मृतिष्वप्ययं भेद उक्त-
दिशा ब्रह्मव्यः ।

“ संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिवृक्षया ।
प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥
प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ।
तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिति बुद्धिमान् ॥ ”

इत्यादिविविदिपासंन्यासः ।

एतद्व्याख्यानं तु मूलकारा एवान्ते वक्ष्यन्ति । उक्तं विरुद्धधर्मत्वमुपसहरति—अत
इति । निरुक्तभेदं स्मृतिष्वतिदिशति—स्मृतिष्वपीति । तत्र पाराशरमाधर्वीये स्वोदा-
हृताङ्गिरसो वाक्यमाह—संसारमेवेति । स्मृत्यन्तरमन्याह—प्रवृत्तीति । ज्ञानयोगेन
सारयानां कर्मयोगेण योगिनाम् ’ इति स्मृते कर्मयोग एवात्र योगशब्दाभिधेयः । स तु
प्रवृत्तिलक्षणः । प्रवृत्तिः सध्यायदनादौ विधित प्रवर्तनं तदेव लक्षणं ज्ञापकं यस्य
स तथा । ज्ञानं तु संन्यासलक्षणम् । संन्यासः प्रवृत्तिप्रतिकारानुमारेण सर्वकर्मन्यासः स
एव लक्षणमिति प्राग्गतम् । यतोऽनयो कर्मज्ञानयो प्रवृत्तिनिवृत्तिज्ञापकत्वं तस्माज्ज्ञानं पुर-
स्कृत्याद्वैतान्तरसाक्षात्कारमुद्दिश्यैव तमेनिरमनं विना सूर्यानुदयत्रिरक्तमन्यासाभावे यथो-
क्तज्ञानानुदय एवेति बुद्धिमन्मुमन्मन्यसेदिति सप्रथमः । इह बुद्धिमानिति पाठे चित्त-
विरुद्धार्थः । इत्यादीति । इत्यादिस्मृत्युक्तो विविदिपासंन्यासोऽस्तीति मध्यमपदश्रेणी
शाकपार्थिवादिवास्तमासः । अत्राऽऽदिशब्दाः स्मृत्यन्तरपुराणादीनां सप्रथमः । तथा हि पारा-
शरमाधर्वीये नारदः—

प्रथमदाश्रमाद्वाऽपि निरुक्तो भवतांश्वरात् ।

ब्रह्मणो मोक्षमन्विष्यत्येकया सद्वापरिव्रजत् । इति ॥

तत्रैव नृत्तिपुराणवचनम्

धर्मवानि सुगुणानि विहोषन्थोऽत्र गिरः ।

मन्यमदहतोद्वाहाः प्रवृत्त्या प्रव्रजयन् । इति ॥

शिरानि सुगुणानि तु गुणद्विषु वचोऽनित्यत्र संभेदेऽप्ययम् । उदरे च लवगुणेनापु-
थुन् ।

निद्वत्सन्त्यासेऽपि स्मृतिमाह—

“यदा तु विदितं तेत्स्यात्परं ब्रह्म सनातनम् ।
तदेकदण्डं संगृह्य सोपवीतशिखा त्यजेत् ॥
ज्ञात्वा सम्यक्परं ब्रह्म सर्वं त्यक्त्वा परिव्रजेत् ॥”

इत्यादिविद्वत्संन्यासः ।

ननु कलाविद्यास्विव कदाचिदौसुक्यमात्रेणापि वेदितुमिच्छा संभव-
त्येवं विद्वत्ताऽप्यापातदर्शिनः पण्डितमन्यस्यात्रावलोक्ष्यते । न च तौ
प्रव्रजितौ दृष्टौ । अतो विविदिषाविद्वत्ते कीदृशे विवक्षिते इति चेदुच्यते ।

यदा त्विति । विदितमिति । परोक्षेन ज्ञातमित्यर्थ । तदैकदण्डं सगृह्येति
दण्डप्रहणोक्तेर्ज्ञानादिनाऽपरोक्षज्ञानोक्तेश्च । यद्वा परमहसोपनिषत्कोऽत्रापि गौणादिभिन्नो
निद्वत्सन्त्यास एवास्तु द्विविधः । सम्यगिति । अप्रामाण्यज्ञानानास्कदितत्वे सति प्रमात्र
भिन्नरिष्यत्प्रक्षणेनापरोक्षेन ज्ञानेत्यर्थः । तथा चात्र त्रिविदिषासंन्यासानुवादपूर्वकं विद्वत्स-
न्त्यासकथनमिति भावः । अत्राप्यादिशब्देन प्राग्वस्मृतिपुराणादिसंग्रहः । स्मृतिस्तु विश्वे
श्रयां ऋतु —

अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवारयमव्ययम् ।

इति भावो दृढो यस्य तदा भवति भेक्षभुक् । इति ॥

मोक्षधर्मेऽपि—

त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमाभरतिर्मुनिः ।

सर्नभूतात्मभूतास्मास्तं गच्छेदुत्तमां गतिम् । इति ॥

एव पुराणप्रचनमप्यूहनीयम् । इत्यादीति पूर्ववद्भारयेयम् । तेन दण्डिना ज्ञानोत्तर
दण्डादि यनेन त्याग्यमित्याशयोऽस्या स्मृतेः कश्चित्पत्याति ते परास्ताः । तथावे
तु शिखा त्यजेदितिपदोत्तरमथशब्दः प्रयुक्तः स्यात् । तस्मिन्मदुक्तं एवार्थं श्रेयानधिकारि
भेदेन संन्यासद्वयविधानरूप इति विभावनीयं नमनिपुणे । अत्रैव संन्यासद्वयं तथाऽपि
विविदिषादितकारणस्वरूपनिर्णयाभावेन व्यर्थमेव तद्विवरणम् । न च श्रेयानधिकारि
प्रवृत्तिर्विविदिषा, तथाऽधीताद्वैतशास्त्रवमेव विद्वत्तेति प्रसिद्धमेव विविदिषादितकारण
मिति वाच्यम् । कदाचिद्बुद्धलितया प्रवृत्तस्य परलपर्यंतज्ञानानुदयादिति पञ्चपादिकान
चनात्, ‘नायमामा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न ब्रह्मना श्रुतेन’ इति
श्रुतेः प्रसिद्धविविदिषादिवैयर्थ्यात् । अथ वा कार्यलिङ्गकानुमानेन तन्निश्चय इति चेत्तदपि

न संभवति, अन्यव्यतिरेकव्यभिचारात् । तथा हि—यत्र संन्यासस्तत्र प्रसिद्धविविदिषा यमानोऽपि दृश्यतेऽतोऽन्यव्यभिचारः । यत्र च संन्यासामानस्तत्र तत्सद्भावोऽपीति व्यतिरेकव्यभिचारः । अतश्च स्वाभिमत तदृक्षणं कथनीयमिति शिष्यप्रश्नुत्थाप्य समाधातुमुपक्रमते—नन्वित्यादिना । कलाः सर्गीतायाः । निद्या. पुराणादा. पुराणन्यायनीमासेत्यादिरमृतिप्रसिद्धा । आपातदर्शिन इति । पातं यथार्थविचारपूर्वकं प्रमाणोत्पन्नेन तत्तज्ज्ञानेन प्राक्तनस्य भिष्याज्ञानस्य ध्वंसं मर्यादीकृत्येन्यापातं यथा स्यात्तथा द्रष्टुं शीलमस्येत्यापातदर्शी तस्येति निग्रहः । अतस्त्वेऽपि तत्त्वमानिन इति यावत् । अत एव पण्डितमन्यस्य । सार्वस्याभिमानिन इत्यर्थः । अत्र, लोके । प्रवर्जितौ संन्यस्तौ । प्रवर्जनातिपाटेऽपि पूर्वं किञ्चित्कालं संन्यासमव प्रारब्धेन प्रतिवृत्तेऽपि सार्वं संन्यासं वर्तुमुत्तमवपि नेक्षितामिति तावयम् ।

प्रतिपृष्टममाधानकथनमेव विविदिषादेः स्वाभिमतदृक्षणसिद्धानेन समाचक्षणां दृष्टान्तमेवाऽऽदौ बोधयति—

यथा क्षीयायां घुमुक्षायामुत्पन्नायां भोजनादन्वो न रोचते दयापारो मोजने च विलम्बोऽपि सोढुं न शक्यते तथा जन्महेतुषु कर्मस्वल्पन्तमरुचिर्धेदनसाधनेषु च श्रयणादिषु त्वरा महती संपद्यते तादृशी विविदिषा संन्यासहेतुः ।

विद्वत्ताया अवधिरुपदेशमाह ऊषामभिहितः—

“देहात्मज्ञानवन्ज्ञानं देहात्मज्ञानसाधकम् ।

आत्मन्वेव गवेद्यस्य न नेच्छन्नपि मुच्यते ॥ ॥ ”इति ॥

मुतावपि—“मिद्यते दृश्यग्रन्थिदिलघन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्मृष्टे परावरे ॥ ” इति ॥

अत्र यथेति चित्तवृत्तिरिति पदद्वयाप्याहार । तथा च सद्य स्वतत्त्वसाक्षात्कारकरणैकपरायणत्वं जनयत्स्वचित्तवृत्तिर्न विविदिपाल्वमिति तद्वृत्तक्षणमुक्तं वेदितव्यम् । अत्र 'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव' इति योगवासिष्ठवचनाच्चित्तनाशशब्दितससारध्वसस्य योगेनापि समनान्मुक्षोरद्याङ्गयोगैकतत्परत्वं जनयन्त्यां वृत्तौ व्यभिचारवारणाय सद्य इति पदम् । यद्यपि योगोऽपि ब्रह्मज्ञानसाधनं तथाऽपि निर्विकल्पसमाध्यतपरिपाकद्वारैवेति तत्र महान्विलम्बः । अत एव भगवतः पतञ्जले सूत्रम्—'स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमि' इति । व्याकृतं चेदं मधुसूदन्या पद्याध्याये 'असशय महाबाहो गनो दुर्निग्रह चल्म' इति श्लोके । यथा—अनिर्देन दीर्घकालासेवितो विच्छेदाभावेन निरन्तरासेवित सत्कारेण श्रद्धातिशयेन चाऽऽसेवितो दृढभूमिर्निर्णयसुखप्राप्तनया चाऽऽल्यितुमशक्यो भवति । अदीर्घकालत्वे दीर्घकालत्वेऽपि विच्छिन्न सेवने श्रद्धातिशयाभावे च लघ्विक्षेपकपायमुखा स्वादानामपरिहारे व्युत्थानसत्कारप्राबल्याद्दृढभूमिरभ्यास फलान्न स्यादिति त्रयमुपात्तमिति । श्रवणादीनां तु प्रमाणासमावनादिप्रतिबन्धमात्रध्वसपर्यन्तमावृत्त्येपेक्षत्वेऽपि नैतावान्विलम्बः । एव प्रकृतमुमुक्षुमात्राश्रितत्वमेव साक्षात्कारतदिच्छयो क्रमाद्बोधयितुं स्वपदद्वयम् । तेन स्वब्रह्मबोधार्थमन्येच्छायामन्यस्य तदर्थं स्वेच्छया च नैवातिव्याप्तिरिति हृदयम् । अद्वैतब्रह्मेतरवस्तुप्रत्यक्षहेतुतादृशवृत्तावतिव्याप्त्यभावात् तच्चेति । ब्रह्मात्मभिन्नप्रस्तुमात्रस्य बाधितत्वेन कालत्रयाबाधितत्वरूपतत्त्वरूपत्वाभावात् । साक्षात्कारस्थले ज्ञानेत्युक्तौ परोक्षज्ञानकारणनिरक्तवृत्तावतिप्रसङ्गस्तद्वारणाय साक्षात्कारेति । तथा करणस्थले हेतुपदनिवेशे कर्मणा शान्त्यादीनामपि बहिरङ्गान्तरङ्गहेतुत्वेन तादृकस्थले व्यभिचारपरिहारार्थं करणेति । असाधारणकारणत्वरूपकरणत्वं श्रवणादीनामेवेति युक्तमेव करणपदम् । न च महावाक्यस्यैव प्रमाणत्वात्पूर्वोक्तं श्रीमत्सर्वज्ञाममुनीश्वरचरणरचनाच्च करणत्वं न श्रवणादेरिति वाच्यम् । तत्प्रतिबन्धनिरासिश्रवणादिविशिष्टस्यैव तस्य तथात्वात् । एकपदलौकिकव्यापारान्तरव्युदासाय । परायणपदं वैदिककर्मरत्नभावात् । जनयदिति प्रतिबन्धराहित्यार्थम् । यद्यपि बह्विस्तृणदाहहेतुर्भवति तथाऽपि मण्यादिप्रतिबन्धश्चेत्तृणदाहं न जनयति तदभावे तु जनयति तृणदाहमिति योग्यमेवोक्तपदम् । चित्तेति परामिमतात्मधर्मेच्छाव्यावृत्त्यर्थम् । एव विद्वत्कालक्षणमपि पूर्वोक्तार्थसमातिपूर्वकमाह—विद्वत्ताया इति । श्रीमद्वाक्यकारचरणसरोजरेणुभिरिति शेषः । अनधि परा फाष्टेत्वर्थः । तद्वाक्यमेव पठति—देहात्मज्ञानवदिति । यथा देहात्मज्ञानं सर्वप्राणिनामपरोक्षं सर्वदाऽहं ब्राह्मण इत्याद्यत्तदिग्धमेव वर्तते एवमपरोक्षमसदिग्धं चोक्तदेहात्मज्ञानोपलक्षितसकलसकारणकद्वैताध्यासस्य बाधकमिथ्यात्वापादकमसमायनाद्यखिलप्रतिबन्धशून्यमिति यावत् । एतादृशं ज्ञानं यस्य पुरुषधैरेयस्याऽऽत्मन्येव

यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।

यद्यस्य सततो भावस्तस्मादात्मोति कथ्यते ॥

इत्यभियुक्तोक्तेरात्मशब्दलक्ष्येऽनन्तस्वप्रकाशपरमानन्दसत्यप्रत्यमाभिन्नाद्वैतब्रह्मण्येव विपरे न तु भेदघटिते देवतादौ भवेदनन्तमुकृतवशाद्यदि स्यात्, इति ज्ञानस्यातिदौर्लभ्यं सूचितम्, स पुमान् “ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽभुते सर्वान्यामान्तह । ब्रह्मणा विपश्चिता ” इत्यादिश्रुतेर्निरक्तज्ञानसमकालमेव सकलकामसंपूर्तेर्भुक्तिं सिद्धेर्हृदयं नेच्छन्नपि, अनभिलषन्नपि मुच्यते तद्व्रभते । यथा वृक्षाप्रच्युतफलस्य भूपतबेच्छादेरणावेऽपि पतनावदयंभावस्तथोक्तज्ञानशालिचो जीवन्मुक्तस्य मुक्त्यवस्थंभाव इति भावः । अत्राऽऽत्मन्येवेत्यन्तेन ज्ञानलक्षणं शेषम् तद्व्रतो लक्षणं ब्राह्मणं चोक्तम् । चंमतिदाह्यार्थमत्र श्रुतिं प्रमाणयति—**श्रुतावपीति ।** विद्वत्ताना अवधिरभिहित इत्यनुकर्षः । अपि शब्दः श्रद्धादात्वार्यः । तां श्रुतिं पठति—**मिच्छते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्त** इत्यादि ।

उदाहृतश्रुतिं भेदवादिभूतनानाव्याख्यानविह्वलजिज्ञासुमनःसमाधानार्थं स्वयमेव यथा-
र्थसंप्रदायेन विशदयति परमपीत्यादिना—

परमपि हिरण्यगर्भादिकं पद्मवरं यस्मात्सौ परावरः, हृदये बुद्धौ साक्षिणस्तादात्म्याऽपासोऽनाद्यविद्यानिर्मितत्वेन ग्रन्थिबद्धुदसंश्लेषरूपत्वाद्ग्रन्थिरित्युच्यते । आत्मा साक्षी कर्ता वा, साक्षित्वेऽप्यस्य ब्रह्मत्वमस्ति वा न वा, ब्रह्मत्वेऽपि तद्बुद्ध्या वेदितुं शक्यते न वा, शक्यत्वेऽपि तद्वेदनमात्रेण नुक्तिरस्ति न वेत्यादयः संशयाः । कर्माण्यनारब्धान्यागामिजन्मकारणानि । तदेतद्ग्रन्थपादित्रयमविद्यानिर्मितत्वादात्मदर्शनेन निवर्तते ।

हिरण्यगर्भः समष्टिलिङ्गशरीराभिमानी सूत्रात्मा । आदिपदेन विराडादि । तत्र ग्रन्थिपदार्थं प्रथयति—**बुद्धाविति ।** अहंकार इत्यर्थः । अत्र बुद्धेर्हृदयपुण्डरीकस्थत्वाद्दृश्यशब्देन जहत्स्वार्थया लक्षणया स्थण्डिले जुहोति देवदत्त इत्यादौ तत्रत्याग्निग्रहणमृदयशब्देन श्रौतेन बुद्धिग्रहणमिति भावः । यद्वा ‘ चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ’ इति कोशाच्छक्तिरेवास्तु तत्र किं क्षतम् । साक्षिणः, साक्षाद्ग्रहणं संज्ञायामिति पाणिनीयोक्तेरव्यवधानेन प्रकाशकस्य चिद्धातोऽरित्यर्थः । तादात्म्याख्यासः, ससर्गाध्यासस्वरूपाध्यासोभयसाधारणलक्षणः परस्परैक्याध्यास इत्यर्थः । तथा चाहकारस्य साक्षिणि स्वरूपाध्यासः । साक्षिणस्वरूपादेः ससर्गाध्यास एव, अहमुपलभ इत्यनुभवादेव । अन्यथा साक्ष्यह चिदहमित्यनुभवापत्तिरित्याशयः । एतदध्यासत्रैविव्यमुक्तं सत्यानृते निधुनीकृत्येति—

रजतप्रतीतिरिदमि प्रथते ननु यद्वदेवमिदमित्यपि धीः ।

रजते तथा सति कथं न भवेदितरेतराध्यसननिर्णयधीः ॥

इति श्रीमच्छारीरकभाष्यगद्यसंक्षेपशारीरकपद्ययोर्व्याख्यानावसरे श्रीरामानन्दमधुसूदनसर-
स्वतीभ्यां क्रमेण । सत्यमनिदं चैतन्यं तस्यानात्मनि संसर्गमात्राध्यासो न स्वरूपस्य ।
अनृतं युष्मदर्थस्तस्य स्वरूपतोऽप्यप्यासात्तयोर्मिथुनीकरणमध्यास इति । एकैवेदं रजत-
मिति धीः । तत्र यथा रजतस्येदमा तादात्म्यं भासत एवमिदमोऽपि रजततादात्म्यमित्य-
नुभव एवात्रेतेतराध्यासे मानमित्यर्थ इति । अत्रानृतं युष्मदर्थस्तस्य स्वरूपतोऽपीत्यपि-
शब्देन यथा युष्मदर्थस्याहंकारादिसकलसकारणकद्वैतस्याऽऽत्मनि स्वरूपेणाऽऽरोप एवं
संसर्गाध्यसंबन्धेनापि तस्याऽऽरोपोऽस्तीति सूचितम् । आत्मनस्तु तत्र संबन्धमात्रेणै-
वाऽऽरोप इति स्फुटमेव । तेन परस्परविलक्षणं संसर्गाध्यासस्वरूपाध्यासोभयानुगतता-
दात्म्याध्यासाध्यमध्यासत्रैविध्यं सिद्धम् • । पुनरप्येतदर्थ्याध्यासज्ञानार्थासभेदेन द्विधेति
पोढाऽध्यासा इति भावः । विस्तरस्तु तत्रैव ज्ञेयः । उक्तप्रस्थित्यै हेतुमाह—अनादी-
त्यादिना । ‘ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् । ’ ‘ प्रकृतिं पुरं चैव विदध्यनादी
उभावपि ’ इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिवशादविद्याया अनादित्वम् । एवं ग्रन्थि निरूप्य संशयान्त्रि-
शदयति—आरमेत्यादिना । आत्मा हि त्वं पदार्थस्तत्त्वमसीति वाक्ये । तत्र संशयकारणं तु
गानानादिविप्रतिपत्तय एव । ताश्च विप्रतिपत्तयो दर्शिताः श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः सिद्धान्त-
विन्दौ तत्र देहाकारपरिणतानि चत्वारि भूतान्येव त्वंपदार्थ इति चार्वाकाः । चक्षुरा-
दीनि प्रत्येकमित्यपरे । मिळितानीत्यन्ये । मन इत्येके । प्राण इत्यन्ये । क्षणिकं विज्ञान-
मिति सौगताः । शून्यमिति माध्यमिकाः । देहेन्द्रियातिरिक्तो देहपरिमाण इति दिगम्बराः ।
कर्ता भोक्ताजटो विभुरिति वैशेषिकतार्किकप्रभाकराः । जडो बोधात्मक इति भाट्टाः ।
भोक्तव्यं देवलं बोधात्मक इति सांख्याः पातञ्जल्यथेति । तत्र दिगम्बरान्ता नास्तिकपद्दर्श-
नीकारभेदाः । शेषास्त्वास्तिकपद्दर्शनीकारभेदा इति विभागः । यथाकथंचिदात्मनः
साक्षिन्ने निर्णीतिऽपि तस्य ब्रह्मत्वे माध्यादिवादिविप्रतिपत्तय एव संशयवर्जजम् ।
देवात्तत्सिद्धान्तपि तद्ब्रह्मत्वं बुध्या कथं ज्ञायेत यतस्तत्र ‘ यतो वाचो निरर्तन्ते । अप्राप्य
मनसा सह ’ इतिप्रभृतिश्रुतिशतैर्बुद्धिसंचारनिराकरणादिति तस्य बुद्धिप्राहात्ये श्रुत्यादिता-
त्पर्यायभिन्नत्वमेव हेतुः । एव तज्ज्ञानमात्रेण मुक्तावपि ‘ अपाम सोमममृता अमूम ’
‘ हिरण्यदा अमृतं भजन्ते ’ इत्यादिश्रुतिस्वारस्याज्ञरमेव सशयनिमित्तमित्याशयः ।
फर्माणि विवृणोति—कर्माणीति । अनारब्धानि, प्रारब्धेतराणि संचितानि क्रियमाणानि
च पुण्यपापानीत्यर्थः । अत एवाऽऽगाभिजन्मना कारणानांति योज्यम् । फलितमाह—
तदेतदिति । यतोऽभियानिर्मितमत एवाऽऽमदर्शनेन विशुद्धाद्वैतपरमानन्दप्रयगाभिन्नरह-
साशास्त्राण्येन ग्रन्थ्यादित्रयकारणभूताभियायां निवृत्ताया सत्यां तत्कार्यत्वेनेदं ग्रन्थ्यादित्रय-

मपि निरर्तते । यथा शुक्रयज्ञाने शुक्तिप्रमयाऽपयातेऽर्थाद्रजतमप्यपैति तद्वत् । अत एव मूलकारै पद्मदस्या चित्रदीपे बोधहेतुस्वरूपनार्यनिर्णये पुनर्प्रथ्यनुदय एव तत्कार्यत्वे-
नोक्त । यथा—

भ्रवणादित्रय तद्वत्तत्त्वमिथ्यात्रिचनम् ।

पुनर्भ्रथेनुदयो बोधस्येते त्रयो मता ॥ इति ।

अत्रात्रिचानिर्मितत्वादिति हेतुस्तु यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निरर्तकमिति श्रीमत्पद्मपादाचार्य-
चरणारविन्दाना व्याप्तिसूचकत्रचनेन सहानिरोधापैति ध्येयम् । एतन्नय तु निरर्तत इति
वदता प्यस्तमेवाविधेय भवति न तु सोपाधिकभ्रमाख्यप्रतिनिन्वादिकार्यनद्धावित्तमिति
तात्पर्यं सूचितम् ।

निद्वत्तावधौ स्मृतिमपि प्रमाणयति—

स्मृतावप्ययमर्थं उपलभ्यते—

“ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाल्लोकांन हन्ति न निबध्यते ॥ ” इति ॥

यस्य ब्रह्मविदो भावः सत्ता स्वभाव आत्मा नाहंकृतोऽहंकारेण तादा-
त्म्याध्यासातिशयादन्तर्भावितः । बुद्धिलेपः संशयः । तदभावे त्रैलो-
क्यवधेनापि न बध्यते । किमुतान्येन कर्मणेत्यर्थः । नन्वेवं सति विविदि-
पासंन्यासफलेन तत्त्वज्ञानेनैवाऽऽगामिजन्मैनां निवारितत्वाद्द्वर्तमानजन्म-
शेषस्य भोगमन्तरेण निवारयितुमशक्यत्वात्कृतमनेन विद्वत्संन्यासप्रया-
सेनेति चेत् । भैवम् । विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात्, तस्माद्देवनाय
यथा विविदिपासंन्यास एवं जीवन्मुक्तये विद्वत्संन्यासः संपादनीयः ।
इति विद्वत्संन्यासः ।

स्मृतावपीति । अपिनोपलभ्यत इतिपदेन चोक्तशङ्काव्यायुक्ति । तत्राक्य पठति—
यस्येति । एतस्याप्यर्थान्तरतामपाकर्तुं स्वयमेव तत्स्वारस्यमाह—यस्येत्यादिना । भूतत्ताया-
मिति पाणिनिस्मरणाद्भान सत्तेत्याशय । सैन स्वभाव स्वस्वरूप ' तस्य स आमा '
इति श्रुतेरिति भान । अत्र पूर्वार्धेन प्रथिभेदसशयोच्छेदो शेषेण कर्मासत्रधादिधेति ज्ञेयम् ।
ब्रह्मविद त्रियमाणसासत्र एव श्रीमद्भगवत्समतो न तु यथेष्टाचरण हिंसादीति द्योतयितुम-
पिशब्दस्य वैमुक्तिकन्यायपरतोक्त्याह—त्रैलोक्यवधेनापीत्यादिना । यथेव ब्रह्मनिष्ठाफळ

१ क. ख. ग. ड. च. °तोऽहं । २ क. ख. ग. ड. च. °सादन्नाऽऽच्छादितः । ३ क.
ख. ग. ड. च. °न्यनो वा । ४ ग. °ण निवर्तिनुम् । ख. ड. च. °ण विनाशयितुमशक्यत्वा-
न्किमे ।

सर्हि संचितक्रियमाणयोर्विनाशास्त्रेणाम्नां जन्माभावोपलक्षितमोक्षसिद्धेर्न विद्वत्संन्यासोपयोग
इति शङ्कते—नन्वित्यादिना । एवं सति, उक्तश्रुत्यादिवशाज्ज्ञानात्कर्मक्षये सतीत्यर्थः । समाधत्ते-
भैषामिति । तत्र हेतुमाह—विद्वदिति । निगमयति—तस्मादिति । वेदनार्थं विविदि-
यासंन्यासवग्जीवन्मुक्त्यै विद्वत्संन्यासोऽपि सप्रयोजनत्वात्संपादनीय इति योजना । उपसं-
हरति—इतीति । निरूपित इति शेषः । ननु भवत्वेवं संन्यासद्वयोपपादनं तथाऽप्यधुना तु
तन्व्यर्थमेव कुत इति चेत्—

अग्निहोत्रं गवाळम्नं संन्यासं पश्यैतृकम् ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिं कळी पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति निगमोक्तेरिति चेन्न । तदुक्तेः सामान्यत्वात् । तथा हि—इदमेव वचनं कलिवर्ज्य-
प्रकरणे निर्णयसिन्धावुदाहृत्यैवं व्याख्यातं कमलाकरेण—अग्निहोत्रं तदर्थमाधानम् । एतच्च
सर्वाधानपरम् ।

अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्तोन्वयोस्तु पृथक्कृतिः ।

सर्वाधानं तयोरेभ्यःकृतिः पूर्वयुगाग्निता ॥

इति लीगाक्षिनचनादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एतेन—

चन्द्रार्यन्दसहस्राणि चन्द्रार्यन्दशतानि च ।

कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिमहः ॥

संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता ।

इति व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवकः—

यावद्दर्शविभागोऽस्ति यावद्देदः प्रवर्तते ।

संन्यासं चाग्निहोत्रं च तान्नुत्तर्यान्कळी युगे ॥ इति ।

इयुन्या त्रिदण्डत्वात्, हसारेरेषदण्डत्वस्य त्वर्थसिद्धत्वाच्च । तस्मादग्निहोत्र गवालम्भ
मियुमर्गारूप 'साय प्रानर्दिनातीनामशन श्रुतिचोदितम्' इति वचनरसामान्यम् । यावद्वर्ण
विभाग इति वचन तु

अर्कपर्यद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।

एषादस्यामहोरात्र मुक्या चाद्रायण चेत् ॥

इतिवचनप्रतिप्रसन्नापरनामनापवादश्लेष चतुर्दशीत्याचार्यसप्तम्यभाषक विशेषवचन
मिति पूर्वोक्तसामान्यवचनराधकमेव । अतो यदा

द्वय तीव्रतरे ब्रह्मणैकमोक्षविभेदत ।

तद्वैधे तत्प्रविद्धसो लोकेऽस्मिपरहसक ॥

इत्यस्मात्तीव्रतरे वैराग्य सति हसपरमहसारेण क्रमेण ब्रह्मणैकप्राप्तिपूर्वकमुमुक्षुष्येहेव
मुमुक्षया च सन्यासद्वय भवतीत्यर्थस्त्वामूर्ध्ववचनान्न ब्रह्मणैकप्राप्तिपूर्वकमुमुक्षुष्येविहितस्य
हससन्यासस्यापि सति तीव्रतरवरग्ये पूर्वोक्तचतु शताधिकचतु सहस्रपर्यन्तमपि कल्पनस्य
नुष्ठयता सिद्धा तदा किं वक्तव्यमिहैव मुमुक्षया विहितस्य सति तादृशराग्ये परमहसस
न्यासस्याधुनाऽप्यनुपेयनेनोपपादनयोग्यव, किमुतरा विद्वत्सन्त्यामस्यापि तादृक्त्वेन तदिति
न वैयर्थ्यशङ्कोऽपि । ननु यद्यप्यग्निहोत्रमित्यादिसन्यासादिनिषेधककालनियमपूर्वकनि
धायकनाक्यत्रये सन्यासशब्देन त्रिदण्ड एव वमणकरणोक्त । तत्र 'सर्वाधान तयारक्य
कृति पूर्वयुगाश्रिता' इति सर्वाधाने मानमान तु नैराक्यम् । ततो यदि वमणकरस्यै
वाभियुक्तत्वेन तद्वचस एव प्रामाण्यमित्युच्येत तर्हीतरया प्राचामर्णाचा चाभियुक्तशिखा
मणीना वचसामप्रामाण्यमेव स्यात् । तदर्थं सर्वेषामप्यभियुक्ताना वचासि प्रामाण्यमेव
वदय वाच्यम् । तथात्वे वमणकरेणात्र सन्यासपदेन त्रिदण्डो व्याख्यात । शब्दसिद्धान्त
मञ्जूषाया नागाजिभनेन तु—अत एवाऽऽधुनिकाना कर्मासाङ्गव जानतामनाधिकारिणा
मपि बहुवचिन्व्यायायाससाध्येषु

यवद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेद प्रवर्तते ।

सन्यास च मिहात्र च तत्रानुर्यत्वलौ युगे ॥

इति देवलाक्यस्य सकरेभ्या वर्णानां पृथकरणारूपो वर्णविभागो यावत्, यावच्च
वेदस्य नियम व्ययनरूपप्रवर्षेण वृत्तिस्तानदेतद्वयमनुपेयमित्यथकस्य कालप्रोषकै ।

चवार्थेन्द्रमहस्ताणि चवार्थेन्द्रशतानि च ।

कलर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रह ॥

सयासश्च न वतव्यो ब्राह्मणेन विजानता ।

इत्यादिव्यासनव्यादिभि कत्रिंशेभ्यश्चमिहात्रयगादिषु धनगामन्यरूपतिष्ठार्थं प्रवृत्ति
रिति वदता सयासशब्देन तद्विशेषानुक्त सर्वोऽपि सन्यासोऽभिहितनालोत्तर कठौ नैव

कर्तव्य इति द्योतितम् । तस्मात्सूत्रप्रमाणाभावादाभिप्रेत्या तरविरोधाच्च कमलाकरचनमा-
ग्रहमात्रपर्यन्तसायीति पुनस्तादवस्थमेवोक्तसन्त्यासोपपादनस्येति चेत् । नूनमभिनवोऽयं
भवान्देवानामिष्य । यतो ग्रथपूर्वापर्यन्तापर्यन्तमजानन्नपि पूर्णपक्षमात्रकरणनिपुणोऽसि ।
तथा हि मञ्जूपाया तावत्—ननु स्वर्गत्वस्य वाजपेयगङ्गास्नानदानादिजयस्वर्गसाधारण्येन
कथं ज्योतिष्टोमे स्वर्गसाधनताग्रहं कार्यतान्छेदकस्यातिप्रसक्तवादिति चेत् । न ।
प्रवर्तनया वाक्यांतरपर्यालोचनतो विजातीयस्वर्गसाधनवस्थवानुमानत् । ध्वनित चेद
स्वरितजित इतिसूत्रे भाष्ये । तत्र हि—न चान्तरेण यजि यजिफल लभत इयुक्तम् ।
न हि स्वर्गादिफल यागमन्तरेण भवतीति कैयट इति ग्रथेन । स्वर्गत्रयद्वर्तते तद्वाजपे
याख्ययागजन्ये स्वर्गे तथा गङ्गास्नानजन्ये स्वर्गे तथा तुलापुरपादिदानजन्ये स्वर्गे, आदि
पदादग्निहोत्रजन्ये स्वर्गे च सर्वत्र साधारणमेवास्ति ततो ज्योतिष्टोमे कथं स्वर्गसाधनत्वनि-
यमग्रहणम् । गङ्गास्नानादिनाऽपि तसमभावात् । कार्यतावच्छेदक यज्योतिष्टोमादिनिष्ठकार
णतानिरूपितस्वर्ग इत्यकार्यतापरिच्छेदक स्वर्गव तस्य गङ्गास्नानादिजये स्वर्गेऽप्यतिप्रसक्तवा
दित्याशङ्क्य सर्वत्र गङ्गास्नानादिसाधनादानप्यधिकारिणा प्रवर्तनया 'सितासिते सरिते'
इत्यादिवचनान्तरतापर्यादापि गङ्गास्नानादीना ज्योतिष्टोमादिसाध्यस्वर्गेष्वो विजातीयस्वर्ग-
साधनत्वस्यैवानुमानादिति समावाप तत्र सकैयट भाष्य प्रमाणत्वेनोदाहृत्य—एतेन यकौधि
दुक्त सर्वेषां स्वर्गसाधनत्वेन गृह्यते । न च ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयो फलसाम्यापत्तात्पनि-
त्तव्ययायाससाध्याग्निहोत्रेणैव सिद्धे श्रमाधिक्येन द्वेषज्योतिष्टोमादानप्रवृत्तौ तद्विधिनामन्-
नुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तफलस्वर्गाणा भूयस्त्वात्पत्वकल्पनया प्र-
वृत्तिसमभावात् । युक्तं चेत् । न हि वेजात्ममात्रज्ञानात्प्रवृत्तिः । समवयपि क्षीरपाने
मण्डपाने प्रवृत्त्यापत्ते । तत्रापि फलत्रैजात्मज्ञानात् । भूयस्त्वमनेकधा फलवाहुल्य फल
लवटत्व बहुस्वपुरूपगामित्व शीघ्रता चैवादि । अन्यथा* 'सर्वेभ्य कामेभ्यो दर्शपूर्ण
मासौ' इत्युक्ते समारब्धदर्शपूर्णमासाना काम्येष्टिप्रवृत्तिलोपस्तत्रापि दुर्जर । यद्वा
लौकिकप्रतिष्ठारूपफले छा यस्य तस्य प्रवृत्तिसमव । अत एव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठि-
रादिना स्वल्पफलव्यवहारस्यार्थं गौत्रव्यवहारादिसुधे प्रवृत्तिः । दर्शित चर्तुन प्रति तदेव
फल भगवता 'अक्षीर्तं चापि भूतानि कथयिष्याति तेऽव्ययाम्' इत्यादिना ।
अत एवाऽऽधुनिकाना कर्मासाङ्गव जानतामनधिकारिणामपि बहुवित्तव्ययायाससाधयेषु

यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्देव प्रवर्तते ।

सन्वास चाग्निहोत्रं च तावद्व्यक्तलौ युगे ॥

इति देवलवाक्यस्य सकरेभ्यो वर्णानां पृथक्करणरूपो वर्णविभागो यावत्, यावच्च
वेदस्य नियमाध्ययनरूपप्रवर्षेण कुत्तिस्तावदेतद्व्ययमनुष्ठेयमित्यर्थकस्य चालत्रे धकै —

* सूत्रव्याख्यानान्तरे । † लक्ष्मि प्रतिष्ठारूपफलेच्छाय प्रवृत्तिस्तु तादव ।

चत्वार्यन्दसहस्राणि च नार्यन्दशतानि च ।
 यत्तेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिमह ॥
 सन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन निजानता ।

इत्यादिव्यासवाक्यादिभि कलिज्येष्वाग्निहोत्रयागादिषु धनलामफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्ति । प्रतिष्ठाद्युपाधिप्रशाजापमानोत्कटेच्छैन प्रयोजिकेति न दोष । अत एव गीता-
 याम्—

अभिसधाय तु फल दम्भार्थमपि चैव यत् ।
 इज्यते भरतश्रेष्ठ त यज्ञ विद्धि राजसम् ॥

इत्यनेन दम्भस्यापि यज्ञफलतोक्ता । दम्भो धार्मिकत्वेन ह्यापनम् । अपि चैतिपदाम्या विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्ब्रह्माख्यातार । यद्यप्यय निषिद्धत्वात्सप्रत्यधर्म एव तथाऽपि तत्तमजानता लोभाना धर्मत्वभ्रमाद्दम्भार्था तत्र प्रवृत्ति ।

विधिहीनमसृष्टान्न मन्त्रहीनमदाक्षिणम् ।
 श्रद्धाविरहित यज्ञ तामस परिचक्षते । इति च ॥

किंच समानफलानामपि कर्मणा शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था—

सहस्रशक्तिश्च शत शतशक्तिर्दशापि च ।
 दद्यादपक्ष य शक्या सर्वे तुल्यफला स्मृता ॥

इति भारतीके । अत एव ' वित्तशाठ्य न कारयेत् ' इति तत्तद्गतप्रकरणे पठ्यत इति तपरास्तमिति ग्रथेन । एतेन पूर्वोक्तमहाभाष्यादिद्योतिततत्तत्कर्मजन्यतत्तत्स्वर्गवैजात्य-
 स्वीकारेण यत्कैश्चिदुक्तमित्यादिना स्वर्गे विजातीयत्वमनिच्छता सर्वकर्मभ्य स्वर्गास्तेकरूपा एव भवन्ति पर तु केनचिक्र्मणा नानाविधमुखद स्वर्ग केनचिच्चैकाविधमेव महत्तर सुख वेनचिच्च

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
 स वै दुर्नाक्षणो ज्ञेय सर्वकर्मसु गार्हित ॥

इयुक्तेर्वेदाध्ययनादिवत पुरुषत्रयपर्यन्त दौर्भाक्षण्याभावद्योतितसद्ब्रह्मणादिजन्यस्वर्गविशेष-
 स्थापि सूचितत्वाद्बहुषु स्वकीयपुरुषेषु गमनशील सुख तथा वेनचिच्च पुत्रेष्टयादिना कर्म
 णाऽनैव शीघ्रमेव पुत्रप्राप्त्यादिरूप सुखमेवमादि फलभूयस्त्व, तथा फलात्पत्व च कल्प्यते ।
 तेन भूयस्त्वादिफलेच्छयाऽग्निहोत्रज यसजातीयवेऽपि ज्योतिष्टोमजयस्वर्गे सत्यपि ज्योतिष्टो-
 मादौ प्रवृत्तिर्युक्तैव । ततो विजातीयस्वर्गनादिनाऽपि सकलव्यवस्थार्थं भूयस्त्वादिक स्वी क्रि-
 यत एव । तथा च किमपराद्ध वैजात्यमात्रेणैयस्मिपक्षेऽस्वरस मनासि निधाय यद्रेत्यादिना

‘ तामस परिचक्षते ’ इति चेत्त्यन्तेनाग्निहोत्रादिकर्मणा सर्वेषां फलसाम्येऽपि प्रतिष्ठार्थमेव ज्योतिष्टोमादावस्तु प्रवृत्तिरिति पक्ष सपरिकर प्रतिपाद्य ततो नन्वस्तु नामाऽऽधुनिकादीनां काम्यकर्मादौ प्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिकल्पनया व्यपस्या तथाऽपि ‘ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ’ इति श्रुतेर्नित्यस्य ज्योतिष्टोमादे का गति । न च नित्यानां फलाभाव कर्मणा पितृलोक इति कर्मत्वसाधारणस्य नित्यस्यापि पितृलोकवाच्यस्वर्गफलवश्रणणादित्याशङ्काया किंचे-
त्यादिना पठ्यत इत्यन्तेन शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था सप्रमाण प्रतिपादिता । तदनन्तरमितिशब्देन, इति यत्कैश्चिदुक्तमित्यत्र सबद्धेनोक्तप्रकारकमतमुपसहस्य तत्परास्त नाम तन्मत निरस्तमित्यर्थकेनैकनिधस्वर्गादिमतखण्डन तदुपन्यासपूर्वक प्रतिज्ञाय, उक्तभाष्यनिरोधात्पूर्वोक्त भाष्य यत्र चान्तरेण यजिमित्यादि तद्विरोधात् । तत्र तु स्वर्गादिफल यागमन्तरेण न हि भवति । इत्युपाख्ये । नैव भवतीति केवलेन व्याख्यतरीत्या सिद्धम्, अत्र त्वन्गते तु स्वर्गस्यैकरूपत्वाद्योऽग्निहोत्रादावसमर्थस्तस्य गङ्गानानादिनाऽपि स एव स्वर्गो भवतीति निर्णीत तेन स्पष्ट एवोक्तभाष्यनिरोध इत्यर्थक हेतुमभिधाय ननु तर्हि विजातीयस्वर्गादि-
नोऽपि केवल विजातीयफलकताज्ञान वर्तते फलभूयिष्ठज्ञान तु नास्ति चेन्महायासादि-
साध्ये ज्योतिष्टोमादौ कथं प्रवृत्ति स्यात् । न हि समगति क्षीरपानेऽधिकफलत्वज्ञान विना विजातीयत्वज्ञानमोत्रेणोदकक्षेपण निनैव मथितदधिरक्षणस्य मण्डकस्य पाने प्रवृत्ति-
कस्य चित्तमनतीत्यर्थिका पूर्वोक्ताशङ्का तत्तद्वैजात्यस्यापि तत्तद्भूयस्यसमनियतत्वादित्यनेन यत्र यत्र वैजात्य स्वर्गादावस्ति तत्र ज्योतिष्टोमादिजन्मस्वर्गादावग्निहोत्रादिजन्यस्वर्गापेक्षया भूयस्वसन्नकमाधिक्यमपि वैजात्येन समं सह तुल्य वा नियत निश्चितमेव भवतीत्यर्थकेन हेतुना निरस्य न दोष इत्युपसहस्यम् । तत्र कलौ सन्यासी न कार्य इत्यशे त्वदुदाहृतस्यात् एवाऽऽधुनिकानामित्यारभ्य धनलाभफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिरित्यन्तस्य ग्रन्थस्य केचिन्मतपा-
तित्वात् न नागोजिमद्समतत्वम् । न चात एवेत्यादे कलौ सन्यासादिनिषेधकस्योदाहृतग्रन्थस्य केचिन्मतान्त पातित्वेन पूर्वोत्तरपर्यालोचनान्नागोजिमद्भूतभित्तत्वेऽप्यसजाताधिरोधितया तत्स-
मतत्वमस्त्येव । असजातविरोधित्वं च यथा—नागोजिमद्भूत तावचागमन्तरेण स्वर्गादिफल नैव भवतीत्यर्थक पूर्वोक्तमहाभाष्यं हृदि निधाय तत्तत्कर्मजन्यस्वर्गाणां विजातीयत्व सिद्धान्तित तत्तत्कर्मणा स्वर्गमाधनताविधायकश्राद्धप्राप्त्यर्थम् । तेन साक विरोधित्वं तु पूर्वोपन्यस्तकेचिन्मतमप्य एवाजातीया एव स्वर्गा सर्वेभ्योऽपि कर्मभ्यो जायन्त इत्यशस्यैव न तु कलौ सन्यासादि न कार्यमित्यस्यापि । न हि शरीरे दधि न भोज्यमित्युक्ते दधि-
मध्यस्थ नवनीतमप्यभोज्य भवति । तस्मात्केचिन्मतान्त पातित्वेऽप्यसजाताधिरोधितया कलौ सन्यासवर्जनस्य नागोजिमद्दृष्टवाक्यस्य तात्पर्यपर्यालोचकत्वाभाव इति विभावनीय मध्यस्थैरिति वाच्यम् । उक्तभाष्यामवस्थृतिविरोधेन स्वर्गाणामल्पत्वादिभेदेऽप्येकजातीयाना-
मेव सर्वकर्मसाधारणफलवमनङ्गीकर्तृत्वस्य शुचादिविरहसन्नासाननुष्ठानानङ्गीकरणस्य तु

वेमुतिव न्यायसिद्धत्वात् । अस्ति हि प्रसिद्धेन श्रुति — ' यद्दहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवनेत् ' इत्येवकारद्वयेन क्रमेण ' विरक्तिद्विधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ' इति मूले श्रीमद्विद्यारण्यगुरुरितृतराग्य विना सयास सति चोक्तलक्षणैराग्ये सन्यासाकरणे च वारयन्ती । न चात्रेकारावयोगव्ययच्छेदकोत्रेव नील सरोज भग्न्येनेया दिवत्तया चायमर्थ — यद्दह, यस्मिन्नहनि विरजेदेव वराग्य प्राप्नुयादेव तद्दहस्तस्मिन्नहनि प्रजदेव सयास कुर्यादेवेति । यत्र नील सरोज भग्न्येनेत्यत्र सरोजे नीलत्वस्यायोगमात्र व्यग्रच्छद्यते न त्वन्यत्र तद्वार्यते न वा तज्जातीये शुष्कादि निषिष्यते तद्दहत्तद्दहर्विरजेदेवेति योजनया वेराग्येदयक्षणे सन्यसायोग एव निवार्यते न तु तत्रात्तद्योगस्तजातीये पुरपतरवार्तिनि वेराग्येदयक्षणे च स निरस्यत इति भव इति वाच्यम् । एतद्व्याख्यानस्य यत्र जायथाश्रुतेनैव निवृत्तिस्तद्दह्वीकृतेरप्रधानत्वात्पूजाचार्यव्यख्यानविरद्धत्वाच्च । व्याख्यात चैतच्छ्रुतिराम्य श्रीमाधवाचार्यैर्लघुपराशरस्मृतिविरुद्धौ तापर्यत सयासप्रकरणे पार्थ एव धनुर्धर इत्यादिवदेवकारद्वयस्याययोगव्ययच्छेदकत्वमुरीकृत्य यथाश्रुतेन । तदत्राननु ब्रह्मचर्यादेव प्रवयाद्गीकारे मनुवचनानि विरथेरन्—

ऋणानि त्रीण्यपाहृत्य मनो मोक्षे निरशयेत् ।
 अनपाहृत्य मोक्ष तु सेवमानो व्रतत्यथ ॥
 अर्थास्य विधिनद्वेदापुरानुपच धर्मत ।
 इष्टा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निरशयेत् ॥
 अनर्थास्य गुरौ वेदाननुपाद्य तथाऽऽमनान् ।
 अनिष्टा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्नजयथ ॥ इति ।

ऋणत्रय श्रुत्या दर्शितम्—'जायमानो वे ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैः जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य एवानृणो य पुत्री यत्रा ब्रह्मचारिणासी' इति । यद्वा स्वर्गप्राप्त्यपितृयाणामार्ग ऋणापकरणमन्तरण न सम्भवति तदा कैव कथा मोक्षमार्गे । अत एव मन्त्रार्ण — 'अनृणा अस्मिन्ननृणा परस्मिन्ननृतीये लोके अनृणा स्याम ये देवयाना उत पितृयाणा सर्वापथो अनृणा अर्क्षथिम' इति । ब्राह्मणमपि 'सर्वा लोकानृणो*सगच्छति' इति । मैत्रम् । अविरक्तत्रिपयत्वाद्दत्तेषा वचनानाम् । अत एव विरक्तस्य प्रवयाया कालत्रिलम्ब निषेधति जावल्श्रुति — 'यद्दहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवनेत्' इति । ननुत्तरीन्या ब्रह्मचर्यादिषु त्रिव्याश्रमेषु यथावद्धर्मानुप्रायिना तत्तदाश्रमप्रजदेदिति प्रत्ययते । तथा सति स्नातकविधुरादीनामनाश्रमिणा च वेपाचिकनचिप्रतिनधेन निहितधर्माननुप्रायिना स्वयपि वैराग्ये सयासो न प्राप्नुयात् । मैत्रम् । तथा प्रत्यक्षश्रुत्यत्र तद्विधानात् । 'अथ

पुनर्त्रेती वाऽत्रती वा स्नातको वाऽस्नातको बोधेसन्नाभिरनाभिको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव-
जेत् इती' इति । तस्मात् 'पुनरावृत्तिसहितो लोको मे माऽस्तु कश्चन । इति तीव्रतरत्व स्यात्' इति
मूलेकलक्षणतीव्रतरनेराग्यततध्वन्यायन्दसहस्राणीत्यादिकल्पमर्यादोचरकालमन्युक्तव्याख्यानवि-
शिष्टप्रत्यक्षशुल्लैर परमहससंन्यासस्य समनुष्ठेयतया सुतरा विहितव्याक्त्यचिदपि तस्य तत्र
कलिनर्यन्विन नैव नागोजिमद्यभाषित्वशङ्काऽपि । यो हि निर्माल्योऽहङ्गनाद्विभेति स देवतो-
द्दघनं कृतवानिति वचः क्वचिदपि श्रद्धेयमस्तीत्यतो विकलैरेय तत्र कल्पना । किंच तत्र
यद्वा लौकिकप्रतिष्ठारूपफलेच्छा यस्येति प्रतिष्ठाफलेच्छया कर्मणि प्रवृत्तिं प्रतिज्ञाय तत्र युधि-
ष्ठिरादीनुदाहृत्य दर्शित चार्जुनं प्रति तदेव फल भगवतेत्येवकारेण कीर्तिलक्षणप्रतिष्ठाभिन्न-
फलाभाज एव कर्मणा भगवदभिप्रेत इति द्योतित तच्च सुतरामनुचितम् । अकीर्तिं चापीत्यु-
दाहृतश्लोकस्याव्यवहितपूर्वम्—

स्वधर्ममपि चवेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धान्द्रोऽन्यथाधिपस्य न नियते ॥
यदृच्छ्या चोपपन्न स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुरिण क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥
अथचेत्त्वमिम धर्म्यं सद्ग्राम न करिष्यसि ।
तत स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥

इति श्लोकत्रयेण यदृच्छानातयुद्धस्य क्षत्रियाणां स्वर्गफलकस्वधर्मचोक्तेस्तात्त्वागे पापोक्त्वा
नित्यत्वस्यापि तत्राभिधानान्मुमुक्षुषे चित्तशुद्ध्यादे कामुक्त्वे च स्वर्गादेरेव मुरयफलत्वेनो-
क्तत्वाकीर्त्यादेस्त्वानुपद्विकफलचोक्तत्वाच्च तस्मादेवमादिदोषप्रसन्वाक्त्य तन्मतमुक्ताशोऽपि
प्रमाणत्वेन समतमभियुक्तस्य नागोजिमद्यस्य स्यादतो मदुक्तरात्या कमलाकरवचनाधिदण्ड-
संन्यास एवोक्तमस्याकर्णोत्तर कलिनर्यो न तु हसो न सुतरा परमहस इति दिक् ।
यस्विदानीमपि रामानुजानां त्रिदण्डसंन्यास स तूक्तरात्या चिन्त्य एव । ननु मूले तदुक्त
विद्वन्संन्यासस्य जीनन्मुक्तिहेतुत्वादिना विद्वत्संन्यासस्य जीनन्मुक्त्यर्थमत्रद्वानुष्ठेयत्वं
तत्रेदं निचापते । किं तत्त्वज्ञान स्योदयमात्रेण जीवन्मुक्तिं ददाति न वा । आद्ये कृत
विद्वत्संन्यासेन । अन्येऽपि किं फलं न दद्यान्तु सहकारिपक्षेप्रविशिष्टमपि । नान्य ,
कृत्रोपासीनां देवहत्यादीनामुपास्यारयसहकारिपक्षेप्रविशिष्टज्ञानोदयसमकालमेव जीनन्मुक्ते-
र्थमद्वाग्यरतादुक्तत्वात् । आद्येऽपि किं तन्सहकारिकारण कृत्रोपासित्वं किं वा विद्वन्सं-
न्यासः । नाऽऽयः, यथायथादे कृत्रोपासित्वेऽपि विद्वत्संन्यासात्प्राक्

अहो निष्कलयोगोऽपि महान्पदनि निश्चिन्तम् ।

अहोतदतो त्रिदण्डसंन्यास एव । इति ॥

इत्याद्यात्मपुराणमचनमुदाहरता त्वयैव जीवमुक्त्यनङ्गीकारात् । नान्य , देवहृत्यादौ विद्वत्सन्त्यासाभावेऽपि तद्दृष्टे । यदि च तत्रापि विद्वत्सन्त्यासोऽङ्गी क्रियेत तर्क्षपरोक्षामत्रिद्विहितत्वे सन्ति ससाधनपैथाखिलकर्मन्यागलक्षणस्य विद्वत्सन्त्यासस्य तत्र कथं सभय इति वाच्यम् । स्त्रीत्वेन वैथाखिलकर्मत्यागनाधिकारात् । न हि स्त्रीणां प्रैपोच्चारणादिविधिना ससाधनाखिलकर्मत्याग कश्चिदप्युक्त । न च स्त्रीणां मये या ब्रह्मनादिव्यस्तासां सुखभादीनां त्रिदण्डसन्त्यास पूर्वमुक्त एव यास्तु सद्योन्व्यस्तासां काययाज्जनोभि स्वपतिपरिचर्यां विनाऽन्यद्विहितं कर्म नास्त्येव तथा च कर्दमयाज्ञवल्क्यादिभिस्तत्पतिभिः सन्त्यासे कृते पश्चाद्देवहृतिमैत्रेय्यादीनामुक्तकर्माभावस्य स्वतः सिद्धत्वात्तपत्युच्चारितप्रैपोद्भूतपुण्यापूर्वस्य ' मुद्दद पुण्यकृत्या द्विपत्त पापकृपा गृहन्ति ' इतिश्रुतेस्तास्वपि तत्सजातीयविभूतपुण्यामना सत्त्वाद्दुक्तलक्षण सन्त्यासस्तासांमपि सभयन्तेति वाच्यम् । युगान्तरवर्तिनीनां तासां तत्सभयेऽपि द्वापरादिगतस्त्रीणां तदभावात् । यदि युगान्तरवर्तिनीनामुपनयनसत्त्वेऽपि तद्व्यवस्थोत्तरीत्या जाता तदा कैत्र कथोपनयनहानानां द्वापरादिगतस्त्रीणां पूर्वोक्तपतिपरिचर्येतरवैधकर्मरहितानाम् । अतस्तास्वपि निरक्तलक्षणोऽसायत्येतेष्वुच्येत तर्हि सर्वान्नेन । तथाऽपि न केवलं विद्वत्सन्त्यास एव जन्मुक्तिप्रद इति वक्तुं शक्यं देवहृत्यादौ कृतोपास्तिनस्यापि सत्त्वात् । न च द्वयमपि तत्प्रयोजनमिति वक्तव्यम् । शुषादौ तत्सत्त्वेऽपि जनक प्रति प्रष्टुं गतयेन सत्त्वादिस्फारसत्त्वा कृतोपास्तिनविद्वत्सन्त्यासमात्रेण जन्मुक्त्यदृष्टेऽथ । तस्माद्विफल एवायं विद्वत्सन्त्यासोपपादनप्रयत्न इति चेन्न । विद्वत्सन्त्यासस्य मनोनाशनासनाक्षयद्वारा जीवमुक्तिप्रदत्वात्तथाव्यस्य तु यथा विरिदिपासन्त्यासिना तत्त्वज्ञानाय श्रमणादीनि सपादनीयानि तथा विद्वत्सन्त्यासिनाऽपि मनोनाशनामनाशयौ सपादनीयानिति मूत्रेऽस्मिन्नेव प्रवरण उक्तयेन तत्रैव तद्विस्मृतिशीलस्य भ्रातृवत् । यत्तु देवहृत्यादौ विद्वत्सन्त्यासाङ्गी करणमुक्तं तत्तथैव । इदमत्राऽऽनूतम्—उक्तलक्षणविद्वत्सन्त्यासमत्त्वे मनोनाशादिद्वारा

चतुर्थाश्रमलिङ्गेन शून्या भूमिं चचार सा ।
याज्ञवल्क्यस्य मैत्रेय्या वैपस्य लिङ्गधारणम् ॥
अभून्नैरापर किञ्चिच्चतुर्थाश्रमधर्मत । इति ।

नन्वव्यक्तलिङ्गा इत्यत्रैव मूलोदाहृतश्रुत्या ' ज्ञात्वा सम्यक्पर ब्रह्म संपं त्यक्त्वा परिव्रजेत् ' इति तथाविधस्मृत्या च सह विरुद्धमेवेदं विद्वत्सन्त्यासिनोऽपि याज्ञवल्क्यस्य लिङ्गधारण-प्रतिपादकमात्मपुराणभवनमिति चेन्न । पञ्चम्यादिभूमिकावस्थायां सत्याधिकारे याज्ञवल्क्यादेः कापायनसनदण्डधारणादिलिङ्गस्य बाधकाभावात् । न च मुण्डल्यादिलिङ्गाभावेऽपि यथाजातरूपधर इत्याशाम्बर इति च श्रुतिप्रसिद्ध दिग्म्बरत्वादिकं तु देवहृत्यामपि—

स्वाङ्ग तपोयोगमय मुक्तकेश गताम्बरम् ।
दैवगुप्तं न बुबुधे वामुदेवप्रविष्टधी ॥

इति श्रीमद्भागवते वर्णितमेवेति वाच्यम् । तस्योक्तलक्षणविद्वत्सन्त्याससमकालान्त्यत्वे सति सप्तमभूमिकान्तजीवन्मुक्तिपरिपाकजन्यत्वात् । एव च क्षत्रियैर्यदयोरप्यलिङ्गकोक्तविद्वत्सन्त्यासस्तु कैमुतिकन्यायसिद्ध इति ततो विद्वत्सन्त्यासस्याप्यपरोक्षत्वविद्विहितत्वे सति सत्साधनवैधाखिलकर्मत्यागपूर्वकसलिङ्गकत्व ब्राह्मविद्वत्सन्त्यासत्वं, तथाऽपरोक्षत्वविद्विहितत्वे सति सत्साधनवैधाखिलकर्मसु निष्फलत्वबुद्धिदाढर्षेण तदास्याराहित्य क्षत्रियादिविद्वत्सन्त्यासत्वमिति तद्वृत्तक्षणेदाढ्वेविष्य ज्ञेयमिति । अत्र निष्फलत्वबुद्धिदाढर्षेण त्यागाख्यत्रिविदिपास-न्यासेऽतिव्याप्तिः, तत्र भगवदाज्ञापरिपालनमात्रस्यापि फलत्वात् । दाढर्षेणेत्युक्तेन ज्ञानोत्तर-मुक्तसन्त्यासाभावादशाया व्यभिचारः, ज्ञानोदयमात्रेण स्वस्यापरोक्षाखण्डात्मत्वेन भगवदा-ज्ञापरिपालनमात्रप्रयोजनत्वस्यापि राहित्येन स्त्रीयश्रौतादिनित्यादिकर्मणा निष्फलत्वेऽपि तस्य स्कारसत्त्वात् । एतेन—

मुखजानामय धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।
बाहुजातोरजाताना नाय धर्मो विधीयते ॥

इति स्मृत्या साकमप्यनिरोधो व्याख्यातः । तत्र लिङ्गधारणशब्दितमुण्डवादिपूर्वकप्रयो-धारणादिपुर सर कापायनदण्डप्रवृत्त्यादिचिह्नविशेषस्यैव निषिद्धत्वान्न त्वेषणाप्रययुधानारयस साधनवैधाखिलकर्मसु निष्फलत्वबुद्धिदाढर्षेण तदास्याराहित्यस्यापि । श्रीमद्भारतककारचरणा-रविन्दपरामाणामेसाऽऽशयवशाक्षभियादेरप्यत्र विद्वत्संयामोऽङ्गीकृतः । दर्शितं च तादृगा-शय प्रामेय मया सिद्धा तदेषमुदाहरताऽप्यप्यदीक्षितवाक्येरेव । तस्मिन्मनो विद्वन्मन्यान् विनोक्तद्वारा जीवन्मुक्तिर्न सिष्यत्वसक्तिपातजातदैवज्ञानपरस्तथाऽशक्तिपातज्ञानसोपसननि-रुपात्तनपरिपञ्चानपरतोऽथ ता विना हानरक्षा न निष्पत्ति तया विना च शैशिरान्गमममुमि-षात्पर्यवर्तिवद्विद्वेदमुक्तिरपि प्रविण्यन्त इत्यस्य विद्वन्मन्यान्परितोक्तनिषेधशानिनम् । मेवं

तु वसिष्ठनामदेवादीनां त्रिद्वत्सन्ध्यास निनाऽपि वैचारिकजीवन्मुक्तिदृष्टा ते पूर्वोक्तज्ञानभेदम-
ध्येऽन्तर्भाव्या इति रहस्यम् । अत एव वार्तिकामूने चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थब्राह्मणे संन्यासेन
समुच्चितमेव ज्ञानं मुक्तिदमियुक्तं श्रीमसुरश्वराचार्यचरणनलिनरेणुभिः सप्रपञ्चम्—

सत्यपि ब्रह्मेदित्वे नामंन्यक्तरणो यति ।
मुक्तिभागिति चेहोक्त संन्यासेन समुच्चय ॥
निरस्तातिशयज्ञानो याज्ञवल्क्यो यतो गृही ।
कैरल्याध्रममास्थाय प्राप तद्वैष्णव पदम् ॥
त्याग एव हि सर्वेषा मोक्षसाधनमुत्तमम् ।
त्यजतैव हितज्ञेय त्यक्त प्रथमपर पदम् ॥
मुक्तेश्च निम्नतो देना मोहेनापिदधुर्नरान् ।
ततस्ते कर्मसूयुक्ता प्रायर्तन्तारिपथितः ॥
मोहमात्रेऋहेतूनि तस्मात्कर्माप्यशेषतः ।
संन्यस्येकात्म्यसबोधाद्विच्छा मोह विशुद्धधी ॥
ज्ञानमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानमुपासीनोऽमृतो भवेत् ।
इति प्रमाणमत्रार्थे वचन भाट्टिश्रुतौ ॥ इति ।

अत्र टीका शास्त्रप्रकाशिका श्रीमदानन्दज्ञानश्रीचरणकर्तृका—सत्यपीति । संन्यासस्य
ज्ञानाङ्गत्वव्यापनायाऽऽरम्भ प्रागुक्तोऽधुना ज्ञानस्य तेन समुच्चयनिधानायेतिभेदः । ज्ञाने
सत्यपि संन्यासाभावात्समुत्तेरदृष्टेर्न मुक्तो समुच्चयस्तत्राऽऽह—निरस्तोति । अत संन्यास-
ज्ञानयोर्युक्तो मुक्तौ समुच्चय इति शेषः । तत्समुच्चितधियो मुक्तिहेतुत्वे न केवलं लिङ्गमेव
मानं किंतु स्मृतिरपीत्याह—त्याग इति । तर्हि त्यागस्येव मुक्तिहेतुता न तत्समुच्चितज्ञान-
स्येत्याशङ्क्याऽऽह—त्यजतेति । तत्रैव श्रुतिं दर्शयितुं कर्मणा मोहमत्रोत्थत्वं श्रायति—
मुक्तेथेति । तेषा तन्मात्रजत्वेऽपि त्रिरेकपूर्वकाद्वैराग्यात्तत्यागेन समुच्चितात्तत्त्वबोधादेवोपपत्तौ
सकार्यं तं हित्वा शुद्धे ब्रह्मणि स्थिरधीस्तदेव स्वरूपत्वेन सदाऽनुसदधानो विदेहजीवन्मुक्तौ
केवल्य गच्छतीति फलितमाह—मोहेति । प्रमाणमुपसहरति—इति प्रमाणमितीति । तेषामिति
फक्किाया अयमर्थः—तेषा कर्मणा तन्मात्रजत्वेऽपि मोहमात्रजत्वेऽपि । तत्यागेन पूर्वोक्तरीत्या
कर्मसंन्यासेन सकार्यं रागद्वेषादिकार्यसहितं तं मोहं हित्वा त्यक्त्वा शुद्धेऽविद्यादिमलहीने ब्रह्म-
प्यद्वैतामनस्ये विदेहजीवन्मुक्तौ पूर्वोक्तदृष्टात्तत्त्वबोधादेव व्यज्यमानविदेहमुक्तिनिशिष्यायां
रागद्वेषादिकार्यसहितकर्ममत्र हितसंन्यासधनुद्विलक्षणमोहत्यागोत्तरं विशुद्धद्वैतात्मनत्वमात्राका-
राखण्डवृत्त्याद्यत्मरुमनोनाशादिसाधनव्यज्यमानपञ्चम्यादिभूमिकालक्षणजीवन्मुक्तौ संन्यासप्रार-

धनाशे कैवल्यं गच्छतीति । अत्र तस्यागेनेति विविदिपासंन्यासोक्तिः । सकार्यं तं हिल्वेति विद्वत्संन्यासोक्तिः । स्थिरधीरिति समाहितस्थितप्रज्ञत्वकथनम् । तदेव स्वरूपत्वेनेत्यादि व्युत्थितस्थितप्रज्ञत्वकथनम् । यद्वा यतस्तदेव बोधप्रत्यक्षाकृताद्वैतब्रह्मैवाऽऽत्मत्वेन स्वरूपत्वेन सर्वदाऽनुसंधानोऽस्तः शुद्धे ब्रह्मणि स्थिरधीरिति हेतुहेतुमद्भावोऽस्तु । नन्यत्वेवं सर्वत्र संन्यासापेक्षा तन्वयवस्था च तथाऽपि तिर्यञ्चामितिहासपुराणादौ तत्त्वज्ञानवर्णनात्तत्र संन्यासव्यतिरेकादुक्तवार्तिकदिरीत्या तु संन्याससमुच्चयं विना ज्ञानस्य मोक्षदानात्सामर्थ्यादितिहासपुराणादौ तत्त्वज्ञानेन वर्णितानां श्रीमन्नन्दिकेश्वरखगेश्वरकर्षीश्वरभुजगरानभुसुण्टकाकादीनां तत्त्वज्ञानस्य मोक्षदत्त्वाभावात्तज्जीवन्मुक्त्याद्यभिधायकेतिहासादोर्विरोधे गुणवादः स्यादित्युक्तेरुक्तवार्तिकदिविरुद्धासंन्यासज्ञानवर्णनलक्षणविरोधेन ज्ञानार्थं तिर्यगादिभिरपि श्रवणादेरनुष्ठितत्वात्किमु वाच्यं सदसद्विभक्तिभिर्मनुष्यादिभिः साधनपूर्वकं श्रवणादिकं ज्ञानार्थमवश्यमनुष्ठेयमिति गुणवादत्वमेव स्यात्तत्तु सुतरामनुचितं न हि संप्रदायप्रवर्तकत्वयोगीन्द्रत्वादिना महानुभावानां तेषां वर्णिततत्त्वज्ञानाद्यपलापः ध्रुव्यरतस्मान्नायं संन्याससमुच्चयनियमो वार्त्तिकदिकं तु प्रायकाभिप्रायकमिति चेत्सत्यम् । अरत्येव नन्दिकेश्वरादीनां तत्त्वज्ञानं संन्यासं विनैव तथाऽपि तेषां देवादिवत्कर्माभावात् तत्संन्यासापेक्षेति । देवादीनां तु संन्यासाभावेऽपि मुन्याधिकारित्वमुक्तं सिद्धान्तदेशेऽप्यप्यदीक्षितैः, देवानामनुष्ठेयकर्मवैयर्थ्याभावात्तदवत एवानन्यव्यापारत्वं संभवतीति क्रममुक्तिफलकसगुणविद्याविधाविशास्त्रप्रामाण्याद्वेनाऽपि संन्यासं तेषां मुख्याधिकाराम्युपगमादित्याहुरिति । यद्वा रामायणे श्रीरामबाणविद्वेन वालिना निरभराधोऽहं सर्वज्ञेनापि त्वया व्यर्थमेव हत इत्याक्षेपे कृते श्रीरामेण आतृजायापहारित्वलक्षणपातकिलरूपसापराधत्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्या तिर्यञ्चामप्यस्तु कर्माधिकारस्तथाऽपि तत्रेत्थं व्यवस्था—तिर्यञ्चो हि जन्मान्तरीयपुण्यादिवशात्केचिन्मनुष्यादिवत्सदसंज्ञानवन्तः केचित्तच्छून्याधेति द्विविधाः । तत्राऽऽज्ञानां कर्माधिष्ठितैर्जन्मादिवत्सल्लिङ्गको जन्मान्तरीयो विविदिपासंन्यासः । ऐहिकस्तु पूर्वोक्तलक्षणोऽल्लिङ्गक एव सः । तथा ज्ञानोत्तर विद्वत्संन्यासोऽपि पूर्वोक्तमनोनाशादिसापेक्षजीवन्मुक्तिप्रदानक्षतिपातजातद्वैवादित्रिविधज्ञानान्यतमज्ञानवतामेव । अन्त्यानां तु यद्यपि कर्माधिकारो नास्ति ।

श्वरकरखरोष्ट्रणां गजाविमृगपक्षिणाम् ।

चाण्डालपुष्कसादीनां प्रसहा योनिमृच्छति ॥

इत्युक्तेः कुम्भीपाकादिनरकोपमुक्तमहापापसत्त्वावशेषमात्रोपभोगार्थं धृतसरीरत्वान्मनुष्यादिवज्ञानाभारान्च । अत एव न ज्ञानाधिकारोऽपि सुतरम् । तथाऽपि पुराणादीनां गुणवादत्वनिरासार्थं गङ्गास्नानादिजातादातपुण्यापत्तिगु तेष्वप्ययस्यं धार्यम् । यत्र च पुराणादौ तेषां पापमपि वर्णितं तत्र बालिन्यायेनाहतिर्यस्यमेव । एतेनासुरादीनामपि क्षत्रियादिरष्टान्तेन

यथायथं सयासव्यवस्था व्याख्याता । राक्षसादीनां तु देवादिष्वेवातर्भावात् सन्यासा-
पेक्षाऽपि ।

त्रिधाधराप्सरोयक्षरक्षोगर्धर्मिनरा ।

पिशाचो गुह्यक सिद्धो भूतोऽमी देवयोनय ॥

इतिकोशव्याख्याने त्रिधाधरादयो दश देवयोनिरेषां ते देवयोनयो देवाशया इत्यर्थे इति
रामाश्रमोक्ते । न च राक्षसत्वेऽपि रावणादीनामग्निहोत्रादिवर्मप्रसिद्धे कथं तेषां देवादि-
त्वर्माधिकारभावात् इति वाच्यम् । रावणादीनां मुनिपुत्रवात्क्षेत्रमाहात्म्यादिना राक्षसत्वेऽपि
स्वकर्माधिकारधौव्याच्च । उक्तं हि दानवराक्षसादिजातिष्वपि तत्त्वज्ञान निर्माणप्रकरणे
महारामायणे जीवमुक्तानुपक्रम्य—

दानवानां हिरण्यक्षरलिप्रहादशम्बरा ।

मयवृत्रान्धनमुचिकेशिपुत्रमुरादय ॥

निर्भीषणाद्या रक्ष मु प्रहस्तेद्रजिद्रादय ।

शेषतक्षककर्कोटमहापद्मादयोऽहिपु ॥ इति ॥

नयस्त्वेव क्षत्रिणादितिर्गतानां सर्वेषां सन्यासव्यवस्था तथाऽपि प्रकृतेषु मुख्याधि-
कारिषु ब्राह्मणेषु तत्त्वज्ञानिषु ये कृतोपास्तयस्तेषां तु यथाजातरूपधर इत्याद्युक्तलक्षणो
विद्वत्सन्यास सुकर एव समाविदज्ञाया द्वैतप्रतिभासस्याप्यभावेन शीताद्यस्फूर्ते । व्युत्थान-
दशायां तु समाधिस्वरूपप्राप्तयेन शिशिरादौ स्वमातृपृष्ठतोऽनुधातमानदिग्बसनबालकवच्छी
तादिस्फुरणेषु तदनादरणाच्च । परं तु येऽष्टतोपास्तयो ज्ञानिनस्तेषां तु मुदुष्कर एव स ।
तत्त्वज्ञानेषु यो गायभावेन

पूर्णे बोधे तदन्यौ द्वा प्रतिमद्भौ यदा तदा ।

भोक्षो विनिश्चितं किंतु दृष्टदु ख न नश्यति ॥

इति चित्रदीपोक्ते शीतादिदु खप्रसक्त्या मनोनाशादितदु चरानुष्ठेयसाधनत्रिधातधौव्यात् ।
गार्हस्थ्यौ हि निर्विक्रमेण मनोनाशादिकं नैव सभन्तीत्यनस्य तसिद्ध्यर्थं विद्वत्सन्यास
एवानुष्ठेय । अनुष्ठिते च तस्मिन् यदि शीतादिविक्षेपसहस्रेण तदसिद्धिरेव तर्हि भाक्षितेषु
लशुने न शातो व्याविरिति यायापत्तेर तस्याननुष्ठितिरेव । न च 'तच्च न मुख्योऽस्ति'
इति परमहसोपनिषद्ब्रह्मचनव्याख्याने यकौपीनादिपरिग्रहणमस्ति तदस्य योगिनः परमहसस्य
मुख्यं कृत्यो न भवति किंचनुकल्प एवेति वक्ष्यमाणमूलानुसारेणानुकल्पमकं मनोनाशा-
दिसिद्धिपर्यन्तं कौपीनादिपरिग्रहणमन्यस्त्विति वाच्यम् । दण्डस्य वैष्णवादिदक्षणाच्छादनस्य
कन्यावादिलक्षणं च परीक्षितुं दण्डादिकं सपादयितुं रक्षितुं च चित्ते व्यापृते सति
चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगो न सिध्येदित्यादिना तत्रैव तद्ग्रहेऽपि योगसिद्धिनिराकराणां पुन-

रपि लशुनन्यायापाताच्च । तस्मादकृतोपास्तीतरविषयोऽयं विद्वत्सन्धास इति चेन्न । अकृतोपास्तीना यावन्मनोनाशादिदाढ्यं योगिनामनुकल्पामकस्याप्याच्छादनादिग्रहस्य मुख्यत्वात्तत्परीक्षादिनिक्षेपदूषणस्य तु कृतोपास्तित्वेन योगिपरमहसविषयत्वाच्च । योगो न सिध्येदित्यादेस्तु सिद्धोऽपि योगो निरुक्तनिक्षेपैर्न्याहृत स्याद्ग्राहस्थ्यादिना याज्ञवल्क्यादेरित्यर्थकत्वाच्च । तदुक्त विश्वेश्वर्याम्—

कपाल वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ इति ।

तथा काण्वापन — 'एकदण्डधरा मुण्डास्तथा कौपीनवासस' 'अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त' इत्यादि च ।

यथाकौपीनयासाश्च दण्डधृग्व्यानतपर ।

एकाकी रमते नित्यं त देवा ब्राह्मण विदुः ॥ ३८॥५७

इति स्मृत्यन्तरमपि । अत्र कपाल मुक्तस्येत्यादिपदै स्पष्टमेव विद्वत्सन्धासिनोऽपि दण्डादिग्रहणकथनमिति युक्तैवोक्तयुक्ति । न चैवमाच्छादनादिग्रहे सिद्धेऽपि मनोनाशादौ ततस्तत्त्यागविष्यभावात्तदशायामपि पुनर्विधेयतादवस्थमेवेति वाच्यम् । तस्य देवहूयादिन्यायेन समाधिमहिम्नाऽनादरात्प्रत एव तत्त्यागसम्भवात्, विधिना त्यागानपेक्षितत्वाच्च । एतेनाकृतोपास्तित्वा कृतोपास्तित्वा वा विविदिपासन्धासिना दण्डादिग्रहे कृते पुनर्विद्वत्तोत्तरत्त्यागो विष्यभावात्कथं कार्ये इति प्रश्नोऽपि प्रयुक्त । एवमत्र सम्यगनुष्ठितैरिति लक्षणेन विद्वच्छिद्रोमणिरित्युदाहरणेन बहोऽब्राह्मणेऽपीति प्रमाणेन यथा विविदिपासन्धासिनेति प्रयोजनेन ननु कलाविद्येति साधनेन च विद्वत्सन्धासो निरूपितोऽपीतिवर्तय्यता तस्य नोक्तेति सपरिवर जीवमुक्तिनिरूपणान्तरमथ तदुपकारिण विद्वत्सयास निरूपयाम इति पुन प्रतिज्ञाय परमहसोपनिषद्विचरणमिषेण तदुपपादनात्त पौनरकल्पमिषल पदविज्ञेयं समु क्षितितत्त्वगतनङ्गमल्पकरनेषु ।

पूर्णानन्देन्दुकौमुद्या प्रकाशे प्रोळसे गुरो ।

पूर्णोऽस्ति विद्वत्सन्धासोऽह्लास पादप्रसादत ॥

इति विद्वत्सयासोऽह्लासो द्वितीय ॥ २ ॥

एव प्रतिज्ञानुसारेण समासद्वयमुपपाद्य विद्वत्सयासस्य प्रयोजनीभूता जीवमुक्ति तस्य रूपप्रमाणसाधनफलपूर्वकमुपपादयितुं तद्विषयं किञ्चिद्व्यग्रमुपापयत्येत्यादिना—

अथ केयं जीवन्मुक्तिः, किं वा तत्र प्रमाणम्, कथं वा तस्तिच्छिद्रः, सिद्धौ वा किं प्रयोजनमिति चेत् । उच्यते । जीवतः पुरुषस्य

कर्तृत्वमोक्तृत्वसुखदुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद्बन्धो भवति,
तस्य निवारणं जीवन्मुक्तिः ।

समाधातु प्रतिजानीते—उच्यते इति । तत्राऽऽदौ जीवमुक्तिस्वरूप वक्तुं तत्र प्रति
योगिवधस्वरूपमाह—जीवत इति । पुरपस्य, पुरं शेत इति व्युत्पत्त्या देहत्रयारयपुरे
शयनारयाभिमान कर्तृर्जावस्येयर्थ । कर्तृव कायिकादिचेष्टानुष्ठातृत्वम् । भोक्तृत्व तपस्वी-
भूतसुखादिभावकम् । अनुबन्धेदनीयश्चित्तवृत्ति विशेष सुख प्रतिबुद्धवेदनीय स एव
दुःखम् । आदिपदाकामादिग्रह । ननु ' यो वै भूमा तसुखम् ' इति श्रुते कथं
सुखस्य चित्तधर्मत्वमिति चेन्न । अत्र सुखशब्देनेष्टदर्शनादिना जायमानप्रियादिनामकचि-
त्तवृत्तिप्रतिबिम्बितपरिच्छिन्नसुखस्य विवक्षितत्वात् । श्रुतौ तु भूमशब्दितापरिच्छिन्नसुखस्यो-
क्तत्वाच्च न कोऽपि दोष । तथा चोक्त मूलकारैरेवानुभूतिप्रकाशे तैत्तिरीयोपनिष-
दिवरणे—' कारणे बुद्धियुतौ च स्वानन्द प्रतिबिम्बति ' इत्युपक्रम्य—

प्रिय मेद प्रमोदश्चेत्युयते धीसुख त्रिधा ।

इष्टस्य दर्शनाह्लाभाद्भोगाच्च स्यु प्रियादय । इति ॥

न चेकस्य चित्तस्य कथं भोक्तृत्व भोग्यरूपसुखादित्य च धर्मं स्यात्कर्तृकर्मभावविरो-
धादिति वाच्यम् । अत्र चित्तशब्देनान्त करणस्य विवक्षितत्वात्तस्य च वृत्तिभेदेन भोक्तृ-
भोग्यात्मकपरिणामद्वयस्याङ्गीकारात् । तदुक्तं तैरेव चित्रदीपे ' अहवृत्तिरिदिवृत्तिरित्यन्त-
करण द्विधा ' इति । निरक्तचित्तधर्मस्य न धत्वे हेतु —क्लेशरूपत्वाविति । क्लेशास्तूना
भगवता पतञ्जलिना—' अनिद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा पञ्च क्लेशा ' इति । तत्र
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरभिनिवेशेऽन्तर्भावः । सुखदुःखयोस्तु तद्विषयकरागद्वेषयोरिति । अयं हि
चित्तधर्मोऽपि जीवस्य तादात्म्याध्यासास्मटिकस्य बुद्धकुमधर्मरद्धानरूपत्वाद्बन्धो भवति ।
जीवमुक्तिं लक्षयति—तस्येति । यथा विदेहमुक्तरामरूपत्वमेव जीवमुक्तेरपि वस्तुतोऽ-
द्वैतामरूपत्वमेव । ' तस्मिन्नित्यसुखाम्बुधो गलितधीर्ब्रह्मेन न ब्रह्मनित् ' इति मनीषप-
ञ्चके श्रीमद्भगवत्पूज्यपादपादारविन्दोक्ते ।

दर्शनादर्शने हित्यः स्वयं केनैव चरति ।

यस्तिष्ठति स तु ब्रह्म ब्रह्म न ब्रह्मनिस्वयम् ॥

इति बृहद्वासिष्ठोक्तेः । ब्रह्मेन जीवमुक्तिर्धर्मधर्मिणोरभेदादतोऽस्या यद्यपि ब्रह्मलक्षण
भिन्न लक्षण परमार्थतो नैव निरूपयितुं शक्य तथाऽपि बुभुक्षुव्युपादनाय यथाऽऽरोग्यस्य
स्वाभाविकवाद्भोगिनारणाद्ब्रह्मज्यमानात्तसाध्यवमारोग्यत्वमित्यारोग्यलक्षणे वक्तव्येऽपि लोके
रोगनिवारणमारोग्यमित्येव प्रायश प्रोच्यते तद्ब्रह्मतेऽपि चित्तधर्मिनारणात्तस्या जीव-
मुक्तिरिति वक्तव्ये चित्तधर्मिनारण जीवमुक्तिरित्येवैतन्म । तस्या स्वामयेन चित्तधर्माभि-

भवन्व्यङ्ग्यत्वात्साध्यत्वेऽपि लाङ्गल जीवनमिति न्यायेन साध्यसाधनयोरभेदोपचारादिति ज्ञेयम् । निवारण्य त्वत्राप्यासप्रतिभासाभाय एव न ध्वस , सति चित्तारथे धर्मिणि तद्धर्म-
ध्वसायोगादित्यर्थ ।

निवारणशब्दस्य योगरूढिभ्या ध्वस एव शक्तिस्तथा च नोक्तरूपा जीवन्मुक्ति संभव-
तीति तात्पर्यवान्पूर्ववादी विकल्प्य पृच्छति—

नन्वयं बन्धः किं साक्षिणो निवार्यते, किं वा चित्तात् । नाऽऽद्यः,
तत्त्वज्ञानेनैव निवारितत्वात् । न द्वितीयः, असंभवात् । यदा तु जला-
द्रवत्वं बद्धेर्वोष्णत्वं निवार्येत, तदा चित्तात्कर्तृत्वादिनिवारणसंभवः,
स्वामाधिकं तु सर्वत्र समानम् । मैवम् । आत्यन्तिकनिवारणासंभ-
वेऽप्यभिभवस्य संभवात् । यथा जलगतं द्रवत्वं मृत्तिकामेलनेनाभि-
भूयते, बह्नेरौष्ण्यं मणिमन्त्रादिना, तथा सर्वाश्चित्तवृत्तयो योगाभ्यासे-
नाभिभवितुं शक्यन्ते ।

नन्विति । अत्र चित्तशब्देन साभासमन्त करण विवक्षितं न तु केवलम् । तस्य
जडत्वेन तद्धन्धनिर्नर्तनस्यापुरपार्थतया तच्छङ्कानवकाशादित्यर्थ । आद्य दूषयति—
नाऽऽद्य इति । तत्र हेतु — तत्त्वेति । तत्त्वपद परोक्षादिव्युदासार्थम् । द्वितीयम
सभवेन निवारयति—न द्वितीय इति । असंभवेन दृष्टान्ताभ्या विवृणोति—यदा
त्विति । दृष्टान्तवैपम्य शमयति—स्वामाधिकं त्विति । धर्मजातमिति शेष ।
तथा च स्वोत्पत्तिसिद्ध धर्मजात दृष्टा तदार्थान्तिकयोस्तुल्यमित्यर्थ । तत्र सिद्धान्ती तावदा-
द्यमङ्गीकृत्य द्वितीय विघटयितुं प्रतिजानीते—मैवमिति । किं निवारणशब्दाभिधेयो
ध्वसो न समवतीति त्वयोच्यते किं वा ' शेषोऽन्वगाद्धारि निवारयन्पणै ' इति श्रीमद्भा-
गवतादायभिभवेऽपि निवारणशब्दप्रयोगदर्शनाद्यभिभवोऽपीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्यान्य
निकृन्तति—आत्यन्तिके त्यादिना । हेतुमुपपादयति—यथेत्यादिना । वायुक्तदृष्टान्त
ये रेव धर्माभिभवसंभव समुपलभ्ययति—जलेति । मणिमन्त्रादिने यत्राऽऽदिशब्देन तप-
आदि प्रहाम् । दार्ष्टान्तिके स्पष्टयति—तथेति । तत्रोपायमाह—योगेति । ' योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोध ' इति भगवता पतञ्जलिना सूत्रितो यश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्याभ्यास पौन-
पुन्येन निरन्तरमस्वेदप्रवृत्त्या यथोपदिष्टमनुष्ठान तेनेयर्थ । उपलक्षणमिदं वैराग्यस्यापि ।
तथा च स्मृतिमुत्रे—' अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ' इति । ' अभ्यास-
वैराग्याभ्या तन्निरोध ' इति च । एव च स्वस्मिंस्वदृशा सतताध्यासप्रतिभासे सति यवप्रा-

रन्ध्रं स्वचित्ताद्यवस्थितिर्जीवन्मुक्तिरिति तदृक्षणं फलितम् । तत्राज्ञसमाधीं लोकदृष्ट्याऽप्यासाप्रतिभासे सत्येन चित्ताद्यवस्थितिरस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय स्वस्मिन्स्वदृशेति । यद्यपि तत्र जनदृष्ट्याऽयं हि ज्ञानी यत् समाधिस्थस्ततोऽस्य काप्यास इत्यप्यासाप्रतिभासे सत्येन स्वचित्ताद्यवस्थितिरस्ति तथाऽपि समाहितो यः कश्चिदज्ञः स एव स्वशब्देन गृह्यते चेत्तदृष्ट्या तु नास्येन चित्ताद्यवस्थितिः । परं तु मूलाज्ञानस्यानिरस्तत्वेन तत्कार्यस्याप्यासास्यापि तत्रावस्थाङ्गीकार्यत्वमेव । स्वानप्यास इति प्रयोगे तु स्वशब्दवाच्यात्मतत्त्वं विना क्व चित्ताद्यवस्थितिः स्यात्स्मिन्स्वप्यासापरनामरुमारोपं विना तदवस्थित्यभारुक्षणसामन एव । यथोक्तप्रयोगे तु यावदारन्ध्रं नाम यावत्संस्कारमप्यासासत्त्वेऽपि तस्य जीवन्मुक्तदृष्ट्या तत्त्वज्ञानेन बाधितत्वाद्ब्रह्मचैष्यस्य सत्त्वेऽपि मप्यादीनां प्रतिबद्धत्वेन प्रतिभासाभावनदृश्यमाणयोगादिना प्रतिबद्धत्वेन प्रतिभासाभावादप्रतिभासपदसार्थक्यम् । किञ्च स्वस्मिन्निति सप्तम्यन्ताभावे जन्मान्धस्य शुक्तिरजताप्यासप्रतिभासाभावात्तस्याज्ञत्वेऽपि निरक्ताप्यासाप्रतिभासेन स्वगब्दितस्य तस्य यावत्प्रारन्ध्रं चित्ताद्यप्यासावस्थितिरस्येव तदूर्ध्वं तु निरक्ताप्याससमभानं निरक्ताप्यासेन तच्चित्ताद्यवस्थितिरस्तीति हेतोरक्तान्धदशापन्नस्य तस्य चित्ताद्यवस्थितात्ततो युक्त एव तत्सन्निवेशः । तथा तत्त्वज्ञानोत्तरक्षणिकवृत्तभावे व्यभिचारवारणाय सततेति पदम् । अपि च स्वाप्यासाप्रतिभासेनावस्थितिरित्येतावन्मात्रेणैव विदेहमुक्तानतिव्याप्तिः शुकादिसकलजीवन्मुक्तस्थितिष्वप्यासिधः । तथा हि विदेहमुक्तौ तावत्—‘ यथा नद्यः स्पन्दमाना समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परापरं पुरःपुनैति दिव्यम् ’ इतिश्रुतेर्विदेहमुक्तस्याद्वैताममात्रत्वेन स्थिते सर्वस्य दृश्यस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्दृष्ट्या सकलदृष्ट्याप्यासस्य तत्र प्रतिभासेऽपि स्वदृशा तदप्रतिभासेनैव स्वानस्थितिरिति तत्रातिव्याप्तिस्तद्वत्सकलजीवन्मुक्तानां तु यावदारन्ध्रमप्यासस्य बाधितत्वेन प्रतिभासमानवमाकाशकाष्पर्ववदस्येनेति तत्राप्यप्यासि स्पष्टेन । एव स्वचित्तेत्यत्र स्वपदमादिपदं च क्रमात्कस्यचिर्जीवन्मुक्तिसत्त्वे कस्मिंश्चिदज्ञे यावत्प्रारन्ध्रं चित्ताद्यवस्थितिरस्ति सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिस्तथा व्युत्थितस्थितप्रज्ञे चक्षुरादिसत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति तयोर्व्यावृत्तैः । एव च स्वतो व्युत्थानरूपिण्या पञ्चमीनाम्या परतो व्युत्थानरूपिण्या पृष्ठी नाम्या च जीवन्मुक्तिभूमिकाया नाप्यासि । स्वस्मिन्स्वदृष्ट्याऽप्यासाप्रतिभासे सति यावत्प्रारन्ध्रं चित्ताद्यवस्थितिरूपलक्षणस्य तत्रापि समाधीं व्युत्थाने च सत्त्वात् । अत एव न स्वतः परतश्च व्युत्थानहीनाया सप्तम्यभिधया जीवन्मुक्तेचरमभूमिकायामप्यप्यासि । सस्कारामना निगूढं चित्तादेस्तत्रापि सत्त्वात् । न च ‘ तस्य तावदेव चिरं यावत्तन्निर्मेक्ष्येऽथ सपत्त्ये ’ इतिश्रुतेर्यावत्प्रारन्ध्रं चित्ताद्यवस्थितेर्जीवन्मुक्त एव सत्त्वात्सत्यं तन्नैव लक्षणे निशेषणं देयमिति वाच्यम् । तथात्वे निरक्तभूमिकान्यतमभूमिकारहिते ज्ञानिमात्रेऽतिव्याप्तेः । एव तर्हि पूर्वदलमेवास्ति चेन्न । पुनर्विदेहमुक्तानतिव्याप्तेः । तन्माद्यवस्थितमेव तदृक्षणं

विज्ञेयम् । यान्प्रारब्ध बाधितचित्तादिभूतमेव जीवन्मुक्तवमिति तद्वक्षण फलितम् । बाधश्च स्फुट एव । वक्ष्यति चाग्रे वासनाक्षयप्रकरणे स्वयमेव मूलकृदुक्तवक्षणस्य सूचनम् । तर्ह्या भासत्वानसधानानुवृत्तौ न कोऽपि बाध इति चेच्चिर जीवन्तु भयानियमेनास्मदभिक्ता जीवन्मुक्तिरिति । तत्राय सग्रह —

स्वस्मिन्स्वदशा बाधाप्रतिभासे सति निजस्य चित्तादे ।

यावत्प्रारब्ध स्थितिरेह जीवन्मुक्तिरक्ताऽसौ ॥ इति ।

द्वैतविवेके तु—

जीवद्वैत तु शास्त्रीयमशास्त्रीयमिति द्विधा ।

उपाददीत शास्त्रीयमा तत्रस्यावबोधनात् ॥

आमत्रह्यभिचाराख्य शास्त्रीय मानस जगत् ।

इति जीवकल्पित द्वैत द्विकोटिक प्रतिज्ञाय तत्र शास्त्रीयस्य जीवद्वैतस्य यान्तररमो-
दय समुपादेयता तत्स्वरूप चोक्त्वाऽग्रे तस्य बोधोत्तर हेयता सप्रमाणमभिधाय—

अशास्त्रीयमपि द्वैत तीव्र मन्दमिति द्विधा ।

कामक्रोधादिक तीव्र मनोराज्य तथेतरत् ॥

इत्यशास्त्रीयस्यापि जीवद्वैतस्य द्वैविध्य प्रतिज्ञाय तत्स्वरूप चोक्त्वा—

उभय तत्रनेधाप्राङ्निर्णयं बोधसिद्धये ।

शम समाहितव च साधनेषु श्रुत यत ॥

बोधादूर्ध्वं तच्च हेय जीवन्मुक्तिप्रसिद्धये ।

कामादिक्लेशवधेन युक्तस्य न हि मुक्तता ॥

इति बोधाप्रागूर्ध्वं च बोधजीवन्मुक्तयो सिद्ध्यर्थं तद्व्येयता सप्रमाण सयुक्तिक चाभि-
धाय जीवन्मुक्तिरियं मा भूज्जन्माभारे त्वहकृतीत्यादुत्तरप्रत्येन साशङ्क सयुक्तिक सप्रयोजन
ससाधन सप्रमाण च जीवन्मुक्तिमुक्त्वाऽन्ते ' जीवन्मुक्ते परा काष्ठा जीवद्वैतनिर्जनात् '
इति वण्ठत एव जीवन्मुक्तिस्वरूपवक्षण[स्य] परा काष्ठे क्ता । तथा चिन्दीपेऽपि—

सदा विचारयेत्तस्माज्जगज्जीवपरामन ।

जैवभावजगद्भावनाधे स्वामैव शिष्यते ॥

इति बाधस्य विचारनन्यत्वाद्विचारविधिं सविषयमभिधाय जीवजगतोर्बाधेनाद्वैतामतस्याव-
शेष विचारनबोधफलमुक्त्वा—

नाप्रतीतिस्तयोर्बाधं किन्तु मिथ्यात्वनिधम ।

नो चेन्मुमुक्षुर्मादा मुयेतायनतो जन ॥

इति साक्षेप बाधलक्षण सक्षिप्य

परमांशोपोऽपि तस्यत्रनिश्चय ।

न जगद्विस्मृतिर्नोचिर्जीवमुक्तिर्न सभवेत् ॥

इति परमांशोपस्वरूपनिरूपण स्वसमत कृतोत्तरार्धेन पराभिमततद्वक्षण प्रत्याचक्षा
णोऽर्थापूर्वोक्तमेव जीवमुक्तिलक्षणमनुमनुते मूलकार एव । ननु त्वया यद्वक्षण कृत तत्रप्र
मूले द्वैतत्रिवेके चित्रदीपे च मूलकारस्य नत्र समत प्रथमत्रयेऽपि चित्तमर्माभिभवात् तस्य
तद्वक्षणत्वे नेष्ट नात्तस्मादसमात्तमिदं व्याख्यानमिति चेन्न । मद्भावात्तेस्तु मूलैकतात्पर्यपर्या-
लोचनपरत्वेन परमसागत्यसभवात् । तथा हि मूले तावन्न चित्तधर्माभिभवो जीवमुक्ति-
क्षणत्वेनेष्ट । अभिभवसाध्याया जीवमुक्तेरपीत्यभिभवप्रथे तसाध्यत्वस्य तद्वक्षणत्वेनेष्टत्वात् ।
तथा द्वैतत्रिवेकेऽपि तच्च हेय जीवमुक्तिप्रसिद्धय इत्यादिना तथैवोक्तत्वात् । तेनात्राभिभव-
साध्याया जीवमुक्ते कारणदे स्वरूपलक्षणे निरूपणाच्च न कोऽपि दोष । सर्वचित्तध-
र्मणा मूलकारणस्यैकस्याध्यासस्यैव निजदृष्ट्याऽप्रतिभासेन चित्ताद्यत्रस्थाने सपन्ने सकल-
चित्तमर्माभिभवस्तत्त्वज्ञानपुर सर सपन्न एव । तथा चित्तवृत्त्यामकस्य शास्त्रीयादिजीवद्वै
तस्य निर्वर्जनमपि । किंच मूल आभासत्वानुसंधानानुवृत्ति कण्ठत एवोक्ता सैव चित्रदीपेऽ-
प्युक्तान्वयेऽर्थादेवाङ्गीकृता । साऽपि निरस्तलक्षणे तु तन्नान्तरीयकसिद्धेव । यथा
स्फटिके बुद्बुमसानिष्येन पद्मरागोऽयमित्यध्यासस्य त्रिवेकादिनाऽप्रतिभासेऽपि यावद्बुद्बुम
सानिष्य तत्र तद्रागाभासस्याऽऽभासत्वानुसंधानानुवृत्तिरर्थसिद्धेव । एव स्वदृष्ट्या जीव
न्मुक्तस्य स्वामनि त्रिवेकादिना मूलाज्ञानघ्नसेन यावद्दृष्ट्याध्यासात्प्रतिभासेऽपि यावदारब्धा-
दिस्वाज्ञानकार्यामकचित्तदुपलक्षितसकलदृश्यस्याऽऽभासत्वानुसंधानानुवृत्ति किमिति न स्यात् ।
तस्मात्तमेवोक्तलक्षण जीवमुक्ते । उक्तानुवृत्तेरप्यार्थित्वोक्त्या नासप्रज्ञातसमाधिक्षणे
जीवमुक्तावव्याप्ति । तदा चित्तवृत्त्याभिभावात्तस्या अभावेऽप्यार्थिक्यास्तस्य स्तत्त्वज्ञानना-
न्तरीयकसिद्धेनाद्वैतमिथ्यात्वाच्चेति दिक् ।

एव शास्त्रार्थयनेन चित्तवृत्त्याभिभवव्यङ्ग्याया जीवमुक्ता समानिताया प्रारब्धनादी
शङ्कते—

ननु प्रारब्ध कर्म कृत्वाविद्यातरकार्यनाशने प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्य
प्रनिवन्धं कृत्वा स्वफलदानाय देहेन्द्रियादिकमवस्थापयति, न च मुर-
दुःखादिभोगश्चित्तवृत्तिमिदं विना संभवति ततः कथमभिभवः । भैवम् ।

अभिमवसाध्याया जीवन्मुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्धफल एवा-
न्तर्मावात् ।

नन्विति । ननु केनोक्त जीवन्मुक्त्या देहेन्द्रियादिनिवारण प्रत्युत चित्ताद्यपरिपति-
रिति लक्षणयाक्यशेषेण तद्भानप्रयोजकावस्थानमेवोक्तमिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि
यदर्थं प्रारब्धेन देहाद्यवस्थापित तत्कृतजीवन्मुक्तौ न स्यादिति त्नाशय विशदयति
पूर्वादी—न चेति । तत्रत्रिचित्तवृत्त्यभिभवोऽसम्भवी, अहेतुत्वाद्बन्ध्यासुतनत् । न च
हेत्वसिद्धि । योगसूत्रे—‘ योगश्चित्तवृत्तिनिरोध ’ इत्युपक्रम्य ‘ अम्यासवैराग्याभ्या तन्नि-
रोध ’ इति सूत्रेण तद्देतूपलब्धेरिति वाच्यम् । ‘ भोगेन वितरे क्षपयिवा सपद्यते ’
इति श्रीमच्छारीरकसूत्रेण ‘ इतरे समारब्धफले पुण्यपापे तत्त्रिद्वोगेनोपभोगेन तत्पडीभूत
सुखाद्यनुभवेनेत्यर्थ । क्षपयित्वा नाशयित्वा सपद्यते प्रारब्धक्षयान्ते ज्ञानसमकारलब्धमि
देहवैरत्यमेव द्वेताप्रतिभासेन प्राप्तोतीर ’ इत्याशयेन सकार्यकाज्ञाननिर्गततत्रज्ञानोत्तर-
मपि प्रारब्धफलभोगारभ्यक्त्वं वदता तद्भोगसाधनीभूतचित्तवृत्तीनामभिभवसामग्र्या रक्का
र्याजनवत्वमेव सूचितम् । यथा तृणदाहहेतोर्द्विज्वालाया प्रतिप्रथक्माणिना म्राम्पनिशि
बद्धिप्रकाशसानिव्येऽपि शैत्यानुभयानभिभवरूपस्वफलदानाय तदौष्यप्रतिरोध क्रियत
एवमेव प्रारब्धेनापि चित्तवृत्त्यभिभवसामग्र्या शक्तिप्रतिबन्ध एव चित्तवृत्त्येकसाध्यस्वफलमु-
खादिभोगदानार्थं क्रियत इति भाव । अतो न युक्त जीवन्मुक्तिरिषाह—तत इति ।
तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाङ्गीकृत्य सिद्धान्ती समाधत्ते—मैवमिति । तत्र हेतुमाह—
अभिमवेत्यादिना । पूर्वोक्तरीत्या जीवन्मुक्तिमुखस्याऽऽमरूपेण स्वाभाविकेऽपि
तत्प्रतिबन्धकचित्तधर्माणामभिभवसाध्यसामग्र्या तव्ययत इति कृपाकाशस्य साध्यत्ववत्तस्यापि
प्रारब्धफलत्व कन्यत इति भाव । यदा जीवन्मुक्तिमुख स्वरूपमुत्पन्नेऽपि प्रारब्धफलान्त-
र्भूत सुगुणाद्विषयमुत्पन्नदित्यर्थ ।

न च सिद्ध न समीहित यननेमुत्पत्त्यमिति वाच्यम् । त्वजीवनस्यापि यननेमुत्पन्ने
सत्यसिद्धिप्रसङ्गादिति समाध्यातु यथा मदाटसासुताना स्वकीययन विनैव तत्रज्ञान
गार्कण्डेयपुराणे वर्णितमेव जीवन्मुक्तेरपि प्रारब्धवशादेव भविष्यति किं प्रयनेनेति
शङ्कते—

तर्हि कर्मव जीवन्मुक्तिं संपादयिष्यति मा भूत्पुरुषप्रयत्न इति
चेत् । कृपापिवाणिज्यादावपि समानः पर्यनुयोगः । कर्मणः स्वयमदृष्टरू-
पस्य दृष्टसाधनसंपत्तिमन्तरेण फलजननासमर्थत्वात्पेक्षितः कृप्यादौ
पुरुषप्रयत्न इति चेज्जीवन्मुक्तावपि समं समाधानम् ।

तर्ह्यिति । किं सर्वोऽपि यनो माऽरिपति तत्राभिभवसुद शरत्त्रिय एव जीवन्मुक्ति-
फलत्वं । अथै जीवन्मुक्तिः, दितायेऽर्धंरतीत्ययथापार । ऐतद्विदयार्थं यनमङ्गीकृत्य

इत्वं प्रकटपितुं जीवन्मुक्तिप्रकटास्त्रीयनमात्रमनर्ह्युत्तरतो भवतो देवानांप्रियताप-
त्तिरेव प्रयुतातिदृष्टिमिष्टतो मृष्टमपि नष्टमिति न्यायापातश्च । तस्माद्देव युक्तोऽयं
प्रारब्धयादभक्तस्य तव प्रयत्नसादे द्वेष इति तादर्थेण कृप्यादावपि दोषमात्ममाह-
कृपीति । पर्यनुयोगो दोष इत्यर्थः । दोषोद्धारं शङ्कते—कर्मण इति । अदृष्टं दृष्टपेश-
र्थेन फलदमदृष्ट्यादित्यादियुक्त्या कृप्यादौ दृष्टयानापेक्षत्याज दोष इति यदि यदासि तर्हि
किमपराहं तत्र जीवन्मुक्त्येव । वस्तुतस्तु—

चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैराहृप्रिया. परभृतः सरितोऽप्यनुष्यन् ।
रक्षा गुहाः किमजितोऽपि नोपसन्ना-
न्यारमाद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्भुक्ताचार्योक्तिः । तस्या अयमर्थः—चीराणि जीर्णरत्नखलपटानि ।
पथि लोकमार्गे । अहृप्रिया. पादपा वृक्षा इत्यर्थः । यतस्ते परभृतः परपोषका अतो
भिक्षां पक्षपर्णादि योगियोग्यमदनीयमिति यावत् । तेऽपि स्वत एव याच्नादिकं
मिनाऽपि न दिशन्ति किं नार्पयन्ति किम् । न हि वृक्षाणां पक्षपर्णादित्यागे परयाच्नाद्य-
पेक्षा तस्माद्भैक्षं वासश्च स्वायत्तलभ्यमेवेति भावः । पानीयशयनीययोस्तथात्वमाह—
सरित इत्यादिना । ननु वर्षाकालादौ पक्षपर्णादीनामप्यनुपलभ्ये कथं जीवनम् । यद्वा
तद्ग्रहणेऽपि स्वहस्तव्यापारादियत्नापेक्षाऽरत्येवेति कृप्यादितौल्यमेव तत्राऽऽह—किमजित
इति । यतोऽजितोऽत उपसन्नानपि नायति किम् । यो हि शरणागतं न रक्षति स तेन
द्वतमुकृतत्वाजित एव भवति, अयं परमेश्वरस्त्वजितो न केनापि पराजित इति सर्वत्र
प्रसिद्धकीर्ति कथं न शरणागतपरित्राण करोत्यपि तु करोत्येव । अयतीति वर्तमानप्रयोगे-
णापरोक्षतोक्त्याऽत्रानाश्वासो नैव कार्य इति ध्वनिः । एव सामग्र्यामप्यविवेकिनां
विषययत्न एव रोचत इत्यत आह—कवय इति । ननु याज्ञवल्क्यादयः कवयोऽपि
गोक्तामा एव ययमिति श्रुतेरिषयादियत्नशालिन कथमिति तत्राऽऽह—धनेति । न जन-
कादयो धनदुर्मदान्धा किंतु जिज्ञासत्र इति । तस्माद्भिवेकिना तत्रविदा शरीरनिर्गह-
मात्रविषयाद्यर्थमपि यत्न विहाय जीवन्मुक्त्येकसिद्धयर्थं शास्त्रीयप्रयत्नरता भाव्यामित्याशयेन
जीवन्मुक्तावपि त्वदुक्तदोषोद्धारसाम्यमेवेत्याह—जीवन्मुक्तावपीति ।

ननु कृप्यादावपि भूरिप्रयत्नेऽपि क्वचित्कलाभावादत्यप्रयत्नेऽपि क्वचिद्भूरिफलदर्शना-
दन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयत्नस्य निमित्तमात्रत्वमेव । मुख्यत्वं तु फलनिष्पत्तौ प्रारब्धस्यैवेति
न जीवन्मुक्तिदोषसाम्यं तत्रेति प्रकारान्तरेण दोषोद्धारमाशङ्क्याऽऽह—

सत्यपि पुरुषप्रयत्ने कृप्यादौ फलपर्यवसानं यत्र न दृश्यते तत्र प्रच-

लेन कर्मान्तरेण प्रतिबन्धः कल्पनीयः । तच्च प्रबलं कर्म स्वानुकूल-
वृष्ट्यभावादिरूपां दृष्टसामग्रीं संपाद्यैव प्रतिबध्नाति । स च प्रतिबन्धो
विरोधिना प्रबलतरेणोत्तमभकेन कारीरीत्यादिरूपेण कर्मणाऽपत्तीयते ।
तच्च कर्म स्वानुकूलां वृष्टिलक्षणां दृष्टसामग्रीं संपाद्यैव प्रतिबन्धमपनयति ।

सत्यधीति । फलपर्यवसानं फलपरिपाकं । प्राबल्यं प्रतिबन्धाधिकशक्तिमत्तम् ।
कर्मान्तरेण, प्रारब्धकर्मविशेषेणेत्यर्थः । प्रतिबन्धः, शक्तिनिरोधः । ननु मण्यादौ प्रतिबन्धे
मन्त्रादौ तदुत्तेजके च न काचिस्वकार्यजनने दृष्टसामग्रीपेक्षा दृष्टेयत्रापि प्रतिबन्धकत्वा-
द्यविशेषात्किमिति तदपेक्षेत्याशङ्क्य कर्मणः स्वयमदृष्टरूपस्येत्यादि त्वदुक्तमेव त्वया कथं
विस्मृतं तस्मृतौ च मण्यादेर्दृष्टरूपत्वात्कर्मणः स्वदृष्टरूपत्वाद्दृष्टान्तवैषम्यादत्र समपेक्षितैव दृष्ट-
सामग्रीत्याशयेनाऽऽह—तच्चेत्यादिना । स्वानुभूत्यं स्वकार्यसहकारिकारणत्वम् । काऽसौ
तत्र दृष्टसामग्री यया कृष्याद्युपयुक्तप्रयत्ने फलानुपत्तिरित्याशङ्क्य तामाह—वृष्ट्यभावा-
धीति । आदिग्रहणात्—

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्भूषका शलमा शुका ।

स्वचक्रं परचक्रं च पठेता ईतय स्मृता ॥

इत्यादिशास्त्रोक्तेरिति सन्नकातिवृष्ट्यादिपञ्चकं सगृह्यते । नन्वेव तत्रापि प्रारब्धकर्मैव प्रति-
बन्धकं चेमादिप्रसिद्धिरित्येत्यत आह—स चेति । प्रबलतरेणोति तरण्ययेन प्रतिबन्ध-
ककर्मतोऽपि तत्र शक्त्याधिक्यं द्योत्यते । विरोधिनेति । तमसस्तेजोऽद्वयसंकेनेत्यर्थः ।
ननुत्तेजकस्य मन्त्रादेर्मण्यादिवस्तुन प्रतिबन्धकस्य प्रतिबन्धनशक्तिरोधकत्वमेव दृष्टं न
मण्यादिष्वसकत्वमतो न निरोधिनेति विशेषणेन तदिष्टसिद्धिरित्याशङ्क्य विशिनाष्टि—
उत्तमभकेनेति । उत्तमभकत्व प्रतिबन्धकशक्तिरोधकत्वम् । न चैतानतेव विशेषणेनाल-
माऽस्तु प्रागुक्तविशेषणद्वयं निरोधिना प्रबलतरेणोति च तानतेन प्रतिबन्धापनयसिद्धेरिति
वाच्यम् । तत्रयोजनसमवात् । तथा हि—न हि मण्युत्तमभकमन्त्रादेर्दृष्ट्यभावकारिण्येष्टि
प्रतिबन्धकवर्माशुत्तमभकत्र दृष्टमनिरोधिनात्, तेजसस्तमोनिरोधिनेऽपि न खद्योततेज-
सोऽखिलान्तध्वंसकत्वं दृष्टं दुर्बलत्वादिति सप्रयोननमेवोक्तविशेषणद्वयम् । किं तदुक्तं
विशेषणं कर्मान्तरमिति तत्स्वरूपं निरूपयति—कारीयां दीति । ‘ शुष्यन्तस्थाप्याय-
नकाम कारीर्यां यजेत ’ इति विधिप्रसिद्धा कारीरीष्टिः । आदिनाऽतिवृष्टिरोधकश्रीगो-
वर्धनोद्धारकाराधनादिग्रहः । कर्मणा, कारीर्यादिजन्यपुण्यापूर्णेणेत्यर्थः । अपनीयते, दूरी-
क्रियते । यथा प्रतिबन्धकं कर्म दृष्टसामग्रीं पूर्वं संपाद्य ततः सस्योपात्तिशक्तिं प्रतिबन्धयति
तथैवोत्तमभकमपि कर्म दृष्टसामग्रीं पूर्वं संपादयानन्तरमेव सस्योपात्तिशक्तिरोधनमपनयतीत्य-
त्रापि तर्चात्प्रयमेनेत्याह—तच्चेत्यादिना ।

उत्तरणी—

किं बहूना प्रारब्धकर्मण्यत्यन्तमक्तेन भवता योगाग्यागरूपस्य पुष्टप-
प्रपत्तस्य धैर्यं मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यम् ।

किं बहूनेति । अयं ग्य — सर्वेषां जीवनां तान्प्रारब्ध कर्मणि त्रिविध स्वेच्छया
कदा परेच्छया कदात्मनिष्ठया कदा चैति । उक्तं हि धर्मज्ञानं विष्णुतिशये—‘इच्छाऽ-
निष्ठा परेष्ठा च प्रारब्ध त्रिविधं कृतम्’ इति । तत्र स्वेच्छाप्रारब्ध तु स्वप्रयत्नमत्तरेण
स्वर्गेण कदाशनापत्तक मत्पस्य प्रयत्नमोक्षेण एतेऽपि मरणं भवति च । किं बहूना परे-
च्छनिष्ठानामर्थेणैव तयोः स्वच्छानार्थं प्रयोगे परप्रयत्नोपेक्षा सत्यस्य यत्परमेष्ठ-
प्रयत्नोपेक्षा चेति पाके पादत्रिहिस्र्थं जीवन्मुक्त्यादिमत्पदनाशप्रयत्नमपि लैकियस्य
सार्थस्य किं पुनः परमपुण्यसार्थस्य शार्दूलस्य सत्येति । किंच मूर्खरिरेवानुभूति
प्रसासे सानुभूतिव्यग्यचतुर्थीप्याये प्रसारात्तरेण प्रारब्धचतुर्थीप्यन्त्युक्तं तथा—

जीवमुक्तो रतिर्निष्ठाभिधुनानदलक्षणान् ।

व्यरहारात्रमेर्षति प्रारब्धस्यानुसारत ॥

मुग्धं गप्रारब्धकर्मयोगधनुर्बिध ।

सीमे मप्यो मन्दमुत्तौ चेति तस्य विद्या मया ॥

तं मरेगे स पश्चादितुन्यो नाऽऽमानमिक्षो ।

आमनि प्रीतिरस्ताति भवदा मरतिस्तदा ॥

मप्यरेगे तु भोगानां प्राधाय स यदा कदा ।

श्रुत्वाऽऽरदाशमामान यदन्वीडति घालयत् ॥

मन्दवेगे तिररहस्य भोगा प्रायेण चित्तयन् ।

धियाऽऽमन द्रुदमुनः प्राप्नोति मिथुन यथा ॥

सुप्तवेगेऽतिनिर्विभो निर्विकल्पसमाधिभाक् ।

आमानन्दाशेष सन्नास्ते मुक्तयदद्वय ॥ इति ।

अत्रापि स्वेच्छादित्रैविष्यस्य प्रत्येक सभगादुत्तरं ला प्रयत्नशरणात् दुर्बरेव ।

स्वेच्छातीव तु यथा मस्यक्रीडातिरीक्षणात्तोये ।

सौभरिमुनेर्विलासो माघातु कन्यकाभिरनिशमभूत् ॥ १ ॥

तदपि परेच्छातीव चद्रे गुरशापत क्षयो वृद्धि ।

पक्षद्वये क्रमेण स्पष्ट भवतीति दृष्टमिदम् ॥ २ ॥

एवमनिच्छातीम माष्ट्ये नूलसमविरोहादि ।
 व्युत्थाने विज्ञात द्रु स्वादिप्रदमिह प्रथितम् ॥ ३ ॥
 स्वेच्छामध्य तु यथा ह्यजातशत्रो धृत स्पष्टम् ।
 राज्ये भोगान्भोक्तुर्यथायकाश्च चितिं स्मर्तुं ॥ ४ ॥
 अपि च परे ञामध्य शिखिब्वजे तत्रबोधतोऽप्यूर्ध्वम् ।
 राज्य चूढालेऽवशासुखादिप्रद दष्टम् ॥ ५ ॥
 तद्वदनिच्छामध्य भगीरथे दृष्टमन्यराज्यमपि ।
 स्वैरविमुक्तकरिण्या मालां दत्त्वाऽऽमशिरसि सति निहिते ॥ ६ ॥
 स्वेच्छामन्द दष्ट प्रारब्ध कनिहरिप्रभृते ।
 स्फुटयोगिनयकपङ्केत्यस्त्रे तेऽनुसधितामसुखा ॥ ७ ॥
 अस्ति परेच्छामन्द प्रारब्ध नारदेच्छया लोके ।
 आमसुखस्मृतिरूप ध्रुवस्य हरिदर्शनाज्जातम् ॥ ८ ॥
 तद्वदनिच्छामन्द प्रारब्ध वामदेवादे ।
 यद्रभेऽपि च तस्य प्रादुरभूत्तत्रविद्यादि ॥ ९ ॥
 स्वेच्छासुप्त दष्ट प्रारब्ध हृषभदेवस्य ।
 यत्तस्य निर्विकल्पकसमाधिनिम्नो न कुत्रापि ॥ १० ॥
 अपि च परेच्छासुप्त प्रारब्ध दष्टमस्ति विख्यात्रे ।
 कुम्भोद्भवशिष्यस्य प्रसिद्धमेतेह शास्त्रेऽपि ॥ ११ ॥
 किञ्चानिच्छासुप्त प्रारब्ध भवति जन्मत पृथ्व्या ।
 श्रुत्यादिसिद्धतत्त्वज्ञानाया देवतात्वेन ॥ १२ ॥

एव चोक्तमेदमिन्नस्य यावत्प्रारब्धस्य प्रयत्नापेक्षत्वाद्योगान्यासत्वरूपप्रयत्नसाफल्यं तदा
 वश्यकता च सर्वथा सिद्धेव । अत एवोक्तं योगत्रासिष्टे उत्पत्तिप्रकरणे शतौपर्यंकादशसर्गे
 धीराम प्रति श्रीवसिष्ठे —

स्वपौरुषेकसाध्येन स्वेप्सितत्यागरूपिणा ।
 मत्प्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गति ॥
 नूनं दैवमनादृत्य मूढसकल्पकल्पितम् ।
 पुरपार्थेन सन्नित्या नय चित्तमचिचताम् ॥ इति च ।

पुरपार्थोऽत्राद्वैताम्यतरूपो मेक्ष । तद्रूपा या सविचिरामचित्तिस्तया सततानुसधितयैव
 चित्तं तद्रूपलक्षितं द्वैतमचिचतामद्वैतता नयेत्यर्थः । अत्राऽऽवश्यं निरिदिपोरन्त्ये विदुषश्च
 देवानादापुर सर मन प्रशमनरूपपुरप्रयत्न एव समनुष्ठेयत्वेन समुपदिष्ट इति सर्वमनदा-

तम् । एतेषामुद्धारणानि सङ्गणत्पुक्तानि मदीयेऽद्वैतामृतमजरीनाम्नि निरुध्ये सन्धारणे ।
तद्यथा—

स्वेच्छतीत्रं यदि चेप्रारब्धं व्यरहरति सम. पशुभिः ।

जीनमुक्तोऽपि तदा गोकामो याज्ञनक्ष्य इव ॥ १ ॥

तथा हि श्रीमद्भगवत्पादोयेऽप्यासमाप्ये 'पश्वादिभिश्चाविशेषत्' इति स्पष्टमेव पश्वादि-
साम्यम् । गोकामश्च याज्ञनक्ष्यस्य वृहदारण्यकपञ्चमप्रपाठके सुन्दमेव—'नमो वयं ब्रह्मि-
ष्टाय पुर्मो गोकामा एव वयम्' इति ॥ १ ॥

यदि च परेच्छतीत्रं तच्चेद्दुरयं प्रयाति सोऽपि तदा ।

अन्येच्छया तथैव व्याप्रियते कश्यपो यथा दितित. ॥ २ ॥

तप्रारब्धम् । सोऽपि जीनमुक्तोऽपि तथैव व्याप्रियते पशुनदेव व्यरहरति । दितितः,
दितिहृतप्रदोपकाढरतीच्छयेत्यर्थ. ॥ २ ॥

यदि तदनिच्छतीत्रं तदाऽप्यसौ तद्वदेव सयतते ।

जयभिजयाम्या शाप दातु सनकादिरिव भगवान् ॥ ३ ॥

तप्रारब्धम् । असौ जीनमुक्तः । तद्वदेव सयतते, पशुनदेव सम्यगिष्टानिष्टप्राप्तिप-
रिहारयोर्वचनं करोति । भगवानिति विशेषणत्सन्कादे सदैव शुद्धसत्त्वगुणप्रधानत्वेन कदाऽपि
परापकारानिच्छत्येऽपि वैकुण्ठे रागद्वेषाद्यभावेन मुक्तरा तदभावेऽपि श्रीमदन्तर्यामिप्रैरतानि-
च्छतीत्रप्रारब्धबुद्ध्या शापप्रदानमिति मानः ॥ ३ ॥

स्वेच्छामय्य यदि चेप्रारब्धं बाल्यतदा रमते ।

भोगप्राधान्यात्तच्छिद्रेऽद्वैत वदन्यथा दत्त ॥ ४ ॥

तच्छिद्रे, भोगाभावाकाले । दत्त श्रीदत्तात्रेय । स तु भोगानां प्राधान्यं लोके प्रदर्शय-
न्मध्ये मध्ये भोगाभावाकाले कार्त्तरीर्यादिकं प्रति स्वगुणरूपपरमात्मत्वप्रकाशतोपेणाद्वैतात्मान
वदन्नास्तेति मार्कण्डेयपुराणोपाख्यानं प्रागेव विद्वत्सत्यासोष्टासे समुदाहृतम् ॥ ४ ॥

यदि च परेच्छामय्य तच्चेद्ब्रीडति तथैव सोऽपि तदा ।

राज्ञो रहूगणस्य तु शिनिर्कोद्वहने यथैव जडभरत ॥ ५ ॥

तत्, प्रारब्धम् । तथैव बाल्यदेव । सोऽपि जीनमुक्तोऽपि । जडभरतो हि रहूगणेन
राज्ञा शिनिर्कोद्वहने नियोजितं सर्गभूतमुह्यत्वेन प्राणिहननभिया मन्द गच्छस्तेन राज्ञाऽऽक्षि-
प्तस्त प्रत्यद्वैततत्त्वमपि भोगानसान उपाचेत्यारयात् श्रीमद्भगवते पञ्चमस्कन्धे । तथा च
तद्वचस्तत्रैव—

स्थौल्यं कार्द्वं व्याधय आधयश्च क्षुत्तृभय कलिरिच्छा जरा च ।

निद्रा गतिर्मन्युरहमद शुचो देहेन जानस्य हि मे न सन्ति ॥ रत्ति ।

देहेन सह तादात्म्याभिमानेन जातस्याज्ञस्यैते धर्मा सन्ति मम तु ज्ञत्वेनाद्वैतत्वात्ते न सन्तीति भावः ॥ ५ ॥

यदि तदनिर्ग्राम्य तदाऽप्यसौ विट्सति स्फुटं तद्वत् ।

स्वस्वाधिकारकर्माणि भगवान्सूर्यादिरिव लोके ॥ ६ ॥

तत्प्रारब्धम् । असौ जीवन्मुक्तः । तद्वत्, बालवत् । भगवतः सूर्यादेर्हि जीवन्मुक्तत्वेन निरतिशयाद्वैतानन्दतृप्तत्वात् स्वस्वाधिकारभोगानि स्फुटत्वेऽप्यन्तर्त्यामिप्रेरिततादृक्प्रारब्धवशात्तत्प्रधान्येऽपि ताद्विरामकाले याज्ञनल्क्यादिकं प्रत्यद्वैतात्मानं वदन्बालवदेव लीलया विट्सतीत्याशयः ॥ ६ ॥

स्वेच्छामन्दं यदि चेत्प्रारब्धं तर्हि भोगमपहाय ।

मिथुनमिव द्वन्द्वसुखी सप्रज्ञातस्थितो बलिवत् ॥ ७ ॥

मिथुनमिव, दम्पतीव । सप्रज्ञातस्थितः, सविवल्पनामकाहब्रह्मास्मीतिवृत्त्यामवशब्दानुविद्धसप्रज्ञातसमाधिस्थ इत्यर्थः । बलिवदिति । बलिर्हि बहुकालं भोगान्मुक्त्वा कदाचिज्जातैरगम्यस्तत्त्वज्ञानसंपाद्य समार्थं कुर्वन्नासेति बृहद्वासिष्ठोपशमप्रकरणे समुपाख्यायते । तथा च तत्रैव सतीतिशतितमे सर्गे तदुक्तिः —

न द्वेषोऽस्ति न रागोऽस्ति न मनो नास्य वृत्तयः ।

चिमात्रस्यातिशुद्धस्य विकल्पवचना कुत ॥

दृश्यदर्शननिर्मुक्तकेनलामलरूपवान् ।

नियोदितो निराभासो द्रष्टाऽस्मि परमेश्वरः ॥ इति ।

अत्र प्रथमश्लोके भोगहानं द्वितीये तु तत्त्वानुसंधानमिति भावः ॥ ७ ॥

यदि च परेच्छामन्दं तदाऽप्यसौ तद्वदेव मुखमेति ।

श्रीरिष्णोरिच्छातः प्रहाद इवाविकल्पमात्रम् ॥ ८ ॥

असौ जीवन्मुक्तः । तद्वदेव मिथुनश्चेत् । अत्रिकल्पमात्रम्, निर्विकल्पकमात्रे परम् । प्रहादस्तु भगवदिदमेव लब्धविवेकसन्तसमाधिनिष्ठावर्तमानेषु युपायानां बृहद्वासिष्ठोपशमप्रकरणे एव । तत्र च सप्रज्ञातस्थित्या तदुक्तिर्यथा—

चेत्यर्थवितचिन्नात्रमहमेवोऽनभामकः ।

समाहाभ्यन्तरव्यापी निष्कलामलसमयः ॥ ८ ॥ इति ।

यदि तदनिच्छामन्दं तदाऽपि सुप्तमेवसौ तथैव परम् ।

सिद्धाभिर्गीततत्त्वध्रम्योत्तरमेव जनक इव ॥ ९ ॥

तत्प्रारब्धम् । असौ जीवन्मुक्तः । तथैव मिथुनश्चेत् । एवमुपायानां बृहद्वासिष्ठोपशमप्रकरणे एव—कदाचिदुपशमं गतं जननेनानिच्छताऽपि केषांचिदज्ञानशामिनां

स्वभावेनैवाऽऽमतत्त्वं परस्परं जल्पता सिद्धानां शब्दं श्रुत्वा निचारोऽज्ञातोऽभूदिति ।
तत्रेदं तद्वान्य सन्निवृत्त्यसमाप्यनस्यासूत्रकम्—

अरञ्जुरेन बद्धोऽहमयं कोऽरिं कलङ्कितम् ।

पतितोऽस्म्युपरिस्थोऽपि हा मनाऽऽमन्हता स्थिति ॥ इति ।

अरञ्जुरेवेति । अयं भावः—या जीवन्मथकृदनिवारञ्जुः सा तु नास्त्येव मयि विचारे-
णेति पुरा व्यर्थमेव बद्धोऽभवामित्यद्वैतामनि वस्तुतो बन्धाभावस्तथाऽयं नित्यापरोक्षस्वप्न-
काशं कं कलङ्कितोऽस्मि न कोऽपि ससारकलङ्कवानस्मीति च पुनस्तदभावस्तथा पतित
इत्युपरि सर्गोपरि स्वे महिनि स्थितोऽपि व्यर्थमेव मोहमहोदयौ पतित इत्यपि भूयस्तद-
भावसूचनपूर्वकमद्वैततत्त्वानुसंधानेन हा, इति खेदे ममाऽऽमममानसं त्वया व्यर्थमेव पूर्वं
स्वरूपस्थितिर्हेति सप्रज्ञातसमाधिचोत्तनमिति ॥ ९ ॥

स्वेच्छामुक्तं यदि चेत्प्रारब्धं तर्ह्यसौ विगतविघ्नम् ।

कैवल्यं प्राप्तं ज्ञासप्रज्ञाते स्थितं सुखं शुक्लवत् ॥ १० ॥

असौ जीवमुक्तः । असप्रज्ञाते निर्निवृत्त्यसमाधौ । शुक्लवदिति । शुको हि स्वेच्छयैव
जनकतश्छिन्नसशयो मेरुशिखरे बहुकालं निर्निवृत्त्यसमाधिस्योऽभूदित्युपाख्यातं योगवासिष्ठ
एव । तद्यथा—

अनुशिष्टं स इत्येव जनकेन महामना ।

निशाम्य शुक्लसूष्णीं स्वच्छे परमस्तुनि ॥

वीतशोकभयापासो निरीहरिच्छन्नसशयः ।

जगाम शिखरमेरो समाध्यर्थमनिन्दितम् ॥

तत्र वर्षसहस्राणि निर्निवृत्त्यसमाधिना ।

दश स्थित्वा शरामासावामन्यस्नेहदीपवत् ॥ इति ॥ १० ॥

यदि च परेच्छामुक्तं तदाऽप्यसौ तद्वदेव सुखरूपः ।

श्रीरघुवीर श्रीमद्वसिष्ठकृतशक्तिपाततो यद्वत् ॥ ११ ॥

असौ जीवमुक्तः । तद्वदेव लब्धवैरल्पनदेव । उपाख्यातमेतद्बुद्ध्वाऽसिष्टे निर्वाणप्रक-
रणे पूर्णार्थस्य चरममर्गे । तथा हि श्रीमद्वसिष्ठप्रसादाच्छीरामे निर्निवृत्त्यसमाधिस्थे सति
श्रीवसिष्ठ प्रति तद्व्युत्थापनं स्वकार्यार्थं देवकार्यार्थं च प्रार्थयन्श्रीनिश्चामित्र उवाच—

हे वसिष्ठ महाभाग ब्रह्मपुत्र महानमि ।

मुख्यं शक्तिपातेन तक्षणादेव दर्शितम् ॥

दर्शनासर्गनाच्छ्रान्द्रान्द्रपया शिष्यदेहेके ।

जनयेय समायेत शोभनं स हि देशिकः ॥ इति ।

अत्र स्पष्टमेव श्रीवसिष्ठेच्छावशाच्छ्रीरामस्य निर्विकल्पसमाध्यवति ॥ ११ ॥

यदि तदनिच्छासुप्त तदाऽपि सुखरूप एव स प्राप्नत् ।

सुतलालसा समाधिं कर्तुमनुक्ताऽपि देवहूतिरिव ॥ १२ ॥

स, जीवन्मुक्त । प्राप्नत्, लब्धकैवल्यमत् । सुतलालसेति । तदुक्त श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे—

वन प्रव्रजिते पत्यानपत्यधिरहातुरा ।

ज्ञाततत्त्वाऽप्यभून्मृष्टे वत्से गोरिव वत्सला ॥

पत्न्यौ कर्दमनामकमुनौ । तत्राप्यपत्यविरहातुरा । स्वस्यास्तत्तन्मुपादिश्य श्रीमत्कपिलाचार्ये स्वपुत्रेऽप्यरण्य गते तद्वियोगव्याकुलेत्यर्थ । एतेन सुतलालसेति विशेषणमूलमुक्तम् । यत सुतलालसाऽत एव समाधिं कर्तुमनुक्ताऽनुकण्ठितेत्यर्थ । तदपि तत्रैवोक्तमग्रे—

तमेव ध्यायती नित्यमपत्य कपिल हरिम् ।

बभूवाचिरतो वत्सनि स्पृहा तादृशे गृहे ॥

एतेन समाध्यर्थमनुकण्ठ ध्वनिता । तथाऽप्यनिच्छासुप्तप्रारब्धोदमाद्यथा निर्विकल्पसमाधिं देवहूति प्राप्तवती तद्वदिति योजना । एतदपि तत्रैवोक्तमग्रे—

नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा ।

न सस्मार तदाऽऽत्मान स्वप्ने दृष्टमिवोत्थित ॥

तदेह परत पोष्योऽप्यङ्गश स्वाप्यसभवात् ।

बभौ मलैरवच्छिन्न सधूम इव पावक ॥

स्वाङ्ग तपोयोगमय मुक्तकेश गताम्बरम् ।

दैवगुप्त न बुबुधे वासुदेवप्रतिष्ठधी ॥ इति ॥ १२ ॥

अथाज्ञप्रारब्धभेदा —

अज्ञ स्वेच्छातीत्रे प्रारब्धे पशुरियाऽऽचरति सफलम् ।

नहुपो यथा मुर्नानापि शिविकोद्बहने नियोजितान् ॥

स्पष्टमिदं महाभारतादौ ॥ १३ ॥

सति च परेच्छातीत्रे तत्रासौ व्यवहरति तथैव परम् ।

वसुदेव स्वापत्य कस्तायादायथा हत्तुम् ॥ १४ ॥

असावज्ञानी । तथैव पशुवदेव । अवशिष्ट तु स्पष्टमेव ॥ १४ ॥

तत्रानिच्छातंत्रे सोऽपि तथैवोद्यतो भवति चरिते ।

भरतो यथा मुमुक्षुर्भृगुशावायं समासक्त ॥ १५ ॥

तत्र तस्मिन्प्रारब्धे । सोऽप्यज्ञोऽपि । तथैव पशुपदेव । चरिते, आचरिते । भरतो मुमुक्षु-
भृंगशापार्थं समासक्त इति प्रसिद्धमेव ध्रुमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे । तस्य तदासक्तेराकस्मिक-
त्वेनानिच्छातीव्रत्वमित्याशय ॥ १५ ॥

स्वेच्छामध्ये क्रीडति शिशुनत्तर वदन्परोक्षतया ।

अज्ञो भोगासक्तो बालाकिनदेव बोधात्प्राक् ॥ १६ ॥

बालाकिनामा मुनिर्वोधामोरेऽपि तत्त्वविन्मय सन्नजातशत्रु तरणज्ञामपि तथालेनाप्र-
सिद्ध तत्त्व बोधयितुं प्रतिष्ठादिभोगासक्त्या गत्वा विचित्रस्य ब्रह्मणेनाभिमतं वरतूनाचेति
वृहदारण्यके चतुर्थे (द्वितीय) प्रपाठके पठ्यते दृष्टनालाकिरित्यादिना—' दृष्टवान्नाविर्हानु-
चानो गार्ग्य आस स होवात्वाजातशत्रु काश्य ब्रह्म ते ब्रह्मणि ' इत्युपक्रम्य 'स होवाच
गार्ग्यो य एनासानादित्ये पुरुष एतेमहाह ब्रह्मोपासे ' इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिभिः । अत्र दृष्टपदेना-
ज्ञत्व भोगासक्तिश्च द्योतिता ॥ १६ ॥

तत्र परेच्छामध्ये रमतेऽसौ तद्ददेन कार्यरत ।

जनको यथा सुलभया पृष्टो योगेन हृदि गतया ॥ १७ ॥

तत्र तस्मिन्प्रारब्धे । असावज्ञ । तद्ददेन शिशुनदेव । कार्यरतो भोगासक्त । जनक
इति । धर्मव्यजनाग्नौ जनकस्य ब्रह्मनिष्ठत्वकीर्तिं श्रुत्वा सुलभानाग्नीं काचिद्ब्रह्मवादिनी
कौमारादेव त्रिदण्डसन्त्यास कृत्वा भैक्षभोजन मोक्षशास्त्रश्रयणमेकांत आश्रम्यान् च तुर्यती
जनककीर्तिर्नास्तया न वेतिप्रत्ययार्थं स्वीयं पूर्णं रूपं मिहाय योगमहिम्नाऽतिमुकुमारमनु-
पम रूपं श्रुत्वा जनकपुरीं भैक्षमिरेण प्रविश्य जनकगृहं गत्वा तेन कृतातिथ्या भोजनोत्तर
तत्सदसि स्थिता त राजान मनसा तन्नेत्रद्वारेण योगमहिम्ना प्रविश्यापृच्छत् । सोऽपि ता
स्वशरीर एव सूक्ष्मरूपेण प्रनदतीति मोक्षधर्मेत्पारयातम् । तत्र जनकोक्तिर्विधा—

यथ मे दक्षिण बाहु चन्दनेन समुक्षयेत् ।

सस्य वाऽस्यापि यस्तक्षेसमायेतावुभौ मम ॥

सुखी सोऽहमवाप्तार्थं समलोटाऽमकाञ्चन ।

मुक्तसङ्ग स्थितो राज्येऽमिशिष्टोऽन्वैद्धिदष्टिभिः ॥ इति ।

अनेन ब्रह्मवादिन्य स्पष्टमेव । तत —

इदं मे स्यादिदं नेति द्वन्द्वैर्मुक्तस्य भैथिल ।

याऽसि कस्य पुत्रो वेति वचने किं प्रयोजनम् ॥

तदयुक्तस्य ते मोक्षे योऽभिमानो नराधिप ।

मुद्बद्धि स निरार्थस्तेऽनिरक्तस्येव भेषजम् ॥

तस्य ते मुक्तमहस्य पाशानाक्रम्य निष्ठित ।

छत्रादिषु निगणेषु पुन सङ्गं कथं वद ॥

स गार्हस्थ्य्याच्युतश्च त्वं मोक्षं वाऽनाप्य दुर्विदम् ।
उमयोरन्तराले व वर्तसे मोक्षवार्तिके ॥

इत्यादिसुलभोक्त्याऽस्य जनकस्याङ्गत्वं राज्यकर्तृत्वोक्त्या भोगासक्तत्वं च स्फुटमेवेति भावः ॥ १७ ॥

सति चानिच्छामध्ये विहरति स प्राग्ब्रह्म भोगपरः ।
आत्मज्ञमन्यः सन्विरोचनोऽवददिवोऽऽत्मानम् ॥ १८ ॥

सः, अज्ञानी । प्राग्ब्रह्म, ब्रह्मदेव । तथा हि छान्दोग्येऽष्टमप्रपाठके समान्नायते—
इन्द्रविरोचनौ प्रजापतेरुपदेशाद्देहमेवाऽऽत्मत्वेन मन्यमानाविति पूर्वमुपक्रम्य 'स ह शान्त-
हृदय एव विरोचनोऽसुराङ्गाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचाऽऽमैवेह मह्य्य आत्मा परि-
चर्ये आत्मानमेवेह मह्यन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति' इति । आत्मा
देहः । मह्य्यः पूज्यः । मह पूजायामिति धातोः । महयन्पूजयन् । अत्रानिच्छामध्यत्वं तु
तत्प्रश्नं विनैव वदनस्याऽऽकस्मिन्कृत्वादिति भावः । अज्ञावार्तिकं तु स्पष्टमेव ॥ १८ ॥

स्वेच्छामन्दे तिष्ठति भोगानन्यान्विहाय मिथुनमिव ।
द्वंद्वसुखासक्तमनाः कदर्युमिक्षुर्यथाऽनुभवतः प्राक् ॥ १९ ॥

कदर्युमिक्षुरिति । कदर्युः पूर्वाश्रमे घनलुब्धः सन्यो मिक्षुः सन्यासी जातः स यथा
भोगत्यागपूर्वकमज्ञत्वेऽपि मुमुक्षुत्वेन विवेकबलायां परोक्षात्मानुसंधानेन मिथुनमिव दम्पती इव
द्वंद्वसुखी तद्बदिलर्यः । तदुक्तं श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे सन्यासावस्थायां मूढैः पीडितो,
द्विज उवाच—

नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवताऽऽत्मा ग्रहधर्मकालाः ।
मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्र परिवर्तयेद्यत् ॥

इत्युपक्रम्य—

एतां स आस्थाय परामनिष्ठानप्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ।
अहं तरिष्यामि दुरन्तपार तमो मुकुन्दाङ्घ्रिनिपेवपैव ॥

इत्यन्तेन । तत्र नायं जनो मे सुखेत्वादिना सर्वोदासीनतापूर्वकं परोक्षतयाऽऽत्मानुसं-
धानं तथाऽहं तरिष्यामीत्यज्ञत्वं च ध्वनितमित्याशयः ॥ १९ ॥

सति तु परेच्छामन्दे तथैव तिष्ठत्यसौ सुखासक्तः ।
तत्त्वज्ञानात्पूर्वं वरणमुतो भृगुरिवेच्छया स्वगुरोः ॥ २० ॥

तथैव मिथुनवदेव । असावज्ञः । तत्चेति । तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवहृद्यामान्नायते—
'भृगुर्वै वारणिः । वरणं पितरमुपसत्तार । अर्धीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्युपक्रम्य त प्रति
वरणवाक्यम्—'तपसा ब्रह्म, विजिज्ञासस्य ! इत्युक्त्या 'स तपोऽतप्यत' इत्यादि ।

सत्र 'मनसधेन्द्रियाणां च एकाग्र्यं परमं तपः' इतिस्मृतेरन्नादिकोशानां ब्रह्मलं
निचारेणानुसंदधन्भृगुर्ज्ञानात्प्राप्यथा संप्रज्ञातसमाधिभाक्त्वेन द्वंद्वसुरवी बभूव तद्वदि-
त्यर्थः ॥ २० ॥

तत्रानिच्छामन्दे सोऽपि मुखी तिष्ठति स्फुटं प्राग्बत् ।
आकास्मिकनिर्वेदाज्ज्ञानात्प्राक्पिङ्गला यद्वत् ॥ २१ ॥

तत्र तस्मिन्प्रारब्धे । सोऽप्यज्ञोऽपि । प्राग्गन्मिथुनवत् । उक्तं हेक्कादशस्कन्ध एव—
मिथिलायां काचिद्देश्या कस्मिंश्चिद्विसे जारमलभमानाऽकस्मान्निर्विण्णा । पिङ्गलोवाच—
अहो मे मोहवितर्ति पश्यतेत्यादिना निर्वेदमुक्त्वा—
सुहृद्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ।

तं विक्रीयाऽऽमनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ।

इति त्वंपदार्थापरोक्षत्वेऽपि 'त्यक्त्वा दुरासाः शरणं ब्रजामि तमधीश्वरम्' इत्यन्ते
तत्पदार्थापरोक्ष्याद्यद्भोगत्यागेनाऽऽमानुसंधानं स त्वज्ञत्वेऽपि संप्रज्ञातसमाधिरेव । तस्याऽऽ-
कास्मिकत्वादनिच्छामन्दप्रारब्धत्वमिति भावः ॥ २१ ॥

स्वेच्छासुप्ते लब्धे प्रारब्धे निर्विकल्पमुत्पन्नः ।

योगाद्विदेहवत्स्याज्जाजलिरिव तत्त्वलब्धेः प्राक् ॥ २२

जाजलिरिवेति । मोक्षधर्मेपूपाख्यायते । जाजलिनामा कश्चिद्विप्रो महत्तपश्चकारेत्युपक्रम्य
तत्तपो वर्णयन्भीष्मो युधिष्ठिरं प्रति—

ततः कदाचित्स मुनिर्धर्षास्वाकाशमास्थितः ।

अन्तरिक्षाञ्जलं मूर्त्नां प्रलयगृह्णन्मुहुर्मुहुः ॥

अथ तस्य जटाः क्लिन्ना बभूवुर्प्रथिताः प्रभो ।

अरण्यगमनान्नित्यं मलिनोऽमलसंयुतः ॥

टीका—अमलसंयुतः, निष्पापः ।

स कदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः ।

तस्यौ काष्ठवदव्यग्रो न चचाल च कर्हिचित् ॥

तस्य स्म स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत ।

कलिङ्गशकुनौ राजनीडं शिरसि चक्रतुः ॥

स तौ दयावान्ब्रह्मर्षिरुपप्रैक्षत दम्पती ।

टीका—उपप्रैक्षत, उपेक्षांचक्रे न वारितवानित्यर्थः ।

कुर्वाणौ नीडकं तत्र जट्टसु तृणतन्तुभिः ।

यदा न स चलयेन स्थाणुभूतो महातपाः ॥

ततस्तौ सुखविश्वस्तौ सुख तत्रोपतुस्तदा ।
 अतीतास्वथर्मासु शरत्काल उपस्थिते ॥
 प्राजापत्येन विधिना विश्वासात्काममोहितौ ।
 तत्रापातपता राजञ्शिरस्पण्डानि खेचरौ ॥
 तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्र शसितव्रत ।
 बुद्ध्वा च स महातेजा न चचाल च जाजलि ॥
 धर्मे कृतमना नित्य नाधर्मं स त्वरोचयत् ।
 अहन्यहनि चाऽऽप्राप्य ततस्तौ तस्य मूर्धनि ॥
 आश्वासितौ निवसत सप्रहृष्टौ तदा निभो ।
 अण्डेभ्यस्तथ पुष्टेभ्य प्राजायन्त शकुन्तका ॥
 व्यवर्धयन्त तत्रैव न चाकम्पत जाजलि ।
 स रक्षमाणस्त्वण्डानि कुलिङ्गाना धृतव्रत ॥
 तथैव तस्यौ धर्मात्मा निर्निचेष्ट समाहित ।
 ततास्तु कालसमये बभूवुस्तेऽप पक्षिण ॥

टीका—कालसमये कालमर्यादाया सत्या ते शकुन्तका पक्षिणः पक्षवन्तो बभूवुः ।

बुधुधे तास्तु स मुनिर्जातपक्षान्कलिङ्गकान् ।
 तत कदाचित्तास्तत्र पश्यन्पक्षीन्यतव्रत ॥

टीका—पक्षीन्, आर्यो भवर्षीय ।

बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमता वर ।
 तथा तानपि सबृहन्द्दृष्ट्वा तावान्मुता मुदम् ॥
 शकुनी निर्भयौ तत्र ऊपतुश्चाऽऽमत्रै सह ।
 जातपक्षाश्च सोऽपस्यदुड्डीनान्पुनरागतान् ॥
 साय साय द्विजान्विप्रो न चाकम्पत जाजलि ।

टीका—द्विजान्, शकुन्तान् ।

तथा ते दिनस चापि गत्वा साय पुनर्नृप ।
 उपानर्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तका ॥
 कदाचिद्विरसान्पञ्च समुत्पत्य विहगमा ।
 पष्टेऽहनि समाजमुर्न चाकम्पत जाजलि ॥
 क्रमेण च पुन सर्वं दिनसान्पुनहन्यथ ।
 नोपावर्तन्त शकुना जातप्राणा स्म ते यदा ॥

कदाचिन्मासमात्रेण समुपत्य विहगमा ।
 नैराग उस्ततो राजप्रातिष्ठत स जाजलि ॥
 ततस्तेषु प्रलीनेषु जाजलिर्जातिविस्मय ।

टीका—प्रलीनेषु प्रडीनेषु ।

सिद्धोऽस्मीति मतिं चक्रे ततस्त मान आनिशत् ॥

टीका—मानो गर्व ।

स तथा निर्गतान्दृष्ट्वा श्रुन्तान्नियतव्रत ।
 सभावितात्मा सभाव्यो भृश प्रीतमनाऽ*भनत् ॥
 स नया समुपस्पृश्य तर्पयित्वा हुताशनम् ।
 उदयन्तमथाऽऽदित्यमुपातिष्ठन्महातपा ॥
 सभाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्जपता वर ।
 आस्कोटयत्तथाऽऽज्ञाशे धर्म प्राप्तो मयेति वै ॥

टीका—सभाव्य, वर्धयित्वा । आस्कोटयत्, बाहुशब्दमकरोत् ॥

अथान्तरिक्षे वागासीत्ता च शुश्राव जाजलि ॥
 धर्मेण न समस्व व तुलाधारस्य जाजले ।
 वाराणस्या महाप्राज्ञस्तुलाधार प्रतिष्ठित ॥
 सोऽप्येव नार्हते वक्तु यथा त्व भापसे द्विज । इति ।

अत्र निर्विचेष्ट समाहित इयुक्तेरसप्रज्ञातसमाधिस्यत्व किं(क)चिकालमगम्यते तेन
 सुतप्रारब्धत्वम् । कस्यचिदुपदेश विनेन तथाऽऽकस्मिन्नोद्योग विना च शनेस्तपसे स्वयमे-
 वोद्युक्तत्वात्स्वेच्छात्वम् । अज्ञत्व तु स्पष्टमेवेति भाव ॥ २२ ॥

सति च परेच्छामुक्ते तदाऽप्यसौ प्राग्पदेन सुखमग्न ।
 अनुभूते पूर्वं गुरुरचनाच्छा तो भगीरथोऽत्र यथा ॥ २३ ॥

असावज्ञ प्राग्पदेव विदेहवदेव । अनुभूतेरिति । उक्त हि बृहद्योग्यासिष्ठे निर्वाण-
 प्रररणपूर्वार्धे त्रितलसज्ञरु मुनिं निर्विण्णो मुमुक्षुर्भगीरथ उवाच—

शरीरेऽस्मिंश्चिरात्सुदो गिरौ तरुरिय स्वके ।
 अहभागो महाभाग वद मे त्यज्यते कथम् ॥

त्रितल उवाच—पौरुषेण प्रयनेन त्यक्त्वा भोगौघभारनाम् ।

गत्वा विरुसिता सत्तामहकारो विलीयते ॥

इति सचित्त्य चित्तस्य सहन्य जनमारणम् ।
 तदेव हिमनृत्यं जगाम तपसे पुन ॥
 सर्वतश्चित्तमाकृत्य निर्वेद रसगर्भिणी ।
 सूत्रादेहेन सोद्विग्ना तेषऽतिकठिन तप ॥
 नि सकल्या निराहारा निस्तरङ्गमनोमयी ।
 अथ वर्षसहस्रान्ते सा प्राप परमा दशाम् ॥
 बभूव निर्मग सूची तपसा क्षीणकिल्बिषा ।
 जाता विदितनेद्या सा स्वयमेव तथा धिया ॥
 ततो वर्षसहस्राणि नि सकल्पतया तथा ।
 तस्मै निखिलसत्तारहेयता हृदि कुर्वती ॥

इत्यादिश्रीरसिष्टेन श्रीराम प्रति । अत्र कर्कश्या स्वप्राक्तनदेहागतिपूर्वकक्षुद्रित्वत्यर्थमेव पुनरपि तप कृतमिति स्वादुमासेत्यादिसूचीदेहेन सोद्विग्नेयन्तेन ज्ञायते । तेन कठिनतर तप करण एव तदिच्छा । तदेवोक्त—नि सकल्पेति । नि सकल्या निरक्तेच्छेतरसकल्पशून्या । निराहारा त्यक्तमर्षाशना । तप इति । 'तपो नानशनात्पर यद्धि पर तपस्तदुद्ध(र्ध)म् तदुराधर्षं तस्मात्तपति रमते' इति तत्तिरीयशाखाया नारायणोपनिषत्सङ्गकान्तिमप्रभृश्रुतेस्तादृशानशनात्परमतप प्रभागा स्वयमनिच्छन्त्यपि निस्तरङ्गमनोमयी निस्तरङ्ग निर्विकल्पसमधिस्थत्वेन सुप्तिवत्सर्वस्तिरहित यमनस्तमयी तप्रचुरा भूत्वा । अथ तादृशासप्रज्ञातसमाधेरीश्वरेच्छयेन लाभोत्तर परमा दशा प्रापेति योऽयम् । तत्र हेतु—बभूवेति । दशामेव विनृणोति—जातेति । स्वयमेव । अनिच्छाप्रारब्धरूपेश्वरेच्छयेत्यर्थ । तथा धिया सा विदितनेद्या जातेत्यन्वय । तथेति सर्वनाम्ना या नि सकल्पमनोमयीत्यनेनोक्ताऽसप्रज्ञातसमाधिरूपा धीस्तत्परामर्श । तस्मादुक्ततत्त्वोदयापुरा वर्षसहस्रात् वर्कत्वा प्रारब्धमज्ञत्वेऽप्यनिच्छासुप्तमिति तापर्यम् ॥ २४ ॥

एतेन तत्त्वज्ञान विना निर्विकल्पसमधिर्नैव भवतीति केचित्ते परस्ता । उक्त हि चित्रदीपे मूढकारेण—

वैराग्योपरती पूर्णं बोधस्तु प्रतिबध्यते ।

यस्य तस्य न मोक्षोऽस्ति पुण्यलोकस्तपोनद्यात् ॥

इति ज्ञान विनाऽप्युपरते पूर्णमुक्त्वाऽप्रे तद्व्यख्यातु 'सुप्तिरद्विस्मृति सीमा भवेदुपरमस्य हि' इति सुप्तिताम्येन निर्विकल्पात्सप्रज्ञातसमाधिमेवोपरतिर्लभनेन वदद्भिस्तदमेव विनाऽपि तत्त्वज्ञान निर्भयानमभिनिदिशति । एव च कभेदभिन्नस्य प्ररब्धत्वावच्छिन्नज्ञानप्रारब्धस्य स्वश्वरेश्वरान्यनमयन पेश्वत्वाद्योग्य सादिरूपशास्त्रीयप्रयत्नसाफल्य

तदावश्यकता च सर्वथा सिद्धेव । अत एव श्रीमद्रूढासिष्ठ उत्पत्तिप्रकरण एकादशोत्तरशत-
तमसर्गे भगवानाह वसिष्ठ श्रीराम प्रति—

स्वपौरुषैकसाध्येन स्तोषितस्यागरूपिणा ।

मन प्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गति ॥

नून दैन्यनादत्य मूढसकल्पकल्पितम् ।

पुरपार्थेन सविद्या नय चित्तमचित्तात् ॥ इति च ।

अत्र पुरुषार्थस्वद्वैतात्मलाक्षणो मोक्ष । सचित्तरपरोक्षज्ञान तथा चित्त तेनोक्तपुरुषार्थेन सहाचित्ता नय निर्विकल्पता प्रापयेत्यर्थ । अत्र प्रथमश्लोके निविदिपोक्षरमे तु विदु-
पोऽपि दैवानादरपुर सर मन प्रशमनरूपप्रयनानुष्ठानोपदेश इति भाव । नचभिभ्रस्ता-
ध्याया जीनन्मुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्धफल एवान्तर्भावदिति मूले तथा 'सुप्तवे-
गेऽतिनिर्विघ्नो निर्विकल्पसमाधिमाक्' इत्याद्युदाहृतानुभूतिप्रकाशवाक्ये च निर्विकल्पसमाधे
प्रारब्धफलव वदाद्धि श्रीमद्विद्यारण्यगुरुभिस्तन्सास्यासुपुष्यादेरपि प्रारब्धफलव प्रापितम् ।
तच्च श्रुतिपूर्वाचार्योक्तिरिदम् । तथा हि श्रुतयस्तावत्—' सुपुप्तिकाले
सकले विलीने तमोभिभूत सुखरूपमेति ' । ' अनन्वागत पुण्येनानन्वागत पापेन
तीर्णो हि तदा सर्वोऽशोकान्ददयस्य भवति ' । ' न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यत्प-
श्येत् ' इत्याद्या सुपुप्ते प्रारब्धकर्मफलाभासत्वं तस्यामनस्थाया सर्वलपपुष्पपापतत्फलभाव-
द्वैताभावप्रतिपादनै कथयन्ति । तथा पूर्वाचार्योक्तयोऽपि—' यत्र सुप्तो न कचन काम काम-
यते न कचन स्वप्न पश्यति सुपुप्तस्थान एकीभूत ' इति माण्डूक्यश्रुतौ श्रीमद्भगवत्पादीय
भाष्यम्—यत्र यस्मिन्स्थाने फाले वा सुप्तो न कचन त्वन पश्यति न कचन काम काम-
यते, न हि सुपुप्ते पूर्वयोरिवान्यथाग्रहणलक्षण स्वप्नदर्शन कामो वा कश्चन विद्यते । तदेतमु-
पुप्त स्थानमस्येति सुपुप्तस्थान स्थानद्वयप्रविभक्त मन स्पन्दित द्वैतजात तच्च यथारूपाप-
रिस्वागेनाविवेकापन्न नैशतमोग्रास्तमिवाह सप्रपञ्चमेकीभूत इत्युच्यत इति । ' अथ यदा
सुपुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद ' इति वृहदारण्यकचतुर्थाध्यायप्रथमनाहणेकोनविंश-
तिकाण्डिकाश्रुतौ—

कर्मोत्थत्वाप्रमानादेस्तद्वयेऽक्षययत्नत ।

पृथीय कर्मणि न्याय्या द्वयामावविवक्षया ॥

इति श्रीमसुरेश्वराचार्यवार्तिकम् । पृथी, वरयेति श्रुतिगतपृथी विभक्ति । तथा पत्र-
पादिकायामहकार प्रहृत्य ' यस्यभेदा कूटस्थचैतयोऽनिदमरा आमधतुरपि मिथ्यैव भोक्तेति
प्रसिद्धिमुपगत स च सुपुप्ते समुखातनिखिलपरिणामाभ्यामविद्याया घृतस्य ' इति श्रीमप-
क्षपदाचार्यवचनम् । तथाऽत्र विवरणकारवचनमपि—न(स) च मुपुप्त इति ।

अज्ञानकार्येन्द्रशरीरप्रतियो हि सुप्ततिरित्यर्थ इति । तथा सक्षेपशरीरव्याचार्यन-
चनमपि—

रममथ जागरितमप्युभय तर्धेन मोहप्रगुलमपि कर्मसु विभाति ।

कर्मक्षये तदपि ल परमममायामाश्रिय सुशमनतिष्ठत एव लीनम् । इति ॥

एवमथा प्रमेण सुप्तौ यावद्द्वैताभावकर्मोद्यमप्रत्ययभवे कर्मभावाज्ञानकार्येन्द्रशरी-
राभावाकर्मलाभाप्रतिपादनै सुप्ते कर्मसुप्रत्ययमेव बोधयन्ति । किंच श्रीमन्महा-
त्ममुनिभिस्तु कर्मक्षये तदपि लभियुत्तरार्धेन तथाच सुप्ते कष्टत एवोक्तम् । तस्मादनु-
चितमिदं जीवमुक्तिमुत्तमनासप्रज्ञातसमाधे प्रारब्धकर्मसुखद्वान्तरणमिति चेन्न । तद्व्य-
वस्थासमनामूलकं तुस्तर्धस्य त्वयाऽनभिज्ञातमात्र । तथा हि—सत्त्वादिगुणपरिणाममे-
दाश्रित्वा निद्रा । तदुक्तं वार्तिकसारे मूलकारेण—

आहारादिभिर्भेदेन सात्त्विकी राजसी तथा ।

तामसीति तथा सुप्ति स्यात्परासृज्यते त्रिधा ॥

सुखमस्वाप्तमद्य दुःखमस्वाप्तमद्य तु ।

गाढमूढोऽहमस्वाप्तमित्युक्तिः सार्वलौकिकी ॥ इति ।

तत्र या सात्त्विकी राजसी च निद्रा सा तु प्रारब्धकर्मफल या तु तामसी सैव मुर्या
निद्रा सर्वलयावस्थेति निर्णयते । तस्यामस्तु नाम कर्मफलवाभाव । न च सात्त्विकरा-
जस्योस्तथात्वकल्पने किमपराद्ध तामस्यैव निद्रयेति वाच्यम् । 'तमोभिभूत सुखरूपमेति' इत्यादि-
श्रुतिभिस्तमोगुणाकारपरिणताज्ञानावृत्तस्यैव मुर्यसुप्तिलोके । न च सुखमहमस्वाप्तमित्या
दिजाग्रत्कालीनपरामर्शोऽपि तदानीमहकारावच्छिन्नचतयस्वरूपप्रगात्रभावेन कथं प्रारब्धफल-
त्वमित्यपि वाच्यम् । स्पृहाहकाराभावेऽप्यस्मितारूपस्य सुशमस्य तस्य तत्र सत्त्वाङ्गीकारात् ।
न च त्रिभिधस्वापोत्तर सुखमहमित्यादिपरामर्शसाम्येऽपि तामसस्वापेतरैव सुखमाहकाराङ्गी-
करणे विनिगमनातिरह इति वाच्यम् । उक्तमुखाद्यनुभवस्यैव तत्र विनिगमकत्वात् । यद्यपि
गुखानुभवस्य स्वरूपमुखविषयकत्वेन जाग्रत्स्वप्नयोरीन्द्रियोदे श्रमोत्कर्षात्तत्र तदभावाद्दुःखाभा-
वविषयत्वेन वाऽऽरोम्यज्ञानहमद्य सुखीत्यादिवचयथाकथंचिदुपपत्तिसमनेऽपि दुःखानुभवस्य
तदसममात्र । न च शय्यादरसमीचीनत्वेन दुःखमित्युपचाराद्दुःखमहमस्वाप्तमितिप्रत्ययोप-
पत्तिरिति सिद्धातत्रिन्द्वौ मधुसूदनसरस्वतीभिस्तस्याप्युपपत्तिरक्तेति वाच्यम् । गलन्तरस-
भने तूपचारकल्पनाया अन्याश्रयात् । एतदस्वरसादेव तैरेव तत्रैवानुपपदमथेत्यादिप्रथे-
नोक्तमुत्तिप्रैविष्यप्रतिपादकप्रत्येभावस्थात्रैविष्यविधानाच्च । न च दुःखपरामर्शो यथानुपपत्त्या
सुप्तिप्रैविष्यकल्पन ततस्तत्र सुखाहवृत्तिकल्पन कर्मफलकल्पन च तथा तत्सामायेऽपि
तामसमुत्तौ तदकल्पन चेति गौरवाद्भ्रमुक्तापचारकल्पनमेव उच्यते इति वाच्यम् । प्रमा

णसिद्धे वस्तुनि गौरवस्यादोषवासर्पनादिसमत्तनाच्च । प्रमाण तु— ' त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ' ' आनन्दभुक्चेतोमुख प्राज्ञ ' इत्याद्या श्रुतय एव । ननु तर्हि पूर्वोदाहृत[स्य] 'सुषुप्तिकाळे सकळे निर्द्यने तमोभिभूत सुखरूपमेति' इत्यादिश्रुत्यादे का गतिरिति चेच्छृणु । उक्तश्रुत्यादीनि वचासि निरुक्ततामसाख्यसुषुप्तिसज्ञकमुत्तरनापात्रस्था विषयाणि । त्रिषु धामस्वित्यादीनि तु सारिकादिसुषुप्तिजाप्रदाद्याख्यगौणसुषुप्त्यवस्थापराणीति । एतन्नात्रस्थात्रयस्यापि त्रैविध्याङ्गीकारासुषुप्तावपि दु खमुपपद्यते । तथा हि— प्रमाज्ञान जाग्रज्जाग्रत् । शुक्तिरजतादिभिन्नमो जाग्रदरम । श्रमादिना स्तब्धीभावो जाग्रत्सुषुप्ति । एत स्वप्ने मत्रादिप्राप्ति स्वप्नजाग्रत् । स्वप्नेऽपि स्वप्नो मया दृष्ट इति बुद्धि स्वप्नस्वप्न । जाग्रदशाया कथयितु न शक्यते स्वप्नावस्थाया यत्किञ्चिदनुभूयते तत्स्वप्नसुषुप्ति । एव सुषुप्त्यवस्थायामपि सात्त्विकी या सुखाकारा वृत्ति सा सुषुप्तिजाग्रत् । तदनन्तर सुखमहमस्वप्नामिति परामर्श । तत्रैव या राजसी वृत्ति सा सुषुप्तिस्वप्न । तदनन्तरमेव दु खमहमस्वाप्तामिति परामर्शोपपत्ति । एव तामसी वृत्ति सुषुप्तिसुषुप्ति । तदनन्तर गाढमूढोऽहमसमिति परामर्श । यथा चेतत्तया वासिष्ठवा त्तिकाश्रुतादौ स्पष्टमिति सिद्धान्तविन्दौ गधुसूदनसरस्वतीभि सुषुप्तौ दु खोपपत्त्यर्थं प्रत्येकमवस्थान्तैर्विष्यकरण सुषुप्तेरपि जाग्रदादिसज्ञाकरण तत्र प्रमाणकथन च यकृत तत्सर्वमुपपद्यते । अन्यथा कर्मफलव विना सुषुप्तौ दु खोत्तेर्गुणशोभस्य च निर्निमित्तत्वापत्ति । किंच ' अभाजप्रत्ययालम्बनी वृत्तिर्निद्रा ' इति पातञ्जलयोगसूत्रव्याख्याने नागोजिभट्टेनैवमेव सौष्टुतिकश्रुतिविरोधपरिहारव्यवस्थापन कृतम् । तद्यथा— ननु वृत्ति विना र्नापस्य साक्षिभास्यत्वेनैव स्मरणमस्त्विति चेन्न । तद्विषयस्मृतेश्चित्ताश्रितत्वाभावापत्ते । अन्येनान्यदृष्टस्मरणात् । साक्षिणि तस्मरणमस्तमवि सरकाराभावात्सृष्ट्याख्यपरिणामासभनाच्च । अत एव ' त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ' इति श्रुत्या सुषुप्तेऽपि भोग्यसत्ते क्त । न च 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यपश्येत्' इति सुषुप्तश्रुतिविरोध , तथा हि तदानीं ज्ञानाभाव एनाकगम्यत इति वायम् । अर्धसमप्रभेदेन सुषुप्तद्वैविध्यात् । अर्धपराऽऽद्या श्रुतिरत्यन्तपरा द्वितीयेत्यविरोध इति । नन्वेतरीत्या गाढतर सुषुप्तौ यदि सुखदु खानुभवाकर्मफलत्व स्वी क्रियते तद्व्यतिरेककारेण कथमुक्तम्—

सुषुप्त्यवस्थासुखदु खमोगो विनाऽपि कर्मस्य तथा प्रतीते ।

तत्राप्यत्रिदागुणवृत्तभेदनिवृत्तिरस्या परम पुमर्थं ॥

इत्यस्मिन्पद्ये विनाऽपि कर्मेति । तद्येतद्वैवायामपि कथं व्याख्यातमह सुषुप्तस्वाप्त दु खमस्वाप्तामिति प्रतीतेर्निनाऽपि कर्म निमित्तकारण कर्म विनाऽपि सुखदु खभोग सुषुप्त्यवस्थायामनुभवासिद्ध इ यर्थ इति चेन्न । अत्र कर्मशब्देन क्रियापरपर्यायस्य देहेन्द्रियमानसानन्यतमव्यापारस्यैव मूले टीकाया च विवक्षितनास्तदाशयस्य त्वयैनाज्ञातनाच्च । यद्यत्र कर्म

शब्दः प्रसिद्धप्रारब्धपरस्मदात्मयगोचरः स्यात्तर्हि जीवानां सुखाद्यसातिः कर्मसत्त्वाभावेऽ-
 प्यविद्यगुणशोभद्वारेष्वरेण्यया भवतीति तेनाद्भ्यस्तं स्यात् । तत्तु सूत्रादिविरद्धम् । तथा
 हि—भगवान्सूत्रकारः श्रीमद्वादरायणाचार्यो द्वितीयाध्यायप्रथमपादे परमेश्वरस्य जगत्कृतौ
 नियपूर्णकामतया प्रयोजनाभावेऽपि ' लोकस्तु लीलार्थस्यम् ' इति सूत्रेण लीलया जग-
 त्कर्तृत्वमुक्त्वा तत्रैव तर्हि स विमिति काश्चिज्जीवान्मुग्धिनः काश्चिदु रिनध करोतीत्या-
 दाङ्गापाकरणार्थममूरपत्—' वैशम्पनर्घृष्ये न सापेक्षतात्तथा हि दर्शयति ' इति । तथा
 तत्रैव श्रीमद्भगवत्पादीयं भाष्यम्—अतः सृज्यमानप्राणिधर्मधर्मापेक्षा विना मृष्टिरिति
 नायमीश्वरस्यापराध इति । पुनश्च भाष्यं—तथा हि दर्शयति श्रुतिः—' एष देव साधु कर्म
 कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य लज्जिनीयत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमवो
 निनीयते ' इति ' पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति च ' इति । अत्र
 रामानन्दीय व्याख्यानमपि—न च कचिज्जनं साधु कचिदसाधु कर्म कारयतो
 वैशम्पतादत्रस्थमिति वाच्यम् । अनादिपूर्वार्जितसाध्यसाधुसासनया स्वभावेन जनस्य
 तत्त्वकर्मसु प्रवृत्तानीश्वरस्य साधारणहेतुत्वादतोऽननय ईश्वर इति भाव इति । एतेन
 केवलकर्मनादः केवलेश्वरवादश्च व्याख्यातः । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवर्हीप्रश्ने श्रीसुरे-
 श्वराचार्यप्रणीत ' सोऽकामयत यद्वा स्या प्रजापेयेति ' इति श्रुतौ वार्तिकमपि—

आत्मस्थे ये नामरूपे देशकालाद्यपेक्षिणी ।

जगत्कर्मशादीशाद्भ्यते बहुधाऽऽत्मन ॥ इति ।

अत्राऽऽकाशादिसृष्टिरपि प्राप्यदृष्टसापेक्षेणेश्वरेण क्रियत इति वदन्नि श्रीमत्सूत्रकारा-
 दिभिर्जीवस्य मुखादिभोगस्तु तत्कर्मकसाध्य इति किमु वक्तव्यमिति श्योतितम् । तस्मात्त-
 द्विरुद्ध सुती विनाऽपि कर्म मुखाद्यङ्गीकार इति नोक्तादर्शपयादौ कर्मशब्देन प्रारब्धं
 ग्राह्य किंतु निरुक्तव्यापार एवेति सिद्धम् । किंच तदीकायामपि कर्म निमित्तकारण कर्मेति
 व्याख्यात तदपि कर्मशब्देन व्यापारे गृहीत एव सगत स्यात् । यदि प्रारब्धस्य निमित्त-
 कारणत्व मुखादिभोग प्रति स्यात्तदा प्रारब्धनाशेऽपि तदापत्ति । न हि दण्डे नष्टे घटो
 नश्यतीति । न च पूर्वोक्तसिद्धान्तविन्दुवाक्यस्य न्यायरत्नावल्यारये ब्रह्मानन्दसरवतीवृत्ते
 व्याख्याने मुखादेरुपादान तु सत्त्वादिकमेवोक्तम् । तथा हि—अथ वा सुखरूपेण परिणत-
 सत्त्वगुणविषयिका सात्त्विकी । दुःखरूपेण परिणतरजोगुणविषयिका राजसी । मोहरूपेण
 परिणततमोगुणविषयिका तामसी । न च सत्त्वादिगुणपरिणामरूपा वृत्ति सात्त्विक्यादि-
 रूपाऽऽत्मसुखविषयिक्येव सुखाकारेत्यस्य सर्वत्रानुपह्लादिति वाच्यम् । दुःखविषयकज्ञान
 विना दुःखविषयकस्मृत्यसम्भवात् । ज्ञानरूपाविद्यावृत्ते सत्त्वानन्दगुणपरिणामिवासम्भवात् ।
 सत्त्वात्सजायते ज्ञानमिति रमृते मुखादिरूपेण परिणामे तु धातुसाम्यादिकमेव निमित्तमिति ।
 तेन प्रारब्धकर्मणः सर्वत्र निमित्तकारणवनेन सुखादाविति वाच्यम् । तत्र धातुसाम्यादिक-

मेन निमित्तमिति साधारण धातुसाम्यादेरेण निमित्तत्वोक्ते प्रारब्धस्य घट प्रति कपालद्वयसयोगनद्यात्कार्यस्थायित्वरूपासमनाधिकारणत्वस्यैव द्योतितत्वात् । न च धातुसाम्यादेरपि हेतुन्येवैपणे प्रारब्ध एव पर्यवसानानिमित्तकारणत्वमपि तस्य वक्तव्यमेव । तथाच एकस्यासमनाधिकारणत्व निमित्तकारणत्व च विरुद्धमेव । अतो निमित्तत्वमेवोक्तटीकासमतत्त्वाद्दोऽपि भोगापत्तिस्त्वस्मदिष्टेनात एनाऽऽदर्शे विनाऽपि कर्मयुक्तमिति वाच्यम् । धातुसाम्यादिकार्यं प्रति प्रारब्धस्य निमित्तत्वेऽसमनाधिकारे वा तज्जन्यसुखाद्याकारेण सत्त्वादिपरिणाम प्रति प्रारब्धान्तर्गतकर्मविशेषस्यासमनाधिकारणत्वसमभावत्वमिणा नानात्वस्य सर्वसमतत्वाच्च । नन्वेवमपि ज्ञानरूपाविद्यावृत्तेरित्युदाहृतन्यायतत्त्वावलीवचनात्सुप्तौ मनोवृत्त्यनङ्गीकारात्प्रमात्रभावात्कथं तत्र प्रारब्धभोगाङ्गीकार इति चेन्न । इदकारात्मकमनोवृत्ते स्थूलाहकारस्य चाभावेऽप्युक्तसुप्तौ सूक्ष्माहकारात्मकान्त करणसत्त्वाङ्गीकारेण स्थूलप्रमात्रसत्त्वेऽपि सूक्ष्मस्य तस्य सत्त्वात्तस्य सुखानुभूतेस्तत्रविद्यावृत्त्यात्मकताया एव सभवात्तत्र प्रारब्धभोगस्योक्तरीत्या भुवचत्वञ्च । अत एव श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणैः सक्षेपशारीरकतृतीयाध्याये — 'साक्षित्वमाहमतमसा मतिकञ्चुकेन मातृत्वमेतदपि नेह सुप्तसिक्काले ' इत्यत्र मतिकञ्चुकेन बुद्धिकवचेन यन्मातृत्व प्रमातृत्वमेतदपीह सुप्तसिक्काले बुद्धिसवधामावाचेति सुप्तौ प्रमातृरूपाहकाराभासमुक्त्वा तत्रैवाग्रे—'त्वम्येन कल्पितमहकरण त्रिभर्ति तिस्रोऽपि ता. सहितमेव तु तच्च ताभि ' इत्यत्राहकारस्वीकार सुसावपि कृतः । ननु यद्यप्यत्र प्रमात्रभावोक्तिर्गाढसुप्तिविवक्षया तत्स्वीकारोक्तिरर्धसुप्तिविवक्षयेति त्वया स्वमतानुगुण्येन वाक्यद्वयव्यापनं कृतं तथाऽपि यदि गाढसुप्तिस्तिस्त्रोऽपीत्युक्तावस्थात्रयतो भिन्ना तर्हि तस्या अहकारसन्नित्वत्वाभावेन साक्षिसन्नित्वत्वापत्तिः, यदि सा तत्रैवान्तर्भूता तर्हि तस्यामहकाराभावप्रतिपादकपूर्ववाक्यासंगत्यापत्तिश्चेति चेन्न । तद्व्यपस्थासभवात् । तथा हि—अविद्याधारतावदावरणादिशक्तिभेदात्तदवच्छिन्नादिरूपस्य जीनस्याप्यावरणावस्था विक्षेपावस्था चेति साधारणव्यवस्थाद्वयम् । तत्राऽऽवरणावस्था तु केनल मूलज्ञानमेव । विक्षेपानस्था तानमूलज्ञानभिन्नयावद्वैतरूपा । तदुक्तं सक्षेपशारीरके—

आच्छाद्य विक्षिपति सस्फुरदाम्ततत्त्व जीवेश्वरत्तजगदाकृतिभिर्मूर्धैव ।

अज्ञानमावरणभ्रिभ्रगशक्तियोगादात्मत्वमात्रविषयाश्रयतामलेन ॥ इति ।

विक्षेपानस्थायामप्यन्त करणल्यनिरोधचाञ्चल्यभेदात्त्रैविध्यम् । तत्र ल्यावस्था तात्रमुनिमूर्धमृतिपुन शरीरप्राप्तिदेनदिनादिप्रलयस्थितिभेदात्पञ्चधा । तत्रापि सात्त्विकादिपूर्वभेदात्त्रेधा भुति । मूर्धाऽपि कफपित्तादिनिमित्तभेदाद्ब्रह्मैव माधननिदानादौ यर्णिग तथा निशिष्टशङ्कारानुदीपनादिसामग्रीभेदादनेकधाऽसौ रसशास्त्रेऽप्युक्ताऽस्ति पर तु प्रज्ञानस्य क्तत्वान्नानं प्रपञ्च्यते । मृत्त्यादिनवस्य तु प्रत्येकमेकनिवच्यमेव पर तु स्फुरत्तत्त्वमिति, शरीरनियोगक्षणमारम्य पुन सुप्तानुपलब्धिपूर्वभ्रणपर्यन्तमवधिं गतं

प्राप्तिः, समष्टिच्छिन्नशरीरलयादिर्देनंदिनादिप्रउभयस्थितिरिति लक्षणभेदादसांकर्यम् । तेन गर्भे कललाद्यवस्थायामपि दुःगादिसत्त्वेन प्रारब्धभोगसत्त्वान्न लयानस्थात्वम् । यदा तु तत्र तदभावास्तदा पापाणादिवद्रादमुत्तिरेन । कललावस्थायां दुःखोपलब्धिरक्ता सूत-संहितायाम्—

गर्भं तु कललावस्थं कृमिभिर्भक्षितं भवेत् ।

दुःखमेव तदा सौख्यं न किञ्चिदपि विद्यते ॥ इति ।

अत्र टीका माधवी—मातुर्गर्भाशय एकरात्रोपितं शुक्रशोणितं कललमिति । ' गर्भो भ्रूण इमौ समौ ' इत्यमरसिंहोक्तेर्गर्भमिति क्लीबन्वमार्थम् । ननु मोक्षधर्मेषु—

सुखदुःखयोश्च प्रहणाच्छिन्नस्य च विरोहणात् ।

जीव पश्यामि वृक्षाणामचेतन्य न विद्यते ॥

इति वृक्षाणां सजीवतोक्तेस्तेषां सुखाशुपलब्धौ न विनादः परं तु पापाणादीनां किं निर्जीवत्व वा सजीवत्वम् । अद्ये हिमयदादीनां पुराणादौ व्यपहारवर्णनबाधः । अन्ये—

चित्रस्थपर्पतादीनां वस्त्राभासो न लिख्यते ।

सृष्टिस्थमृत्तिकादीनां चिदाभासस्तथा न हि ॥ .

इति चित्रदीपस्थमूलकारोक्तिविरोधः । तस्माद्धिमयदादीनामधिकारिर्जीवन्वादेनतात्वाच्च तथा-त्वेऽपि सामान्यपापाणादेर्निर्जीवत्वमेव वाच्यं नो चेदियमप्येका पृथगी लयानस्था स्यादिति चेन्न । पापाणादीनां सजीवत्वेऽपि यदा तेषां भेदनादीनां दुःखोपलब्धिस्तदा जागरोऽन्यथा तु गाढमुत्तिरेवेति निरुक्तलयावस्थेतरानस्थाभावात् । पापाणादीनां सजीवत्वं तु—

निद्रामयानां वृक्षाणां स्वसत्तामचलादयः ।

स्थिता अनुभवन्तोऽन्ये चिदाकाशमखण्डितम् ॥

इति निर्माणप्रकरणे बृहद्वासिष्ठे निद्राप्रचुराणां मुपुत्तिस्थानां वृक्षाणां या गाढमूढतय स्वसत्ता तामचलापाण दयोऽनुभवन्त स्थिता । अन्ये हिमन्मेर्गोदयस्तत्तत्तत्तत्पर्पतास्वखण्डित चिदाकाशमनुभवन्त सदा समाधौ स्थिता इत्यर्थं इत्येतद्वैकाया च, तथो-दाहृतमोक्षधर्मचनप्रवृत्तेऽपि वृक्षानुपक्रम्य म्दायते शीर्यते चापीतिचनन्यार्याने शीर्यत इत्यनेन वज्रमणेरपि मज्जुणशोणितस्पर्शाच्चेतनत्व व्याख्यातमिति, तथा तत्रैव मूले पादैः पिवति पादप इति पदस्य व्याख्यान एतेन क्षीरादिपायिन पारदादेरपि चेतनत्वं व्याख्यातमिति चोक्ते सिद्धम् । ततो हेमादिधातूनामप्युच्छ्रिताग्निमयोगे द्रुतत्राचत्तप्रसरेष्वन्तं सजीवत्वं ज्ञेयम् । अत्र समष्टिव्यष्टिकल्पनात्सर्गाऽपि जीवव्यवस्था बोद्धव्या । सृष्टि-स्थमृत्तिकादीनां चिदाकाशमखण्डितम् । आदिपदाद्ब्रह्मादिभिन्नसामान्यजलप्रद इत्य-

विरोध । तथा निरोधानस्थाऽपि सप्रज्ञातासप्रज्ञातसङ्गकसमाधिभेदाद्द्विधा । एतयो-
रपि ज्ञानाज्ञानपूर्वकत्वेन पुनर्द्वैत्रियम् । एव चाश्लयावस्थाऽपि जाग्रदस्वप्नभेदाद्द्विधा ।
एतयोरपि पूर्वोक्तजाग्रदादिभेदात्प्रत्येक त्रैविच्य द्वेयम् । तत्र प्रमाज्ञानरूपाया जाग्र-
ज्जाग्रति तथा स्वप्नेऽपि मन्त्रादिप्राप्तिरूपाया स्वप्नजाग्रति च सति प्रमातारं बाध्य
मानत्वाद्वावहारिकोऽहकार । उपलक्षणमिदं सशयधारावाहिककार्याहार्यस्युतिरूपसाधारण
जाग्रतोऽपि । तत्र सशय प्रसिद्ध । घटो घट इत्याकारक सततप्रत्ययो धारावाहिक ज्ञानम् ।
शालग्रामे विधितो विष्णुत्वधी कार्यं ज्ञानम् । माणवके प्रेम्णा चिन्तामणिवुद्धिर्बाधका
लीनमिच्छाजन्यमाहार्यं ज्ञानम् । स्मृतिस्तु सस्कारजन्या स्फुटैवेति द्वेयम् । शुक्तिरजतादिवि
भ्रमरूपे जाग्रदस्वप्ने तथा स्वप्नेऽपि स्वप्नो मया दृष्ट इति बुद्धिरूपे त्वप्रस्वप्ने साधारणस्वप्ने च सति
प्रमातर्यबाध्यमानत्वा प्रातिभासिकोऽहकार । तथा ज्ञानाज्ञानकालिकसप्रज्ञातसमाधौ श्रमणा
द्युत्तरमह ब्रह्मास्मीतिवृत्तिसातत्यरूपे निदिध्यासने तथा श्रमणाद्यभावेऽपि तादृश्ये निर्गुणो
पासने च स्थूडामासो व्यावहारिकोऽहकार । ज्ञानादिकालिकसगुणादिध्यानधारणाप्रतीकाद्यु
पास्तिषु तु धारावाहिकाम स्थूल एव स । श्रमादिना स्तब्धीभावरूपाया जाग्रदसुप्तौ
सूक्ष्माभासो व्यावहारिकोऽहकार । एतेन—

समाधौ क्रियमाणे तु विज्ञा आयान्ति वे वलात् ।
अनुसधानराहित्यमालस्य भोगलालसम् ॥
ल्यस्तमश्च विक्षेपो रसास्वादश्च शून्यता ।

इत्यपरोक्षानुभूतौ ये समाधिविज्ञा उक्ता , तथा—

लये सबोधयेचित्तं विक्षिप्तं शमयेपुन ।
सकपाय निजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥

इति भाण्डूक्यकारिकाया कपायोऽप्युक्त । तत्र रागादिना स्तब्धीभाव कपाय ,
सथाऽनुसधानराहित्यमालस्य च व्याख्यातम् । तत्रापि तादृगहकारस्यैव सत्त्वात् । एव
जाग्रदज्ञाना कथयितुं न शक्यते स्वप्नावस्थाया यत्किंचिदनुभूयते तत्स्वप्नसुप्तिरिति
स्वप्नसुप्तावपि सूक्ष्माभास प्रातिभासिकोऽहकार । किंच सुप्तौ सुखाकारविशदवृत्तिरूपाया
सुप्तिजाग्रत्सङ्घिकाया सात्त्विकसुप्तौ तथा ज्ञानाज्ञानकालिकासप्रज्ञातसमाधौश्च व्यावहारिक
सूक्ष्मोऽहकार । तदनन्तरं सुखमहमस्नाप्तं सुखं समाहितोऽभूवमिति परामर्शात् । ननु
ज्ञानोत्तरमस्तु नाम निर्विकल्पपरपर्यायोऽसप्रज्ञातसमाधिस्तं पूर्वं तु 'निर्विकल्पमनन्तं च हेतु
दृष्टान्तमर्जितम्' इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणो निर्विकल्प्यत्वात्तत्प्राप्तेस्तदानीमभावात्कथं तसभय , तथा
ज्ञानोत्तरमपि निर्विकल्पसमाधौ समुदाहृतश्रुतेरेव कथं सूक्ष्माहकारसभय इति चेन्न । अज्ञान
दशाया सुप्तौ यथा सत्त्वाकारपरिणतारिचानृत्या निर्विकल्पब्रह्मसुखप्राप्तिरेव सत्त्वाकारपरिण

तान्त करणवृत्त्या मूलाज्ञानानृतनिर्निकल्पब्रह्मसुखाप्राप्तिसमयेनोक्तसमाधिसिद्धे । तदुक्त-
न्यायरत्नाश्रया ब्रह्मानन्दसरस्वतीभिः—समाधेरुत्तरप्रज्ञातरूपस्याप्यविद्यानिवृत्ते पूर्वमपि
त्वपदार्थसाक्षात्कारहेतुतयाऽनुष्ठेयत्वेन तदानीं जीवन्वसत्त्वेन त्वपदवाच्यत्वानपायादिति ।
ज्ञानदशाव्यामपि निर्निकल्पसमाधौ

‘ समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्याऽऽमनि यसुप भवेत् ।

नं शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्त करणेन गृह्यते ’ ॥ इतिश्रुते ,

प्रसात्तमनस ह्येन योगिनः सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजस ब्रह्मभूतमन्त्रत्मम् ॥

इति स्मृते , शीतलनिर्मलनिश्चलजलनिवीनधिमलस्फटिकशिखाशकल्यत्रत्तप्राप्रतिभासमान-
स्याप्यहकारस्योक्तश्रुतिपरामर्शान्यधानुपपत्त्येवमन्यकल्प्यतारूपयुक्तेषु सूक्ष्माहकारसभ-
वात् । एतेनाज्ञानकालिकनिर्निकल्पकसमाधानपि तत्सभयप्रश्न प्रत्युक्त । तथा सुसात्रेण दुःखा-
कारपरिणतात्रिद्यावृत्तिरूपाया मुक्तिस्वप्नाख्याया राजसमुत्पत्तौ सूक्ष्मतर प्रातिभासिकोऽहकार ।
तदानीं दुःखतकारणाभावाद्भ्रज परिणामेनैव तथा भानात्तदनन्तरं दुःखमहमस्वाप्समिति परा-
मर्शास्यापि सुखपरामर्शनस्युत्पत्त्याभावात्सति प्रमातृव्यमाध्यमानत्वाच्च । एव मोहमात्राकारपरिण-
ताविद्यावृत्त्यात्मके मुक्तिमुक्तिसङ्के तामनस्वापे तथा मृतिमूर्त्तप्रलम्पुनर्देहप्राप्तिषु च सूक्ष्मतमो-
व्यापहारिकोऽहकार । तस्मान्नादमुत्तिसमये सूक्ष्मतमाहकारसत्त्वेऽपि तत्र तदभावप्रतिपा-
दनं तु च ब्रह्मान्तमणौ जल नास्तीतिरत्नप्रतीत्यभावाभिप्रायमेवेति गाढमुत्तरेपि मुक्तिव्यादेव
सूक्ष्मतमाहकारसत्त्वासाहकारता सुप्ताहकाराभावात्त्रिरहकारता च न निरूप्यत इति दिक् ।

पूर्व सुखातिशयरूपत्वेन जीवमुक्तिमुखस्यापि प्रारब्धफल एवान्तर्भावमङ्गीकृत्य प्रारब्ध-
फलत्वेन तत्रैवास्तीत्य प्राप्त तन्निरस्य प्रारब्धत्वावच्छिन्नयावत्प्रारब्धस्य यत्र विना फलदाना-
शक्त्याऽऽर्द्धीययनमार्थक्यादिवमुपपादितम् । साप्रतं तु तृप्तिर्दीप एव प्रारब्धत्रैविध्यविन-
रणे यदुक्तं तदनुसारेण यत्र तन्नापेक्षन्वमेव प्रायाति न तु यत्र यत्र तत्र प्रागल्भ्यम् ।
तथा हीच्छानिच्छेतिप्रारब्धत्रैविध्यमुपगम्याऽऽहुः श्रीमद्भारततीर्था —

अप्यप्यसेविनश्चोरा राजदारगता अपि ।

जानन्त एव स्वानर्थमिच्छन्त्यारब्धमर्तन ॥

न च त्रैतद्वारयितुर्मन्त्रेणापि शक्यते ।

यत्र ईश्वर एवाऽऽह गीतयामर्तुन प्रति ॥

सदृशं चेतने स्वम्या प्रहनेर्जनमनपि ।

प्रहर्ति यन्ति मृतानि निप्रं किं करिष्यति ॥

अनश्यमाविभावाना प्रतीकारो भवेद्यदि ।

तदा दुःखैर्न तिभेरजलजन्तुभिश्चि ॥

न चेश्वरत्वमीशस्य हीयते तावता यत ।
 अवश्यभाविताऽप्येषामीश्वरेणैव निर्मिता ॥
 प्रश्नोत्तराभ्यामेवैतद्गम्यतेऽर्जुनकृष्णयो ।
 अनिच्छापूर्वक चास्ति प्रारब्धमिति तच्छृणु ॥
 अथ केन प्रयुक्तोऽय पाप चरति पूर्य ।
 अनिच्छन्नपि वाष्णैव बलादिव नियोजित ॥
 काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भव ।
 महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥
 स्वभावजेन कौन्तेय निमद्ग स्वेन कर्मणा ।
 कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥
 नानिच्छन्तो न चेच्छन्त परदाक्षिण्यसयुता ।
 सु खदु खे भजन्त्येतत्परिच्छापूर्वक हि तत् ॥ इति ।

अत्र तु यदि जीवन्मुक्तिसुखप्रद प्रारब्धकर्म स्यात्तर्हि तद्विद्वत्सत्यासादियत्नमपि सपाद्य तत्सुख दास्यत्येव यदि न स्यात्तर्हि तत्र यत्नोदय एव न स्यादिति सदृश चेष्टतेऽवश्यं-
 भाविभावानां स्वभावजेन कौन्तेयेति वचनस्वारस्यादशङ्क्यते । एव च पूर्वोक्तप्रारब्धचातु-
 र्विध्यमादिभूलकारोक्तिरप्यनुभूतिप्रकाशस्था सगता स्यात् । तस्माद्ब्रह्ममिदं विद्वत्सत्यासादि-
 यत्नविधानं जीवन्मुक्तिसुखार्थमिति प्रथमपक्षेऽस्वरसात्पक्षान्तरं प्रतिजानीते—

अथ वा प्रारब्धं कर्म यथा तत्त्वज्ञानात्प्रबलं तथा तस्मादपि कर्मणो
 योगाभ्यासः प्रबलोऽस्तु ।

अथ वेति । अथेति पक्षान्तरारम्भार्थम् । वेत्युक्तास्वारस्यद्योतनार्थम् । तत्र दृष्टान्तं
 स्पष्टयति—यथेति । यथा प्रारब्धं कर्म तत्त्वज्ञानात्प्रबलमस्तीत्यध्याहृत्य योजनीयम् । तथा च
 भगवद्वादरायणीत्य सूत्रम्—' भोगेन त्यक्तेरे क्षुण्णित्वा सायकते ' इति । दार्ष्टान्त्रिके योज-
 यति—तथेति । तस्मादपि, प्रारब्धकर्मणोऽपित्यर्थः । योगाभ्यास इत्युपलक्षणं सद्यः फलदा-
 तृणां सर्वेषामपि वेदैकोक्तानां कारीर्षादीनां कर्मणाम् । ननु न योगाभ्यासं प्रारब्धतः प्रबलं,
 तदधीनवात् । यद्यस्य समाधिमुखदातृप्रारब्धं स्यात्तर्ह्येवायं योगाभ्यासे प्रवृत्तः स्यात्तदभावे
 तु नैव तत्र प्रवर्ततेऽपदेशशततोऽपि, दृष्टं चैवमेव लोके शास्त्रे च । तथा हि विदुरेणानेक-
 धोपदिष्टोऽपि धृतराष्ट्रो नैव स्वाहितं बुद्ध्या तत्साधने प्रवृत्त इति श्रीमहाभारते प्रसिद्धम् ।
 किंच मूलकारैरेवानुभूतिप्रकाशे सुप्तप्रारब्धाङ्गीकारेण योगसुखस्यापि प्रारब्धफलमेव
 सिद्धान्तितमिति चेन्न । योगाभ्यासस्य क्रियमाणत्वेन प्रारब्धाधीनत्वाभावात् । क्रियमाणस्यापि
 प्रारब्धाधीनत्वाङ्गीकारे तद्विधेयविधिशान्दानर्भक्यापत्तेः । यत्तु तादृक्प्रारब्धाभावेन परेऽज्ञात-

ततोऽपि हितसाधने प्रवृत्तभावोपपादनं लोकसाधननिदर्शनेन कृतं तदप्यापातरमर्गापिमेव ।
 तथा हि लोकं साधया या प्रवृत्ति सा सेष्टसाधनताज्ञानार्थानेति सर्वप्रोत्कर्षः । तत्रोपदे-
 शोऽपि यत्र प्रवृत्तभावो दृष्टमत्र यत्र चरसंशयादिप्रतिबन्धरसादिष्टसाधनताज्ञानानुदयादेव
 प्रवृत्तभावो न तु साधकप्रारब्धाभावादिति नियम्यते । संभवत्यामिष्टसाधनताज्ञानरूपसाया
 दृष्टमागम्यां प्रवृत्तिं प्रति प्रारब्धराख्यादृष्टसाम्प्रतिक्रमनानौचिण्यात् । एतेन शास्त्रीयं धृतरा-
 श्टोदाहरणमपि प्रत्याख्यातम् । तत्साधक्यादिदोषरसाद्वा पुत्रादिममताम्यप्रतिबन्धाद्वा विदुरो-
 पदिष्टे यत्र नदिष्ठाननुन्वीष्टसाधनेऽपि तत्ताद्युद्धरेवानुदयात् । यदा तु ते प्रतिबन्धाः
 क्षीणान्नाद्य पुनर्विदुरदृष्टस्वलोपदेशमात्रादेव धृतराष्ट्रस्य सद्यस्तादृशुत्पुदयपूर्वकं स्वीय-
 धार्थहितसाधनार्थं प्रवृत्तेः श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्थत्रयोदशाध्याये समुपास्थातत्वात् ।
 तद्यथा— ' विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत ' इत्युपक्रम्य—

एव राजा विदुरेणानुजेन प्रशचक्षुर्गोपित आजमीदः ।

अत्र स्वेषु खेहपाशान्द्रिष्टो निश्चक्राम भावुसदर्शिताप्या ॥

इति तदुपदेशानुसारेण धृतराष्ट्रनिर्गमनमुक्त्वा—

ष्यस्तमायागुणोदर्शो निरन्धकरणाशय ।

निवर्तिताखिलाहार आस्ते स्याशुरिवाचलः ॥

इत्यन्तेन तस्य योगाम्यासपुर सर ब्रह्मनियाद्वारा सप्तमीभूमिकान्तं जीवन्मुक्तिर्निर्णिता ।
 यत्तु मूलकारवचनमनुभूतिप्रकाशस्य जीवन्मुक्तिमुखस्य प्रारब्धकर्मफलत्ववादीति त्वया
 स्वमतानुप्राहकमेतेन्युपपादितं तन्न । तद्वचनतात्पर्यस्य भिन्नत्वात् । तथा हि तत्र—

जीवन्मुक्तो रतिक्रीडामिथुनानन्दलक्षणान् ।

व्यवहारान्क्रमैति प्रारब्धस्यानुसारत ॥

इत्यत्र प्रारब्धशब्देन ' त विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ' इति बार्हदारण्य-
 कयष्टाध्यायश्रुत्युक्तं यज्जीवस्य देहान्तरारम्भक विद्यादित्रय तद्विवक्षयोचरश्लोके सुखदुःखप्रदे-
 त्यादिना तद्वेगचातुर्विध्य विधाय ततस्तीव्रवेगेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन तद्व्यवस्थया जीवन्मुक्ति-
 सुखस्य विद्यादित्रयात्मकप्रारब्धफलत्वमुक्तम् । तदिदं विद्यादित्रय श्रीमसुरेश्वराचार्यचरणन-
 लिनेरेणुभिरेतच्छ्रुतिव्याख्यानावसरे वार्तिकामृते विवृतम् । तद्यथा—

इतो जिगमिषु विद्याकर्मणी ये पुराऽर्जिते ।

त समन्वारभेते ते या चाभूत्पूर्ववासना ॥

विज्ञान सशयज्ञान मिथ्याज्ञानमथापि वा ।

प्रमाणतोऽप्रमाणाद्वा सर्वं विचेति गम्यते ॥

ससारकारणध्वंसि यत्तु ज्ञान परामगम् ।

तदत्र न परिप्राह्य सर्वापत्कारणापनुत् ॥

ससारकारण तस्मादात्मज्ञानविरोधि यत् ।
 अप्राप्तपरमार्थार्थं ज्ञानमात्रं जिघृक्षितम् ॥
 वाङ्मन कायसाध्यं यच्छास्त्रतो यदि वाऽन्यत् ।
 दृष्टादृष्टार्थरूपं यत्तच्च कर्मेति गृह्यते ॥
 अन्वारभेते गच्छन्त यथोक्ते ज्ञानकर्मणी ।
 गच्छन्त पुरुषं यस्मादन्येते स्वस्वभावतः ॥
 गच्छन्तोऽतोऽनुशब्दोऽत्र पश्चादर्थं प्रयुज्यते ।
 गमनादिविधौ पुस्तसाधनत्वनिगच्छति ॥
 कर्मणः क्रियमाणस्य सस्कारो यो हृदि श्रितः ।
 तत्फलस्य प्रभुक्तस्य पूर्णप्रज्ञेति सोच्यते ॥
 पूर्वोपचितसस्कारहेतुभ्यः साऽभिजायते ।
 पण्मासशेषप्रोद्धृता वासना याऽस्य देहिनि ॥
 मरिष्यतोऽन्यदेहायं पूर्णप्रज्ञेति ता विदुः ।
 समर्था सैव ते यस्माद्बुद्धौ ज्ञानकर्मणी ॥
 नरस्यातः प्रधानत्वात्पृथक्तस्माद्ग्रहः कृतः ।

अत्र शास्त्रप्रकाशिकाख्या व्याख्याऽप्यानन्दज्ञानकृता—समर्पेति । न हि मृतस्य विद्या-
 कर्मणी स्वरूपेण स्यात्तुमर्हतकारकमेदाभावादतो वासनात्मनैव स्थितेस्तत्प्राधान्यात्तस्या
 युक्ता पृथगुक्तिरित्यर्थ इति ।

समासेन च निर्दिष्टे कारणत्वाविशेषतः ।
 अन्योन्यकारणत्वाच्च श्रुत्येह ज्ञानकर्मणी ॥
 पूर्णप्रज्ञात उद्धृतिर्विद्यायाः कर्मणो यतः ।
 ताम्या च भावनोद्धृतिर्निर्देशोऽतो यथोदितः ॥
 कर्मणोः शुद्ध्यभावात्परिशेषे हि भावनाः ।
 मूलं च जायमानस्य प्रध्वनतेन भण्यते ॥

अत्रापि सेन टीका—तस्यास्तयोश्च मिथो हेतुहेतुमत्त्वे त्रयाणामविशेषात्कथं पूर्णप्रज्ञा-
 प्राधान्यमित्याशङ्क्याऽऽह—कर्मण इति । परिशेषो नाम फलवासनेति ।

परिच्छेत्री विनिर्मात्री विद्या लोकांतरस्य हि ।
 विकर्तृकर्मणोर्दी च पूर्वप्रज्ञेह पूर्णयोः ॥ इति ।

तर्धतेषां विद्यादीनां प्रत्येकं चातुर्विध्यमुक्तं सक्षेपशारीरकतृतीयाध्याये श्रीमत्सर्वज्ञान-
 मुनीश्वरगुरुरचरणैः—'विद्यां चात्र चतुर्विधाऽप्यभिमतैवाऽऽरम्भिका कर्मणःसस्कारोऽपि

तथा चतुर्विध इति श्लेषस्तथा समजात् ' इति । व्याख्यातं चेद मधुकृदनसररतीभिः—ननु पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पाप. पापेनेति शुभाशुभकर्मण एव संसारहेतुवप्रतिपत्तेः कथं विद्यापूर्वप्रज्ञयोस्तदेतु नमियानाह्नप तत्र कर्मैव तदेतुरित्यथनणोदेतद्वचननलप्रयाणामपि संसारहेतुत्वमनिशिष्टमिति वदंस्तौ चतुर्विध्यमाह—विद्या चेत्यादिना । याचन विद्या शास्त्र-
विहिता देवतायुपासनरूप्या । परा तन्निविद्धाऽस्तच्छास्त्रनिषया । अन्या विहितममा विधिं विनाऽपि यदृच्छयोपपन्ना गङ्गादिदर्शनरूप्या श्रेयस्करी । याचिन्निविद्धसमा बीभस्तितशवादि-
निषया सचोदु. सन्तरीति विद्यायाश्चातुर्विध्यम् । एव कर्मणा यागनधाहारविहारादिस्पाणामपि विहितप्रतिपिद्धाविहिताप्रतिपिद्धभेदेन चातुर्विध्यं द्रष्टव्यम् । एवं पूर्वप्रज्ञास्वसंस्कारोऽपि मूलानुभवाद्यनुरोधेन चतुर्विधो बन्धहेतुरित्यर्थ इति । अत्र वार्तिके तानद्वासनाथपरपर्यायस्य पूर्वप्रज्ञास्वस्योत्तरीत्या चतुर्विधसंस्कारस्य कर्मणो मुख्यमानस्येत्यत्र मूल(छे) च जायमानस्ये-
त्यनेन भाविनः क्रियमाणत्वात्मकस्य कर्मणस्तथा पूर्वभूते पूर्वप्रज्ञात उद्भूतिर्विद्याया इत्युक्ते-
रक्तचतुर्विधविभागस्य ब्रह्मज्ञानेतरयानदृष्ट्यात्मकज्ञानस्य च कारणत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । तथा परिच्छेद्रीत्यनेन विद्याया भाविदेहमात्रदातृत्वं कर्मणः सुरादिनिकारकारित्वं च निर्णीतम् ।
तदुक्तमनुभूतिप्रकाशे मूलकारैरेवैतच्छ्रुतिविवृतिसमये—' देह विद्या परिच्छिद्यादीदृशो देह इत्यय ' इति । तेन वासनारूप्यपूर्वप्रज्ञाया क्रियमाणहेतुत्वात्पूर्वोक्तानुभूतिप्रकाशगतप्रारब्ध-
चतुर्विधतावादेन यजीवन्मुक्तिमुखस्यापि प्रारब्धफलत्वमुक्तं मूलकारैस्तक्रियमाणफलत्वमेव ।
नोचेदुक्तवार्तिके पूर्वप्रज्ञाया क्रियमाणत्वावच्छिन्नयावन्नियमाणकारणत्वोक्तिर्नाप्येत । जीव-
न्मुक्तिमुखसाधनस्य मनोनाशादे क्रियमाणत्व तु न विनादास्पदम् । यत्र हृतोपास्तिवैना-
निच्छयैव मनोनाशादिना जीवन्मुक्तिमुख तत्रापि देहेन्द्रियादिव्यापारोपरमस्य पूर्वोक्तसंस्कार-
द्वारा जायमानस्येश्वरयज्ञसाध्यस्यापि लोकदृष्टया पारमेश्वरयत्नसाध्यत्वेऽपि शास्त्रदृष्ट्या क्रिय-
माणत्वानुपायात् । एतेन परेच्छाजन्यजीवन्मुक्तिमुखस्य क्रियमाणफलत्वं व्याख्यातम् ।
तत्रापि परयत्नजनकोपास्यादिपुण्यस्य देहाद्युपरमस्य च क्रियमाणस्य सत्त्वात् । नोचेजी-
वन्मुक्तानामृषभादीना परमेश्वरप्रेरितसंस्कारमात्रद्वारा चेष्टमानशरीराणा कदाचित्पादतले
पिपीलिकादिमरणजनितपातकस्य तथा कदाचिद्ब्रह्मादिवातसस्पर्शजनितसुकृतस्यापि प्रारब्धत्वा-
पातात् । इष्टापत्तिश्रेयश्चिदपि क्रियमाणोदयाभावात् ' तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ
तद्व्यपदेशात् ' इति सूत्रादौ क्रियमाणाश्लेषोपपादनभङ्गापत्ति । प्रारब्धफलत्वोक्तिस्तु मूल-
काराणामनुभूतिप्रकाशे विद्याकर्मसाहचर्येण श्रुत्या पूर्वप्रज्ञाया अपि गृहीतत्वात्तात्रितय-
स्यापि देहाधारम्भकताशान्चमध्यगतपूर्वप्रज्ञास्वसंस्कारस्यापि तत्साहचर्याद्वारब्धत्वविवक्षयैव ।
किंच तत्र—

मुखदु खप्रदारब्धकर्मरेगधतुर्विध ।

तीव्रो गण्यो भन्दसुताविति तस्य विद्या मता ॥

इति प्रारब्धकर्मवेगस्य चातुर्विध्यमुक्त्या क्रमात्—

तीव्रवेगे स पश्चादितुल्यो नाऽऽत्मानमीक्षते ।
 आत्मनि प्रीतिरस्तीति भेदाभरतिस्तदा ॥
 मध्यवेगे तु भोगाना प्राधान्य स यदा कदा ।
 कृत्वाऽवकाशमात्मान वदन्कीडति बालवत् ॥
 मन्दवेगे तिरस्कृत्य भोगान्प्रायेण चिन्तयन् ।
 धियाऽऽत्मान द्वन्द्वसुख प्राप्नोति मिथुन यथा ॥
 सुप्तवेगेऽतिनिर्निद्रो निर्विकल्पसमाधिभाक् ।
 आत्मानन्दावशेष सन्नास्ते मुक्तनदद्वय ॥

इत्यन्तेन तीव्रादिवेगाना स्वरूप फल च विवृतम् । तत्र तीव्रवेगे तु न जीवन्मुक्तिसुख-
 लेशोऽपीत्यविवाद एव । पर तु तत्रापि गोकामा एव वयमिति पाङ्गवल्कयोत्तेर्गोपदोच्चारणा-
 त्स्मरणाच्च सजातसुकृतस्वरूप क्रियमाणमस्येव । मध्यवेगेऽप्येवमेवाऽऽत्मस्मरणादिजन्य
 क्रियमाण तदनुसन्धानजन्य सुखमपि तत्फलमेवेत्युद्धाम् । भोगाना प्राधान्येन तसुखादिक
 तु प्रारब्धफलमेव । यत्तु तत्र सद्य फलदातृकार्योद्दिजातनृष्टबादिद्वारा सुखादिक तत्तु
 क्रियमाणफलमेव । तथा मन्दवेगेऽपि द्वन्द्वसुखस्य क्रियमाणफलत्व स्फुटमेव । तथा सुप्त-
 वेगेऽपि क्रियमाणफलत्वमेव निर्विकल्पसमाधिसुखस्य । तदप्राहकस्य सूक्ष्माहकारस्य शीतल-
 मलनिश्चलजलस्थशुद्धस्फटिकाशिलान्तत्र सत्त्वात्, 'स्वय तदन्त करणेन गृह्यते' इति श्रुतेश्च ।
 न च यस्येह जन्मनि कृतोपास्तित्वेन ज्ञानोत्तर यत्न विनैव यन्जीवन्मुक्तिसुखमुत्पन्न तस्मात्तु
 नाम पूर्वोक्तरीत्योपासनादिक्रियमाणफलत्व पर तु यस्य वामदेवादिवचोगाभ्रष्टस्य जन्मान्तरीयो-
 पासनादिमहिम्ना ज्ञानोत्तर यत्न विनैव सस्कारस्वाभाव्यार्जिवन्मुक्तिसुख यदुत्पद्यते तस्य तु
 प्रारब्धकर्मफलत्वमेवाप्यस्य वक्तव्य, नो चेदनिच्छया जीवन्मुक्तिसुखोत्पत्तौ परमेश्वरयत्नजन्यत्वेन
 प्रारब्धफलत्याभान्नापरेच्छया जीवन्मुक्तिसुखोत्पत्तौ च परय नजन्यत्वेन तथात्वात्किंचिदप्यनेन
 न्यायेन प्रारब्धकर्मफलत्व विषयसुखादेरपि नैव स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्ते । इममेवाधिकारि-
 शिरोमणिं मनसि निधाय मूलकारेणभूतिप्रकाशे जीवन्मुक्तिसुखस्य प्रारब्धफलत्वसाधारण्य-
 मुक्तम् । अत्र तु तादृगाधिकारित्वाभावेनेदानीतना येऽकृतोपास्ति येऽपि साधनचतुष्टयपूर्वक-
 श्रमणादिपुष्टया ब्रह्मविदस्तेषां यन्जीवन्मुक्तिसुख तत्क्रियमाणसन्नकमनोनाशादिसाधनफलमेवेति
 द्योतनार्थं पश्चान्तरोपन्यासपूर्वक योगाभ्यासस्य जीवन्मुक्तिसुखसाधनस्य क्रियमाणत्वकस्य प्रार-
 ष्ठकर्मत्वोऽपि प्राबल्यप्रतिपादन निस्तारितमिति ज्ञेयम् । ननु यद्युदाहृतवार्तिकरीत्या निष्कार्क-
 म्यामपि पूर्वप्रज्ञाख्याया सस्काराद्यपरपर्यायाया वासनाया एव प्राधान्य तर्हि पुनरपि दोषतादव-
 स्थमेव । तथा हि—यद्यस्याधिकारिण पूर्वपासना योगादिनिषिद्धिणी स्यात्तर्हि सैवेमे तत्र यदा-
 च्यरतृकित्वा योगादिक साधयिष्यति नो चेद्विनिशतमप्यकिंचिन्करमेव तस्माकिं विद्वत्सत्या

सादिरिधिना किं वाऽनेन तद्विवेकप्रथनेनेति चेत् । वासनाया विद्याकर्मोभयनिर्वाहकत्वा-
दिना प्राधान्येऽपि विवेकेन पुरप्रयत्नान्तर्भिमभयस्य शक्यत्वात् । यथा चैतत्तथाऽप्रे मूल
एव—‘श्रीराम -प्राक्तन वासनाजालं नियोजयति मा यथा’ इत्यादिना प्रथेन सप्रमाण सोदा
हरण सपरिवार सविस्तर चोपपादाविवितत्वाच्च । अत्रेय व्यवस्था—य काश्चिजमान्तर
एव कृतोपास्तिस्तस्येह जमनि जायमान ज्ञानाव्याक्समाधिमुख तदुत्तर जीवमुक्तिसुख च
पूर्वप्रज्ञास्यसस्कारद्वारा प्रारब्धफलमेव । पर तु तादृक्समाच्यादे क्रियमाण पुण्यमुत्पद्यत
एव, यथा गङ्गास्नानजन्य प्रात शीतदु ख प्रारब्धफल पुण्य तु त्रियमाण तद्वत् ।
यस्त्वह जमन्येव कृतोपास्तिरकृतोपास्तिर्वा तस्य तु तादृक्सुखादिक क्रियमाणफले
वेति न कोऽपि दोष । नन्वस्त्वेव प्रारब्धक्रियमाणयो फलव्यवस्था तथाऽपि प्रारब्धकर्मा
पेक्षयाऽपि योगस्य प्राबल्य तु नैव सिध्यति । तत्रेद वक्तव्यम्—किं प्रारब्धकर्मणा दीय
मान मुखादिक तिरस्कृत्य क्रियमाणमेव योगाभ्यासास्य स्वजन्यमुखादिक ददातीति तत्-
स्तव्यावल्य, किंवा मुखादिदातृप्रारब्धमेव घसयति योग इति तदव्यावल्यम् । आद्ये न हि
समुद्भूतफलस्याऽऽघ्नस्यातिपक्वफलानि रूद्धाऽधुना रोपिता द्रोक्षा स्वफलानि दातुमुत्सहत
इति न्यायविरोध । द्वितीये तु नामुक्त क्षीयते कर्मेतिस्मृतेर्भोग विना तदघ्नताभाव ।
न च ‘धर्मेण पापमपनुदति’ इति श्रुति । तस्या धर्मप्रशसाभात्रपरत्वात् । यद्वा पापमात्र
नाशकत्वपरत्वात् । न चेष्टापत्ति । पुण्यामरुप्रारब्धस्य योगमुखानिरद्धत्रिपयसुखदस्यान
पायात् । न च यद्यप्रारब्ध तत्तत्स्वफलदाने क्रियमाणापेक्षेमेवेति नियतम् । जमान्तरह-
तोपास्तिरव्यादिसकलजीवमुक्तिसाम्प्रत्य तरसपन्ने वामदेवे गर्भे जायमानज्ञानोत्तरक्षण एव सजा
तजीवमुक्तिमुखदप्रारब्धे क्रियमाणापेक्षणादर्शनात् । तस्मात्प्रौढिनादमात्रमेव प्रारब्धतोऽपि
योगाभ्यासप्राप्त्याङ्गीकरणमिति चेन्न । शुद्धेतराष्टम्यादौ प्राग्बहुकालमुदितस्यापी दोस्तेज-
स्तिरस्कृत्य नम्यादौ प्रात सद्य समुदितेनापि दिनमणिना स्वतेजसा धुमुदतीमुकुलीकर
णपूर्णकपशिनीविकासनदर्शनाद्यात्रत्यस्य सामर्थ्यकतन्त्रत्वाद(दा)घ्रादिन्यायाभावात् ‘यदेव
विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति’ इति श्रुत्योपासननिशिष्टस्यैव
कमणो वीर्यवत्तरत्वात्केवलोपासना मरुस्याह ब्रह्मास्मीतिनिर्गुणोपासनापरपर्यायसप्रज्ञात-
समाधिपूर्णकनिर्निवल्परूपासप्रज्ञातसमाधिसङ्गस्य ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोध’ इति पातञ्ज-
लसूत्रात्सकलचित्तवृत्तिनिरोधद्वाराऽद्वैता माकारैकान्त वरणास्थितिलक्षणस्य योगस्य ‘कर्मा
शुक्लकृष्ण योगिनस्त्रिभिधमितरेषाम्’ इत्यपि पातञ्जलसूत्राच्छुक्लकृष्णकृष्णाधिकशुक्लसम
शुक्लकृष्णारयस्वेतरशब्दा ययोगिभिन्न नीवत्यदालिनीप्रारब्धस्यापेक्षयाऽशुक्लकृष्णशब्दाभि-
धेयस्योक्तयोगाह्वयस्य योगिशब्दाच्चत्रल्लनिकर्मण प्रात्रत्यस्य वीर्यवत्तमत्वेन कैमुतिक
न्यायसिद्धत्वाच्छ्रुतिस्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिरेव वर्तीयतीति न्यायेन नामुक्त क्षीयते कर्मेति
स्मृते, किंच प्रायश्चित्तादिरूपेण धर्मेण पाप नाशयतीति श्रीमाधवाचार्यैरेदमाध्ये व्याख्या-

ततया ' धर्मेण पापमपनुदति ' इति श्रुत्या बाधितत्वाद्यदा प्रायाश्चित्तादिरूपधर्मस्यापि पापनाशकत्व तदा

मनसध्वेन्द्रियाणा च ऐकाग्र्य परम तप ।
तज्ज्याय, सर्वधर्मेभ्य स धर्म पर उच्यते ॥

इति स्मृत्या चित्तैकाग्र्यलक्षणस्य योगस्य परमधर्मत्वबोधनात्पापात्मकप्रारब्धनाशकस्यापि कैमुतिकन्यायसिद्धत्वात्पुण्यात्मकतनाशकत्वस्य त्वशुद्धाकृत्यकर्मणेन प्राक्त्यैकसिद्धत्वाच्च । उक्त हि मूलकारैरेव तत्त्वविवेके योगस्य साधारण्येन कर्मनाशकत्व निरुक्तयोग प्रकृत्य—

अनादाविह ससारे सचिता कर्मकोटय ।
अनेन विलय याति शुद्धो धर्मो विवर्धते ॥
धर्ममिधमिम प्राह समाधिं योगचित्ता ।
वर्धयेप यतो धर्माभूतधारा सहस्रश ॥
अमुना वासनाजाले नि शेष प्रविलापिते ।
समूलेन्मूलिते पुण्यपापारये कर्मसन्धये ॥
चाक्यमप्रतिभद् स प्राक्परोक्षावमासिते ।
करामलकचद्वोधमपरोक्ष प्रसूयते ॥ इति ।

अत्र ज्ञानात्पूर्वं यदा योगस्य सचित्तपुण्यपापकर्मणा समूलनाशकत्व नि शेषवासनानाशकत्व चोक्त तदा ज्ञानोत्तर ' तस्मान्न्यासमेवा तपसामतिरिक्तमाहु ' इति नारायणीये सत्यादिनानसान्तसकलमोक्षसाधनतपसा मध्ये सन्यासाख्यतपस एवोक्तवृत्तोक्ते ।

यदुष्यत् दुराराध्य दुर्जय दुरतिक्रमम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्य तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

इतिस्मृतेस्तपसोऽचिन्त्यशक्तित्वापरमहसविद्वत्सन्वासस्य परमतपस्वात्तत्तमुचितस्य निरुक्तयोगस्य जीवन्मुक्तिप्रतिबन्धकप्रारब्धपक्षकत्व तु सुतरा सिद्धम् । अहो येन धनुर्मात्रसहायेनार्जुनेन श्रीपरमेश्वरोऽपि युद्धे परितोषित पाशुपत च सपादित तेनैव श्रीभगवत्सहायेन भारतमुद्धे भीष्मादय परामिता स्युर्न वेति क सद्विद्यात् । यत्तु प्रारब्धस्य स्वफलदानाय क्रियमाणसापेक्षत्वनियमभङ्गोदाहरण वामदेवजीवन्मुक्तिसुखमानीत तत्रेश्वरयत्नसापेक्षत्व तु वर्तत एव, तथा पूर्वसंस्कारजन्यदेहेन्द्रियादिव्यापारोपरमहस्य क्रियमाणमपि स्पृष्टमेवेति कुतो व्यभिचार । तत्र सत्यपि क्रियमाणे तस्य द्वारतामात्र न तूक्तफलकारणत्वमित्येतावानेन विशेष । द्वारीभूतादपि क्रियमाणात्तद्वशस्थलेऽपि पुण्यापूर्वाख्य सुवृत्तमुत्पद्यत एव पूर्वोदाहृतगङ्गादिवातत्पशादपभादीनामिव । तथाऽपि तत्काल वामदेवादीनामस्त्येव । कुत, तत्परित्तेन कर्माक्षेपात् । ये तु तमुद्धद निष्पादयस्तेष्वेव ' तस्य

पुत्रा दायमुपपत्ति मुद्दद पुण्यदृयां द्विन्त पापदृया गृह्णति ' इतिश्रुतेऽन्ततमुद्धत-
सजातीय सेनादिमुद्धतभिन्नमेव मुद्धतमुपय तेभ्यो यथायथ फल ददातीति भाष्यरनप्रभायां
स्पष्टमित्यन्यदेतत् । तस्माद्युक्तमेव योगस्य प्रारम्भाप्रान्याङ्गीकरणमिति नैवात्र शङ्कायकारा ।

बोधध्रीहरिणाऽर्जुनान्तरतम स्तोमैरविष्यसिना
कृया योगधनजपस्य सतत सारथ्यमेतत्करात् ॥
प्रारम्भातुलकौरवादिजलमप्युत्थ सस्थापितो
जीव मुक्तिमुखस्वरा यनिलये विद्वान्यतिर्धर्मराट् ॥

उक्तेऽर्थेऽन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—

तथा च योगिनामुद्दालकवीतहृद्यप्रमृतीनां स्वेच्छया देहपरित्याग
उपपद्यते ।

तथा चेति । यद्युक्तरीया प्रारम्भापेक्षयाऽपि योगाम्यासादिशास्त्रीययनस्य प्राक्त्व
नाङ्गी क्रियेत तर्ह्युद्दालकवीतहृद्यादीना योगिना स्वेच्छया देहपरित्यागवादिवासिष्ठादिशास्त्र
वाच्येतेत्यर्थापत्ति प्रमाणम् । तस्माद्युक्त्युक्त्या तदङ्गीकारे तु यतो योगिना सप्तमभूम्यन्त
परिपक्वयोगयतामुद्दालकवीतहृद्यप्रमृतीना ब्रह्मविदा तादृग्योगधैरिण्यादेन प्रारम्भ विष्यस्य
स्वेच्छया न तु पारतन्त्र्येण देहपरित्याग शरीराभासोपसहार उपपद्यते युक्तो भवति ।
तद्वादिशास्त्र सगत भवतीत्यर्थ । तदुक्त योगनासिष्ठ उपशमप्रकरणे पञ्चपञ्चाशो सर्गे । तत्र
हि सत्तासामान्यादिदृष्टिमुपनर्ण्य—

एतामालम्ब्य पदनीं समस्तमयनाशिनीन् ।
उद्दालकोऽसात्रसञ्चारदिच्छ जगद्रूहे ॥
अथ कालेन बहुना बुद्धिस्तस्य बभूव ह ।
विदेहमुक्तस्तिष्ठामि देह त्यक्त्वेति निश्चल ॥
एव चिन्तितरान्देर्गुहाया पहासासे ।
बद्धपद्मासनस्तस्यामर्धो मीलितलोचनम्(न) ॥

टीका—चिन्तितरान्, चिन्तितार्थेऽदनिश्चयवान्स्व ।

सयम्य गुदसरोधाद्वाराणि नव चेतस ।
मात्रास्पर्शाच्चिचिन्वानो भावितस्वाङ्गचिद्धन ।

टीका—मात्रास्पर्शान्, शब्दादिगोचरवृत्ती । चिचिन्वान, चिचारेण चैकैकरा उपस-
हृत्य हृदि निवेशयन् । हृदि निविष्टाना च तेषा परमार्थरूपो भावित स्वाङ्गमित्र स्वामनै-
कीकृतधिद्रूपो घन सैधयघनदेकरसो येन ।

सरुद्धप्राणपवन समसस्थाननन्धर ।
तालमूर्त्तलालमजिह्वामूलेऽसमुख ॥

टीका—समस्तस्थाना कन्धरा कण्ठो यस्य । तालुमूर्तल आलप्रेन कण्ठच्छिद्रे कपा-
ट्यन्निवेशितेन जिह्वामूलेनोन्नतमिव लसन्मुख यस्य ।

न बहिर्नान्तरे नाधो नोर्ध्वं नार्थे न शून्यके ।
सयोजितमनोदृष्टिर्दन्तैर्दन्तानसस्पृशन् ॥

टीका—अर्थे रूपादिविषये न सयोजिते मनोदृष्टी येन ।

प्राणप्रवाहसरोधसम स्वच्छाननच्छवि ॥
अङ्गचित्सविदुत्तानरोमकण्टकिताङ्गभृ ।

टीका— प्राणादिप्रवाहाणा सरोधेन समस्ततक्रियाकृतदेहमन करणन्वाञ्जल्यशून्य ।
स्वच्छाननच्छवि, प्रसन्नबदन । अङ्गेति सरोधने । चित्सविदा चिद्रूपब्रह्मानन्दानुसवे
नोत्तानैरूर्ध्वर्जुमी रोमामि कण्टकिता सजातकण्टकाऽङ्गभूर्यस्य ।

अङ्गचित्सत्रिदम्यासाञ्चित्सामान्यमुपाददे ।
तदन्यासादवापान्तरानन्दस्पन्दमुत्तमम् ॥

टीका— तस्याऽऽनन्दाविर्भावे पूर्वोक्तमेव हेतुमाह— अङ्गेति । अङ्गेष्वन्त करणैकदे
शभूतवृत्तिभेदेषु प्रतिबिम्बिता चित् । अवच्छिन्नसविदा च स्वोपाधिभूतवृत्तिभेदाना निल
याम्यासाद्विम्बभूतचित्सामान्यमुपाददे प्रविवेश । विम्बभूतचि मात्रानुसधानाम्यासाञ्चान्तर्हृद्यु
त्तम सर्वोत्कृष्टमानन्दस्पन्दमयापान्वभूदित्यर्थ ।

तदास्वादनतो लीनचित्सामान्यदशाक्रमम् ।
निश्चभरमनन्तात्मसत्तासामान्यमाययौ ॥

टीका— तस्य पूर्ववत्सत्तासामान्यानुप्रवेशमाह— तदास्वादनत इति । यावन्न निरति
शयानन्दास्वादन ताप्रदेव चित्त निरोधकेशासहिष्णुतया बहि प्रवर्तते, आस्वादिते त्वानन्दे
तत्रैव गुडपिपीलिकान्यायेनाऽऽसक्त स्वरूपमपि विस्पृष्ट स्वागुगत चित्सामान्य निरतिश
यस्वप्रकाशसत्तासामान्यभावं नयति, स एव चित्सामान्यदशाक्रमस्य लयस्तस्य सत्तासामान्य
प्राप्तिश्चेति भाव ।

तस्यै समस्तमाभोग परां विश्रान्तिमागत ।
अनानन्दसमान दमुग्धमुग्धमुखशुति ॥

टीका— तथैव तस्यापुनरावर्तिनीं स्थितिमाह— तस्याविति । समेत्योऽपि सम आत्य-
न्तिकविशेषैषैषम्यशूय आभोग स्वरूप यस्य । न विद्यत आनन्दा समा यस्य तथावि-
धानन्देन प्रसन्नतमया मुग्धेभ्य सुदरेभ्योऽपि मुग्धा मुग्धशुतिर्षस्य तथाविध सन् ।

सशातानदपुलक पद प्राप्यामल गत ।

चिरकालपरिक्षीणमननादिमवध्रम ॥

टीका—आनदानिर्भावलिङ्गरोमाञ्चादीनामपि क्रमादुपरममाह—सशातेति । जीव-
नेव पद प्राप्य प्रारब्धभोगहेतुमलशेषक्षयादमल गत सन् ।

बभूव स महासत्त्वो लिपिकर्मापितोपम ।

सम कलावपूर्णेन शरदच्छाम्बरेदुना ॥

टीका—कलाभिरवपूर्णेन ।

उपशशाम शनैर्दिवसैरसौ कतिपयै स्वपदे विमलामनि ।

तररस शरदन्त इनामत्रे रविकरौजसि जमजरातिग ॥

टीका—‘न तस्य प्राणा उक्कामन्व्यत्रैव समनलीयन्ते’ इति श्रुत्युत्तरीत्याऽत्रैव तप्रा-
णानां तप्तोदकौष्यवक्रमादुपशममभिप्रेत्याऽऽह—उपशशामेति । शरदन्ते हेमते तरुणा-
रसो रविकरौजसीव निमले स्वपद उपशशामेत्यादिना । एव वीतहव्यस्यापि देहत्यागप्र-
कारस्तत्रैव पडशीतितमे सर्गे ‘इदानीं स्वादिश यातु भवन्तो याम्यह प्रिया’ इत्यन्त-
त्रथेनेन्द्रियादीनां प्रार्थनपूर्वकं स्वेच्छया देहत्याग प्रतिज्ञातगतो वीतहव्यस्य बेराग्यौकटय-
पूर्वकं चाक्षुपालोकादिकलानामादित्यमण्डलादिप्रकृतिषु लयप्रार्थन समुपनर्ण्याते—

व्यपगताखिलकार्यपरम्पर सकलदृश्यदशातिगतास्थिति ।

प्रणवशा ल्यनुससृतिशातधीर्निगतमोहमलोऽयमह स्थित ॥

टीका—दीर्घोच्चारितस्य प्रणवस्य ब्रह्मरन्ध्रे शान्तिमनुसृत्य शान्ता ब्रह्माकारतामात्रप्रा-
प्योपरता धीर्यस्य । तत एव विगतप्रारब्धप्रतिबद्धशिष्टाविचालेशमल । इत्यसप्रनातसमा-
धिमुपनर्ण्याप्रिमसर्गे—

अजमजरमनाद्यनेकमेक पदममल सकल च निष्कल च ।

स्थित इति स तदा नभ स्वरूपादपि विमलस्थितिरीश्वर क्षणेन ॥

टीका—स वीतहव्य इत्युक्तक्रमेण मुक्तदशा नभ स्वरूपादपि निर्मलस्थिति सन्नज-
मजरमनाद्येकममल निष्कल पद भूना स्थित । बद्धदशा तु क्षणेनेश्वर सस्वकार्यभेदैरेक-
सकल च भूवा स्थित इत्यर्थः । इत्यतेन तस्य सतमभूमिकादादर्पमुपाख्यायाप्रिमसर्गे
श्रीवसिष्ठ उवाच—

प्राप्य ससृतिसीमात तु खाम्बे परमगत ।

वीतहव्य शशामैरमपुनर्मनने मुनि ॥

टीका—एवमुत्तरीत्याऽपुनर्मात्रेण शशामैरमपुनर्मनने मुनि सति ।

तस्मिंस्तथोपशान्ते हि परा निर्दृष्टिमागते ।

पय कण इवाम्भोधौ स्वे पदेऽपरिणामिनि ॥

तथैव तिष्ठन्नि स्पन्द स कायो म्लानिमाययौ ।

अन्तर्विरसता प्राप्य मार्गशीर्षान्तपद्मवत् ॥ इत्यादिना ।

ननु नेदमुदाहरणद्वयमपि योगादिप्राबल्येन प्रारब्धव्यसंबोधकम् । उदाहक-
विषये तु सशान्तानन्दपुलक इति त्वदुदाहृतश्लोकटीकायामेव जीवन्नेव पद प्राप्य प्रारब्ध-
भोगहेतुमलक्षोपक्षयादमल गत सन्निति व्याख्याना टीकाकर्त्रा प्रारब्धस्य स्वत क्षयोत्तरमेव
निदेहकैवल्योत्पत्त्योक्तितत्त्वाद्योगादिनलेन तक्षयस्य क्वाप्यसूचितत्वाच्च । एव धीतहव्यविप-
येऽपि व्यपगताखिलकार्येतिश्लोकटीकाया तत एव निगतप्रारब्धप्रतिबद्धशिष्टावियाद्येशमल
इति व्याख्यानेन तथाल्पननात् । न च महानुभावनभगवद्विद्यारण्यगुरुचरणवचनविरोधे
समुदाहृतवासिष्ठटीकाकारवचनमेव त्याज्यमस्त्विति शङ्क्यम् । धीमद्विद्यारण्यगुरुविरुद्धमाधु-
निकेनोक्तटीकाकारेण वक्तुमशक्यत्वात्, धीमद्विद्यारण्यगुरुचरणशयस्यैव तथात्वादापाति-
कार्थसमर्थेन त्वयैव तत्तात्पर्यस्याज्ञातत्वाच्च । न चोपक्रमदिवशाद्यथोक्तमेव तद्रहस्य नो
चेत्तदक्षरस्वारस्यमपरित्यज्योक्तटीकाक्षररीत्या त्वयैव वर्ण्यता तदाशय इति वाच्यम् । एव तर्हि
वासिष्ठटीकाकारवचोऽपि तद्विरुद्धमुदाहरतस्तवैव प्रमादित्वादीति चेन्न । वासिष्ठटीकाशय-
स्यैव त्वयाऽनभिज्ञातत्वात्तत्तात्पर्यस्य प्रयुक्त मदनुवूलतरत्वाच्च । तथा हुहालकविषये तावत्-

एव चिन्तितानन्देर्गुहाया पृष्ठरासने ।

वद्धपभासनस्तस्यानर्धोमीलितलोचनम् (न) ॥

इति योगान्यासमुपक्रम्य सपरिकर सप्तमभूमिकान्त तमुपगर्ण्य तदुत्तर वासिष्ठे सशा-
न्तानन्दपुलक इति श्लोको निबद्ध । तत्र जीवन्नेव पद प्राप्य प्रारब्धभोगहेतुमलक्षोपक्षयाद-
मल गत सन्निति वदता टीकाङ्कता जीवन्मुक्तिप्राप्तिपूर्वकप्रारब्धभोगकारणीभूतमलशब्दिता-
वियालेशैकदेशव्यसस्य प्रागुक्तयोगैकफलत्व स्फुटमेव द्योतितम् । नो चेद्विदेहमुक्तस्तिष्ठामीति
विदेहमुक्तिवाञ्छापूर्वक योगनिधानोपपादकतन्मूलविरोधित्वस्य दुर्नरतापत्ति । किंच सशान्ता-
नन्दपुलक इति श्लोकवर्णिततावस्थायामेव यदि नि शेषप्रारब्धक्षय स्वभावेन भोग दत्तैव
जातो न तु योगमहिञ्चेति समत स्यात्तदा ' उपशशाम शनैर्दिवसैरसौ कतिपयै स्वपदे
विमलामनि ' इत्युत्तरश्लोके शनै शनै कतिपयैर्दिवसैरसानुदाहको विमलामनि स्वपद
उपशशामेति तदन्तरमपि बहुतरैरेव दिनैर्विदेहकैवल्य कथमुक्त स्यात् । मध्ये देहाद्यनस्था-
पकप्रारब्धवर्णण एवाभावात्सद्य एव तदुक्त स्यात् । तस्मात्पूर्वोत्तरतात्पर्यलोचनया वासिष्ठ-
टीकाकारस्यापि प्रारब्धवर्णोपेक्षया योगान्यासादेर्लवत्तरत्वेन तस्य तन्नाशयत्वस्य सुतरा
समतत्वाद्यथा यथा योगान्यासपरिपाकस्तथा तथा प्रारब्धक्षयस्तदात्यन्तिकत्वे तदात्यन्ति-

कत्वमिति स्वीकृतेर्न कोऽपि निरोधगन्धः । एतेन वीतहव्यविषयकप्रश्नोऽपि प्रत्युक्तः । तत्र तु दीर्घोच्चारितस्य प्रणयस्य ब्रह्मरन्ध्रे शान्तिमनुसृत्य शान्ता ब्रह्माकारतामात्रप्राप्त्योपरता धीर्धस्येत्युक्त्वा तत एव विगतप्रारब्धप्रतिबद्धशिष्टानिद्यालेशमलं इति वदता टीकाकृता तत एव पूर्वोक्तोपरतधीत्यादेवेति हेतुतद्भावबोधनात्कण्ठत एवोपरतिशब्दितयोगस्य प्रारब्ध-
ध्वसकत्वेत्तिरदालकोदाहरणोक्तसमाधानरीत्याऽत्रापि सरुल्लव्यनस्थासंभवाच्च न कोऽपि शङ्कानकाशः । मूल उद्दालकवीतहव्यप्रभृतीनामित्यादिशब्दपर्यायीभूतप्रभृतिशब्देन भगवा-
न्दुको ग्राह्यः । उक्त हि मोक्षधर्मेषु भगवद्भ्यासपुत्रस्य शुक्तस्यापि योगमहिम्ना स्वेच्छयैव
देहपरित्यजनम् । तत्र हि पञ्चपञ्चाशत्तमाधिकैकशताध्याये—

नारदस्य वच श्रुत्वा शुक्तः परमबुद्धिमान् ।
सचिन्त्य मनसा धीरो निश्चय नाप्यगच्छत ॥
पुत्रदारैर्महान्देशो त्रियाम्नाये महाश्रमः ।
किं नु स्याच्छाश्वत स्थानमल्पकेश महोदयम् ॥
ततो मुहूर्तं सचिन्त्य निश्चिता गतिमत्मान् ।
परावरञ्चो धर्मस्य परा नै श्रेयसीं गतिम् ॥
कथं न्वहमसंक्षिप्तो गच्छेय गतिमुत्तमाम् ।
नाऽऽनर्तयेय यथा भूयो योनिस्त्वंकरसागरे ॥

टीका चातुर्थी—असंक्षिप्तं सर्वोपाधिनिर्मुक्तं । इत्यादिना शुक्तस्य नारदोपदेशेन वैरा-
ग्यमनने समुपायाय तत ' न तु योगमृते शक्या प्राप्तु सा परमा गतिः ' इति योगै-
कनाप्येव ज्ञानसिद्धस्यापि कैवल्यस्य प्रारब्धेन द्वैतानुभासानुशेषणाष्टौकदृष्टया प्रतिबद्धस्यैव
तादृशयोगस्यैव सद्यः प्रारब्धध्वसकत्वेन तद्वारा तत्साधनत्वादौगैकलभ्यत्वमित्यर्थकप्रथे-
नोपनर्ण्य—

तस्माद्योग समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेसरम् ।
वायुभूतः प्रवेश्यामि तेजोराक्षीं दिवाकरम् ॥

टीका—दियाकरमिति । अर्कमण्डलवर्ती भर्ग पदवाच्यं ससारवीजसर्वजनकर्ता सर्वेषां
प्राणिना बुद्धे प्रवर्तको गायत्रीप्रतिपादो ब्रह्म, न त्वर्चिरादिमार्गपरिभूत मण्डलाभि-
मानिनमादित्यम् । कुल एतत् । कार्यब्रह्मलोकं प्रति तद्रमनस्यादर्शनात् ।

शुनस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं शृत्वाऽन्तरिक्षगाम् ।
दर्शयिष्या प्रभारं स्व ब्रह्मभूतोऽमरत्तदा ॥

इति वाक्यशेषे शुद्धब्रह्मभारदर्शनाच्च । सूर्यमण्डलपर्यन्तं गमनं तु मय्यं योगप्रभावदर्श-
नमिति तत्रैव राश्टमिनि । इत्यादिना योगाम्नासमयेन प्रारब्धस्थापितमपि देहाद्य-

भास तद्वचसद्वास निव्यस्य योगमाहात्म्यख्यापनाय सूर्यमण्डलपर्यन्तमाकाशगामितया देहादिक नीत्वा लोकदृष्ट्याऽर्त्यामित्वशास्त्रिणि मुक्तदृष्ट्याऽद्वैते ब्रह्मण्येव घटमङ्गे घटाकाशत्रदुपाधिनाशमात्रैर्यैर केरलीभास गच्छामीवेति शुक्रनिश्चयमभिधाय धूमादिमार्गं विनिव्य पर्नतादीन्सकलस्थानरजङ्गमान्नारद च पृष्ट्वा पितर गत्वा तद्वचन श्रुतवृत्ता पित्रा मन्नेत्रतोपणार्थं तारत्स्थीयतामित्युक्तोऽपि—

निरपेक्ष शुको भूत्वा नि ज्ञेहो मुक्तसशय ।

मोक्षमेवानुसचिन्व्य गमनाय मनो दधे ॥

पितर स परित्यज्य जगाम मुनिसत्तम ।

कैलासपृष्ठ विपुल सिद्धसधनिधेयितम् ॥

इति तस्य कैलासपृष्ठगमनोक्त्याऽध्याय समापित । ततोऽग्निमाध्याये भीष्म उवाच—

गिरिशृङ्ग समारूढ्य सुतो व्यासस्य भारत ।

समदेशे विविक्ते स नि शलक उपाविशत् ।

धारयामास चाऽऽत्मान यथाशास्त्र यथाविधि ॥

पादप्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ।

इत्यादिना तस्य तत्र योगधारणा ब्रह्मानन्दमाकाशगमन नारदाख्यगुरो प्रदक्षिणीकरणपूर्वकमनुज्ञाग्रहण देवकृतपुष्पवर्षणमप्सरोगणदर्शन मलयाचलगमन तत्रोर्वस्यादिदर्शन वसुलेनापि पित्राऽय कथ त्यक्त इत्यादिसविस्मयोर्वशीवच श्रवण सकलदिगाद्यवलोकन तत् दिगाद्यधिष्ठातृदेवतादर्शनम् ।

पिता यद्यनुगच्छे मा क्रोशमान शुकेति वै ।

सत्त प्रतिवचो देय सर्वैरेव समाहितै ॥

इत्यादिना दिगादिदेवताप्रार्थन ततस्त प्रार्थितस्य देवतादिभि स्वीकरण चोपरर्ष्याध्याय समापित । ततोऽग्निमाध्याये भीष्म उवाच—

इत्येवमुक्त्वा वचन ब्रह्मर्षि स महात्मा ।

प्रातिष्ठत शुक्र सिद्धिं हित्वा दोषाश्चतुर्विधान् ॥

टीका—इत्येवमिति । दोषान्, सात्विक न्मे क्षप्रतिबधकान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यमदानेन - किल्बिषतसर्गानैश्वर्याख्यान् । यदाह मनु—

प्राणायामैर्दहेदेनो धारणाभिश्च किल्बिषम् ।

प्रत्याहारेण ससर्गान्व्यानेनानैश्वरान्गुणान् ॥

इति वा । योगानिति पाठे त्रितर्कत्रिचारान दासितात्प्यास्तकलानीत्यर्थ । इत्यादिना सस्य सत्त्वादिगुणत कार्यादिसर्गान्निभानत्यागमुपरर्ष—

ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते ।

ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स त्रिधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥

टीका—तस्मिन्नादित्यान्तर्यामिणि परब्रह्मणि नित्ये पुनरावृत्तिवर्जिते यतो निर्गुणे प्रत्यतिष्ठत् । इत्यन्तर्यामिन्त्रोपलक्षिताद्वेतात्ममात्रप्रतिष्ठत्वेन स्वप्रकाशत्व महापुरुषस्य देहलयेन दर्शनराहिल्याहोकाणामभाग्यसूचकोत्पातजात तस्य शुभशकुनसूचक शुभनृष्ट्यादिक मेरु-हिमरत्नवर्णरजतशृङ्गाम्या मार्गरोधन योगमहिम्ना तद्भेदन देवादिसाधुनाद मन्दाकिन्या क्रीडन्नम्राप्सरोगणदर्शन व्यासानुगमन चोपाख्याय—

शुकस्तु मारतादूर्ध्वं गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगाम् ।

दर्शयिष्या प्रभाय स्व ब्रह्मभूतोऽभरत्तदा ॥

टीका—शुकस्त्विति । मारतात्सूत्रात्मन ऊर्ध्वम् । ' वायुर्यं गौतम तासूत्रम् ' इति श्रुते । इति तस्य निदेहकैवल्य व्यासहृताह्वान दिगादिसर्गदेवताकृतप्रतिपचन व्यास प्रति शिवागमन शुकस्य पञ्चमहाभूतस्वभावरक्षण छायाशुकप्रदान चोपाख्यायाप्याय-शतोपरि सप्तपञ्चाशत्तमाख्य समापित इति । न चैतेषां प्रारब्धमेव तथेति । तथा च योगिनामित्यादे पूर्वव्याख्याने मयैव दत्तोत्तरत्वात् । तस्माद्युक्तमेवोक्तोदाहरणजातमिति सिद्ध योगप्राबन्धम् । कल्पभेदात्कथाभेद इति न्यायेन श्रीभागवतत्रासिष्टादिगतशुकोपाख्या-नव्यवस्था ज्ञेयेति दिक् ।

ननु किमेतानता प्राचीनानां शुकादिमहानुभानानां योगीन्द्राणां योगाम्यासस्य प्रारब्ध-विष्मसनशक्तत्वेऽपीदानींतनानां ज्ञानिनां तु तादृशेश्वर्याभानादुर्लभैर जीवन्मुक्तिरिति चेत्स-त्यम् । यद्यप्याधुनिकानां प्रारब्धानस्थापितदेहादिद्वेतात्मभासस्य प्रचलितमयोगाद्यभ्यासेन सम्मूलेन्मूलेऽप्यायुष्ट्यायुषाधिना सामर्थ्याभावेऽपि प्रतिक्षणविक्षोभप्रदनिवयाभिलाषलक्षणका-मादिदृष्टिरूपविक्षेपक्षपणे जीवन्मुक्षूणां न काऽपि क्षतिरित्याह यद्यपीत्यादिना—

यद्यप्यल्पायुषामस्माकं तादृशो योगो न संभवति, तथाऽपि कामा-दिर्धावृत्तिनिरोधमात्रे को नाग प्रयासः । यदि शास्त्रीयप्रयत्नस्य प्राबल्यं नाङ्गी क्रियते तदा चिकित्सामारभ्य मोक्षशास्त्रपर्यन्तानां सर्वेषामान-र्थक्यं प्रसज्येत ।

अस्य ' शतायुर्वै पुरा ' इति श्रुत्या शतवर्षनियमेऽपि कलिकालादिशाश्वणिकमा-शुर्वेना तथाविधानामस्माकमित्युक्त्या स्वस्यापि जीवन्मुक्षुत्वं द्योतितम् । अस्माकम्, अस्मदादीना जीवन्मुक्षूणाम् । ' सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ' इत्यादिवदन्येषामपि

१ क. ल. ग. ङ. च. 'दिबिहृ' । २ क. ल. ग. ङ. च. 'मात्रे दोषे को । प.

'भावयोगे को ।

शास्त्रीयप्रत्यस्य प्राबल्यानङ्गीकारे चिकित्सापदवाच्यस्थूलदेहैकदोषनाशकायुर्वेदमूलकसुश्रुतचरकादिवैद्यशास्त्रमारभ्य मोक्षशास्त्रपर्यन्तानां वेदान्तान्तानां सर्वेषां शास्त्राणामिति शेषः । आनर्थक्यं प्रसज्येत, निष्प्रयोजनत्व स्यादिति प्रतिबन्दी । मोक्षसाधनेति पाठे तु चिकित्सापदेन हरीतक्यादिभेजं ग्रहणम् । तदारभ्य मोक्षसाधनं यत्तत्प्रज्ञानं तदन्तानां सर्वेषां हितसाधनानामिति शेषः । शेषं प्राग्भूत् । तस्मान्छास्ति हितमुपदिशतीति शास्त्रं वेदादि तत्रोपदिष्टत्वेन जात. शास्त्रीयो न तु लौकिकः । ईदृग्यः प्रकृष्ट. सद्यः परमानन्दप्रदः पुनर्दृश्यमानध्वंसको यो यन्न उद्योगो न तु यागादिवज्जन्मान्तरे क्षयिष्णुसुखदः परिणामदुःसदश्च । तस्य प्राप्त्यं प्रारब्धध्वंसकत्वेन प्रकृष्टबलत्रतरत्वमङ्गीकार्यमेव योगस्येत्याशयः ।

ननु कृतेऽपि कारीरीष्ट्यादिरूपे शास्त्रीयप्रयत्ने तत्फलस्य वृष्ट्यादेः कदाचिदभावोऽपि दृष्ट इति प्रारब्धकर्मैव दुरन्तं, ततस्तत्रैव शास्त्रीयस्यापि प्रयत्नस्य कुण्ठीभाव एव । न हि तात्रन्मात्रेण सकलशास्त्रतत्रत्येष्टसाधनान्यतरानर्थक्यप्रसक्तिरूपा प्रतिबन्दी प्रारब्धेतरत्र शास्त्रीयप्रयत्नसार्धक्याङ्गीकारादिति चेत् । बाढम् । नैतावता प्रतिबन्दीमोचनम् । तथा हि—यदि प्रारब्धाग्रे शास्त्रीयस्यापि प्रयत्नस्य सर्वथा कुण्ठीभाव एव सिद्धस्तर्हि तस्य सर्वत्र स्वकार्यकारित्वलक्षणं प्राबल्यं तु क्षतमेव तथात्वेऽथ शास्त्रीयप्रयत्नात्मक कर्मादिकामिष्टसाधनमनुष्ठेयं तज्जन्मान्तरे यदा प्रारब्धत्वेनापूर्वद्वारा परिणमेत्तदैव फलदं स्यान्न सद्य इति सद्य.फलदातृ-चिकित्साचखिलशास्त्रवैयर्थ्यलक्षणप्रतिबन्दीतादवस्थमेव । न हि कश्चिद्गुणो जन्मान्तरे ममाऽऽरोग्य भूयादिति धियाऽधुनौपधमधिसेवते, न वा कश्चिन्मुमुक्षुरपि जन्मान्तरे मम मोक्षो भवत्विति धियाऽधुनैव बोधं साधयति । तस्मात्सर्वत्र शास्त्रीयप्रयत्नप्राबल्यस्य प्रारब्धे संकोच प्रारब्धस्य ततः प्राप्त्यं तादृशस्थले सद्यः फलदातृकारीयादिव्यापाराणां नैष्कल्यं जन्मान्तरे फलदातृत्वं वा तद्बोधकशास्त्रस्याप्रामाण्यं चेति त्वन्मतस्यानेकगौरवदुष्टत्वाङ्गुतस्य सद्य फलदातृत्वस्य हानिस्तथाऽश्रुतस्य जन्मान्तरफलदातृत्वस्य कल्पनं चेत्याद्यनेकदोषप्रस्त-त्वाद्दर लाघनात्तादृशस्थले कारीर्यादिशास्त्रीयप्रयत्नत्र्यङ्गत्वकरणभेदेत्याशयेनाऽऽह—

नहि कादाचित्ककर्मफलविसंवादात्प्रायेण दौर्बल्यमापादयितुं शक्यम् । अन्यथा कादाचित्कं पराजयं दृष्ट्वा सर्वैर्मूर्खैर्गजाश्वादिसेनोपेक्ष्येत ।

नहीति । कदाचिद्भव कादाचित्कः स चासी कर्मणां सद्य फलदातृकारीयादीनां फलस्य वृष्ट्यादेर्विसंवादे निपरीत कृतेऽपि शास्त्रीये प्रयत्ने फलं तु नैव जात तस्माद्बुद्धे एव यनस्तद्बोधिशशास्त्रमपि यत्ररुमेवेत्यादिश्लेषः समादः परस्पर जनानां सम्यङ्निर्णयपूर्वक वादो भाषणं येनाभावेन न एव कर्मफलविसंवादमात्रेण । मात्रचा शास्त्रीयप्रयत्ने प्राग्प्राभा-वोऽप्यस्तः । तेनानुष्ठानभेदगुणादेव फलभय इति प्यनितम् । कदाचि कर्मत्र्यङ्गत्वमज्ञातमा-रीर्यादिकर्मरूपश्लेषोक्तनिपरीतमादरेनोरमानादेन दौर्बल्यं सामर्थ्यादित्यभाषादयितुं दोषन-

याऽऽनेतु न हि शक्यम् । हिरवधारणे नैव शक्यमित्यर्थः । शास्त्रीयप्रयत्नस्येति शेषः । तस्माद्यथा यथा शास्त्रीयप्रयत्नपुष्टिस्तथा तथेष्टफलदृष्टिरिति सर्वव्ययस्य समवाच्छास्त्रीयप्रयत्नप्रावृत्य सर्वथा स्वीकरणीयमेवेति भावः । किंच शास्त्रीयप्रतिबन्दी मोक्षमुद्युक्तस्य तव तन्मोचनं तु दूरे प्रयुत सर्पभिया पलायवृद्धिकेन दष्ट इति यायेन लौकिक्यपि द्वितीया प्रतिबन्दी गले पततीत्यभिप्रायेणाऽऽह—अन्यथेति । कादाचिकसदी फलद्वर्मफलाभात्रमात्रेण प्रारब्धाप्रे शास्त्रीयप्रयत्नदौर्बल्याङ्गीकारे सति पराजयमपजय दृष्ट्वा विलोक्य सर्वे प्राचीनैरर्वाचीनैश्च भूपै पृथ्वीपालनेऽभुर्भिनं तूदासीनेर्गजाश्वादिसेना चातुरङ्ग बलमुपेक्ष्येत त्यज्येत । कादाचिकपराजयादेव प्रारब्धैव प्रात्रत्ये नृपै स्वबलं त्यक्त स्यादिति द्वितीया लौकिकी प्रतिबन्दी । तस्मान्न त्वमत साध्विति ध्वनिः ।

न च लौकिकप्रतिबन्दा न शास्त्रार्थनिर्णयं समुचितं इति शङ्क्यम् । पूर्वोक्तैरेपि तथा कृतत्वादित्याह—

अत एवाऽऽनन्दबोधाचार्या आहुः—“नह्यजीर्णमयादाहारपरित्यागो भिक्षुकमयाद्वा स्थात्यनधिभ्रवणं, सूकामयाद्वा प्रावरणपरित्यागः” इति । शास्त्रीयस्य प्रयत्नस्य प्रावृत्यं वसिष्ठरामसंवादे विस्पष्टमवगम्यते—सर्वमेवेह हि सदेत्यारभ्य तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठेत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

अत एवेति । कादाचिकफलादर्शनेऽपि शास्त्रीयप्रयत्नस्य प्रावृत्याङ्गीकारादेव । आनन्दबोधाचार्या । आनन्दव्यञ्जकोऽद्वैतसुखद्योतको बोधो ज्ञानं येषां ते तथा यथार्थनामान इत्यर्थः । ते च त आचार्याश्च । मन्त्रव्याख्यादृष्टाचार्य इतिकोशाद्वैतदर्शदर्शिवेन परमप्रामाणिका इत्यर्थः । तद्वच पठति—न हीति । अजीर्णमयात्, न जीर्णं परिपक्वमजीर्णं तस्य (तस्मात्) भव तस्मात् । धातुनैपत्यद्वारा रोगापादकमजीर्णं मेऽन्नभक्षणेन भविष्यतीति भीत्येत्यर्थः । आहारपरित्यागः । आह्रियते भक्षणार्थं गृह्यत इत्याहारो योग्यमन्नं तस्य परितः सर्वतस्त्यागः । न हि नैव लोकैः कादाचिकाजीर्णदर्शनेन सर्वथाऽन्नभक्षणं त्यज्यत इति भावः । अत्र परीयुपसर्गाद्वैतमितसितपूतान्नभिन्नमन्नं तु त्यज्यत एव साद्विरिति व्यज्यते । वाद्याग्रहहननार्थमुदाहरणमाहुल्यम् । भिक्षुकमयात् । भिक्षुतीति भिक्षुकः । प्राप्तमात्रं भजेद्विक्षेति वचनात् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च त्रिदार्थी गुरुपोषकः ।

अप्यग क्षीणवृत्तिश्च पठेते भिक्षव स्मृताः ॥

इति पण्णा भिक्षुकचोक्तेश्च यथावयतमं स्वल्पयाचकस्तस्य (तस्मात्) भयात् । पाके कृते प्रायेण भिक्षुका भिक्षुार्थमायान्तेव । आगतेषु च तेऽन्वतिधिवेमुत्पत्त्यमीत्या स्वल्पमप्यन्नं दातव्यं स्यादेव तेन च धनव्ययस्ततो दारिद्र्यदुःखमिति भाव्येति । स्थात्यनधि-

श्रयणम् । स्थाली पाकपात्रनिशेपस्तस्या अनधिश्रयणम् । अधिश्रयण पचनार्थं तण्डुलादिपूरणपूर्वकं महानसे स्थापन तदभाव । न हीति सर्वत्रानुपङ्ग । यूका जन्तुनिशेपस्तद्भयात्तद्दृशदशभयादित्यर्थः । प्रकर्मण शीतलजादिनिवारणक्षमत्वेनाऽऽवृणो-
त्याच्छादयति देहमिति प्रारण वस्त्र कम्बलादि च । शेष प्राग्गतम् । एव च लौकिकशा-
स्त्रीयप्रतिबन्धन्तयुक्तिसहस्रवशात्पारब्धदौर्बल्यपूर्वकं शास्त्रीयप्रयत्नस्य प्राप्तये सिद्धे तत्र
द्वात्रिंशत्साहस्र्यारयनृहयोगत्रासिष्टापरनामकमोक्षोपायसङ्गकश्रीमद्ब्रह्मस्मीकिविरचितदेवदूतोक्तम-
हारामायणसमर्ति प्रतिजानीते—शास्त्रीयस्येति । पदत्रयमिदं तु विवृतमेवाधस्तान्निकट
एव । कस्मिन्स्थल इत्यत आह—वसिष्ठेति । वसिष्ठरामयो समाद परमार्थप्रभप्रतिबन्धन
तस्मिन् । कियता प्रथेनेयत्राऽऽह—सर्वमिति । अत्रोक्तप्रन्धस्थानि यावदुपयुक्तान्येव
कानिचिपद्यान्मुदाह्रियते न तु सर्वाणि प्रथगौरवभियेति ज्ञेयम् ।

त प्रथ वृहद्वासिष्ठीयमुमुक्षुव्यवहाराल्पद्वितीयप्रकरणगतनमसर्गस्थमपि मय्यत्रासिष्ठी-
यतत्प्रकरणगतप्रथमसर्गस्थमेव पठति वसिष्ठ इत्यादिना—

वसिष्ठः—“ सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन ।

सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ ”

सर्वं पुत्रवित्तस्वर्गलोकब्रह्मलोकादिफलं, पौरुषं पुत्रकामेष्टिकृपिवा-
णिज्यज्योतिष्टोमब्रह्मोपासनांनुष्ठानलक्षणः पुरुषप्रयत्नः ।

उवाचेति शेष । अत्र मूलकार्यानि पदानि न विवृतानि तान्येव मया विव्रियन्ते ।
सर्वमेवेहेति । हे रघुनन्दन । इह संसारे । सदा निरन्तरम् । सर्वेण निखिलेनाधिकारि-
णा । सम्यगिति । ईदृशात्पौरुषात्समवाप्यते हीयन्वय । रलयो सावर्ण्यात्पूनुत्पान-
प्यधिकारिण स्वमहिम्ना नन्दयति ब्रह्मानन्द प्रापयति स तथा तत्समुद्भौ । अस्मिन्संसारे
हि द्विविधा जना सदसदपदवाच्या क्रमा महातो लघवश्च । तत्राऽऽद्याना ब्रह्ममैक्या-
नुभवात्तच्चिदप्यानदाय परापेक्षेयशिक्षणामेव तदपेक्षेति भवानद्वैतामरूपोऽपि भक्त-
दशा दीनानुक्म्पिवस्वामाव्याप्रवृत्तलीलाप्रवृत्त मायया धृत्वा लोकानामैहिकादिमुक्तिपर्यन्त
हित कथं स्यादिति पृच्छसीति सरोधनतापर्यम् । इह, इदतयाऽनुभूयमानेऽहमादिदृश्यल-
क्षणे । संसारे, सम्यक्वर्ग्यन्त्रयायेनोर्ध्वावोभागे संसृत स्वर्गनरकादौ गच्छति जीवा
अस्मिन्निति तथा तत्र । यद्वा सम्यगेव रत्नप्रकाशानतानन्दवेनातिरम्य परमात्मैवापिना
शिवेन 'तमेव भातमनुभाति सर्वम्' इतिश्रुतेर्यान्द्रदृश्यसत्ताभानप्रयोजकत्वेन च 'सारी
बले स्थिराशे च' इति निश्चासार सकलद्वैतवादानधित्वेन निरराशो यस्मिन् तथा तत्रेत्यर्थः ।
एतेन 'परमाभावरोपोऽपि तत्सत्यत्रनिश्चय' इत्यादिचित्रदीपोत्तर्यावृत्तयनाधेनाभावितप्र

हात्मैक्यनिश्चयस्यापि विचारिततत्त्वमस्यादिमहावाक्यैककरणकचरमप्रभारूपान्तःकरणवृत्ति-
रूपत्वेन संसारान्तःपातित्वमेवेति सूचितम् । सदा कालत्रये । एवकारोऽप्यर्थे । सर्वमपि
हितम् । सम्यक्प्रयुक्तात् । अनुपरम एव सम्यक्प्रयोग इत्येतदीकाकाराः । सम्यग्यथाविधि
प्रकर्षेण तदेकपरत्वरूपोत्कर्षेण युक्ताद्योजितादित्यर्थः । पौरुषात्, व्याख्येयलक्षणात् । सम-
वाप्यते हि । सम्यग्भिन्नानाहतत्वेनैवावाप्यते । हिरवधारणे । प्राप्यत एवेति यावत् । एतेन
सम्यक्प्रकर्षेण च न योजितं चैपौरुषं तदा फलानुदये तु नैव शास्त्रवैयर्थ्यामिति द्योतितम् ।
आचार्यः श्लोकगतं सर्वमिति पदं विवृणोति—सर्वं पुत्रेत्यादिना । पुत्रः संभावितनर-
काथित्रादित्रातृत्वविशिष्ट आत्मजो न तु केवलः । वित्तं धनम् । स्वर्गलोको धूमादिमार्ग-
गम्यः पितृलोकः । ब्रह्मलोकोऽर्चिरादिमार्गगम्यः सत्यलोकः । आदिना मोक्षः । एतेषां
समाहारस्तद्रूपं यत्कलं तत्तथेत्यर्थः । तथा श्लोकगतपौरुषपदार्थमप्याह—पौरुषमित्यादिना ।
पूर्वतन्त्र एव प्रसिद्धा पुत्रकामेष्टिः । कृषिर्वाण्ड्यं चापि वैश्यकर्म प्रसिद्धमेव । तथा 'ज्यो-
तिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति ज्योतिष्टोमनामा स्वर्गसाधनीभूतो यागोऽपि । ब्रह्मोपा-
सनं निरन्तरसगुणनिर्गुणान्यतरब्रह्मचर्यान्तम् । एतेषामनुष्ठानं निरक्तसम्यक्प्रयुक्तत्वपूर्वक
विधानं तल्लक्षणं स्वरूपं यस्य सः । एतादृशो यः पुरुषस्य जीवस्याधिकारिणः प्रयत्नस्तत्पौ-
रुषमित्यर्थः ।

पौरुषं द्विधा विभज्य तत्फलभेदमप्याह—

उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं स्मृतम् ।

तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥

उच्छास्त्रं परस्त्रीगमनपरद्रव्यापहरणादि । शास्त्रितं नित्यनैमित्तिका-
नुष्ठानादि । अनर्थो नरकः । अर्थेषु स्वर्गादिषु परमो मोक्षः परमार्थः ।

आबाल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः ।

गुणैः पुरुषयत्नेन सोऽर्थः संपद्यते हितः ॥

अलं संपूर्णं सम्यगित्यर्थः । गुणैर्युक्तेनेत्यध्याहारः । हितः श्रेयोरूपः ।

उच्छास्त्रमिति । इदमपि मय्यवासिष्ठ एव पञ्चमसर्गं । उच्छास्त्रितं शास्त्रं येनेत्यु-
च्छास्त्रं व्याख्येयलक्षणम् । शास्त्रेण निहितं शास्त्रितम्, एतदपि व्याख्येयलक्षणम् ।
इति भेदाद्विविधं द्विप्रकारकं पौरुषं स्मृतम् । एतद्व्ययमपि क्रमेणानर्थपरमार्थपोर्व्याख्येययोः
कारणे इत्यर्थः । उच्छास्त्रं विवृणोति—उच्छास्त्रं परस्त्रीति । परस्त्रिया स्वान्तरमप्या
गमनं परद्रव्यस्य स्वेतरधनस्यापहरणं प्रसिद्धमेव । आदिपदादभ्यस्यमक्षणार्थपि । तथा
शास्त्रितमपि स्पष्टयति—शास्त्रितं नित्येति । नित्यं संन्याबन्दनादि नैमित्तिकं जाते-
ष्ट्यादि तपोरनुष्ठानं यथाविधि विधानम् । आदिना ज्ञानसाधनशमादितं पादनपुरःसरं

सत्सपादन ज्ञेयम् । अनर्थपदार्थं कथयति—अनर्थ इति । नरकं कुर्मीपाकादि । परमार्थं लक्षयति—अर्थेऽपि । अर्थ्यन्तेऽधिकारिमिराभिलष्यन्त इत्यर्थः, तेषु स्वर्गादिषु । आदिना ब्रह्मलोकः । तेषु सत्यलोकान्तेषु सर्वेषु मुहुतसमधिगम्यपदार्थेषु मये परमं स्वामाभिन्नं नान्यसिद्धतया त्रिंशत्साध्यत्वाद्दानावृत्तत्वेन ज्ञानैकव्यङ्ग्यत्वादात्मत्वेनाविनाशित्वाच्चिद्रूपेण नित्यप्रत्यक्षत्वात् स्वतः प्रियत्वेनाऽऽनन्दरूपत्वादद्वैतत्वेनाभयं राघवसर्वोत्कृष्टं पराऽनुपमा मा स्वप्रकाशानं दाद्वैतचिद्रूपा शोभा यस्येति वा । तत्र शास्त्रितमपि प्रतिज्ञातसम्यक्प्रयुक्तत्वादिगुणकदम्बत्रिंशष्टमेव पौरुषं परमार्थसाधकं नान्यदित्याह—
आबाल्यादिति । इदमपि पद्यं गध्यत्सिष्ठ एव पञ्चमे सर्वे तथा सप्तमे च । बालपञ्चवर्षत्रया कुमारः, तत एवोपनयनादिसभवेन शास्त्राधिकारात् । यद्यप्येतदधुना दुर्लभं तथाऽपि यौवने तु यतनीयमेवेति रहस्यम् । यद्वा बालोऽत्र ग्रहणधारणासमर्थस्तस्य भागो बाल्यं तदा मर्यादीकृत्येति तथा तदारभ्येत्यर्थः । अलं मनः पूर्णम् । अम्यस्तैः परिचितं रूपैः । शास्त्रेति । शास्तीति शास्त्रं हितोपदेष्टुं वेदादि । तथा सता साधूना जीवमुक्ता नामिति यावत् । सगमं समागमस्तत्र स चेति तथा तावादी येषां शमादीनां ते तथा तैरित्यर्थः । एतादृशैश्च गुणैः युक्तेनेत्यार्थिकम् । एतादृशेन । **पुरुषेति ।** पुरुषार्थेऽङ्गु कृतसंख्यावन्दनादिनिदिध्यासनान्तोद्योगेनेति यावत् । सः, प्रसिद्धो मोक्षाख्यः । स्वार्थ इति पाठे त्वामरूपोऽर्थः । हितं परमानन्दद्वैतामरूपत्वेनाभिलषितोऽर्थः पुमर्थः सपद्यते सपन्नो भवति न लवन्येत्यर्थः । अत्र हितपदं त्रिर्नर्गवारणार्थम् । बाल्यपदस्य मङ्कलद्वितीयार्थेऽनुग्रहोऽपि तत्रैव पञ्चमसर्गे—

बाल्ये गतेऽविरतकल्पितकेलिलोले दोर्दण्डमण्डनय प्रभृतिप्रयनात् ।

सत्सगमैः पदपदार्थविभुद्भुद्धिं कुर्यान्नरः स्वगुणदोषनिचारणानि ॥ इति ।

तत्र मूलकृदेवाल्पदन्निश्वितार्थं कथयति—**अलं सपूर्णमिति ।** शास्त्राम्यसादिगुणानां पुरःप्रयनाङ्गत्वार्थमव्याहारमाह—**गुणैर्युक्तेनेतीति ।** हितपदार्थमाह—**श्रेयो-रूप इति ।** 'मोक्षं वैतल्यनिर्वाणश्रेयोनि श्रेयसाधृतम्' इत्यमरा-मोक्ष एतेत्यर्थः ।

ननु सत्यं कर्तव्यं एतं पुरःप्रयत्नं शास्त्रीयं प्रसङ्गार्थं तथाऽपि तस्यैव तस्यैव स्वातन्त्र्याभावात् तत्सिद्धिरित्यज्ञातशास्त्ररहस्यानामाशङ्कामप्यनुकम्पया श्रीरामः शङ्कते—

श्रीरामः—प्राक्तनं वासनाजालं नियोजयति मां यथा ।

मुने तथैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यहम् ॥

वासना धर्माधर्मरूपा जीवगताः सस्काराः ।

वसिष्ठः—अत एव हि हे राम श्रेयः प्राप्नोषि शाश्वतम् ।

स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा ॥

यतो वासनापरतन्त्रो भवानत एव हि पारतन्त्र्यनिवारणाय स्वोत्साहसंपादितो मनोवाक्कायजन्यः पुरुषव्यापारोऽपेक्षितः ।

श्रीराम इति । उवाचेति शेषः । हे मुने प्राक्तनं वासनाजालं मां यथा नियोजयति तथैवाहं तिष्ठामि यतः कृपणः किं करोमीत्यन्वयः । हे मुने मननशीलत्वादिना मत्संशयोच्छेदकश्च श्रीवसिष्ठ । प्राक्तन प्राग्भव जन्मान्तरीयमित्यर्थः । वासनाजालं कर्मतत्फलसंस्कारसमूहः । माम्, अस्मच्छब्दोपलक्षितमहंकारविशिष्ट सर्गमप्यधिकारणमिति यावत् । यथा येन प्रकारेण तीव्रादिमध्ये यथा क्माऽपि रीत्या नियोजयति नितरा राजादिवद्वलायोजयति सदसदन्यतरवर्त्मनि प्रेरयति तथैव तथैव रीत्या न त्वीदृशं विपरीतया तिष्ठामि तत्र तत्र मार्गं स्थिरी भवामि । एव तर्हि पौरुषं कुतो न करोमीत्याऽऽह—कृपण इति । वासनापिशाचिकापारतन्त्र्यादीन् इत्यर्थः । अत एतादृशोऽहम्

एवं पुरुषकारेण सर्गमेव रचूह ।

प्राप्यते नेतरेणेह तस्मत्स शुभदोऽस्तु ते ॥

इत्यन्तप्राक्तनमन्थेन यन्मम पुरप्रयत्नावस्थानजन्मनमुपदिष्ट तत्र किं करोमि । किंशब्द आक्षेपे । न किमपि हितसाधनं कर्तुं शक्नोमीत्याशयः । तत्र वासनाशब्दार्थमाहुर्मूलकाराः—वासना इति । धर्माधर्मो निरूप्येत वैस्ते धर्माधर्मरूपाः पुण्यपापसूचका जीवगताधिद्रामासोपलक्षितान्तःकरणस्थाः संस्कारा भावनापूर्वप्रज्ञापरपर्यायाः कर्मतत्फलोपभोगगन्धा इत्यर्थः । तथा चोक्तं बृहदारण्यप्रकार्तिके—

कर्मणः क्रियमाणस्य संस्कारो यो हृदि श्रितः ।

तत्कलस्य च मुक्तस्य पूर्वप्रज्ञेति सोप्यते ॥ इति ।

एवं तर्हि समीचीनमेव यदि त्वया 'वैषम्यनैवृण्ये न सापेक्षत्वात्' इति परमेश्वरस्य जीवकर्मानुसारेण फलदातृत्वेन विषमत्वनिर्दिष्टत्वाभावात्प्रोक्तं न्यायमननुसंधार्थेश्वरपारतन्त्र्यमेव स्वस्याङ्गीकृतं स्यात्तर्हि पाशुपतभागवतादियत्प्रन्मतखण्डने प्रसक्तत्वेन प्रवृत्ताद्वैतविचारविरामात्काठिन्यमेवामिष्यत्तु नास्तीति तुष्टे वसिष्ठ उवाचेति । क्वचिद्वासिष्ठपुस्तकादेश्च श्रीशब्दोऽप्यादेश्च दृष्ट, तदा श्रीमाथासौ वसिष्ठश्चेति विग्रहः । श्रीरत्राणिमार्गेश्वर्यपूर्वकर्जाः मुक्तिमपत्तिरेव । अत एव, शास्त्रीयपौरुषव्याप्तनापारतन्त्र्यदेव । हीति प्रतिहम् । हे राम, रमययुक्तमत्माधिकारित्वेन शुर्यादीनिति रामानुजमुद्धी । शाश्वत श्रेय प्राप्तेऽपि । अविनाशि निर्वाणमद्वैतैकैरन्य प्राप्तयमीत्यर्थः । वर्तमानसत्मीप्ये वर्तमानवद्वयपदेन । कर्तव्यताऽऽह—स्यप्रवर्ततेति । स्वस्य पुरस्य प्रवृत्त्यन्वितमेगादित्ये यो यन् उत्साहस्तेनोपनीने नृगुणिन तेन । एतादृशेन शास्त्रीयपुण्यप्रवर्तनेनेत्यर्थः । उपायान्तरसाह्यां प्रकाट—नान्दधेति । तत्र तापधमदुर्मृत्काराः—यत्त श्वादिना । या, हेतोः ।

वासनापरतन्त्रः । वासनैव परमुच्छ्रयं तन्त्रमियं तन्त्रं शास्त्रवन्नियामकं यस्य सः । वासनै-
कपरार्थीन इत्यर्थः । भ्रान्तत्वमसि । अत एव, अस्मादेन कारणादीश्वरवदपरिहार्यत्वा-
भावात् ।

प्राक्तनं वैहिक चेति द्विविधं त्रिद्वि + + ।

प्राक्तनोऽद्यतनेनाऽऽशु पुरुषार्थेन जीयते ॥

इत्यत्रै [हिक] वासनायाः शास्त्रीयपौरुषनाश्वत्वाच्च । हीति निश्चयेन । पारतन्त्र्य-
निरारणाय । अ[धीन]त्वध्वंसार्थम् । स्वोत्साहसपादितः, निजोत्कण्ठा [प्रापितः] ।
मनोवाकायजन्यः, देहद्वयोद्भूतः । पुरपव्यापारः जीव[स्य] शास्त्रीयत्वतोऽपेक्षितः ।
अवश्यमभिलषित इत्यर्थः ।

उक्तार्थोपपादनार्थं वासनानां शुभाशुभत्वभेदेन द्विविधां सिद्धवत्कृत्य तत्सङ्गानं विकल्पेन
पृच्छति—

द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुभश्च ते ।

प्राक्तनो विद्यते राम द्वयोरेकतरोऽथ वा ॥

किं धर्माधर्मावुभावपि त्वां नियोजयत उतैकतर इति विकल्पः ।
एकतरपक्षेऽपि शुभोऽशुभो वेत्यर्थसिद्धौ विकल्पः ।

वासनाधेन शुद्धेन तत्र चेदपनीयसे ।

तत्कामेणाऽऽशु तेनैव पदं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

द्विविध इति । हे राम ते प्राक्तनो वासनाव्यूहः शुभोऽशुश्चेति द्विविधोऽपि विद्यतेऽथ
वा द्वयोर्मध्य एकतरो वेति वदेत्यध्याहृत्य योग्यम् । उक्तार्थं सवोधनम् । प्राक्तनः पूर्वज-
न्मम । वासनाव्यूहः, निरक्तवासनानिचयः । शुभः, सुखदः । इतिभेदेन द्विविधो
द्विप्रकारोऽपि विद्यते वर्तते । अथ वा यद्वा । द्वयोर्मध्य उभयोरन्तरा । एकतरो वेति
वद ब्रूहीत्यर्थः । तत्र तात्पर्यमाहुर्मूलकारा—किं धर्माधर्मावित्यादिना । धर्माधर्मावि-
त्युपलक्षणं यावच्छुभाशुभवासनयोः ।

इत्थं हि शुभाशुभे वासने । ' त निद्याकर्मणां समन्यारभेते पूर्वप्रज्ञा च ' इति श्रुत्या
देहाधारम्भकत्वं निद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासङ्गकानां त्रयाणामपि पदार्थानामुक्तं तत्र न हि मृतस्य
निद्याकर्मणां स्वरूपेण स्थातुमर्हत् कारकभेदाभावादतो वासनात्मनैव स्थितेस्तत्प्राधान्या-
च्चस्या युक्ता पृथगुक्तिरिति पूर्वोदाहृतायां शास्त्रप्रकाशिकारयायां वार्तिकामृतव्याख्यायामा-
नन्दज्ञाननिरचितायां निद्याकर्मणोर्वासनात्मनैव स्थित्युपपादनात्प्रत्येकं तच्चातुर्विध्यस्य पूर्वो-
क्तसक्षेपशारीरकादावुक्तत्वाच्च निहितनिहितसमनिद्याकर्मतत्सकारतत्फलसकाररूपा शुभना-
सना तथा निषिद्धनिषिद्धसमनिद्याकर्मतत्सकारतत्फलसकाररूपाऽऽशुभनासना चेति ।

अत्रोदाहरणानि क्रमेण स्फुटं लिख्यन्ते—तत्र विहिता विद्या देवतोपासनादिरूपा । विहितसमा, आकास्मिन् देवतामूर्तिदर्शनादिरूपा । विहित कर्म सन्धानन्दनादि । विहितसमं पिपीलिकादिभ्यो बुद्ध्या विपिने गत्वाऽन्नदानादि । एतेषां चतुर्णां सस्कारास्तथैतेषां ततोऽपि पूर्वजन्मकृतानां यानि जन्मान्तरे फलानि देवलोकाद्यातिरूपाणि तेषां च सस्कारा इति शुभभासनोदाहरणानि । तथा निपिद्धा विद्या स्त्रीचिन्तनादिरूपा । निपिद्धसमा यदृच्छया काकापिडाद्यपेक्षणात्मिका । निपिद्ध कर्म फलाण्डुभक्षणादि । निपिद्धसम तृणच्छेदनादि । एतेषामपि चतुर्णां प्राग्प्रकृतत्वानां च नरकादीनां सस्कारा इत्यशुभभासनोदाहरणानि च ज्ञेयानि । तस्माद्बुद्धक्षणां धर्माधर्मशब्दाभिधेयौ शुभाशुभभासनाराशी उभात्रपि त्वानियोजयत, नितरा सदसन्मार्गयोः प्रेरयत । स्पष्टमेवात्रशिष्टम् । तत्र श्रीरामस्य व्यवहारदशाऽप्युत्तमतमाधिका-
रित्वाद्बुभयभासनाप्रैर्यत्वपक्षोऽशुभभासनामात्रप्रैर्यत्वपक्षश्च नैव युज्यत इति परिशेषाच्छुभभा-
सनामात्रप्रैर्यत्वपक्षमेवाहीकृत्य पृच्छति—**वासनाद्येनेति ।** शुद्धेन निरक्तलक्षणेन शुभे-
नेत्यर्थः । अपनीयसे चेत्सन्मार्ग एव प्रत्येते चेत् । अशु शीघ्रमेव । शाश्वत पदं प्राप्स्यसि
मुक्तिमद्वैतात्मतया लप्स्यसीत्यर्थः । शेष व्याख्येयार्थं मूलकारे ।

तत्रेति पदार्थमाह—

तत्रै तस्मिन्वक्षे तत्तर्हि तेनैव क्रमेण शुभवासनया प्रापितेनैवाऽऽच-
रणेन प्रयत्नान्तरनिरपेक्षेण शाश्वतं पदं मोक्षम् ।

अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयति संकटे ।

प्राक्तनस्तदसौ यत्नाञ्जेतव्यो भवता स्वयम् ॥

भावो भावना । तत्तर्हि यत्नोऽशुभविरोधिशारीयधर्मानुष्ठानं तेन स्वयं जेतव्यः, न तु युद्धे मृत्युमुत्पेनेन पुरुषान्तरमुत्पेन(ण) जेतुं शक्यः ।

तत्र तस्मिन्निति । शुभभासनैककारणस्वपक्ष इत्यर्थः । तेनेति पदं विहायति—
शुभवासनयेति । निरक्तलक्षणशुभभासनया । प्रापितेनैव सप्तादितेनैव तत्क्रमेण शुभेने-
चेति पाठे क्रमशब्दाद्याचरणस्यैव विशेषणं शुभेनेति । क्रमते जीव स्वायुरतिक्रामति
प्रतिक्षणमुत्तुङ्घयति येनेति व्युत्पत्त्या विवक्षितं क्रमपदार्थमाह—**आचरणेनेति ।** आच-
रणेन, कायिकादिसर्वव्यापारेण । एवकाराद्यत्र दर्शयति—**प्रयत्नान्तरेति ।** अन्यं प्रयत्न
इति प्रयत्नान्तरं तस्मिन्निर्गताऽपेक्षा यस्य तेन । स्वत एव फलदानदक्षेणेन च । शाश्वतव-
दस्यत्वमाह—**मोक्षमिति ।** यदि पूर्वोक्तगत्या दीनजनानर्नकपरायणतयाऽशुभभासनामात्रपर-

अशुमाच्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत् ।

जन्तोश्चित्तं तु शिशुवत्तस्मात्तच्चालयेद्दृढात् ॥

यथा शिशुर्मृद्भक्षणान्निवार्य फलक्षणे योज्यते, मणिमुक्ताद्याकर्षणा-
न्निवार्य कन्दुकाद्याकर्षणे योज्यते तथा चित्तमपि सत्सङ्गेन तत्तद्विपरी-
तविषयान्निवारयितुं शक्यम् ।

शुभाशुभाभ्यामिति । भो राम यदि तव वासनासरिद्भुभाशुभाभ्यामुभा-
भ्यामपि मार्गाम्या वहन्त्यस्ति तर्हि पूर्वोक्तलक्षणेन पौरुषेण प्रयत्नेन शुभे पथि
योजनीयेति योजना । बाहनीयेत्यपि पाठ । विचारवैराग्यादिप्रयत्ने सन्मार्ग एव
सा नियोजनीयेत्यर्थः । अत्र सरिच्छब्दितनदीरूपकेण वासनानिरोधस्य प्रबलतमय-
त्नसाध्यत्व तस्या स्वनिमज्जनहेतुत्वेनानुपेक्ष्यत च घन्यते । तत्तात्पर्यमाहुर्मूल-
कारा—उभयपक्षे स्थिति । तुशब्दस्तान्नाद्यपि शुभाशुभनासनयोरन्यतरैकपारत-
न्ये सयुक्तीत्या तन्निरास स्यात्तथाऽप्युभयपारत-न्ये क प्रतीकार इति प्रश्नव्या-
वृत्त्यर्थः । एव तर्ह्यशुभनासनैकपारतन्यपेक्षयाऽत्राप्य एव शास्त्रीय प्रयत्नोऽपेक्षित
इत्याह—शुभभागस्येत्यादिना । शुभभागस्य शुभनासनाशस्य । प्रयत्नेति । उक्त-
रीत्या तस्य शनैर्मोक्षफलैकहेतुत्वात्तन्निरासाय प्रयत्नानपेक्षत्वेऽपीत्यर्थः । अशुभभागम्,
अशुभनासनाशम् । शास्त्रीयप्रयत्नेन, ' तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मण ' ।
' नानुव्यायाद्बहुशब्दान्वाचो निग्लापन हि तत् ' इत्यादिश्रुत्याद्युक्तविवेकवैराग्ययोगाभ्या-
सैकनिष्ठयलक्षणप्रयत्नेनेत्यर्थः । निवार्य पुनरनुदयपर्यन्त निवृत्तस्य । ननु निरक्तशास्त्रीय
प्रयत्नेन तत्काल निवारितेऽप्यशुभनासनाशे पुनरनुदयस्तु तस्य दु शक्य एव सौभर्यादियो-
गीद्राणामपि मस्यमैथुनदर्शनरूपोदीपनविभागात्प्रसामप्रसारेण यान्तोपमोगनासनोदयदर्श-
नादित्याशङ्का मनसि निधाय निरक्तप्रयत्नसातत्यमेव स्थापनीय न तु सजाते कार्ये स
समुपेक्ष्य इत्याशयेनाऽऽह—शुभमेवेति । तस्य, अशुभनासनाशस्य । स्थाने, निरक्त-
रीत्या सामप्रसारेणोदयस्थाने । समाचरेत्, सम्यग्दृढतमनेनानुतिष्ठेन्न वेताकत्फालमुक्तय
त्नाभ्यासशास्त्रिनो मम विमनेन कोविटयलादिरूपसामग्र्याभसनेति सगर्वोदासीन्येनेत्यर्थः ।
अत्र शुभमेवेत्यवधारण त्वययोगव्यवच्छेदार्थं तेन शुभशुभनिष्ठक्षणस्य तादृश्यादेव्युदास ।
इतिशब्दस्तु रहस्योपदेशसामान्यार्थः । निरक्तश्लोकार्थमेव वमिष्ट स्पष्टी करोति—अशुभेत्थिति ।
हे चरिणां पर नास्ति योगसम बलमिति वचनायोगिना मध्ये श्रेष्ठ रघुवीर त्व एव मनोऽ
शुभेषु समाधिष्ट चेद्वलेन पुरपार्थेन शुभेष्वेवावतारयेति स्वार्थः । एतेन वासनाया सत्पा-
ररूपत्वेन धर्मवगम्यवाच्यमुक्त शुभभागनशादिक स्यादिति निरस्तम् । मन प्रचरत्स्य
सवार्थस्येन तत्समभादिति । सत्रशुभादिपदानि व्याकुर्यति मूलकारा—अशुभेत्थि

त्यादिना । परस्त्रीद्रव्यादिषु, अन्यस्य कान्तासु कनकादिषु चेत्यर्थः । अत्राऽऽदिशब्देन क्षेत्रादि । शास्त्रेति । शास्त्रमुत्तर्ममासैनात्र तदर्थोऽद्वैत ब्रह्मैव देवता शिवादिष्वन्यतर परमेश्वरलीलाभिग्रहस्तद्ग्रहान तदेवाकारवृत्तिसातत्यम् । आदिपदेन योगत्यागयोर्ग्रहः । शेष स्पष्टम् । एव वासनानाशस्य महत्तमप्रष्टसाव्यत्वेनोदासीन शिष्य प्रति तत्सौलभ्यमाह वसिष्ठ — अशुभादिति । न त्वेतावता तद्विश्वसनीयमित्याह — तस्मादपीति । इतरत्, अशुभम् । चालयेद्दलादिति । उक्तमर्यादादित्रलात्कारेण निवारयेदित्यर्थः । अशुभादिति शेषः । शिशुदृष्टान्त स्पष्टयन्ति मूलवृत्त — यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिके योजयति — तथेति । सत्सङ्गेन, साधुसमागममता मुमुक्षुणा । यद्वा ' महसेवा द्वारमाहुर्विमुक्ते ' इति श्रीमद्भागवतोक्ते ससङ्गलक्षणमुत्सयाधनाख्यकरणेनेत्यर्थः । शेष तूक्तार्थम् ।

ननु दृष्टान्तीकृताशिशोरसद्विषयान्निवारण ताडनादिनाऽपि समवर्तीति प्रकृते बलशब्दित प्राणायामाद्यभ्यासलक्षणेन योगेन दुर्विषयेभ्यो मनसो निवारण कर्तव्य किंचोपायात्तरेणेत्याशङ्क्य तत्र मृदुस्तीव्रश्चेति बालनशीकरण इव मनोवशीकरणेऽप्युपायद्वय वर्तते क्रमेण शीघ्रदीर्घकालाभ्यासिद्धिकारकमतोऽत्र

द्विविधो वासनाव्यूहः शुभधैनाशुभश्च ते ।

प्राक्तनो नियते राम द्वयोरैकतरोऽत्र वा ॥

इत्यादिपूर्वप्रश्नश्च्यनित प्रप्रमोपाय एवोत्तमाधिकारिणाऽऽश्रयणीय इति वक्ति वसिष्ठ —

समतासान्त्वनेनाऽऽशु न द्रागिति शनैः शनैः ।

पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकम् ॥

चपलस्य पशोर्वन्धनस्थाने प्रवेशनाय द्वाद्दुपायौ भवतः, हरितवृणप्रदर्शनकण्डूयनादिकं धावपारुष्यदण्डादिभ्रंसेनं चेति । तत्राऽऽद्येन सहसा प्रवेश्यते द्वितीयेनेतस्ततो धावञ्शनैः शनैः प्रवेश्यते । तथा शशुमित्रादिसमेत्वबोधनं प्राणायामप्रत्याहारादिपूरुषप्रयत्नश्चेत्पेतौ द्वौ चित्तशान्त्युपायौ । तत्राऽऽद्येन मृदुयोगेन शीघ्रं लालयेत् । द्वितीयेन हठयोगेन द्रागिति न लालयेत्कित्तु शनैः शनैः ।

समतेति । तदुक्तमपरोक्षानुभूतौ—

एभिरङ्गैः समायुक्तो राजयोग उदाहृतः ।

किंचिपक्वपायाणां हठयोगेन सयुतः ॥ इति ।

तदर्थं सदृष्टान्तं स्पष्टयन्ति मूलकाराः—चण्डलस्येत्यादिना । ‘अपशवो अन्ये गोअ-
श्वेभ्यः’ इत्यादिश्रुतेर्गवादेः पशोरित्यर्थः । चण्डलस्येति विशेषणात्सरलस्य तस्य व्युदासः । तस्य
बन्धनस्थाने प्रवेशनाय यत्नानपेक्षत्वादित्यर्थः । अत्र पशुदृष्टान्तेन वसिष्ठोक्तबालकदृष्टान्ते
स्वल्पयत्नसाध्यत्वरूपमस्वारस्यं सूचितम् । तस्माच्चित्तबालकस्त्वयं चण्डलपशुतुल्यत्वेन महत्त-
रयत्नसाध्य इति नैवोपेक्षणीय इति तत्त्वम् । किं तदुपायद्वयमित्यत आह—हरिततृणेति ।
आद्य आदिशब्देन मृदुभाषणादि द्वितीये च रज्ज्वादि । तैर्भर्त्सनं भीतिजननमित्यर्थः ।
नन्वस्तु नामैतदुपायद्वयं किमेतावतेत्यत आह—तत्रेति । उक्तोपायद्वयमथ इत्यर्थः ।
आद्येन हरिततृणादीत्युक्तप्रथमोपायेनेत्यर्थः । सहसा ज्ञातिरिति । द्वितीयेन वाक्पारष्येत्याद्यु-
क्तेनेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति ।

मुह्यन्मित्रार्युदासीनमथ्यस्यद्वेष्यबन्धु ।

साधुष्वपि च पापेषु सम्बुद्धिर्विशिष्यते ॥

इति श्रीभगवद्गीतोक्तदिशा सर्वस्य मुह्यददेः परमार्थतोऽद्वैतब्रह्मरूपत्वात्तदनुसंधानस्य
चारंवारं समुदीपनमित्यर्थः । प्राणायामेति । आदिपदाद्धारणादि । जत्रापि कालविभेदं
साधनविभेदेनाऽऽह—तत्रेत्यादिना । अस्य मृदुत्वं तु स्थूलायासराहित्यादेव । योगत्वं
च चित्तस्याद्वैते ब्रह्मणि समाधायकत्वेन । लालयेत्सुमान्बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । द्वितीयेनेति ।
हृत्त्वं स्थूलेपायत्वादाग्रहंरूपत्वाच्चास्य । द्राक्, ‘साक्’ इदित्यञ्जसाहायद्राब्जुसपदि दृते ।
इतिकोशाच्छीघ्रमित्यर्थः । इतिशब्दः पूर्वोक्तमृदुयोगपरामर्शार्थः । एवं च यथा मृदुयोगेना-
धिकारी शीघ्रं चित्तं वशी कुर्यान्न तथा हृद्योगेन किंतु शनैः शनैरिति सक्थः । तस्मा-
दुक्तमृदुयोग एव श्रेयानिति भावः ।

ननु ‘बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानान्नामां प्रपद्यते’ इति ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति
परां गतिम्’ इति च श्रीमद्भगवद्गीतोक्तेः कथं निरक्तमृदुयोगेन शीघ्रं चित्तवशीकरण-
संभावनाऽपि । न चोक्तदृष्टान्तप्रशाक्ताऽत्रानुपपत्तिरिति वाच्यम् । न हि दृष्टान्तमात्रेणार्थ-
सिद्धिरिति न्यायेन तस्याकिंचित्कत्वात् । नो चेज्जगत्सत्यं सत्यत्रहकार्यवान्छुद्रतन्तुकार्या-
भूतशुभ्रपटवदित्यनुमानेन जगत्सत्यत्वापत्तिः । तस्मात्प्राणायामादिलक्षणो हृद्योग एव
चित्तज्ञान्युपायो न तु योगान्तरमपीत्यत आह भगवान्वसिष्ठः—

द्वागभ्यासपशाद्याति यदा ते वासनोदयम् ।

तदाऽभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दनं ॥

मृदुयोगाभ्यासाच्छीघ्रमेव सद्वासनोदये सति साफल्यमभ्यासस्य
मन्तर्यं न त्यक्त्वात्तेनासंभाषना शङ्कनीया ।

द्रागिति । हेऽरिर्मर्दन, अरीन् ' जहि शत्रु महानाहो कर्मरूप दुरासदम् ' इति स्मृते कामादिशत्रुर्मर्दयति विवेकवैराग्यादिशस्त्रैर्नाशयतीति तथा तत्सबुद्धौ । भो मुमुक्षु श्रेष्ठ रघुरित्यर्थ । त्व तदा तस्मिन्कालेऽभ्यासस्य तत्र तृत्तमाविचारित्वस्योक्तसन्निधनेनैव सूचितत्वाद्मृदुयोगाभ्यासस्य साफल्य सार्थक्य निद्वेषेन जानं ह्येव न त्वत्यकालेनेव कथ ममेष्टसिद्धिर्जाता बहूनामिन्याद्युदाहृतशास्त्रे तु परमार्थसिद्धेर्भूरिक्लसाधनसाध्यतोत्तरेतो नैरेव सा किंतु विरहिण कामिनीसनिधानामात्रेऽपि तत्साक्षात्कारवद्भ्रान्तिरेवेव काचिदि त्यसभावनदिक कर्तव्यमित्याशय । अत्रैवकाराव्याहारस्तु मूकारैर्विद्वृताशयवशादेव । ननु फोऽसौ काळ इत्यत आह पूर्वधेन—**द्रागभ्यासवशादिति** । यदा यस्मिन्काले ते तत्राभ्यासप्रशान्तिरक्तमृदुयोगाभ्यासप्रभावद्राक्श्रीप्रमपि । अत्राप्यपिशब्दाव्याहारो निरक्तप्रयोजन एव । वासना, शत्रुमित्रादिषु समस्वरूपप्रलभमाननाननुसवान विनैवाकस्मादर्धमुत्त प्रबुद्धनालकस्य स्वमातृनामग्रहणप्रसर्जन ब्रह्मामत्रवृत्त्युदीपकधित्ते सस्कारविशेष इत्यर्थ । उदय निरक्तवृत्त्युपलब्धनुमितप्रादुर्भावं याति प्राप्नोतीत्यर्थ । तस्माद्बहूनामिन्याद्युक्तशास्त्र तु मन्दाधिकारिविषयमतो नैव कुतर्कसपक्वात्रया मृतो यो दशम सोऽह कथ स्यामित्यादि वन्निरक्तफलप्राप्तप्रभावनाद्रिधिधेयमिति तात्पर्यम् । अत्र मन्वयासिष्टटीकाकारेण तु प्रागभ्यासेत्येव पाठो मुख्यत्वेनोरीकृत । तद्यथा— प्रागिति । अस्मिञ्जमभ्यास कुर्वतस्ते प्रागभ्यासप्रशाब्दाग्ज मनोऽभ्यासवशात् । अथ वा प्राक्पूर्वयसि ' आगत्यादलमभ्यसै ' इत्युक्तमिति । तच्चिन्त्यम् । अरिर्मर्दनेति सन्निधनेनोत्तमाधिकारिण एव विरक्षितत्वात्तन्वात्वे जमान्तरीयाभ्यासस्य पूर्वयोभ्यासस्य वाऽनुपयुक्त्याच्छ्रीप्रबलद मृदुयोगाभ्याससूचकद्रा वशब्दस्यैव युक्तत्वाच्च । न च योगध्रष्ट्यायेन जमान्तराभ्यासप्रत एवोत्तमाधिकारित्व सम्भवतीति वाच्यम् । तथाऽपि सद्य फलजनकमृदुयोगानभ्यासित्वेन तस्यानुत्तमत्वस्वयं सिद्धत्वात् । तस्माद्मूलकारादतो द्रागित्येव पाठ सार्थायानिति । अत एव मूलकारास्तदा शय स्फुटयन्ति—मृद्वित्यादिना । अर्थस्तु स्पष्ट एव ।

नन्वस्त्वेव शुभवासनापारत यपक्षेऽशुभवासनापरत त्र्यपक्ष उभयपारतन्त्र्यपक्षेऽप्युत्तमाधिकारिभेदेन पूर्वोक्तमृदुयोगादिसाधननेष्ट सिद्धिस्ताथाऽपि फले सदिग्धमेव तपारतन्त्र्यादि तदा कस्तत्रोपाय इति चच्छुभवासनाशब्दित पुण्यसस्कारो कर्म एव सध्यावदनायसप्रवात समाप्य तत्रै तस्मार्तकाम्यनिषिद्धशून्यनित्यादिकर्म अनुष्ठानादन्तर्यामिप्रसादेन सपादनीयस्तनैव निखिलेष्टसिद्धि स्यादित्याह भगवान्वसिष्ठ —

संदिग्धापामपि मृशं शुभामेव समाहर ।

शुभाया वासनावृद्धौ तात दोषो न कश्चन ॥

शुभवासनाऽभ्यस्यमाना संपूर्णा न वेति यदा सदेहस्तदाऽपि शुभामभ्यसेदेव । तद्यथा सहस्रजपे प्रवृत्तस्य दशमी शतसख्या यदा संदिग्धा

तदा पुनरपि शतं जपेत् । असंपूर्तौ संपूर्तिः सफलप्यति । संपूर्तौ तु तद्वृद्धौ न सहस्रजपो दुष्यति तद्वत् ।

संदिग्धायामपीति । नन्वेवमुक्तमाधिकारिणो निरक्तमृदुयोगान्यासेन शीघ्रमेवोक्तलक्षणवासनोदये निरक्ताभ्याससाफल्यज्ञानेन सतोषो भविष्यत्येव परतु मध्यमाद्यधिकारिणो यदा पुरप्रथमनाद्विदितप्रणायामादिलक्षणहठयोगमभ्यस(स्य)तः शास्त्रीयतादृग्निचाराभ्यान्निरक्तलक्षणवासनोदयज्ञानस्यैव दौर्लभ्यं तदा तेन किं कार्यमित्याशङ्काया समवलम्बितसाधनानुष्ठानमेवेत्याह स एव—संदिग्धायामपीति । अपिशब्देन तत्र तु पूर्वोक्तसंबुध्योत्तमाधिकारित्वात्सैव सदिग्धत्वशङ्कालेशोऽपि तथाऽप्यन्यमुमुक्षुकरणया त्वन्मनसि प्रतिविप्सा चेत्तत्रेदं समाधानमिति ध्वनितम् । तातोति निरक्तोत्तमाधिकारित्वादीनदयालयत्वाच्च श्रीरामस्य सप्रेमसत्रोधनम् । अयि रघुनन्दन । सदिग्धायाम् निरक्तोदयप्राप्त्या फलिता वा न चा मदन्यस्यमाननिरक्तहठयोगान्यासद्वारा शुभवासनेति सशयप्रस्तायां फलीभूतपूर्वोक्तशुभवासनाया सत्यामित्यर्थः । त्व भृश दीर्घकालादिनाऽत्यन्तम् । शुभाभेन निरक्तयोगारूपसाधनीभूतशुभवासनाभेन । अवधारण तु सदेहवशात्साधनात्प्रागादिव्यावृत्त्यै । समाहर, यात्रफलोदय सम्यक्सपादयेत्यर्थ । ननु तर्हि * पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति' इति श्रुतेः शुभवासना तानस्ताद्यस्करूढानुदये जन्मापादिकैरेति चेन्नेत्याह शेषेण । शुभायामिति । तदाशय विनृष्यते मूढकाराः—शुभवासनेति । अपिशब्देन सदेहाभावे तदभ्यसनं तु कैमुत्यसिद्धमेवेति सूचितम् । तत्र दृष्टान्त प्रतिजानीते—तद्यथेति । त निरादयति—सहस्रेत्यादिना । दार्ष्टान्तिके योजयति—तद्वादिति ।

नन्वेव कियत्काठ साधनश्रेया. सोढव्या इति दिद्यन्त प्रति तद्वर्धि कथयन्समाधचे भगवान्सिष्टोऽव्युपक्षेत्यादिभिस्त्रिभिः—

अव्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञाततत्पदः ।
गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर ॥
ततः पक्करूपायेण नूनं विज्ञातवस्तुना ।
शुभोऽप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनाधो निराधिना ॥

इति रीत्या भट्टसंमतानि प्रत्यक्षानुमानोपमानाद्यर्थोपत्यनुपलब्ध्याख्यानि । एतेषा लक्षणादि
 त्तुक्त वेदान्तपरिभाषायाम् । मयाऽत्र विस्तरभिया प्रवृत्तानुपयोगाच्च नैव तदुदाहियते ।
 तैर्गुरुराख्यप्रमाणैः सद्गुरुरेदाभ्यामुपदिष्टप्रत्यक्षादिभिः प्रमातरणैरित्यर्थः । निर्णीत निश्चि-
 तम् । आचर ईकिवाद्यखिमोक्षसाधन कुर्वित्यर्थः । ननु वेदस्य तथा निरक्तगुरुवाक्य-
 स्यापि शब्दप्रमाणत्वाच्छब्दस्य प्रामाण्यसिद्धौ वेदादेस्तत्सिद्धिस्तत्र तत्सिद्धौ तद्वेधितप्रमाणा-
 न्तर्गतशब्दे प्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न । सत्सारस्यानादित्वेन तद्रतरेदतन्निष्ठप्रामाण्य-
 योरप्यनादित्वात् । ननु तथाऽपि वेदे कोपदिष्टानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानीति चेन्न । तद्व्य-
 ङ्गवाक्योपगम्भात् । तथा हि चक्षुरे सत्यमिति प्रत्यक्षस्य । तत्रेव भय त्रिदुषोऽमन्वान
 स्येत्यनुमानस्य । आकाशान्तर्गतश्च नित्य इत्युपमानस्य । नापेदनिम्ननुने त बृहन्तमिति
 शब्दस्य । अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यर्थापत्तेः । अत्र
 वाच किञ्च सोम्य न निभालयस इत्यनुपलब्धेरिति । तस्माद्यानृद्व्यापरोक्षसाक्षात्कारमुक्तना-
 धन कार्यभेदेति भावः । तुशब्दोऽवधारणे । तु स्याद्भेदेऽवधारण इत्यमरः । अस्त्वेव
 तत्रापि निरक्तज्ञानोच्यं किं कार्यमित्यत्र आह—तत इति । तत, दृढापरोक्षसाक्षात्कारो-
 चरम् । पक्वकायेण क्षीणप्रतिभेनेत्यर्थः । अत एव नून निश्चित विज्ञातवस्तुना दृढापरो-
 क्षानुभूताद्वैततत्त्वेनेत्यर्थः । तथा च स्मृति—‘कपाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञान प्रवर्तते’
 इति । एतादृशेन भो रघुनीर त्वयाऽसौ प्रागभ्यस्तत्त्वेन प्रकृत शुभोऽपि वासनौघ शान्त्या-
 दिसस्कारसमुदायोऽपि त्यायोऽनादरणीयः । तत्र हेतु वदस्त त्रिशिनाष्टि—निराधिनेति ।
 कर्तव्यत्वात्साधिर्हानिनेत्यर्थः ।

ननु ‘ द्वित्रिभो वासनाब्यूह शुभधेयाशुभध ते ’ इत्यादौ शुभवासनाकदम्बस्य सपाद-
 नीयवमुक्त तत्र किं तद्व्यक्षणमियाकाङ्क्षाया तसूचयन्मुक्तमेवार्थं पिण्डीकृत्योपदिशति—

यदतिभुमगमार्थसेवितं तच्छुभमनुसृत्य मनो ज्ञ मार्धंशुद्धया ।

अधिगमय पद् सदाऽविशोकं तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठ ॥

स्पष्टार्थः । तस्माद्योगाभ्यासेन कर्माद्यभिभवसंभवाज्जीवन्मुक्तौ न
 विधादितव्यमिति ।

इति जीवन्मुक्तिस्वरूपम् ।

यदिति । हे ज्ञ जानातीति ज्ञस्तत्सुद्वै भो तत्रैव रघुनारेत्यर्थः । न च श्रीरामस्य
 वसिष्ठ प्रति तत्र प्रष्टुमुक्ततया जिज्ञासुत्वोपलम्भात्प्रमुक्तसंशोधनमिति शङ्क्यम् । ज्ञान-

१ क. स ग घ ङ च षुद्धया । २ क. ल ग. घ. ङ च षुद्धया । ३ क. ल ग. घ. ङ च षुद्धया । ४ क. ग ग घ ङ च. 'न कामाय' ।

१ क. स ग घ ङ च षुद्धया । २ क. ल ग. घ. ङ च षुद्धया । ३ क. ल ग. घ. ङ च षुद्धया । ४ क. ग ग घ ङ च. 'न कामाय' ।

रक्षाप्रकरणे वासिष्ठवाक्येनैव तत्र तथात्वस्य मूल एव वक्ष्यमाणत्वात् । लं यदतिमुग्गं तथाऽऽर्षसेवितं तच्छुभमनुसृत्य भावशुद्धया मनः सदाऽविशोकं पदमधिगमयेति योजना । अतिमुभगम् । अति, अत्यन्तम् । अविनार्शाति यावत् । तत्रापि सुष्ठु शोभनो भग ऐश्वर्यादिपद्गुणलक्षणो भगवत्स्वभावो येन तत्तथा । नन्वेतदेव कथं ज्ञायेतेति चेत्तत्राऽऽह—
आर्येति । आर्याः साधारस्तैः सेवितं सर्वदाऽनुष्ठितमित्यर्थः । अत एव तैत्तिरियाणां संहित्योपनिषद्यान्नापते—‘ अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तिविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः ’ इति । व्याख्यातं चेदं मूलकारैरेव पूर्वाश्रमे माधवाचार्यदशायाम्—कर्म श्रौतमग्निहोत्रादिकं स्मार्तं संव्यावन्दनादिकं च । उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोतीतिवाक्यद्वयं श्रुतवतः श्रौते कर्मणि संदेहः स्यात् । स्मार्तेऽपि संप्यादेवता पुरयमूर्तिः स्त्रीमूर्तिरेति वचनद्वयेन संदेहः । वृत्तं कुलपरम्परागतो लौकिक आचारः । तत्रापि मातुलमुताविवाहमांसभक्षणादिविप्रतिपत्तिदर्शिनः संदेहो भवति । तदानीं यस्मिन्देसो यस्मिन्काले यस्मिन्कुले स्वयं वर्तते तत्र तेषु देशकालकुलविशेषेषु वर्तमानाः संमर्शाद्विशेषणविशिष्टा ब्राह्मणास्तत्र तस्मिन्संदिग्धे विषये यथा वर्तेरस्तथा त्वमपि वर्तस्व । रागद्वेषौत्सुक्यादिदोषराहित्येन सम्यक्शास्त्रार्थनिर्णयकुशलाः संमर्शिनः । नित्यनैमित्तिकानुष्ठाने स्वयं प्रवृत्ता युक्ताः । तत्राप्या समन्ताद्युक्ता आयुक्ताः । अवैकल्येन सम्यगनुष्ठानस्याम इत्येवमभियुक्ता इत्यर्थः । रूक्षेण क्रोधेनाऽऽग्रहेण वा रहिता अलूक्षाः । धर्ममेव कामयन्ते न तु लाभपूजादिकमिति धर्मकामा इति । एतेन ‘ श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः ’ इत्यादिवचनमपि प्यात्पातम् । तच्छुभं पुण्यमित्यर्थः । एवं चाविनार्श्यैश्वर्यप्रदत्वे सति साधुसेवितत्वं शुभत्वमिति तद्वृक्षणं सिद्धम् । निमेषोन्मेषाद्रावतिव्याप्तिगारणाय पूर्वद्वयम् । न च सावैतरेण संदिग्धत्वापत्तेः । तरमाद्युक्तमेवोक्तलक्षणमिति भावः । एतादृशं शुभमनुसृत्यावलम्ब्य भावशुद्धया भाव आशयस्तस्य शुद्धिर्निर्मलता तथा शुद्धसरमात्रप्रधानचित्त-
तथेत्यर्थः । मनः, अन्तःकरणम् । सदाऽविशोकं, ‘ तरति शोकमात्मवित् ’ इति श्रुते-
निरन्तरं विगतशोकं नित्यानन्दरूपमिति यावत् । पदम्, अद्वैतात्मतरं मुमुक्षुप्राप्यं स्वरूपमित्यर्थः । अधिगमय प्रापय । अद्वैते ब्रह्मणि चित्तं स्थिरी कुर्वित्यर्थः ।

त्यत्र धर्ममधर्मं च उभे सत्यानुते त्यत्र ।

उभे सत्यानुते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यत्र ॥

इतिस्मृतेर्निरक्तज्ञानदासोत्तरं ब्रह्माद्वैताकारं मनोऽपि तस्या देयमेवेत्याह—तद्विधिति ।

रात्रु निरक्तज्ञानाद्भ्रमम् । तदपि विचारितमहासाक्यजन्य ब्रह्मात्मैक्याकारमनोरूप तत्त्वज्ञानमपि । अरिभन्दोऽत्र निरक्तशुभमाननामूनीभूदकृतउक्षणपुण्यपुत्रत्यागम्य कैमुतिकन्या-
यतिरूपगूचनार्थः । अयमुप्य, अह शर्नात्यभिनिवेशगमोनेव त्यजेत्यर्थः । साधु, अद्वैत

प्रसैव । तिष्ठ, निर्विकल्पकसमाधिस्थत्वेन सततगभूयारोहणशक्तिदेकरतो भवेत्यर्थः । तस्मादावत्तत्त्वान्मोह पूर्वोक्तशुभवासनावीजीभूतोक्तलक्षणशुभशब्दराच्यपुण्यानुसरणं कर्तव्यं ततस्त बोधमपि हित्वाऽमप्रज्ञातसमाधिनिष्ठेनैव भाव्यं कैत्र कथा पुनः शुभादिकर्मतद्वासनादित्यागस्येति तात्पर्यम् । नन्दस्य श्लोकत्रयस्य मूलकारैः किमन्यथो न निवृत्त इत्यत आहुर्मूलकाराः—स्पष्टार्थ इति । उदाहृतश्लोकानामनुत्पन्नेत्यादीनां समूह इति शेष । निगमयति—तस्मादिति । उत्तरीत्या शास्त्रीयप्रयत्नप्राप्त्यादित्यर्थः । योगान्यासेन निरक्तमृदादियोगान्यासेन । कर्मेति । कर्मात्र देहारम्भक प्रारब्धास्यम् । आदिशब्देन वासनापरपर्यायाश्वित्तिनिष्ठाः सकलसंस्काराः । तेषामभिमतः, दीपानयनेन तमस इव मज्ज्यादिना वह्निगतदाहशक्तेश्चैव परामनस्तस्य संभयः प्रतिपादितशास्त्रादिना वैमत्याभावस्तस्माद्धेतोरित्यर्थः । जीवन्मुक्तौ प्रागुक्तलक्षणान्या न विनिदितव्यं शिष्यादिभिर्विपरीतो वादस्तावन्नैव कर्तव्य इत्यर्थः । उपसहरति—इतीति । इत्युक्तप्रकारेण । अथ केयं जीवन्मुक्तिरितिप्रश्नोत्तरीभूतं जीवन्मुक्तिस्वरूप निरूपणमिति शेषः ।

पूर्णानन्देन्दुकीमुद्या प्रकाशे पोडशे गुरोः ।

जीवन्मुक्तिस्वरूपस्योद्घासः पादप्रसादतः ॥

इति जीवन्मुक्तिस्वरूपोद्घासस्तृतीयः ॥ ३ ॥

एवमथ केय जीवन्मुक्तिरिति प्रथमप्रश्नोत्तरमभिधाय किंन तत्र प्रमाणमिति द्वितीय-प्रश्नोत्तरमनसरसगत्याऽभिदधन्प्रतिजानीते श्रुतीत्यादिना—

श्रुतिस्मृतिवाक्यानि जीवन्मुक्तिसद्भावे प्रमाणानि । तानि च कठ-
वह्णादिषु पठन्ति—' विमुक्तश्च विमुच्यते ' इति । जीवन्नेव वृद्धबन्ध-
नात्कामादेर्विशेषेण मुक्तः सन्वेहपाते भाविबन्धाद्विशेषेण मुच्यते ।

जीवन्मुक्तिसद्भावे, जीवन्मुक्तेर्विद्यमानत्व इत्यर्थः । ननु कुत्रत्यानि श्रुतिवाक्यानि जीव-
न्मुक्तिसद्भावे प्रमाणानीत्यत आह—तानि चेति । च प्रसिद्धौ । आदिना वृहदारण्य-
कादि । पठन्ति, अध्येतार इति शेषः । तत्र प्रथमोद्दिष्ट कठवह्णात्काममुदाहरति—
विमुक्तश्चेति । इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थं सर्वत्र । तद्व्याचष्टे—जीवन्नेवेत्या-
दिना । जीवन्नेव, प्राणधारण वृत्तेश्च । अन्धारण तु—

अन्तकाष्ठे च ममेव स्मरन्मुक्ता कलेररम् ।

य प्रयाति स मद्भावे याति नास्यत्र सशय ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तदेहपातव्यावृत्तौ । दृढप्रधनात् 'दृढ कामान्य कामयते मन्यमान स कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतामनस्त्विहैव सर्वे प्रपिच्छीयन्ति कामा ' इति श्रुतेर्ज्ञानं विना कोदयुपायैरप्यनिरस्यमेतादृशं यद्बन्धनं बन्धनीभूतरञ्जनादिरित् पास्त न्यापदकं तस्मात् । एतादृशा कामादे । कामो दृश्यन्स्तु निशेषाभिलाष । आदिशब्दा प्रोधादि । तदुक्तं श्रीमद्भगवद्गीतासु—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामं क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ इति ॥

मुमुक्षुत्वाद्वा तु सर्वोऽपि निरुक्तकामादिव बन्धनामुच्यते एव परं तु जामदग्नादावपि ' पुनर्भ्रंशेऽनुदयो बोधस्यैते त्रयो मता ' इति चित्रद्वीपोक्तमूलकारणवचनामुरोधेन तत्त्वबोधफलं भूतपुनर्भ्रंशुदयाभावशब्दितास्वदृशा स्वस्मिन्नव्यासाप्रतिभासात्तथात्वनिश्चया विशेषग्रहणम् । मुक्तं सन्, बन्धहीनं सन् । देहपाते प्रारब्धवर्गसमाप्तौ शरीरपतनोपलक्षितलिङ्गशरीरत्वसे सतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—' न तस्य प्राणा उक्तामत्यत्रैव समर्णीयते ' इति । विवृता श्वेय श्रीमन्मुरेश्वराचार्यचरणारणनडिनरेणुभिर्वातिं कामृते—

जिबृक्षयायस ततः शाखाचार्यामनिश्चयात् ।

तस्मोऽक्लामन्ति न प्राणा आसते नापि तत्र ते ॥

स्थित्युक्त्वान्त्योर्हि यो हेतुराभाविद्यादिलक्षणः ।

ध्वस्तत्वात्तस्य सर्वस्य प्रत्यग्याथात्म्यदर्शनात् ॥

यत एवमतः प्राणा सम्यग्ज्ञानस्य जन्मनि ।

नेऽक्लामन्ति न तिग्मन्ति न च नश्यन्त्यहेतुतः ॥

रञ्जुमर्षो यथा लोके ज्ञातरञ्जुस्तत्तत्रकः ।

नोक्त्वमिति न चाप्यास्ते न च नश्यति रञ्जुतः ॥

स्थित्युक्त्वान्तिविनाशानां रञ्जुस्तत्र यतस्ततः ।

रञ्जुज्ञानसमुपचौ रञ्जा नायोऽप्यशेष्यते । इति ॥

मानिषधात्, उत्तरक्षणादी द्वैतानुभवादिपर्यर्थः । विशेषेण, काठप्रवेऽपि दृश्या यमासाभाररूपेऽप्येवम् । मुच्यते, जामदग्नी रमदृष्ट्यश्चादिभयादिव निर्मुक्त इव भवतित्यर्थः ।

ननु किं तद्विषयेऽप्यभिप्रेत आह—वेदानादियादिना माविदेहबन्धान्मुच्यते इत्यन्तः—

वेदनाः प्रागपि शमदमादिसंपादनेन कामादिभ्यो मुच्यत एव, तथाऽप्युत्पन्नानां कामादीनां तत्र प्रयत्नेन निरोधः । अत्र तु धीवृत्त्यनुदय-
मात्रादनुत्पत्तिरेव ततो विशेषेणेत्युच्यते । तथा प्रलये देहपाते च सति
किञ्चित्कालं भाविदेहबन्धान्मुच्यते । अत्र त्वात्यन्तिको मोक्ष इत्यभिप्रेत्य
विशेषेणेत्युक्तम् ।

वेदनात्, दृढतमोद्वैतात्मतरुनाक्षात्कारात् । प्रागपि पूर्वमपि । ननु तरुज्ञानात्प्राक्कामा-
दिभ्यो मुक्ते का सामग्रीत्याशङ्क्य ' शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठु समाहितो भूत्वाऽऽम-
न्येनाऽऽमान पश्यति '

' नात्रितो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहित ।

नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैवममुयात् ' ॥

इत्याद्यन्वयव्यतिरेकश्रुतिरशेन शमादिसपत्तिरेवेत्याह—शमदमादीति । शमादिना
सन्यासे सत्यग्निहोत्रादिकर्मण सकारादेव निर्मुक्ति स्यान्न तु कामादेरित्यत आह—
कामादिभ्य इति । अवधारण तु यत्र सन्यासे सत्यपि कामाद्युपलम्भस्तत्र तत्साधनी-
भूतशमादिपरिपाकाभावा एवेति नियमनार्थम् । तर्हि को विशेषो जीवन्मुक्ताविति
चेत्तमाह—तथाऽपीति । उत्पन्नाना सस्कारादिनाऽऽविर्भूतानाम् । कामादीना विषया-
भिद्यापतप्रतिघातजक्षोभादीनामिष्यर्थ । तत्र मुमुक्षुदशायाम् । प्रयत्नेन

अर्थानामर्जने दु ख तथैव परिपालने ।

नाशे दु खं व्यये दु ख धिगर्थान्केशकारिण ॥ इति ।

मासपाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ।

स्नाय्वस्थिप्रन्थिशालिन्या ख्रिया किमिदं शोभनम् ॥

इति च त्रिकैर्पूर्वात्त्वलक्षणप्रवृत्तेन यत्नेनेत्यर्थ । अत्र जीवन्मुक्तिदशायाम् । तुशब्दो
वैलक्षण्यार्थः । तदेनाऽऽह—धीवृत्तीति । धिय बुद्धेर्या वृत्तय काश्च सकलैत्यादि-
श्रुत्यादौ प्रसिद्धास्तासामनुदय प्राक्प्रागभावास्ताऽन्मात्रात्तदेकहेतोरित्यर्थ । अनुत्पत्ति-
रेवेति । न तु मुमुक्षुवस्थायामित्युत्पन्नाना तेषा शमादिना नाशनमिति भाव । उक्तमर्थं
हेतुत्वेन योजयति—तत इति । ततस्तस्मान्निरक्तलक्षण्यलक्षणाद्धेतोरित्यर्थ । उच्यते
विमुक्तक्षेत्र्युदाहृतकटपट्टीराक्येऽस्माभिर्व्याख्यायत इत्यर्थ । एव प्रथमपदगतविशेषस्वरूप
निरूप्य द्वितीयगत निरूपयति—तथेति । प्रलये मायावच्छिन्नब्रह्ममात्रावशेषलक्षणे

प्राकृतिके हिरण्यगर्भविशिष्टतन्मात्रावशेषलक्षणे दैनदिनापरनाम्नि वैकृतिके कारणमात्रो-
पलम्भलक्षणे सुषुप्त्याख्ये नित्ये च प्रलय इत्यर्थः । देहपाते प्रारब्धकर्मसमाप्त्या
स्थूलशरीरविरह इत्यर्थः । चः समुच्चये । किं तत्राऽऽत्यन्तिकी देहबन्धान्मुक्ति-
नेत्याह—किंचित्कालमिति । क्रियाविशेषणमिदम् । यावत्प्रारब्धकर्मानुदयमित्यर्थः ।
माधीति । नित्यप्रलयपक्षे भावी यो देहलक्षणो बन्धस्तस्मादिति समाप्तः ।
अन्यत्र तु भावी यो देहः स चासौ बन्धश्चेति व्याख्येयम् । अत्रापि तुशब्दार्थः प्राग्बदेव ।
अत्र विदेहकैवल्ये । आत्यन्तिकः पुन प्रतीतिहीनः । मोक्षः कामादिसकाशाभिर्मुक्तिः ।
किं तत इत्यत आह—इतीति । इति निरुक्तमर्थम् । अभिप्रेत्य, मनसि निधाय । उक्त
विमुच्यत इतिपदव्याख्यानेऽस्माभिः कथितमित्यर्थः । एव च विमुक्तश्चेति जीवन्मुक्तिर्विमु-
च्यत इति विदेहमुक्तिश्चेति भावः ।

कठवल्त्यादिष्वित्यत्राऽऽदिपदद्योतितमुद्दिशति—

बृहदारण्यके पठ्यते—

‘ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ’ इति ।

श्रुत्यन्तरेऽपि ‘ सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव समना अमना इव
सभाणोऽभाण इव ’ इति ।

बृहदारण्यक इति । पठ्यते, अध्येतृभिर्गुरुपरम्परयेति शेषः । तदाह—यदेति ।
अस्योपदेशाधिकारित्वेन प्रकृतस्य मुमुक्षोर्हृदि चित्ते श्रिताः सत्कारद्वाराऽऽश्रिता ये कामा समी-
हिताभिलाषरूपवृत्तिविशेषाः । उपलक्षणमिदं क्रोधोदेरपि । विषयाणामनेकत्वाद्बहुवचनम् । ते
सर्वेऽपि संपूर्णा अपि न तु कोचिदेव तथात्वे तु पुन ससारापत्ते, यदा यस्मिन्नविद्याध्वसकाळे
प्रमुच्यन्ते प्रकल्पेण सुषुप्त्यादिनिलक्षणपुनरद्रयाभाजलक्षणोत्कर्षेण मुच्यन्ते चिज्जडैक्यग्रन्धि
भेदात्तत्त्वसाक्षात्कारदाढ्येन शिथिला भवन्तीत्यर्थः । किं ततस्तदाह—अथेत्युत्तरार्धेन । अथ
निरुक्तकाममोक्षलक्षणग्रन्थिभिदादिफलेत्तरक्षणमेव । मर्त्य, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति
न्यायेन मनुष्यत्वाद्यथासोपलक्षितो मुमुक्षुरित्यर्थः । ‘मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नरा’
इत्यमरः । अमृतो भवति, ‘मोक्ष कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनि श्रेयसामृतम्’ इत्यमरोक्ते कैवल्य-
भिरन्नप्रक्षामरूप एव जायत इत्यर्थः । किं देहपातोत्तर नेत्याह—अत्रेति । अत्र वर्तमानशरीर
एव ब्रह्माद्वैतामतत्त्वं समश्नुते सम्यग्जीवन्मुक्तशरण्याश्रयात्सर्वदा भासमानवेनाश्रुते प्रप्नो-
तीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानदाढ्योत्तरक्षण एवामृतत्वप्राप्तिर्न तु क्रममुक्त्यव्याप्तिप्रकटदहराद्युपासन

इव देहपातापेक्षाऽस्तीति भावः । कठश्रुतौ तु जीमन्मुक्तिरिदेहमुक्तिश्चोक्ता । अत्र तु जीमन्मुक्तिरेवेति प्रथमनाक्येऽस्वरसादिद वाक्यान्तरमुदाहृतमिति ध्येयम् । उक्तेऽर्थे श्रुत्यन्तरसमतिरप्यस्तीत्याह—**श्रुत्यन्तरेऽपीति** । अन्यशास्त्रीयश्रुतानपीत्यर्थः । जीमन्मुक्तोक्या तदनस्थोक्तिरस्तीति शेषः । तद्वाक्य पठति—**सचक्षुरचक्षुरिवेत्यादिना** । व्याख्याता चेयं श्रुति श्रीमदानन्दज्ञानं श्रीमच्छारीरभाष्यव्याख्याने समन्ययसूत्रे—**वस्तुतोऽचक्षुरपि वाधितानु-वृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यमिति** । तस्मात्स्वदृशा स्वस्मिन्नप्यासाप्रतिभासादद्वैतब्रह्मरूपत्वेन वस्तुतोऽचक्षुस्तथाऽपि यात्राप्यारब्ध लोकदृष्टया तस्य चित्ताध्यासस्थितिरस्तीति कृत्वा सचक्षुरिव जीमन्मुक्तो भवतीति पूर्वोक्तलक्षणसगतिरपि समनुसंधेयेति भावः । शेष स्पष्टमेव ।

• न केवलमस्मिन्नशे समुदाहृतमिदं श्रुतिप्रयमेव किंतु दिक्प्रदर्शनार्थमेवेदमतस्वरयैवजातीयक शाखान्तरोपनिषत्स्वप्यन्विष्य वाक्यजातमुदाहरणीयमिन्याह—

एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । स्मृतिषु जीवन्मुक्तं स्थितप्रज्ञमगवद्भक्तगुणातीतब्राह्मणातिवर्णाभ्रम्यादिनामभिस्तत्र तत्र व्यवह्रियन्ते । वसिष्ठरामसंवादे 'नृणां ज्ञानैकनिष्ठानाम्' इत्यारभ्य 'सत्किंचिद्वशिष्यते' इत्यन्तेन ग्रन्थेन जीवन्मुक्तः पठ्यते ।

एवमन्यत्रापीति । तथा हि—'यतो वाचो निरसन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चेति' इति तैत्तिरीयोपनिषदि । 'यस्मिन्तर्वाणि भूतान्पामैराम्भुद्विजानत । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इति काण्वानामीशाख्यमन्त्रोपनिषदि । 'एव विजानन्नामरतिरात्मर्वाड आत्ममिथुन आत्मानन्द स स्वराद्भवति' इति ऋग्वेदोपनिषदपि । एव प्रतिज्ञानुरोधेन जीमन्मुक्तिसद्भावे श्रुतिप्रचासि प्रमाणत्वेनोदाहृत्य क्रमप्राप्तानि स्मृतिप्रचास्युदाहृतुं तानि सर्वाण्यपि निरक्तश्रुतिप्रचन वदवस्थावत्ता कथनेनैव निरक्तावस्था बोधयन्तीति वदस्तत्र तत्र तेऽपि पृथक्पृथक्सज्ञान्तरेणैव व्यवह्रियन्त इति तन्नामभेदकथनपूर्वकमभिधत्ते—**स्मृतिष्विति** । जीवज्जनदृष्टया प्राणधारणं कुर्वन्सन्मुक्त स्वदृशा बन्धहीनो जीवन्मुक्तः । स्थिता प्रतिप्रधरादित्येनाचला प्रज्ञा ब्रह्मविद्याफलीभूतसार्वादिक्स्वस्वरूपरङ्गतिर्यस्य स स्थितप्रज्ञः । भगो लोकदृष्टया पद्भुगुणैश्वर्यसमूहो विद्यते यस्य स भगवानद्वैत परमामा त भजते सार्वादिक्स्वरूपा स्वामरूपत्वेन सेवते इति भगवद्भक्तः । गुणेभ्यः सत्त्वाद्युपलक्षितयावद्दृश्यपदार्थेभ्योऽस्तीतस्तान्तिरुम्य निरक्तस्फूर्त्या स्वभिन्नत्वेनैते परमार्थतो नैव सन्तीति तिररट्य वर्तमानो गुणातीति । 'पाण्डित्य निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेत्' 'पाण्डित्यं च वाल्यं च निर्विद्याध मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याध ब्राह्मणं' इतिश्रुते पाण्डित्यादिशब्दनाच्याना क्रमेण श्रवणमनननि

दिव्यासानां परिपाकजनितनिष्प्रतिबद्धब्रह्मसाक्षात्कारफलशाली ब्रह्म निरुक्तरीत्याऽद्वैतात्मत्वं जानातीति ब्राह्मणः । वर्णा ब्राह्मणादय आश्रमा ब्रह्मचर्यादयस्तदुपलक्षितान्यावद्वैतविषयान-
तिरुम्य निरुक्तात्मविद्याफलवस्थयाऽनाद्यय वर्तत इत्यतिवर्णाश्रमी । आदिपदेन

ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टादमकायनः ॥

इति श्रीभगवद्गीतोक्तैर्युक्तास्यसंज्ञान्तरसंग्रहः । उपलक्षणमिदं मुन्यादिसंज्ञानां तत्र तत्र प्रसिद्धानामपि । अत्रोक्तसंज्ञाभिर्ज्ञानिनो व्यग्रहियन्त इत्यव्याहृत्यान्ययः । तत्रोद्देशानुसारेण प्राथमिकत्वाञ्जीवन्मुक्ततावत्कोक्त इत्याकाङ्क्षायां मध्यवासिष्ठे बृहद्वासिष्ठसारीभूतेऽप्यसा-
विपता प्रकथेनाभिमर्शित इत्याह—वसिष्ठेत्यादिना । तमेवग्रन्थं पठति—वसिष्ठ
इत्यादिना—

वसिष्ठः—

नृणां ज्ञानैकनिष्ठानामात्मज्ञानविचारिणाम् ।

*सा जीवन्मुक्ततोदेति विदेहमुक्ततेव या ॥

ज्ञानैकनिष्ठत्वं लौकिकवैदिककर्मत्यागः । देहेन्द्रियसदसद्भावमा-
त्रेण मुक्तिद्वयस्य विशेषो न त्वनुभवतः । द्वैतपतीतेरुभयत्रामावात् ।
श्रीरामः—

ब्रह्मन्विदेहमुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।

बृहि पेन तथैवाहं यते शास्त्रजया दृशा ॥

उवाचेति शेषः । तत्र तारुन्नीतृप्रत्ययं जीवन्मुक्तिं स्मृति—नृणामिति । तत्र
बृहद्वासिष्ठे तु श्रीवसिष्ठ उवाच—

तश्चित्तास्तद्रतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

फथयन्तश्च तन्नियं तुन्यन्ति च रमन्ति च ॥

रायणत्वमतः सा वक्ष्यमाणगुणा जीवन्मुक्ततोदेतीति संबन्धः । अद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारद्वारा लोकदृशाऽनुवृत्तेदेहेन्द्रियादिबाधितद्वैतावभाससत्त्वेऽपि कैत्रल्यानस्थाऽऽविर्भवतीति भावः । सा केत्यत आह—विदेहेति । छन्दोभङ्गस्तार्पः । या विदेहेकैत्रल्यसदृशीत्यर्थः । सादृश्यमत्र दृश्यावभासराहित्यमेव । तस्योभयत्राप्यनूनातिरेकात् । नन्वत्र किं ज्ञानैकनिष्ठत्वं समत किं ज्ञानपदलक्ष्यस्वप्रकाशाद्वैतब्रह्ममात्रनिष्ठत्वमुत ज्ञानशब्दिततत्साक्षात्कारतत्साधनादितत्परत्वम् । नाऽऽय । ' नि.शेषवाञ्छन.कायप्रवृत्त्युपरमात्मिका । ब्रह्मनिष्ठा ' इति वार्तिकसारे मूलकारैरेव लक्षितब्रह्मनिष्ठापरनामकत्वसाध्यमविष्यज्जीवन्मुक्तिसिद्धयाऽप्रिमग्रन्थविरोधात् । नाप्यन्य. । आत्मेति द्वितीयविशेषणानर्थक्यादित्याशङ्क्य तत्स्वयमेव लक्षयति—ज्ञानेति । विधिनस्तसाधन. सन्यास इति यानत् । नन्वेव यदि मुक्तिद्वयसाम्यं तर्हि कोऽनयोर्विशेष इत्यत्राऽऽह—देहेन्द्रियेति । यथासख्य सद्भावादि । विशेषान्तरराहित्येऽनुभवतस्तदैक्ये च हेतुमाह—द्वैतेति । अथ प्रवृत्तजीवन्मुक्तलक्षणप्रपञ्चार्थं श्रीरामप्रश्न तत्रन्यमेनाप्रिम लिखति—श्रीराम इति । उवाचेति प्राग्वत् । ब्रह्मन्निति । वसिष्ठसन्नेधनमिदम् । विदेहमुक्तस्योक्तश्लोक उपमानत्वात् प्राथम्यम् । उक्तप्रश्ने प्रयोजनमाह—येनेति । दृशा ज्ञानेनेत्यर्थ ।

अथ वसिष्ठः श्रीरामप्रश्नाशयमत्रार्थं जीवन्मुक्तौ विदेहमुक्तेरुपरमानीष्टत्वेनात्र तद्वतो लक्षणप्रश्नस्य प्राथम्येऽपि जीवन्मुक्त्यालक्षणज्ञानोत्तरमेव तादृशमादिसपादनार्थं मुमुक्षुत्वन्संभवेन तद्वृत्तक्षणस्यैव प्रपञ्चन प्रथमतश्चकारेत्याह मूलकार —

वसिष्ठः—यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च ।

अस्तं गतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

इदं प्रतीयमानं गिरिनदीसमुद्रादिकं जगत्प्रतिपत्तुर्देहेन्द्रियव्यवहारेण सह महाप्रलये परमेश्वरेणोपसंहृतं सत्स्वरूपोपमर्देनास्तं गतं भवति ।

वसिष्ठ इति । उवाचेति शेष । यथास्थितमियादिभिः प्रवृत्तमप्ययोगमासिष्ठस्थैः सतभिः श्लोकैः । एतेन केन प्रथेनोवाचेति शङ्कोपशम सूचित । इदं चिद्व्याम्येन प्रयक्षमखिलदृश्यम् । यथेति । व्यापराद्रिक्रादिसत्त्वया. यथाऽऽर्द्रमानमप्रीत्यगाप्यसिद्धत्वात् धकाराद्व्योम्य । न तु मुन्यादापि निरीनमित्यर्थः । व्यवहारेति । लोकदृष्टया जाग्रदादिषु स्वस्ववर्णाश्रमातुचिन्त्यापारविशिष्टस्वार्थान्यर्थ । एतादृशस्य यस्यास्तं गतं प्रस्तमिन्न भासते तथा व्योम चिदाकाशमेव वाधारधित्वेनाद्वैतामग्न्य स्थितमनाधितत्वेन विद्यमानं भवति स जीवन्मुक्त उच्यते इत्यन्वयः । नाग्निदमस्तु सनिष्ठमिति वचनाच्चक्षुरादिमिच्छेत् प्रयत्नप्रमाणसम्यग् जगद्मद्य तथा च क सर्वदृश्यमंप्रह इत्याशङ्क्य तदासाय स्वयमेव निगदयति—इदमिति । प्रतीयमानं साक्षात्परमगत्या या

प्रत्यप्रतीतिविषयमित्यर्थः । एतस्त्वान्देन प्रकृते बाधमेव बन्तुं प्रसंगहे तत्प्रतिपत्तुरस्य जीवन्मुक्तस्य देहाद्यभावेन व्यवहारित्वाभावात्पूर्वग्रन्थविरोधं द्योतयन्प्रलये देहाद्यभावं स्फुटयति—प्रतिपत्तुरिति । प्रमातुः प्रकृतजीवन्मुक्तस्येत्यर्थः ।

प्रकृतजीवन्मुक्ती तु प्रलयवैलक्षण्यमुपक्षिपति—

अत्र तु न तथा, किंतु विद्यत एव देहेन्द्रियव्यवहारो गिरिनद्यादिकं च परमेश्वरेणानुपसंहृतत्वाद्यथापूर्वमयतिष्ठमानं सत्सर्वैरन्यैः प्राणिभिर्विस्पष्टमवलोक्यते । जीवन्मुक्तस्य तत्प्रत्यायकधीवृत्त्यभावात्सुषुप्ताविव सर्वमस्तं गतं भवति । स्वयंप्रकाशमानचिद्योम केवलमवशिष्यते बुद्धस्य । सुषुप्ता तात्कालिकधीवृत्त्यभावसाम्येऽपि मायिधीवृत्तिबीजस्य सद्भावात् जीवन्मुक्तत्वम् ।

नोदेति नास्तमायाति सुरे दुःखे मुत्प्रमा ।

यथाप्राप्ते स्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

अत्र स्विति । तुशब्दः प्रलयवैपरीत्यार्थः । तर्हि किमत्रास्तीत्यत आह—किंत्विति । तत्र हेतुः—परमेश्वरेणेति । अत एव—यद्येत्यादि । अन्यदद्वयानर्त्यमाह व्युत्थितसमाहितत्वान्यां पूर्वोक्तबाधितद्वैतप्रतीत्यवस्थान्वैलक्षण्येन—जीवन्मुक्तस्येत्यादिना । ननु सर्वस्तगमने किंचिदधिष्ठानारोपोऽत्ययं वाच्यः । अन्यथा शून्यत्वादापत्तेरित्यत आह—स्वयमिति । स्वयंप्रकाशमानचिद्योमैव केवलं बुद्धस्योक्तजीवन्मुक्तस्यावशिष्यत इति । भाषीति । बीजमात्रकर्मज्ञानसंस्काराः । सुषुप्तावित्यादि । न जीवन्मुक्तत्वमिति संबन्धः । यद्यपि मुत्तौ समर्थौ च तत्कालिकबुद्धिद्वितिराहित्यं समानमेव तथाऽपि जाग्रतः पुरस्य भविष्यद्दृष्टादिरिषयकमनोवृत्तिकारणीभूतानिचाकामकर्मणां मुक्त्याकारपरिणतगाढतमोस्त्वत्वेन सपरिणतमाधितदमायाय नैव तत्र जीवन्मुक्तश्रवणस्योद्वैतस्वप्नप्रकाशासंविदानन्दमात्रत्वाऽवस्थिततत्रव्यवस्थातिव्याप्तिरस्तीत्याशङ्क्यम् । अत एव—नोदेतीति । समाहितस्य ज्ञानिन इत्यर्थिकम् । अत एव—यद्येत्यादि । प्राग्भाषादित्यत्र कर्मभेदेनूपादियमुपादिभेदा इत्यर्थः । अत्र मुत्तद्विपदेन तत्प्रयोजकविषयनिकर्ष एव वागधन्ववित्तणार्थिनां कण्ठरीरेण मह गंघोमउधणो प्रादाभित्तृत्पभावादिपक्षतयः ।

तत्र मुत्तप्रभावर्यं कथयति—

मुत्तप्रमा हर्षः । चन्दनसत्कारादिमुत्ते प्राप्तेऽपि संतारिण इव हर्षो

नोदेति । अस्तमयो दैन्यम् । धनहानिधिकारादिदुःखे प्राप्तेऽपि न दीनो भवति । इदानींतनस्वप्रयत्नविशेषमन्तरेण प्रारब्धकर्मापादितपूर्व-
प्रवाहागतभिक्षान्नादिकं यथाप्राप्तं तस्मिन्स्थितिर्देहरक्षा । समाधिदाढ्येन
स्रक्चन्द्रनादिप्रतीत्यभावात्कदाचिच्च्युत्थानदशायामापाततः प्रतीतावपि
धिवेकदाढ्येन हेयोपोदयबुद्धयभावाद्दुर्पादिराहित्यभुंषपद्यते ।

मुखप्रभेति । एवं सुखपदार्थमपि विशदयति—चन्दनेत्यादिना । चन्दनालेपनेन यः
सत्कारः पूजाविशेषः । आदिनोशीरव्यजनपचनादि । इत्यादिलक्षणे सुखे मुखप्रयोजके जन-
कर्तृक उपचारे प्राप्ते सत्यपीत्यर्थः । तत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तं स्पष्टयति—संसारिण इवे-
त्यादिना । अथ मुखप्रभाप्रतियोगिकास्तमयपदार्थं स्वविरक्षितमाह—अस्तमय इत्या-
दिना । एवं दुःखपदमपि तदप्रयोजकपरतयैव व्याकरोति—धनेत्यादिना । एवं यथाप्राप्तपद-
मपि विशदयति—इदानींतनेत्यादिना । अत्रेदानींतनेति स्वप्रयत्नविशेषणेन प्राक्तनस्य स्व-
प्रयत्नस्यैव प्रारब्धकर्मत्वात्तत्समूहः । तत्रापि विशेषपदेन हस्तोदकप्राशनप्रासागिलनादिसं-
ग्रहः । एवं च

ज्ञानं शौच तथा भिक्षा नियमेकान्तशीलता ।

भिक्षोश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमं नोपपद्यते ॥

इतिवचनात् ।

ज्ञानं मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

ब्रह्मामृत पित्रेद्रैक्षमेकान्तो द्वैतवर्जनम् ॥

इति तद्भाष्यानाञ्च व्युत्थानसमाधानोभयावच्छेदेन क्रमादुभयसंभवेन

माधूकरमसंक्लृप्त वाक्प्रणीतमयाचितम् ।

तात्कालिक चोपपन्न भैक्षं पञ्चनिध सृष्टम् ॥

इतिस्मृत्युक्तपञ्चनिधभैक्षेषु माधूकरादिषु स्वस्थानं प्रति भक्तजनानीतमुपपन्नारयभैक्षमेव
प्रकृते पर्यवस्यति तस्यैकोक्तरूपत्वसमादित्यभिप्रायः । एवं स्थितिपदार्थं कथयति—
स्थितिरिति । मन्वेनं भैक्षान्नान्नद्रक्तैरपितस्रक्चन्दनादिना हर्षादिरपि स्वादित्वात्ऽऽह—
समाधीत्यादिना । प्रतीतावपीति । स्रगादेरेत्यार्थिकम् ।

ननु कथं हेयोपादेयबुद्धयभावात्तर्क्य इत्यतः पुनर्नासिष्ठपद्यमेवोदाहरति—

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'ति । मुच्यमान्' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'द्वेनेन हे' ।

३ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'वत्तु' । ४ ग. घ. 'मुत्तय' ।

यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।
यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वस्वगोलकेष्ववस्थानेनोपरत्यमावाजागर्ति । मनोवृत्तिरहितत्वात्सुषुप्तिस्थः । अत एवेन्द्रियैरर्थोपलब्धिस्थितस्य जाग्रतो लक्षणस्याभावाज्जाग्रन्न विद्यते । सत्यपि बोधे जाग्रमानो ब्रह्मविश्वा-
मिमानादिभिर्भोगार्थापादितकामादिभिश्च धीदोषो वासना । वृत्तिराहि-
त्वेन तद्दोषाभावाच्चिर्वासनत्वम् ।

य इति । तद्व्याकरोति—चक्षुरादीति । आदिना श्रोत्रचक्षुरनुक्तोन्द्रियसंग्रहः । एतन्मुक्तजागरे हेतुमुक्तयोक्तसुषुप्तिस्थत्वे हेतुमाह—मनोवृत्तीति । व्युत्थितस्य हि योगिनो यथाऽभ्यासपाटवं किंचित्काळं गाढनिद्राया व्युत्थितस्य देवद्रतस्य क्षणं वासनानन्द इव स्वरूपानन्दनिर्विकल्पसमाधिरनुवर्तत एव यथा तत्संस्कारदाढ्यम्, तेन तदज्ञायां प्रारब्धापादितप्राथमिकबुद्धिसंकल्पोत्तरक्षण एव श्रोत्रादीनि सयत्करणानि स्वस्वगोलक-
स्थानि मुदेर्निःसृत्य भवन्ति, तृतीयक्षणे पुनर्बुद्धिः प्राक्तनसंस्कारपरिपाकादद्वैतामाकारं
संपद्यत इति तत्कालानच्छेदेन मनःशब्दव्याप्यसंकल्पविकल्प्यात्मकान्तःकरणशून्यत्वाभावाद्दुक्तं
सुषुप्तिस्थत्वं तथा प्रतिपादितरीत्येन्द्रियाणां स्वस्वगोलकावस्थित्योक्तं जाग्रणमप्युपपद्यत
त्येति भावः । अथ द्वितीयपादेनास्य हेतुहेतुमद्भावसंगतिमभिपद्यते—अत एवेत्यादिना ।
तत्र प्राचीनाचार्योक्तप्राप्रदवस्थाच्छ्रवणाभावं हेतुमाह—इन्द्रियैरित्यादिना । एतन्मुक्त-
संज्ञापर्यमत्याह—सत्यपीत्यादिना निर्वासनत्वमित्यन्तेन । अत्राद्वैतब्रह्ममैक्यवि-
पयकस्य बोधस्याऽऽर्धिकद्वैतमित्यागोदकत्याह्मविरत्राभिमानादिवश्यमाणदोषासंभवेऽपि
प्राचीनसंस्कारप्रारब्धावयोनयो दात्रापिचन्द्रः । ब्रह्मविश्चेति । ऊयं हि यातयत्यस्य
प्राग्ब्रह्मसंज्ञाप्रमत्तो प्रतिपादित एव । आदिना तदीयमेव गोकामत्र सापमूढकर्मोपशान-
तिर्यं च । भोगेति । अत्रोपहरणं संभरितक एव ।

नरेणं सर्वेषां स्थानदशायागपि वृत्तिराहित्येन चैव प्राग्भूतिगहनोदकप्राप्तनस्य पर-
पावे भक्तवर्नेरक्षणं प्राग्भूतिनिर्देशदशा मिलनस्य च यथ समान इत्यत्र
आह—

रागद्वेषमपादनामनुरूपं परस्त्रपि ।
योऽन्तर्धोमवद्वत्पच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

रागानुरूपं मोजनादिप्रवृत्तिः । द्वेषानुरूपं षोडशकापालिकादिभ्यो विमुखत्वम् । मयानुरूपं संप्रध्यानादिभ्योऽपसरणम् । आदिशब्देन मात्सर्यानुरूपमितरयोर्गिभ्य आधिक्येन समोध्यनुष्ठानम् । सत्यपि द्युत्थानदशापामीदृशाचरणे पूर्वाभ्यासेन प्रापिते विधान्तचित्तस्य फालुष्यरहितत्वात्स्वच्छत्वम् । यथा ध्वोमि धूमधूलिमेघादियुक्तेऽपि निर्लेपस्वभावत्वादतिशयेन स्वच्छत्वं तद्वत् ।

रागद्वेषेति । तत्र रागानुरूपं निरुणोति—रागेति । आदिना स्नानगौरवायन-प्रवृत्तयः । अथ द्वेषानुरूपचमन्यभिनतमाह—द्वेषानुरूपमिति । आदिनाऽऽर्तये-कापनशाक्तदयः । एवं मयानुरूपमपि तदभिधत्ते—मयानुरूपमिति । मूळ आदि-पदरूपमाह—आदिशब्देनेति । ननु प्रवृत्तमलनिष्ठस्य योगिन आदौ रागाद्यनुरूपा-चरणमेवासंभवि यथाकर्तुं चिदनुष्ठानदशायां तसंभवेऽप्युक्तरीत्याऽऽदिपदोक्तमान्तर्यानुरूपमा-चरणमनुक्तमेव यादाहक्य तदपि स्वसंभवं कथयति—इतरेत्यादिना । एवं पूर्वार्धमभिवि-युक्तोत्तरार्धमपि व्याकर्तुं पृथमनूयापिनान्दस्वारसं सूचयन्तंस्कारजन्वराजसादिनृत्तिरुत्थानाभ्या-सलक्षणान्तःफालुष्यराहित्ये निरतिशयन्यागयोग्यायां चित्तरास्वादितार्द्रतमला मैत्र्यामृत-त्वमेव हेतुयेन व्यनक्ति—सत्यपीत्यादिना । इदं पदद्वयं प्रापित इत्यनन्तरं योज्यम् । तत्र व्योमच्छान्तं व्याचष्टे—यद्येत्यादिना । मेघादीत्यादिपदेन नीहारम् ।

ननु कथमेतद्वयेदित्यत आह—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

कुर्वतोऽकुर्वतो वाऽपि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

पूर्वार्धं विद्वत्संन्यासप्रस्ताधे व्याख्यातम् । लोके बद्धस्य पुरुषस्य शास्त्रीयं कर्म कुर्वतोऽहं कर्तेति चिदात्माऽहंकृतो भवति । माविस्वर्गं प्राप्स्यामीति हर्षेण बुद्धिर्लिप्यते । अकुर्वतस्तु त्यक्तवानस्मीत्यहंकृत-त्वम् । स्वर्गालामविषादो लेपः । एवं प्रतिपिद्धकर्माणि लौकिककर्माणि च यथासंभवं योजनीयम् । जीवन्मुक्तस्य तु तादात्म्याध्यासाभावाद्द्व-र्षाद्यभावाच्च न दोषद्वयम् ।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकाश्चोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षमयान्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'रूपं भो' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'रूपं बी' ।

३ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'न मात्तदादि, मा' । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'माप्याद्यु' ।

५ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'दन्तः१६९७' । ६ क. ख. ङ. 'ति तदा धि' ७ क. घ. च.

'पादादिलेपः ।

अधिक्षेपताडनादावप्रवृत्तत्वात्तस्माद्भोको नोद्विजते । अत एवैतस्मि-
ल्लोकस्याप्यधिक्षेपाद्यप्रवृत्तेः कस्यचिद्दृष्टस्य तत्प्रवृत्तावप्येतच्चित्ते
तादृग्विकल्पानुदयाच्चायमपि नोद्विजते ।

यस्येति । एतद्विचरितुं पूर्वार्धं तु प्रागेन विद्वत्सन्धासोपन्यासे विवृतमिति स्मारयति—
पूर्वार्धमिति । तद्यथा भगवद्गीतायाकथम्

यस्य नाहङ्गतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इगार्होक्तात्र हन्ति न निरप्यते ॥

इत्युदाहृत्य यस्य ब्रह्मविदो भाव सत्तास्वभाव आत्मा नाहङ्गतो नाहकारेण तादात्म्या-
ध्यासातिशयादन्तर्भावित । बुद्धिलेपः सशय इति । अथैतेन सह प्रकृतमपि पुनर्विवृतोति
सोत्तरार्ध—लोक इत्यादिना । अहङ्गत, अहकारतादात्म्याध्यासमापादित इत्यर्थ । एव
लोकेऽहङ्गतत्वं कर्तृभावशब्दितसञ्चिदात्मन्यहङ्गतात्वं यक्ष्यमाणजीवमुक्ते तद्भ्रष्टतिरेकप्रदर्श-
नायाभिधाय बुद्धिलेपमप्यभिधत्ते—मार्वात्यादिना । एव कूर्जत आत्माहङ्गतबुद्धि-
लेपातुपपाद्यावृत्तस्तावाह—अकुर्वन्तस्त्वित्यादिना । अकूर्जत आत्स्यादिना शास्त्री-
यमेव सध्यावन्दनजातेष्टयादिलक्षणनित्यादिकर्माप्यनुर्वाणस्य बद्धस्य पुरूपस्येत्यर्थ ।
तुशब्द प्राक्तनवैलक्षण्यार्थ । एवमुक्ताहङ्गतबुद्धिलेपावन्यत्राप्यतिदिशति—एवमित्यादि ।
प्रतिपिद्वकर्मण्यगम्यागमनादाग्रहमनेन पापेन नरकमेष्यामीत्यहङ्गतत्वाध्यासस्तथा धिन्ना
मूढाधर्ममिति विपादेन बुद्धिलेपश्च सुप्रसिद्ध एव । तद्वह्नौकिककर्मणि वदपुरूपस्येव रजक-
क्षाण्डितत्वेनातिशुद्धस्यैरोष्णीपादेर्वारणेऽहमद्य रम्य इत्याभाऽहङ्गतो भवति तेन जना मा
सत्कारिष्यन्तीति सुखाशपाद्बुद्धिलेपश्च भवति । तद्विपरीते मलिनोष्णीपादिधारणे त्वहमद्या
रम्यस्तेन जनास्त्वसत्कारिष्यन्तीति दुःखचितया च तावपि प्रसिद्धतरादेवेति भाव ।
अस्त्वेव तत किं प्रकृत इत्यत आह—जीवन्मुक्तस्य त्वित्यादिना । अत्रापि तुशब्दो
वैलक्षण्यार्थक एव । तत्र क्रमाद्देतद्वयमाह—तादात्म्येति । एतेनाऽऽमाहङ्गतत्वाभाव
सूचित । हर्षादीति । एतेन बुद्धिलेपाभावो बोध्य । अत एव यस्मादिति । एतद्ब्रह्मा-
चष्टे—अधिक्षेपेत्यादिना । अधिक्षेपो दुर्वाक्यम् । आदिना निष्ठीवनम् ।

ननु प्राक्तनलोकपूर्वार्धोक्तेश्चै तृतीयपादेन हर्षेत्यादिना यो हेतुरक्त स मूलकारैरपि न
विवृतो नापि त्वयाऽपि । तत्र यथाश्रुत एव सारल्यमिति चेत्तदेव हर्षादीराहित्यं तत्र कुत
सिद्धमित्यत्राग्रिमल्लोक सगृह्णाति—

शान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ।

यः सचित्तोऽपि निश्चितः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

शत्रुमित्रमानावमानादिविकल्पाः, संसारकलनाः शान्ता यस्य सः ।
चतुःपष्टिविधाः कलाः । तत्सन्द्भावेऽपि तदभिमानव्यवहारयोरमावाञ्छि-
ष्कलत्वम् । चित्तस्य स्वरूपेण सन्द्भावेऽपि वृत्त्यनुदयान्निश्चितत्वम् ।
चिन्तेति पाठे वासमावशादात्मध्यानवृत्तिसन्द्भावेऽपि लौकिकवृत्त्यमावा-
ञ्छिश्चिन्तत्वम् ।

यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः ।

परार्थेष्विव पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

परगृहे विवाहोत्सवादी स्वयं गत्वा तत्प्रीत्यै तदीयकार्येषु व्यव-
हरन्नपि लामालामयोर्हर्षविषादरूपं बुद्धिसंतापं न प्राप्नोति पथैव-
मयं मुक्तः स्वकार्येऽपि शीतलः । न केवलं संतापामावाच्छीतलत्वं
किंतु पूर्णस्वरूपानुसंधानावपि ।

इति जीवन्मुक्तिलक्षणम् ।

शान्तेति । एतद्व्याकरोति—शत्रुमित्रेत्यादिना । आदिना रागेद्वेषादयः । एवं
द्वितीयपादमपि व्याचष्टे—चतुःपष्टीत्यादिना । चतुःपष्टिकलास्तु दशमस्कन्धटीकायां
प्रसिद्धा एवाथाप्यनतिप्रयोजकत्वान्नेह प्रपञ्च्यन्ते । तद्वृत्तीयचरणमपि विवृणोति—चित्त-
स्थेत्यादिना । एवं चास्मिन्पाठे ह्यसंप्रज्ञातसमाधिशीलत्वं पाठान्तरे तु संप्रज्ञातसमाधिशील-
त्वमिति ध्येयम् । एवं पुनरन्तेन समाहितजीवन्मुक्तलक्षणं प्रपञ्च्य पुनर्व्युत्थिततद्दृश्यापि
साधकावबोधदाढ्यार्थं संक्षिपति—यः समस्तेत्यादिवासिष्ठत्रचसैव । तद्विशदयति—
परगृह इत्यादिना । एव परार्थेष्विवेति मूलोक्तं दृष्टान्तं स्पष्टीकृत्य दार्ष्टान्तिकं प्रकृतयति—
एवमयमित्यादिना । एवं पूर्णोतिपदमपि प्रागुदीरितानुनादेन विवृणोति—न केवल-
मित्यादिशेषेण । नन्वेतावता समाहितव्युत्थितजीवन्मुक्तसाधारणलक्षणं किं संपन्नमिति
चेन्न । पूर्णस्वरूपेत्याद्यन्वयप्रत्यस्यैव सत्यकत्वात् । तथा हि पूर्णस्वरूपानुसंधानवत्त्वं हि
जीवन्मुक्तत्वम् । तच्च समाहितव्युत्थितयोरुभयोरपि तयोः समानमेव । तद्यथा—पूर्णं वस्तु-
पश्चिच्छेद्रामाव. पूर्णत्वमित्यद्वैतसिद्ध्युक्तेर्यावद्धर्माभावोपलक्षित तदात्मकं सच्चिदानन्दाद्वैतं
ब्रह्म तच्च तदात्मस्वरूप शोधितत्वपदार्थीभूत प्रत्यक्चिन्मात्रं तस्य यदनुसंधानं तत्र-
मस्यादिवाक्यविधेकजन्यावाधितापरोक्षप्रामाण्यं यत्सम्यग्यथावद्दानं स्वबुद्धौ तदाकारवृत्त्या
संस्थापनमिव ।

वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाता अप्यात्मगोचरा ।

स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात् ॥

इति तत्त्वत्रिकोक्ते सूक्ष्मवृत्त्या व्युत्थाने ज्ञातत्वेन स्थूलवृत्त्यात्मक च विद्यते यस्य तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः । एव चेद जीवन्मुक्त्याल्यधर्मस्त्वैव सविशेषणत्रिष्यादिन्यायेन रक्षणमित्युपसहरति—इतीत्यादिना ।

एव जीवन्मुक्तलक्षणं साक्षिष्याथ विदेहमुक्तेर्लक्षणमपि साक्षिपति सप्रतिज्ञमथेत्यादिना—

अथ विदेहमुक्तलक्षणम्—

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्यदेहमुदतत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥

यथा वायुः कदाचिच्चलत्वं त्यक्त्वा निश्चलरूपेणावतिष्ठते तथा मुक्तात्माऽप्युपाधिकृतं संसारं त्यक्त्वा स्वरूपेणावतिष्ठते ।

विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।

न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः ॥

उदयास्तमयौ हर्षविषादौ । न शाम्यति न च तत्परित्यागी लिङ्गदेहस्थात्रैव लीनत्वात् । सद्वाच्यो जगद्धेतुरविद्यामायोपाधिर्न प्राज्ञेश्वरः । नासद्वाच्योऽपि भूतभौतिकः । न दूरस्थ इत्युक्त्या न मायातीतः । न चेत्युक्त्या स्थूलमुक्तमीपस्थोऽपि निषिध्यते । अहं न चेति न समष्टिश्च । नेतर इति न व्यष्टिश्च । व्यवहारयोग्यो विकल्पः कोऽपि नास्तीत्यर्थः ।

तत्प्रतिपादकं निरक्तनासिष्ठप्रत्याग्रिमश्लोकानेवोदाहरति—जीवन्मुक्तपदमित्यादिना । तत्राऽऽथ पद्य व्याकरोति—यथेत्यादिना । नन्वेव चेपुन संसारापत्तिः । दृष्टान्तीकृतस्य वायो क्वाणान्तरे चलनरन्मुक्तात्मनोऽपि क्वाणान्तरे संसारापत्तेः स्वाभाविकत्वापात्तेन दुर्निरस्तत्वादित्याशङ्क्य हेत्वभावादुक्तदृष्टान्तस्य तु किञ्चित्कालं सव्यापारस्यापि कालान्तरे निर्व्यापारत्वात्पुनरात्मप्रार्थित्यन्वित्यन्तरेण रत्त्रेण श्लेषान्तररन्मुदाहरति—विदेहमुक्त इति । तं विनृणोति—उदयेत्यादिना । नन्वेव सूर्याद्युदयास्तमयव्युदासेऽपि वीतरागेऽतिव्याप्तिस्तस्य हर्षविषादशून्यत्वादित्यत आह—न च तत्परित्यागीति । तत्र हेतु—लिङ्गेत्यादिना । अत्रैव, 'न तस्य प्रणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समनीयन्ते' इति श्रुते प्रारब्धक्षयक्षण एव

‘गताः कला पञ्चदशप्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकी भवन्ति ॥

इति श्रुत्यन्तरोक्तरीत्या सत्यसंकल्पेश्वरलीलाशेन प्रतिभासमानापञ्चकृतपञ्चमूलात्मरु-
त्तत्तदुपादानाद्यच्छिन्नपरमामाभिवसोपाधिकब्रह्मण्येति यावत् । एवं पूर्वार्धं व्याख्यायो-
त्तरार्धं व्याकरोति—सद्वाच्य इत्यादिना । सच्छब्दनाच्य इत्यर्थः । एतादृशोऽविद्यामा-
योपाधिः । क्रमादित्यार्थिकम् । प्राज्ञेश्वरः । एव चात्रियोपाधिः । प्राज्ञः, मायोपाधिरीश्वरोऽपि ।
जगद्धेतुः, यथाक्रमं प्रातिभासिकव्यापहारिकजन्यजगतोरभिन्ननिमित्तोपादानकारणमिति
यावत् । न, तदा नैवास्तीत्यर्थः । एवं नासन्नित्यपि स्फुटयति—नासदित्यादिना । पूर्वस्य
कारणत्वेनैव सत्त्वमस्य तु कार्यत्वेनासत्त्वमित्याशयः । अथ न दूरेत्याद्याशयं विशदयति—
न दूरस्थ इत्युक्त्वेत्यादिना । फलितमाह—व्यवहारेति ।

एव यदि व्यपहारयोग्यतानच्छेदकानच्छिन्नयावद्भ्रान्तच्छिन्नमद्वैतं ब्रह्मैव तदा चेत्तर्हि
शून्यमादव्युदासेऽपि निरक्तधर्माभावरूपधर्मेण तस्य सधर्मकत्वमित्यत आह—

ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।

अनारयमनभिव्यक्तं सत्किंचिद्वशिष्यते ॥

एवं विदेहमुक्त्या सादृश्योक्तेर्जीवतोऽपि यावन्निर्विकल्पकातिशय-
स्तार्धदुत्तमत्वं द्रष्टव्यम् ।

तत इति । यासिष्टयत एव । तत, लोकदृष्टिकल्पितप्रारब्धपरिसमाप्तिप्रयुक्तजी-
वन्मुक्तदेहपातानन्तरमित्यर्थः । स्तिमितेति । स्तिमितं कूटस्थं निर्विकारमेव सद्गम्भी-
रमतलस्पर्शजलमिवानन्तमिति यावत् । एव तर्हि किं तमस्तेजो वा नेत्याह—न तेज
इत्यादिना । एतेन कार्यकारणभावरैलक्ष्यं व्यज्यते । अत एव ततं व्याप्तम् । एवं च
गम्भीरपदघनितप्रागुक्तदौशिकपरिच्छेदविधुरत्वमद्वास्तविकपरिच्छेदशून्यत्वमपि तत्र व्यक्त
भवति । अत एव—अनारयमित्यादि । नामरूपामकद्वैतातीतमित्यर्थः । एतादृशं
किंचिदनाद्भ्रमनसगम्य संदेव सर्वनाधावधिभूतमामनत्वमगशीष्यते स्वप्रकाशसुगमेन वर्तत
इति । एतेन काठिकपरिच्छेदराहित्यमपि तत्र द्योत्यते । एव चाखिलस्य द्वैतस्य सन्मात्रा-
त्मनि बाधावधित्वेनात्रशिष्यमाणे शुक्तिरजतादिन्यकल्पिनत्वेन कल्पितप्रतियोगिक्रमावामात्रयो-
रभिष्टानैकायत्तमत्वात्कल्पितद्वैताभावोऽपि निरक्तद्वैतसन्मात्ररूपाभिष्टानस्वरूप
एवेति भावः । नन्वेवमपि जीवन्मुक्तलक्षणकथनोत्तरं विदेहमुक्तलक्षणकथनमिदमप्रयोजक-
मिति चेत्सत्यम् । निरक्तजीवन्मुक्तवर्णने समाहितत्वेनापि तस्य तत्र तत्र भूरितरवर्णितत्वाकिं

समाहित एवासानुत्तम उत व्युत्थित एव वा किञ्चोभावपीति सशयशामकत्वेनैतदुपन्याससाफल्यमित्यभिप्राय विशदयति—**एवमित्यादिना ।** एव, पूर्वोक्तसकलजीवन्मुक्तिविदेहमुक्तलक्षणघटकवासिष्ठवाक्यसदभेदोत्पत्तौ । **विदेहेति ।** विदेहकैरत्येन सहेति यावत् । **सावृश्येति ।** सौत्यकथनात् । समाहितजीवन्मुक्तलक्षणनाक्योक्ततदवस्थाविशेषस्येति शेष । जीवतोऽपि मुक्तस्त्वैवार्थिकम् । **निर्विकल्पकेति ।** असप्रज्ञातसमाध्युत्कर्ष इत्यर्थः । एव चेदमपि जीवन्मुक्तस्यैवासप्रज्ञाताभिधानिर्विकल्पसमाधिनिष्ठाधिरूढस्य देवहृत्युपभादेरिव लक्षणमवगन्तव्यम् । तेन नेह विदेहमुक्तलक्षणत्वेनाऽऽचार्ये पृथगुपसंहार कृत । उपक्रमस्त्वय विदेहमुक्तलक्षणमितिकथितनिर्विकल्प्यातिशयसादृश्यादेवेति ध्येय धीरे । ननु श्रुतिस्मृतिवाक्यानि जीवन्मुक्तिस्तद्भावे प्रमाणानीति प्रमाणप्रतिपादनमुपन्यस्याऽऽदौ लक्षणकथनमेव कथमिति चेन्न । सत्य ज्ञानमित्यादिवाक्यनलक्षणनाक्यत्वेऽपि प्रमाणत्वानपायात् । न चैव तर्हि स्थितप्रज्ञादिवाक्यानामपि प्रमाणवाक्यत्वेऽपि लक्षणनाक्यतापत्तिरिति साप्रतम् । तत्र यतो वेत्यादिलक्षणनाक्येषु ब्रह्मपदस्येव जीवन्मुक्तपदस्याभावाल्लक्षणनाक्येषु तु सर्वत्र तासत्वाच्चेति सहृदया एवाऽऽचार्यहृदय विदाकुर्वन्तु ।

इति जीवन्मुक्तिलक्षणोद्घासधतुर्थे ॥ ४ ॥

अथ प्रागुद्दिष्टप्रमाणानुसारेण प्राप्त स्थितप्रज्ञ कोक्त इत्यपेक्षायामाह **मगवद्वीतास्त्वित्यादिना—**

मगवद्वीतासु द्वितीयाध्याये स्थितप्रज्ञः पठ्यते—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्यै का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रमायेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥

तत्र हि—

श्रुतिविप्रतिपन्नो ते यदा स्यास्यति निश्चला ।

सनाधानचला बुद्धिस्तदा योगमत्राप्यसि ॥

इति पूर्वश्लोक । अत्र टीका गूढार्थदीपिका सर्वत्र—अन्त करणशुद्धयेनजातनिर्देशस्य कदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह—ते तत्र बुद्धि श्रुतिभिर्नानाविधफलत्रयगौरिचारिततात्पर्ये निप्रतिपन्नाऽनेकविधसशयविपर्यासनत्वेन विक्षिता प्राक् । यदा यस्मिन्काळे शुद्धिजर्घनेकजनितेन दोषदर्शनेन त विक्षेप परित्यज्य । समाधौ परमात्मानि । निश्चला जाग्रत्स्वप्नदर्शनलक्षणविक्षेपरहिता । अचला मुमुक्षुस्मृष्टास्तन्वीभावादिरूपलक्षणचलनरहिता सती स्यास्यति । ल्यविक्षेपलक्षणौ दोषौ परित्यज्य समाहिता भविष्यतीति यावत् । अथ वा निश्चला, असभावनाविपरीतभाननारहिता । अचला, दीर्घकालादरनेरन्तर्गमन्कारसेवनेर्वि-

जातीयप्रत्ययादृषिता सर्ता निर्गतप्रदीपनदामनि स्थास्यतीति योजना । तदा तस्मिन्काले योग जीनपरमामैस्यलक्षण तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमण्डसाक्षात्कार सर्वयोगफलमनाप्स्यसि । तदा पुनः साध्यान्तराभागाकृतदृश्य स्थितप्रज्ञो भविष्यसीत्यभिप्राय । एव लब्धापसरः स्थितप्रज्ञलक्षण ज्ञातुम्—अर्जुन उवाच यान्येव हि जीनमुक्तानां लक्षणानि तान्येव मुमुभूणा मोक्षोपायभूतानीति मन्वान । स्थिता निश्चलाऽह ब्रह्मास्मीति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञोऽनस्थाद्वयवान्समाहितो व्युत्थितचित्तश्चेति । अतो विशिनष्टि—समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा । कर्मणि पृष्ठी । भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणम् । समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञ केन लक्षणेनान्यैर्व्यग्रहियत इत्यर्थ । स च व्युत्थितचित्त स्थितप्रज्ञ स्वयं किं भाषेत स्तुतिनिन्दादावभिनन्देपादिलक्षण किं वक्ष्ये प्रभाषेत । सर्वत्र सभासनाया लब्ध् । तथा—किमासीतेति । व्युत्थितचित्तनिग्रहाय कथं बहिरिन्द्रियाणां निग्रहं करोति । तन्निग्रहमात्रकाले च किं ब्रजेत कथं निपयाप्राप्नोति । तत्कर्तृकभाषणासनब्रजनानि मूढजनविलक्षणानि कीदृशानीत्यर्थ । तदेव चत्वारः प्रश्नाः । समाहितास्थितप्रज्ञ एक । व्युत्थितस्थितप्रज्ञे त्रय इति । केशवेतिसन्निधनात्सर्वा तर्कामितया तमेनैतादृश रहस्यं वक्तुं समर्थोऽसीति सूचयति । एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच यावदध्यायसमाप्ति ।

एव निरक्तभगवद्गैताश्लोकीय माधुसूदन व्याख्यानमुदाहृत्याथ मूलकारनिरूपिततत्तात्पर्यं मया विमियते । तत्राऽऽदौ स्थितप्रज्ञस्येव प्रज्ञापदार्थं प्रकर्षेणाद्वैतामत्वेन ज्ञायते ब्रह्मानया सेति निग्रहसिद्ध प्रज्ञापदार्थं द्वेषिष्येन प्रतिजानीते प्रज्ञेत्यादिना—

प्रज्ञा तत्त्वज्ञानम् । तद्विधेयं स्थितमस्थितं चेति । यथा जारेऽनुरक्ताया नार्याः सर्वेष्वपि व्यवहारेषु बुद्धिर्जारमेव ध्यायति, प्रमाणप्रैमितानि क्रियमाणान्यपि गृहकर्माणि सद्य एव विस्मर्यन्ते, तथा परवैराग्योपेतस्य योगाभ्यासपाटवेनात्यन्तवशीकृतचित्तस्योत्पन्ने तत्त्वज्ञाने बुद्धिर्जारीमिव नैरन्तर्येण तत्त्वं ध्यायति तदिदं स्थितं ज्ञानम् । उक्तगुणरहितस्य केनापि पुण्यविशेषेण कदाचिदुत्पन्नेऽपि तत्त्वज्ञाने गृहकर्मवत्तत्रैव तत्त्वं विस्मर्यते तदिदमस्थितं ज्ञानम् । एतदेवामिप्रेत्य वसिष्ठ आह—

१ क. ल. ग. ङ. च 'पतीना' । २ क. ल. ग. घ. ङ. च. 'ने तद्बुद्धिं' । ३ क. ल. ङ. च. स्थितप्रज्ञा ।

परव्यसनिनी नारी व्यग्राऽपि गृहकर्मणि ।
 तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम् ॥
 एवं तच्चे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।
 तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तर्हिर्व्यवहरन्नपि ॥

तत्र स्थितप्रज्ञः कालभेदाह्विविधः समाहितो व्युत्थितश्च । तयोरुभयो-
 र्लक्षणं पूर्वोत्तराभ्यामर्धाभ्यां पृच्छति समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का-
 म्पाया कीदृशीर्लक्षणवाचकैः शब्दैरयं भाष्यते, व्युत्थितस्थितप्रज्ञः कादृ-
 ग्व्यवहारं करोति, तस्योपवेशनगमने मन्देभ्यो विलक्षणे कीदृशे ।

श्रीमगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
 आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥

तत्र वासिष्ठसमिति तात्पर्यत आह सहजान्त यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिक स्पष्टयति—
 तथेत्यादिना । परत्वमत्र यादृद्दृश्ये दु लप्रमितिजन्यसार्वादिकानादस्त्वमेव । एव स्थितज्ञान
 निर्णयार्थित तदाह—उत्तेत्यादिना । तत्रोत्पत्त्यभिप्रेक्षण एव । तत्र वासिष्ठ-
 वाक्यमत्रापरयति—एतदेवेत्यादिना । तदेव सगृह्णाति—परेत्यादिद्वाम्याम् । अथ स्थित-
 प्रज्ञस्यापि द्वैत्रिष्यमाह—तत्रेत्यादिना । तत्र गीतावाक्यं योजयति—तयोरित्यादिना । समा-
 धानवचनमाह—श्रीत्यादिना । अत्र टीका माधुसूदनी—कामान्कामतफलादीन्मनोवृत्तिभिरो-
 पाप्रमाणविपर्ययरिक्ल्पनिद्रास्मृतिभेदेन तन्त्रान्तरे पञ्चधा प्रपञ्चितान् । सर्वान्निर्वशेषान्प्रक-
 र्णेण कारणत्राधेन यदा जहाति परित्यजति । सर्वमृत्तिशून्य एव यदा भवति स्थितप्रज्ञस्त-
 दोच्यते । समाधिस्थ इति शेष । कामानामनात्मधर्मत्रेण परित्यागयोग्यतामाह—मनोग-
 तानिति । यदि ह्यात्मधर्मा स्तुस्तदा न त्यक्तुं शक्येरन् बह्व्यौष्यतस्वाभारिकमात् ।
 मनसस्तु धर्मा एतेऽतस्तपरित्यागेन परित्यक्तुं शक्या एवेत्यर्थः । ननु स्थितप्रज्ञस्य मुख्यप्र-
 सादात्तद्गम्य सतोपरिशेष प्रीतीपते स कथं कामपरित्यागे स्यादित्यत आह—आत्मन्येव
 परमानन्दरूपे न त्यनानमि तुच्छे । आत्मना स्वप्रकाशाच्चिद्रूपेण भासमाने तुष्टो न तु वृत्त्या
 तुष्ट परितुष्ट परमपुत्र्यर्थलाभात् । तथा च श्रुति—‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य
 हृदि श्रिता । अथ मन्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते’ इति । तथा च समाधिस्थ स्थित
 प्रज्ञ एवर्षिर्लक्षणवाचिभि शब्दैर्भाष्यत इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् ।

अपमूलकारा समुदाहृतगीतावाक्यं व्याचिरयातुमिच्छन् प्रथमं कामत्रैविष्यं विदधाति
 कामा इत्यादिना—

कामास्त्रिविधा बाह्या आन्तरा वासनामात्ररूपाश्चेति । उपाजितमोद-
कादपो बाह्याः । आशामोदकादप्य आन्तराः । पथि पतिततृणादिवदा-
पाततः प्रतीता वासनारूपाश्च । समाहितोऽशेषधीवृत्तिसंक्षयात्सर्वान्परि-
त्यजति । अस्ति चास्य मुसप्रसादलिङ्गम्पः संतोषः । स च न कामे किंत्वा-
त्मन्येव । कामानां त्यक्तत्वात्, धुद्धेः परमानन्दरूपेणाऽऽत्मतत्त्वाभिमुत्त-
त्वाच्च । न चात्र संप्रज्ञातसमाधाविवाऽऽत्मानन्दो मनोवृत्त्योऽहिरूपते
किंतु स्वप्रकाशचिद्रूपेणाऽऽत्मना । संतोषश्च न धृत्तिरूपः किंतु तत्संस्का-
ररूपः । एवंविधैर्लक्षणवाचकैः शब्दैः समाहितो भाष्यते ।

अत्र काम्यन्त इति कामा इतिप्रहास्तर्वेऽपि स्रक्तुन्दरीमुवर्णादीश्रविषयाः, तथा
कामोऽभिलाष इति कोशाच्च निषयतदभिलाषोपलक्षिताखिलश्रुत्तिविशेषा इत्यर्थः । तान्यु-
त्पादयति—उपाजितेत्यादिना । आपाततः । पातं चक्षुरादिनिपातरूपं संनिकर्यं तद्वि-
षयाज्ञानमात्रनाशं वा मर्यादीकृत्येत्पापातं तेनेति सार्वविभक्तिकस्तारीः । प्रतीताः सामान्यतो
ज्ञाताः । अत एव—वासनेति । संस्कारात्मना मन स्था इत्यर्थः । कामे, निरक्तान्यतम-
निषयानिषयक इत्यर्थः । परमानन्देति । अद्वैतानन्दाकारत्वेनेति यावत् । उद्विष्यते,
विषयी क्रियते । शिष्टं तु सकलं स्पष्टमेव ।

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

धीतरागमयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥

दुःखं रोगादिनिमित्तजन्या रजोगुणविकाररूपा संतापात्मिका प्रति-
कूला चित्तवृत्तिः । तादृशे दुःखे प्राप्ते सत्यहं पापो धिद्ध्यां दुरात्मानमि-
त्यनुतापाश्मिद्धा तमोगुणवृत्तिविकारत्वेन भ्रान्तिरूपा चित्तवृत्तिरुद्वेगः ।
यद्यप्ययं विवेक इवाऽऽस्माति तथाऽपि पूर्वस्मिञ्जन्मनि चेत्तरपापवृत्ति-
प्रतिबन्धकरधारसप्रयोजनो भवति । इदानीं तु निष्प्रयोजन इति
आन्तिर्द्रष्टव्यम् ।

अत्रापि टीका माधुसूदन्येनेय सगृह्यते—इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशन-
गमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि । तत्र किं प्रभाष्यते—वस्योत्तरमाह द्याम्याम्—
दु खानि त्रिस्थानि । शोकमोहज्वरक्षिरोरोगादिनिमित्तान्याप्यात्मिकानि । व्याघ्रसर्पादि-
प्रयुक्तान्याधिभौतिकानि । अस्तिवातादिवृष्ट्यादिहेतुकान्याधिदैविकानि । तेषु दुःखेषु

रज परिणामसत्तापालकचित्तवृत्तिविशेषेण प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु नोद्विग्न दुःखपरिहार-
क्षमतया व्याकुल न भवति मनो यस्य सोऽनुद्विग्नमना । अविवेकिनो हि दुःख-
प्राप्तौ सत्यामहो पापोऽहं धिङ्मा दुरात्मानमेतादृशं दुःखभागिनं कौ मे दुःखमीदृशं
निराकुर्यादित्यनुतापालको भ्रान्तिरूपस्तामसश्चित्तवृत्तिविशेष उद्वेगाख्यो जायते । यद्यपि
पापानुष्ठानसमये स्यात्तदा तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकात्नेन सफलं स्यात् । भोगकाले तु भग्नका-
रणे सति कार्यस्योच्छेत्तुमशक्यत्वानिष्प्रयोजनं । दुःखकारणे सत्यपि किमिति मम दुःखं
जायत इत्यविवेकभ्रमरूपत्वान्न विवेकिनं स्थितप्रज्ञस्य स भवति । दुःखमात्रं हि प्रारब्ध-
कर्मणा प्राप्यते नतु तदुत्तरकार्त्तानो भ्रमोऽपि । ननु दुःखान्तरकारणत्वात्सोऽपि प्रारब्धक-
र्मान्तरेण प्राप्यतामिति चेन्न । स्थितप्रज्ञस्य भ्रमोपादानाज्ञाननाशेन भ्रमासभवात्तज्जन्यदु-
ःखप्रापकप्रारब्धाभावात् । यथाकथञ्चिदेहयात्रामात्रनिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य भ्रमाभावेऽपि
वाधितानुत्थोपपत्तेरिति विस्तरेणान्ने वक्ष्यते । तथा सुखेषु सत्परिणामरूपप्रीत्यामकचि-
त्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यप्रापितेषु । विगतस्पृह, आगामितज्जातीयसुखेषु
स्पृहारहित । स्पृहा हि नाम सुखानुभववृत्तिकाले तज्जातीयसुखस्य कारणं धर्ममननुप्राय
वृथैव तदाकाङ्क्षारूपा तामसी चित्तवृत्तिर्भ्रान्तिरेव सा चाविवेकिन एव जायते । न हि
कारणाभावे कार्यं भवितुमर्हति । अतो यथा सति कारणे कार्यं मा भूदिति वृथाकाङ्-
क्षारूप उद्वेगो विवेकिनो न सम्भवति तथैवासति कारणे कार्यं भूयादिति वृथाकाङ्क्षारू-
पा तृष्णात्मिका स्पृहाऽपि नोपपद्यते । प्रारब्धकर्मणः सुखमात्रप्रापकत्वात्तृष्णात्मिका वा
चित्तवृत्तिः स्पृहाशन्देनोक्ता साऽपि भ्रान्तिरेव । अहो धन्योऽहं यस्य ममेदृशं सुखमुप-
स्थितं को वा मया तुल्यस्त्रिभुवने वेन चोपायेन ममेदृशं सुखं न निच्छिद्येतेत्येवमात्मि-
कोऽप्युत्तररूपा तामसी चित्तवृत्तिः । अत एवोक्तं भाष्ये—‘नात्रिविवेचनायाधाने यः सुखान्य-
नुद्विग्नसति स विगतस्पृहः’ इति । वक्ष्यति च—‘न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य
चाप्रियम्’ इति । साऽपि न विवेकिनं सम्भवति भ्रान्तिरूपत्वात् । तथा वीतरागभय-
क्रोध । रागः शोभनाप्यासनिग्रहणो विषयेषु रजनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोऽत्यन्ताभिनिरे-
शरूपः । रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निरारणात्सामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैन्या-
त्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् । एव रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निरारणसामर्थ्यमामनो
मन्यमानस्याभिचलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो क्रोधः । ते सर्वेऽपि निरपर्ययरूपत्रादिगता
यस्मात्स तथा । एतादृशो मुनिर्मनशीलः सन्यासी स्थितप्रज्ञ उच्यते । एतदक्षणं स्थितधी
स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यसिद्धार्थमनुद्वेगानि स्पृहत्वादिवान्न प्रगापत इत्यत्र उक्तं । एव
चान्वोऽपि मुमुक्षुर्दुःखे नोद्विजेत्, सुखे न प्रहृष्येत्, रागभयक्रोधरहितश्च मरेदित्यभि-
प्रायः । अपात्रं मूलकृता म्यारयानं विव्रियते—तत्राऽऽदौ दुःखपरिहारं प्रथयति—
दुःखमित्यादिना । रोगादीति । आदिनाऽऽपि जन्माऽप्यसौ । तदुपादानमाह—रजो-

गुणोति । तत्स्वरूपमाह—संतापेति । तत्कार्यमाह—प्रतिकूलेति । अविद्यावृत्ति-
व्यावृत्तये चित्तेति । फलितं प्रकृत आह—तादृश इति । ततः किं तदाह—
अहं पाप इत्यादिना । एवं चेदं दुःखादनुजायमानत्वसम्पत्तापजनकत्वाम्यामनुतापरूप-
मेवेत्याह—इतीत्यादिना । तत्र वक्ष्यमाणभ्रान्तिरूपतां साधयितुमादौ हेतुमाह—तम
इति । ' प्रमादमोहौ तमसः ' इति भगवद्ब्रह्मसूत्रप्रधाना येयमावरणविक्षेपरूपा
चित्तवृत्तिस्तद्वृत्तयो यो विकारः परिणामस्तरनेत्यर्थः । फलितमाह—भ्रान्तीत्यादिना ।
ननु भ्रान्तिर्ह्यविवेकः प्रकृतानुतापस्तु तत्परिपन्थी प्रतीयत इत्यत आह—चक्षणीत्यादि ।
तत्र हेतुमाह—तथाऽपीत्यादिना । तत्पापेति । निरुक्तानुतापकारणीभूतदुरितवर्तनप-
रिरोधकत्वादित्यर्थः ।

एवमाचार्यः श्रीमद्भगवद्भक्तस्य प्रथमचरणं व्याख्यायाथ द्वितीयं तं व्याकुर्माणः सुर-
पदार्थं कथयति सुखमित्यादिना—

सुखं राज्यपुत्रलामादिनिमित्तजन्या सात्त्विकी प्रीतिरूपाऽनुकूला
चित्तवृत्तिः । तस्मिन्गुणे सत्पागागिनस्तादृशस्य सुरस्य कारणं पुण्य-
मननुष्ठाय वृथैव तदपेक्षा तागसी चित्तवृत्तिः स्पृहा । तत्र च सुखदुः-
सयोः प्रारब्धकर्मप्रापितत्वाद्युत्थितचित्तस्य वृत्तिसंभवाच्च तदुभयगुणप-
द्यते । उद्वेगस्पृहे न विवेकिनः संभवतः । तथा रागभयक्रोधाश्च ताम-
सत्त्वेन कर्मणा प्रापितत्वाभावात्तास्य विद्यन्ते । एवंलक्षणांलक्षितः
स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थमनुद्वेगनिःस्पृहत्वादिगमकं
यथो मायत इत्यर्थः ।

यः सर्वज्ञानभिद्येहस्तत्तत्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

ननुपादानं वदन्तां विदित्ति—सात्त्विकीति । यन्मग्नमाह—प्रीतीति ।
तत्कार्यमाह—अनुकूलेति । ननु भवत्येव तत्र किं प्रकृत इत्याऽऽह—तस्मिन्नि-
त्यादिना । तदिति । गुणोपेक्षा लक्षणेति यावत् । तामसी तम प्रधाना । नन्वेवमपि किं
सत्ताऽऽह—तत्र चेत्यादिना । दुःखमुद्वेगस्पृहासु मय्य इत्यर्थः । चम्यर्थे । उपर्यु-
क्तमिदं रागभयक्रोधानामर्त्याह—तथेति । रागादयः युनो नाम्य विद्यन्त
इत्यत आह—तामसत्त्वेनेत्यादिना । कर्मणा, प्रारब्धकर्मणा । गमादीनां
स्वरूपमपि तु श्रममुद्वेगनाचाङ्गित्यन्वेन । फलितमाह—एवमित्यादिभेदेभ्यः ।

अत्र टीका भाष्यसूदनी सगृह्यते सर्वदेहेषु जीवनादिष्वपि यो मुनिरनभिस्नेह । यस्मिन्स्त्य-
न्यदीये हानिवृद्धी स्वस्मिन्नारोप्येते स तादृशोऽन्यविषय प्रेमापरपर्यायस्तामसो वृत्तिविशेषः
स्नेह । सर्वप्रकारेण तद्रहितोऽनभिस्नेह । भगवति परमात्मानि तु सर्वथाऽभिस्नेहवान्भवे-
देव । अनात्मस्नेहाभावस्य तदर्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । तत्तत्, प्रारब्धकर्मपरिप्रापितम् । शुभ
सुखहेतु विषय प्राप्य नाभिनन्दति हर्षविशेषपुरस्सर न प्रशसति । अशुभ दुःख-
हेतु विषय प्राप्य न द्वेष्टि, अन्तरसूयापूर्वक न निन्दति । अज्ञस्य सुखहेतुर्य स्वकल-
त्रादि स शुभो विषय । तद्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिर्भ्रान्तिरूपाऽभिनन्द स च
तामस । तद्गुणकथनादे परप्ररोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । एवमसूयोत्पादनेन दुःखहेतु
परकीयविद्याप्रकर्षादिरेन प्रत्यशुभो विषय । तन्निदाप्रवर्तिका भ्रान्तिरूपा धीवृत्तिर्द्वेष
सोऽपि तामस । तन्निन्दाया निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । तान्भिनन्दद्वेषौ भ्रान्ति-
रूपौ तामसौ कथमभ्रान्ते शुद्धसत्त्वे स्थितप्रज्ञे समगत । तस्माद्दिञ्चालकाभावादनभिस्ने-
हस्य हर्षविषयादरहितस्य मुने प्रज्ञा परमात्मतत्त्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यन्तायिनी स
स्थितप्रज्ञ इत्यर्थ । एवमन्योऽपि मुमुक्षु सर्वत्रानभिस्नेहो भवेत्, शुभ प्राप्य न प्रशसेत्,
अशुभ प्राप्य न निन्देदित्यभिप्राय । अत्र च निन्दाप्रशसादिरूपा वाचो न प्रभापत
इति व्यतिरेक ।

अथ मूलकारा प्रकृतमुदाहृत गीतायाक्य व्यकुर्वन्त प्रथम स्नेहपदार्थं विवृण्वन्ति
यस्मिन्नित्यादिना—

यस्मिन्स्त्यन्यदीये हानिवृद्धी स्वस्मिन्नारोप्येते तादृशोऽन्यविषय-
स्तामसवृत्तिविशेषः स्नेहः । सुरहेतुर्यः स्वकलत्रादिः शुभं(मः) । तद्गुण-
कथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिरभिनन्दः । अत्र गुणकथनस्य परप्ररोचनार्थ-
त्वाभावेन व्यर्थत्वात्तद्भेदुरभिनन्दस्तामसः । असूयोत्पादनेन दुःखहेतुः
परकीयविद्यादिरेन प्रत्यशुभो विषयः । तन्निन्दाप्रवर्तिका धीवृत्तिर्द्वेषः ।
सोऽपि तामसः । तन्निन्दाया निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । त एते
तामसा धर्माः कथं विवेकिनि संभवेयुः ।

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीय सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

व्युत्थितस्य समस्ततामसवृत्त्यभावः पूर्वश्लोकाग्यामभिहितः । समा-
हितस्य तु न वृत्त्य एव सन्ति । कुतस्तामसत्वशङ्केत्यभिप्रायः ।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवजं रसोऽप्यस्य परं हृद्वा निवर्तते ॥

प्रारब्धकर्म सुखदुःखहेतून्कांश्चिद्विषयांश्चन्द्रोदयान्धकारादिरूपान्स्व-
यमेव संपादयति । अन्यांस्तु गृहक्षेत्रादीन्पुरुषोद्योगद्वारेण । तत्र चन्द्रो-
दयादयः पूर्वेणोन्द्रियादिसंहारलक्षणेन समाधिर्नैव निवर्तन्ते नान्यथा ।
गृहादयस्तु समाधिमन्तरेणापि निवर्तन्ते । आहरणमाहार उद्योगः ।
निरुद्योगस्य गृहादिविषया निवर्तन्ते । रसस्तु न निवर्तते । रसो मानसी
तृष्णा । साऽपि परमानन्दरूपस्य परस्य ब्रह्मणो दर्शने सति स्वल्पा-
नन्दहेतुभ्यो निवर्तते । 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं
लोकः' इति श्रुतेः ।

एवं शुभपदार्थमपि व्युत्पादयन्ति—सुखेत्यादिना । तद्वदभिनन्दपदवाच्यमपि विवे-
चयति—तद्गुणकथनादीति । एतस्य वक्ष्यमाणतामसत्वे हेतुं प्रथयति—अत्रेत्या-
दिना । एवमशुभपदार्थमपि प्रकृतोपयुक्तं कथयति—असूयेत्यादिना । ततः किं
तत्राऽऽह—तन्निन्देत्यादिना । एव द्वेषं व्युत्पाद्य तस्य तामसत्वं विधत्ते—सोऽपीति ।
तत्र हेतुमाह—तन्निन्दाया इतिप्रभृतिना । फलितं कथयन्नुपसंहरति—त एत-
इत्यादिना । न हि श्रुतियुक्त्यनुभूतिशतैरन्वयव्यतिरेकतः सकलसाध्यसाधननिर्गणशरदक-
समुदये सति भ्रमतमः सभवतीति भावः । इदानीमुक्तानुनादपूर्वकं यदा संहरत इत्यादि-
श्लोकतात्पर्यमाह—द्युत्थितस्येत्यादिनेत्यभिप्राय इत्यन्तेन । ननु रोगिणः काष्ठतप-
स्विनो वा विषयानि वृत्तिमूढस्यापि दृश्यते कथमसौ प्रकृतजीवन्मुक्तलक्षणमित्याशङ्क्य प्रवृत्तस्य
विषया विनिवर्तन्त इत्यादिपद्यस्य स्वारस्य निशदयति—प्रारब्धेत्यादिना । यद्यप्येते सर्व-
साधारणाः [परमे]श्वरकृतत्वादायापि तत्र तत्तज्जीवानां मुखादिहेतुत्वाभिमान[जनकेन्द्रिय]-
सन्निकर्षतस्तत्प्रारब्धकृतमिति बोध्यम् । अथासाधारणान्विषयान्विशदयति—अन्यांस्त्व-
त्यादिना । किं ततस्तदाह—तत्रेत्यादिना । पूर्वेण, यदा सहरते चायमित्यत्रोक्तेन । एवकार-
व्याजस्य योतयस्तनिराचष्टे—नान्यथेति । अन्यथा कर्मादिव्यापारेण । असाधारणवि-
षयानि वृत्तौ विशेषमाह—गृहादयस्त्वित्यादिना । कथमिति चेत्तत्राऽऽह—आहरण-
मित्यादिना । ततः सम्यगेत्येत आह—रसस्त्विति । त लक्षयति—रस इति । स्वामि-
कानिशापरिणामरूपेष्टत्रिषयत्रिषयविषयकाभिलाषलक्षणतृष्णादिवारणाय—मानसीति ।
एवं तर्हि कथमसौ रसो निवर्ततेत्येत आह—साऽपीत्यादिना । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—
हिमित्यादिना । अत्रापि प्राग्ब्रह्माधुसूदन्येन टीका संगृह्यते—एवंच सरागत्रिषयनिवृत्तिः
स्थितप्रज्ञलक्षणमिति न मूढे व्यभिचार इत्यर्थः । यस्मान्नासति परमात्मसम्पर्कदर्शने सराग-
त्रिषयोच्छेदस्तस्मात्सारागत्रिषयोच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनाभिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं महता यनेन
संपादयेदित्यभिप्रायः ।

शेष । फलितमाह—तदेतदित्यादि । एव च मुमुक्षुव मुक्तेनापि समाध्यम्यास चार्प इति ।

ननूक्तनगान्वम्यासामाने किं स्यादित्याशङ्क्य जीवमुक्तिरूपपुरार्थयोग्यबलक्षण प्रणारा एवेति वक्तु भगवद्वाक्यद्वयमेवाऽऽचार्य समुदाहरति—ध्यायत इत्यादिना—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधान्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

असति समाध्यम्यासे प्रमादप्रकार उपन्यस्तः । सङ्गो ध्येयविषयसंनिधिः, संमोहो विषेकपराद्मुसृत्वम्, स्मृतिविभ्रमस्तत्त्वानुसंधानामावः । बुद्धिनाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य मोक्षप्रदत्वसामर्थ्याभावः ।

तदिदं सक्षेपतो निवृणोत्पसतीत्यादिना । उपेति । प्रकृतलोकद्वयेन भगवत्तेति शेष । तत्र सङ्गपदार्थं कथयति—सङ्ग इत्यादिना । मानस इत्यार्थिकम् । एव सपोहमप्याह—संमोह इत्यादिना । मनस इति शेष । तद्बुद्धि-स्मृतिविभ्रममपि विशदयति—स्मृतीत्यादिना । तथा बुद्धिनाशमपि प्रबोधयति—बुद्धी-त्यादिना । इदं हि भगवता सर्वज्ञानमुनीश्वराणां मत्तरीत्यैव । तत्र हि ब्रह्मचारिण साङ्गस्वाध्यायाप्ययन मुरबुते कुर्वत सद्य एव व्याकरणादिनाऽऽगतापातिकपदतदर्थज्ञानवत् स्वशाखोक्तमहानाक्याङ्गला मैत्रयपिपयकमार्थिकद्वैतमिध्याऽफलक तत्त्वज्ञानमपरोक्षप्रमारूपमेव जायते तथाऽपि तद्विषयरासनाप्रमाणासभाननाप्रमेयासभावनासाधनविपरीतमाननाफल विपरीतभावनाभिधपञ्चभिधप्रतिनधै प्रतिबद्धत्वेनाविद्याष्वस्तिबलक्षणमुक्त्यपर्यन्तसाध्येन भवति । तेना च प्रतिनधाना नित्यानित्यनस्तुविवेकादिसाधनेद्बुद्धमुक्षया शब्दपरोभयत्रलविदाचार्य-चरणविचारितचतुर्लक्षण्या च भ्रमाद्विष्यसे सति निरक्ताद्वैतामतत्वज्ञानमेव स्फकाराभना चित्तस्य सम्पणाचपरारणे बहिस्तृणदाहमिन् मूलाज्ञानतद्व्याप्यतत्कार्यरूपनिखिलद्वैतनाधम द्वैव विद्यते । तत स्मप्रकाशाद्वैतामानदलक्षणा मुक्ति स्वत तिद्वैवेति प्रक्रिया स्थिता । तदुक्तं तदीय एव सक्षेपदारीरके—

पुरापरार्थमटिना विषया निरश्चश्रुतदयाऽपि यथा ।

न फलव्य भर्तुःत्रियया भवति श्रुतिसमनाऽपि तु तथाऽऽजनि धी ॥

पुरापरार्थनिगमे तु पुन प्रतिनधकश्रुदसनासफगा ।

नागिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सति एवनाङ्गमति धूमउता । इति ॥

विस्तरस्तु तत्र तटीकायां माधुसूदन्यामेव च द्रष्टव्यः । एवं चात्र निदिध्यासनाभिधसमा-
ध्यम्यासविरहे सति मोक्षसाधनं कर्माद्यैव सोऽपि सन्निवपयसुखविशेष एव सकलदुःखा-
नास्कन्दित इति साधनफलयोर्विपरीतभाजनाया उपचयः पुष्टिस्तदृक्षणेन दोषेणेत्यर्थः ।
अत्र मधुसूदनाचार्यस्तु बुद्धिनाश एतं व्याख्यातः—बुद्धेरैकाम्याकारमनोवृत्तेर्नाशो विपरी-
तभावनोपचयदोषेण प्रतिबन्धादनुपचित्पत्रायाश्च फलायोम्यनेन निवृत्त्य इति । इदं तु
निवरणमतरीत्येति दिक् । विस्तरेण चैतदग्रे जीवन्मुक्तिप्रयोजनप्रकरणे ज्ञानरक्षानिरू-
पणे प्रदर्शयिष्याम इतीहोपरम्यते । मूलकारैर्हि वार्तिकनिवरणसारौ कुर्वाद्भिरिह वक्ष्ये
त्रिनिदिधान्यासमिन्याद्युपक्रम्य वार्तिकमतरीत्या भात्रिदेहाभाजलक्षणविदेहमुक्तेर्ज्ञानिसमका-
लयाः कारणत्व निदिदिधासंन्यास एतेक्तम् । निवरणमतरीत्या तु यौगिकपञ्चम्यादिनि-
भूमिस्वामकजीवद्विदेहैकन्यासमकजीवन्मुक्तेः कारणत्व विद्वत्संन्यास एतेक्तं प्रारब्धक्षय-
समकालान्तावृत्ताद्वयमितेरेव सप्तस्कारसर्वदेतत्राधकत्वस्य तन्मनेष्ट्यादिति तत्रम् ।

ननु भक्त्येवं समाध्यम्यासाभावे परमानर्थस्तथाऽपि यात्रस्तमाधिसत्त्वं तात्रकाळ द्वैता-
नुभवदुःखाभावेऽपि प्रारब्धफलोपभोगार्थं व्युत्थानानश्यभावेन पुनस्तदृशायां दुःखता-
दवस्थेमेवेत्याशङ्क्याप्रिमधोकं संगृह्णाति—

रागद्वेषवियुक्तेस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

विधेयात्मायं षशीकृतमनस्त्वं, प्रसादो जैर्मलयं बन्धराहित्यम् । समा-
ध्यम्यासयुक्तस्तद्वासनाबलाद्व्युत्थानदशाधामिन्द्रियैर्व्यधहरन्नपि प्रसादं
सम्पक्वप्राप्नोति । तदेतत्किं यजेतेतिप्रश्नस्योत्तरम् । उपरितनेनापि बहुना
ग्रन्थेन स्थितप्रज्ञः प्रपञ्चितः । ननु प्रज्ञायाः स्थित्युत्पत्तिभ्यां प्रागपि
साधनत्वेन रागद्वेषादिराहित्यमपेक्षितम् । वाटम् । तथाऽप्यस्ति विशेषः ।
स च धेयोमार्गकारैर्दर्शितः—

विद्यास्थितये प्राग्धे साधनमूताः प्रपत्नानिष्पाद्याः ।

लक्षणमूतास्तु पुनः स्वभावतस्ते स्थिताः स्थितप्रज्ञे ॥

जीवन्मुक्तिर्मितीर्मां यदन्वयस्यार्थं स्थितात्मसंघोधाम् ।

याधितभेदप्रतिमामयाधितात्मावघोधसामर्थ्यात् । इति ॥

तार्थकथनेन—विधेयेति । एवं प्रसादपदार्थं कथयति—प्रसाद इत्यादिना । अप्र-
तिबद्धाद्वैतरत्नाभेक्यनिपयकबोधेनत्यार्थिकम् । फलितमाह—समाध्यभ्यासेतिप्रभृतिना ।
अथैतस्य प्राक्तनप्रश्नसंगतिमाह—तदेतदित्यादिना । एव यावदध्यायसमाप्त्यग्रिमग्रन्थ-
स्यापि सारस्य स्थितप्रज्ञप्रतिपादन एतेत्याह—उपरीत्यादिना । एव भगवद्गीतागतास्थि-
त्तप्रज्ञप्रकरणे समुपसहते सति तत्र स्थूणानिखननन्यायेन तददृष्टीकरणार्थं शङ्कते—
नन्वित्यादिना । तदङ्गी करोति—वाढमिति । तत्र विशेषमभिधेत्ते—तथाऽपी-
त्यादिना । कोऽसौ विशेष इत्यपेक्षया तत्र प्राचीनाचार्यवचनत एव स्पष्टीकरण प्रतिजा-
नीते—स चेत्यादिना । श्रेयोमार्ग 'मुक्ति कैवल्यनिर्माणश्रेयोनि श्रेयसामृतम्' इत्य-
मरादन्वर्थनामा कश्चिन्मोक्षमार्गप्रतिपादको ग्रन्थस्त बुर्नन्तीति ते तथा तैरित्यर्थ । आद-
रार्थं बहुवचनम् । तदुक्तार्थाद्वयमप्युदाहरति—विद्यास्थितय इत्यादिना । निचाया
अद्वैतरत्नाभेक्यनिपयकापरोक्षप्रमाया या स्थिति सततस्मृतिप्रयोजकसस्कारात्मना मनस्य-
वस्थितिस्तस्या इत्यर्थ । ये नित्यानित्यमस्तुत्रिनेकादयो मुमुक्षान्ता यावन्तो निवृत्तिधर्मा
इत्यार्थिकम् । शिष्ट तु स्पष्टमेव ।

एवमुदिष्टक्रमानुसारेण स्थितप्रज्ञनिरूपणानन्तरमत्रप्राप्त भगवद्भक्त निरूपयितुमु-
पक्रमते—

भगवद्भक्तो द्वादशाध्याये भगवता वर्णितः—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा हृदनिश्चयः ।

मर्षर्षितमनोवद्विष्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ [इति] ।

ईश्वरार्पितमनस्त्वेन समाहितस्यान्यानुसंधानाभावात्, द्युस्थितस्या-
प्युदासीनानुसंधानेन हर्षविषादाभावाच्च सुखदुःखसाम्यम् । एवं वक्ष्य-
माणेष्वपि द्वेष्टेषु द्रष्टव्यम् ।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षमयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुमपरित्यागी मक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सद्भविर्जितः ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मोनी संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ इति ।

अत्रापि पूर्ववद्विशेषो धार्तिककारैर्दर्शितः—

उत्पन्नात्मप्रबोधस्य हृद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।

अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥ इति ।

गुणातीतश्चतुर्दशाध्याये वर्णितः—

अर्जुन उवाच—कैलिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रमो ।

किमाचारः कथं चेतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥

त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेषां परिणामविशेषात्सर्वसंसारः प्रवर्तते । ततो गुणातीतत्वमसंसारित्वं, जीवन्मुक्तत्वमिति यावत् । लिङ्गानि परेषामेतदीयगुणातीतत्वबोधकानि । आचारस्तदीयमनःसंचारप्रकारः । कथमिति साधनप्रश्नः ।

भगवद्भक्त इति । भगवद्गीताया एवेति शेष । तत्राय श्लोकयुग्मं सगृह्णाति—
अद्वेष्टेत्यादि । तत्तात्पर्यमाह—ईश्वरार्पितेत्यादिना । अद्वैत ब्रह्मैवाज्ञानोपहितचैतन्य-
लक्षणजीवदृष्ट्याऽस्तीश्वर इतिपक्षाभिप्रायैरेतदम् । तत्रैकतरीरैकजीवनादाभिद्यद्विष्टेरेत
संमतत्वेन तद्दशाया तदेकोपयोगात् ' दृष्टिसृष्टिमिमा ब्रह्मानुमयी बहु मन्यते ' इत्यनुभूति-
प्रकाशे मूलकारैरेव तथैवोक्तवाच्यम् । उक्ततात्पर्यसूचनप्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति—एव-
मिति । अत्र सर्वत्र पदव्याख्यानं तु गाधुसूदन्या गूढार्थदीपिकायामेव द्रष्टव्यम् । अथ
निरक्तातिदेशस्थलादिश्लोकानपि समुदाहरति—पस्मादित्यादिना । ' कोपक्रोधामररोप-
प्रतिधा. ' इति ' सन्ननिकेतनम् ' इति चामर । इहापि प्राग्वदेव जिज्ञासुजीवन्मुक्तयो
साधनलक्षणभेदेन व्यनस्था श्रीमद्वार्तिककृदुक्ताऽस्तीत्याह—अत्रापिति । तत्र नैष्कर्म्य
सिद्धिस्थं तद्वाक्यमेव पठति—उत्पन्नेति । अधोक्तक्रमगत गुणातीत प्रस्तौति—
गुणातीत इति । भगवद्गीताया इत्यार्थिकम् । तत्राऽऽदानर्जुनप्रश्नमाह—अर्जुन
उवाचेत्यादिना । त सक्षेपतो व्याचष्टे—त्रय इत्यादिना । तत्र लिङ्गाद्यर्थं कथयति—
लिङ्गानीत्यादिना ।

नन्वेवमर्जुनप्रश्नेऽपि प्रश्नस्यास्य रहस्यनिपद्यकत्वात्किं भगवतात्पूर्वामेवाऽऽसेव्यत आह—

श्रीभगवानुवाच—प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
 गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गन्ते ॥
 समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाश्चनः ।
 तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥
 मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥
 मां च योऽव्यभिचारेण मक्तियोगेन सेवते ।
 स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्त्वरजस्तमोगुणाः । ते च जाग्रत्स्वप्रयोः प्रवर्तन्ते । सुषुप्तिसमाधिशून्यवृत्तित्वावस्थामु निवर्तन्ते । प्रवृत्तिश्च द्विविधा- अनुकूल प्रतिकूल चेति । तत्र मूढो जागरणे प्रतिकूलप्रवृत्तिं द्वेष्टि । अनुकूलप्रवृत्तिं काङ्क्षति । गुणातीतस्य त्वनुकूलप्रतिकूलाध्यासाभावाद्द्वेषाकाङ्क्षे न स्तः । यथा द्वयोः कलहं कुर्यतो रवलोकायिता कश्चित्तटस्थः स्वयं केवलमुदास्ते न तु जयपराजयाभ्यामितस्ततश्चाल्यते तथा गुणातीतो विवेकी स्वयमुदास्ते । गुणा गुणेषु वर्तन्ते न त्वहमिति विवेकादौदासीन्यम् । अहमेव करोमीत्यध्यासो विचलनम् । न चास्य तदस्ति । तदिदं किमाचार इति प्रश्नस्योत्तरम् । समदुःखसुखादीनि लिङ्गानि, अव्यभिचारिमक्तिसहितज्ञानध्यानाभ्यासेन परमारमसेवेति गुणात्पयसाधनप्रश्नस्योत्तरम् ।

श्रीति । किमुगचैत्यपेक्षायां तद्वाक्यान्वये संलियति—प्रकाशं चेत्यादिना । तानि संक्षेपतो निवृत्तौति—प्रकाशेत्यादिना । शून्येति । शून्यवृत्तिरौदासीन्यम् । मूर्धामरणादीनां निरायामेनान्तर्भावः । तत्र प्रवृत्तिं भिनत्ति—प्रवृत्तिश्चेति । मूः, अविचारयान् । एवमनुकूलप्रवृत्त्याभावात्समदुःखप्रवृत्त्यादौ समाश्रमणे दृष्टान्तं रणदृश्यति—पथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । औदासीन्ये हेतुमाह—गुणा इत्यौदेना । गुणाः, वादिप्रतिवादिनोरिव परस्परविरोधिनेऽन्त करणादिशुचिनेन परिणता मरणादिगुणा इत्यर्थः । गुणेषु स्वापमर्थोक्तगुणेषु । वर्तन्ते, उपमर्दकावेन निवृत्तौति यावन् । अथ विचलनमपि गुणैर्यो न विचान्यन् इतिवाक्येन व्याचष्टे—अहमेवेत्यादिना । पत्त्रिमाह—तदिदं-मिति । अथ घृष्टानि लिङ्गान्दित्वात्पयसाधनप्रश्नस्योत्तरानि मक्षिपति—समेत्यादिना ।

आदिना स्वस्थपदेष्टाद्वैतात्मानुसधानशास्त्रिणादि । एव चरमश्लोकस्यापि रहस्यभूत गुणात्यय-
साधन ध्वनयति—अव्यभिचारीत्यादिना । स एनाहमित्यनुसधानाभिधनिदिध्यासनवि-
शिष्टाप्रतिबद्धा मसाक्षा कारपूर्वकर्जाभन्मुक्तिसुखैकफलकतदेकाकारवृत्तिसातत्यसपादनेनेत्यर्थ ।
शिष्टस्तु स्पष्ट एनात्रत्यसमूहसर्गपदत इत्यर्थ । परेति । इयमैक्याद्वैणी सेनाऽपि गुणाति-
क्रमणकरणमस्तीत्यप्याहार । अत एव—इतीति ।

अधोदेशक्रमप्रात त लिखक्षधिपुराचार्य के कुत्र वा स वर्णित इत्यपेक्षायामाह
ब्राह्मण इत्यादिना—

ब्राह्मणो व्यासादिभिर्वर्णितः—

अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्थशापिनम् ।

बाहूपधायिनं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

ब्राह्मणशब्दो ब्रह्मविद्वाची 'अथ ब्राह्मणः' इति श्रुत्या वर्णितः । ब्रह्म-
विदश्च विद्वत्संन्यासाधिकारात् । 'यथाजातरूपधरो नाऽऽच्छादनं
चरति परमहंसः' इत्यादिश्रुत्या परिग्रहराहित्यस्य मुख्यत्वामिधानाद्-
नुत्तरीयत्वादिकं तस्य युक्तम् ।

आदि श्रुत्यादि । मोक्षधर्मादाविति शेष । तद्वाक्यमेवाऽऽह—अनुत्तरीयेति ।
बाहूपधायिन, बाहुमेगोप भूमो निद्राकालायच्छेदेन शिरोध प्रदेशलक्षणेऽतिसमीपदेशे दधाति
स्थापयति त ङीलस्तमित्यर्थ । शिष्ट तु स्पष्टमेव । उक्तवाक्यतात्पर्यमाह—ब्राह्मण-
शब्द इत्यादिना । किमत्र मानमित्यतस्तद्विशस्त विशिनष्टि—अथेत्यादिना । बृहदारण्यके
हि काण्डे समास्नायत एवम् । एतस्याऽऽदिपूरणम्—'पाण्डित्य निर्णय बाल्येन तिष्ठसेपा-
ण्डित्य च बाल्य च निर्विद्याथ मुनिरमौन च मौन च निर्विच' इति । अस्यार्थस्तु मूलकृद्भिरे-
यानुभूतिप्रकाशे प्रदर्शित —

पाण्डित्यमाल्यमौनानि श्रवणादीनि तैरयम् ।

भजति ब्राह्मणस्तत्र ब्राह्मण्य ब्रह्मरूपता ॥ इत्यादिना ।

तत किं तदाह—ब्रह्मविदश्चेत्यादिना । चोऽनधारणे । नन्वेवमप्यनुत्तरीयत्वादिके
प्रकृते किमागतमित्यत आह—यथेत्यादिसप्रमाणोपन्यासम् । नन्वेतानताऽपि किं तत्राऽऽ
ह—परिग्रहेत्यादिना । एव च यतो ब्रह्मनिद एव निद्रासंन्यासाधिकारोऽत पाण्डित्यादि-
पदवाच्यभ्रण्णादिरयोर्नसजाततदनसाक्षात्कारेण कृतनिद्रासंन्यासत्वाद्ब्राह्मणपदनाच्यत्व तस्य,

अनुत्तरीयत्वादिकं तु तस्य यथाजातेत्यारम्य मुख्यत्वाभिधानाद्धेतोर्युक्तमिति सन्धः । अनुत्तरीयत्वादिकमिन्द्राऽऽदिपदेनानुपस्तीर्यशायिवादिकं ग्राह्यम् । एव यथाजातरूपेत्यादिश्रुत्यर्थस्त्वन्ते परमहसोपनिषत्कार्याने यद्यपि मूलकारैरेव स्पष्टीकृतोऽस्यथापि मुखान्नोद्यार्थं मया दिव्यात्रेण प्रमाश्यते—यथाजातस्य मातु शरीराद्विनिष्क्रान्तस्यान्यूनानतिरिक्तानयनात्मकस्यैव रूपस्याऽऽकारस्य धरो धारक इत्यर्थः । एतेन दिग्म्वरत्व विधिमुखेनेन श्रुत्याऽस्य सदर्शितम् । एव निषेधमुखेनापि तस्य तद्दर्शयितुं नाऽऽऽदानमिन्द्रादिश्रुति स्पष्टतरैव । अत्राप्यादिपदादुक्तार्थोपपादकस्तत्रयत्राक्यशेष एव ग्राह्यः । तद्वद्यथाजातरूपेत्यत्र जात्मिकशरीरैतरशिखासूत्राम्बरादिधारणस्यैव व्युदासः । न तु तात्कालिकसूक्ष्मावयवैतरस्थूलानयनानामसाप्तसम्वादिति भावः । एतेन दण्डमन्तरा वसनप्राहिणा गौणमपि न पारमहस्य किंतु ध्यानमात्रनिष्ठयथाजातरूपधरत्न(त्व)तन्मुख्य दण्डकन्थादिमत्त्वेन तद्गौणमेवेति फलितम् ।

ननु भवत्वेन परमहसस्याऽऽशावसनत्वमथापि व्युत्थितस्य तस्य शीतादिवारण कथं स्यात्कथं वा निष्परिग्रहस्य पात्राभावेऽशनपानादिव्यवहार, स्थानानलम्बाभावे शयनादिव्यवस्थेत्याशङ्का शमयस्तत्रत्यमेव श्लोकान्तर समुदाहरति—

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।

यत्र क्वचनशायी स्वात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

देहनिर्वाहायाशनाच्छादनशयनस्थानापेक्षायामप्यशनाद्भिगतौ गुणदोषौ नान्विष्येते । उदरपूरणपुष्ट्यादिरूपस्य निर्वाहस्य समत्वान्निष्प्रयोजनस्य गुणदोषविचारस्य चित्तदोषत्वात् । अत एव भागवते पठ्यते—

किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ।

गुणदोषदृशिर्दोषा गुणस्तुभयवर्जितः ॥ इति ।

कन्थाकौपीनवासास्तु दण्डधूमध्यानतत्परः ।

एकाकी रमते नित्यं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

ब्रह्मोपदेशादिना प्राण्यनुजिघृक्षयाऽमुत्सर्गवद्भावेन श्रद्धामुत्पादयितुं दण्डकौपीनादिलिङ्गं धारयेत् । 'कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपमोर्गार्थाय लोकस्थोपकारार्थाय च परिग्रहेत्' इति श्रुतेः । अनुजिघृक्षयाऽपि तदीयां स्वयं गृहकृत्यादिवातां न कुर्यात्किंतु ध्यानपरो भवेत् । 'तमेवैकं जानथाऽऽत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ' इति श्रुतेः ।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्ब्रह्मशब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ १

इति श्रुतेश्च ।

ब्रह्मोपदेशस्त्वन्या वाङ्मन मवतीति न ध्यानविरोधी । तच्च ध्यानमेका-
कित्वे निर्दिष्टं संभवति । अत एव स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

एको भिक्षुर्पथोक्तः स्थाह्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥
नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा ।
राजादिवार्ता तेषां स्याद्भिक्षावार्ता परस्परम् ॥ इति ।

येन केनचिदिति । तत्तात्पर्यमाह—देहेत्यादिना । अशनादिगतगुणाद्यनन्वेषणं हेतुमाह—उदरेत्यादिना । अर्धसुप्तप्रबुद्धबालस्थाराशनादिगतगुणद्रोषावनन्वेषयतोऽपि यादृश्यु-
दरपूर्तिशरीरपुष्टिशीताद्यपाकृतिनिद्रासंपत्तिर्भवति तादृश्यैशाननयसनशयनस्थानेषु गुणादि(व)
विवेचयतः पुरुषस्यासौ संपद्यत इति देहनिर्वाहसाम्यादित्यर्थः । ततः किं तदाह—
निष्प्रयोजनस्येत्यादिना । तत्र भागवतमपि प्रमाणयति—अत एवेति । तत्परमेव
संलिखति—किं वर्णितेनेति । एवं मुख्यपरमहंसाख्यब्राह्मणं व्युत्थितं संलक्ष्य गौणं तं
लक्षयितुं तदग्रन्थस्यमेव श्लोकान्तरं पठति—कन्धेति । तं संक्षेपतो व्याचष्टे—ब्रह्मोपदेशे-
त्यादिना । कौपीनादीति । कूपपतनं नरकनिपतनं येन जीवोऽर्हति तत्कौपीनं पापं
तत्साधनाच्छिन्नं तदेकाच्छादक वस्त्रमपि कौपीनम् । आदिना कन्धादिकमाच्छादनमित्यर्थः ।
तत्र श्रुति प्रमाणयति—कौपीनामित्यादि । नन्वेव लोकानुग्रहेच्छायां सत्यां तत्सङ्गनाति-
प्रतङ्गस्तात्राऽह—अनुजिघृक्षयाऽपीत्यादिना । ननु कुत इदमत आह—तमेवे-
त्यादिना । ननु ब्रह्मोपदेशकरणप्रवृत्तौ कथं ध्यानं तत्राऽह—ब्रह्मोपदेशस्त्विति ।
तुप्तान्दोऽत्राऽऽशङ्कान्त्यै । नन्वेवं तर्ह्यन्यस्य जिज्ञासोर्यत्यादेः सङ्गः स्यात्तत्राऽह—
तच्चेत्यादिना । स्पष्टमेवापरम् ।

अथैतेन विद्वत्संन्यासिना प्रणामद्भयो मनुष्येभ्यस्तावदाशार्वादीऽपि यदा विशेषतो नैन
प्रदातव्यस्तदा व्यापारान्तरस्य कैव कथेत्याशयेन तदग्रन्थस्यमेव श्लोकान्तरं संगृह्णाति—

निराशेषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

विशिष्टः संसारिभिः प्रणमतां पुरुषाणामाशीर्वादः प्रयुज्यते । यस्य यद्वेक्षितं तं प्रति तद्भिष्टुद्धिप्रार्थनमाशीः । तथा च पुरुषाणां भिन्न-
कथित्वात्तद्भिमतान्वेषणे दृष्टचित्तस्य लोकवासना वर्धते । सा च
ज्ञानविरोधिनी । तथा च स्मृत्यन्ते—

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च ।

देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥

एतच्चाऽऽरम्भनमस्कारादिव्यपि द्रष्टव्यम् । आरम्भः स्वार्थं परोपका-
रार्थं वा गृहक्षेत्रादिसंवादनप्रयत्नः । तावेतावाशीर्वादात्मनो मुक्तेन
त्याज्यौ । न चाऽऽशीर्वादामाये प्रेगमतां नृणां खेदः शङ्कनीयः ।
लोकवासनासेदयोरुभयोः परिहाराय निश्चिन्ताशीर्वादप्रतिनिधित्वेन
नारायणशब्दप्रयोगात् । आरम्भस्तु सर्वोऽपि द्रष्ट एव । तथा च
स्मृतिः—

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः ॥ इति ।

निराश्रयमिति । त व्याकरोति—विशिष्टः संसारिभिरित्यादिना । लोके
हि त्रिभिर्दोषैश्चातपोरयोधिककामादिनेति शेषः । एतादृशैः संसारिभिरद्वैजैरित्यर्थिकम् ।
तत्राऽऽश्रय लक्षयति—यस्येत्यादिना । तं प्रतीति द्वितीयाऽत्रानच्छेदार्थिकैव । यथा
स्वभार्यां प्रति सुपुत्रप्रार्थनमीश्वरचरणसरोज प्रति चरति चत्र इति प्रयोगे तद्द्रव्यापि ।
एव चेश्वर प्रतीत्यर्थसमाजागतमेव । तथा च तदत्रच्छेदेनेश्वर प्रति तद्भिष्टुद्धिप्रार्थन-
मिति पर्यवसितम् । ननु भगवत्वेन लोकव्यवहारस्तथाऽपि किं प्रकृत इत्यासाङ्ग्य फलितमाह-
तथा चेत्यादिना । उपलक्षणमिदं स्त्र्यादेरपि । तत्रेष्टापत्तिं प्रत्याह—सा चेति ।
नन्विदं लोकवासनाशब्दितगुणदोषप्रमादिसम्कारसतत्या यदुक्त ज्ञानेन सह विरोधिच
तत्किं तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं मधनजन्यरहन्त्युत्पातरणीमन्धकाष्टनिष्टार्द्रत्वमदुत तत्फलप्रति-
बन्धकत्वं समुपनेऽपि बहो कदाचिन्मण्यादिप्रतिबन्धकसनिधानेन तस्य ततो दाहप्रतिबन्ध-
कत्वमत् । नाऽऽस्य । प्रकृतस्य ब्राह्मणपदेष्टस्य विद्वत्सन्त्यासिन प्रागेव ज्ञानोत्पत्तेः ।
नान्य । निरक्तविरोधित्वापेक्षे प्रकृतप्रमाणत्वेनोदाहरिष्यमाणस्मृतिनाक्ये ज्ञानं यथावन्नैव
जायत इति निरक्तवासनया ज्ञानाद्योत्पत्तिप्रतिबन्धस्यैव कण्ठत एवोक्तत्वेन फलप्रतिबन्धे प्रमाणा-
भावात् । तस्मात्कथमिव सा चेयादिप्रतिज्ञेति चेन्न । स्मृतेरक्तोभयप्रतिबन्धकत्वपरत्वस्यापि
समवात् । तथा हि यथाश्रुते तावद्यथानच्छेदेनाप्रतिबन्धापरोक्षज्ञानग्रहात्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं
जीवन्मुक्त्याख्यकृत्पर्यन्ततन्महाच्च तत्फलप्रतिबन्धकत्वमपि समवतीति । एवं च यथा विविदि-

पोर्लोकवासनादिरामुरसपञ्चानोत्पत्तिप्रतिबन्धिका तथा त्रिटुपस्तस्काररपाऽसौ तदीयफली-
भूतसतताद्वैतामतरानुसधानलक्षणनीनमुक्तिप्रतिबन्धिकेति सक्षेप । ननु लोकवासनाया
ज्ञानोत्पत्तितत्फलोभयनिरोधिवे किं मानमियत आह—तथा चेत्यादि । अभिहितमिति
शेष । तदेव स्मृततर पठति—लोकवासनयेत्यादि । लोकवासनादिसकाराननक
त्वेन जीवमुक्ते ब्राह्मणारये प्रतिपादित प्रणमदुद्देशेनाऽऽशीर्वादप्रयेक्तृत्वाभासमयेपामन्या
रम्भावभासानामुपश्लक्षकतयाऽभिधत्ते—एतच्चेत्यादिना । तत्राऽऽशानारम्भपदनिबन्धितार्थ
सक्षिपति—आरम्भ इत्यादिना । पठितगाह—ताधेतामित्यादिना । मुक्तेन जीवमु
क्तेन । अथोक्तार्थान्निर्दिष्टप्रदानाभावे सन्यासमर्त्यस्वीभूतादिसाभङ्गप्रमङ्गशाशङ्क्य भ्रमयति—न
चेत्यादिना प्रयोगादित्येन । नारायणेति । जीवमुक्तिविरुद्धसन्यासितृतादित्यार्थवम् ।
आशीर्वादस्य ब्राह्मणे प्रवृत्ते ह्यभाव प्रागारम्भादित्येति दिष्ट प्रपञ्चयितुमारम्भस्य सर्वस्यापि
दीर्घ्य प्रतिजानीते—आरम्भस्तिवत्यादिना । तत्र मान प्रतिजानीत—तथा चेति ।
तामेव पठति—सर्वैत्यर्थेन ।

एव निर्नमस्कारपद व्यावर्तुं नमस्कारनिषधस्य प्राप्तपूर्वक वाच्यतात्प्रसिद्धा विधि
दिपासन्वासिनि दर्शयति—

नमस्कारोऽपि विधिदिपासन्वासिनोऽभिहितः—

यो मवेत्पूर्वसन्यासी तुल्यो वै धर्मतो यदि ।

तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नतराय कदाचन । इति ॥

तत्र पूर्वत्वधर्मतुल्यत्वविचारे चित्त विकल्पते । अत एव नमस्कार-
मात्रे बहवः कलहायमाना उपलभ्यन्ते । तत्र निमित्त यार्तिककारार्थ-
शितम्—

प्रमादिनो घाहिञ्चिता, पिशुना कलहोत्तुकाः ।

सन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते द्वेषसदृषिताशयाः । इति ॥

मुक्तस्य नमस्कारामायो भगवत्पादेदर्शितः—

नामाद्विष्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चेरिस्थतोऽद्वये ।

प्रणमेत्क तदाऽऽत्मज्ञो न कायं कर्मणा तदा । इति ॥

चित्तकालुष्यहेतोर्नमस्कारस्य प्रतिषेधेऽपि सर्वसाध्यवृद्ध्या प्रसाद्दे-
तुर्नमस्कारोऽभ्युपेयते ।

नमस्कारोऽपीति । अदिना मयावित्तकलहायान्तेन र्निमित्त तत्राप्यनवगु
दाय सूर्यो । तन्निषेधायसास्मै पठती—यो भवेदिति । ननु वि सार्या

कार्य एव विविदिषामन्याग्निना नमस्कारः पूर्वसंन्यासिने धर्मतानुल्यापेयत आह—
 तत्रेत्यादिना । तर्दायविचारे चित्तविशेषजनकत्वे मानापेक्षायां तदाह—अत एवेत्यादिना ।
 यतो विविदिषामन्यासिनामपि पूर्व्यादिविचारे चित्तविशेषजनकत्वमत एवेत्यर्थः । ननु
 किन्त्र निमित्तमित्यपेक्षायां विचारविरह एवेति श्रीमद्भिर्वातिपकारचरणरेव दर्शितमियाह—
 तत्रेत्यादिना । तत्र तद्वाग्विमेत पठति—प्रमादिन इति । प्रमादे हेतुः—बहिरिति ।
 तत्र हेतुः—पिष्टुना इति । तत्रापि हेतुः—कलहेति । अपिना तदन्येषु तत्त्वमुत्पन्नं
 योन्ये । तत्रापि हेतुः—द्वेषेति । देवं दिष्टमियमरादिष्टदुष्टचित्ता इत्यर्थः । नन्वेवमपि
 किं प्रवृत्त जीवन्मुक्ते विद्वत्संन्यासिनि ब्राह्मण इत्यत आह—मुक्तस्थेत्यादिना । भगव-
 दिति । भगवन्तो पद्गुणैश्वर्यशास्त्रिणां पादौ येषां ते तथा । यद्वा भगवन्तः पद्गुणैश्वर्य-
 शास्त्रिनो विष्णुविष्वाक्षरताराः पद्मपादमुरेश्वराचार्यादयोऽन्तेनासिनः पादयोर्नित्यं नमनाद्यर्थं
 येषां ते तथा तैः श्रीमद्ब्राह्मणकारैरित्यर्थः । तत्र तद्वाक्यमपि पठति—नामादिभ्य इति ।
 आदिना रूपं कर्म चेत्यर्थः । परे, अधिष्ठानवात्तदसंयद्ध इत्यर्थः । अत एव भूमि,
 अपरिच्छिन्ने । अत एव स्वाराज्ये, स्वप्रकाशासुखरूपे । अत एवाद्वये, ब्रह्मणि ।
 स्थितस्तदेकतया वर्तमानो यदि चरमप्रमया स्याच्चेत्तदा जीवन्मुक्त्यवस्थायामात्मज्ञो ब्रह्मनिष्ठः
 कं प्रणमेषारमार्थिकस्य द्वितीयस्यैवामावात्कंचिदपि नैव नमस्कार्यादित्यर्थः । ननु व्युधान-
 दशायां व्यावहारिकस्य प्रातिभासिकस्य वा द्वितीयस्य सत्त्वमस्तीत्यत्राऽऽह—नेत्यादिना ।
 फलितमाह—चित्तेत्यादिना ।

ननु निराशिपमनारम्भ निर्निमस्कारमित्यादिप्रकृतोदाहृतव्यारयेयवाक्यविरुद्धमेवेदं जीव-
 न्मुक्तस्यापि सर्वसाम्यबुद्ध्याऽपि नमस्काराङ्गीकरणमियाशङ्क्य तत्र स्मृतिमेव प्रमा-
 णयति—

तथा च स्मृतिः—ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ।

प्रणमेद्वण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम् । इति ॥

स्तुतिर्मनुष्यविषया प्रतिपिध्यते न त्वीश्वरविषया । तथा च स्मृतिः—

आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।

तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥

अक्षीणत्वमहीनत्वम् । अत एव स्मृतिः—

अलब्ध्या न विषादी स्यात्काले यद्यशनं क्वचित् ।

लब्ध्या न हृष्येच्छ्रुतिमानुमयं देवतन्त्रितम् । इति ॥

क्षीणकर्मत्वं विधिनिषेधातीतत्वम् । ' निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को
 विधिः को निषेधः ' इति स्मरणात् । एतदेषाभिप्रेत्य भगवताऽप्युक्तम्—

एतदेवामिप्रेत्यावमानं आदेयतया स्मर्यते—

तथा चरेत वै योगी सतां धर्मभेनुस्मरन् ।

जना यथाऽवमन्पेरन्गच्छेपुर्नैव संगतिम् ॥ इति ।

स्त्रीषु द्विविधो दोषः, प्रतिपिन्द्रत्वं जुगुप्सितत्वं चेति । तत्र प्रतिपिन्द्रत्वमात्रं कदाचिद्रागात्पारब्धबलाद्बुद्ध्द्यते । तदामिप्रेत्याऽऽह स्मृतिः—

मात्रा स्वप्ना दुहित्रा षां न प्विक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्रांसमपि कर्षति ॥

तथा च स्मृतिभिर्जुगुप्सा वर्णिता—

स्त्रीणामवाच्यदेशस्य क्लिन्ननाडीव्रणस्य च ।

अभेदेऽपि मनोभेदाज्जनः प्रायेण वञ्च्यते ॥

चर्मरपण्डं द्विधा भिन्नमयानोद्गारधूपितम् ।

ये रमन्ति नरास्तेभ्यः साहसं किमतः परम् ॥ इति ।

‘ ये रमन्ति नरास्तत्र किमितुल्याः कथं न ते ’ इति वा पाठः । अतः प्रतिपेधजुगुप्सयोरुभयोर्विवक्षया कुणपकृष्टान्तोऽत्रामिहितः ।

येन पूर्णमिवाऽऽकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।

शून्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

संसारिणामेकाकित्वेनावस्थानं मयालस्यादिहेतुत्वाद्दुर्ज्यम् । जनैस्स-
मूहस्त्वतथाविधत्वाद्भ्युपेयः । योगिनस्तु तद्विपरीतत्वम् । एकाकित्वे
सत्यविघ्नेन ध्यानानुवृत्तौ परिपूर्णेन परमानन्दात्मना सर्वमाकाशं पूर्ण-
मिवावमासते । अतो मयालस्यशोकमोहादयो न भवन्ति ।

अहेरिवेति । एतत्तत्पर्यमाह—राजादिवार्तेत्यादिना । तत्र स्मृतिमपि प्रमाण-
यति—अत एवेति । तामेव पठति—असन्मानादिति । अदुग्धेति छेदः । सा
यथा लोके शास्त्रे च निश्चैय तत्राऽयमपीति भावः । अत एवोक्तविद्रावमानमेव यत्नेने-
पादद्यादित्यत्रापि स्मृतिं प्रतिजानीते—एतदेवेत्यादिना । तामेवाऽऽह—तथा चरेते-
त्यादिना । अथ स्त्रीदोषं विवृणोति—स्त्रीष्वित्यादिना । तद्वैद्विष्यं विशदयति—
प्रतिपिन्द्रत्वमित्यादिना । तत्राऽऽयहेयत्वे स्मृतिमभिधातुमाह—तत्रेत्यादिना । तामेव

१ क. ल. ग. प. ड. च. 'न उपादे' । २ क. ल. ड. 'मदुग्धम्' । ३ घ. ड. 'गतम्' ।
४ क. ल. ड. वा 'नेकशय्यास' । ५ क. ए. ड. 'न संबन्धश्चान' । ग. घ. 'न संबन्धस्त्व' ।
च. 'नसंबन्धस्त्व' ।

पठति—मात्रेति । विविक्तविजनेत्यमरः । एवमेगान्यमपि प्रपञ्चयति—तथा चेत्यादिना ।
ताः स्मृतीरेवाऽऽह—स्त्रीणामित्यादिना । बहुवचनं मूलेऽत्रोपलक्षणविधयैव फलितमाह—
अत इति । लक्षणान्तरमप्यस्य—येनेति । तद्विवृणोति—संसारिणामित्यादिना ।

नन्वेकान्ते जीवन्मुक्तस्य भयालस्यादयः कुतो न भवन्तीत्यत्र श्रुत्यैव हेतुं प्रति-
बोधयति—

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवामूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ इति श्रुतेः ।

जनाकीर्णस्थानं राजवार्तादिना ध्यानविरोधित्वादानन्दात्मप्रतीति-
रहितं तच्छून्यमिव चित्तं क्लेशयति । जगतो मिथ्यात्वादात्मनः पूर्णत्वा-
च्चेत्यर्थः । अतिवर्णाश्रमी सूतसंहितायां मुक्तिसण्डे पञ्चमाध्याये विष्णुं
प्रति परमेश्वरेण वर्णितः—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

अतिवर्णाश्रमी तेऽपि क्रमाच्छ्रेष्ठा विचक्षणाः ॥

अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुः सर्वाधिकारिणाम् ।

न कस्यापि मवेच्छिष्यो यथाऽहं पुरुषोत्तमः ॥

अतिवर्णाश्रमी साक्षाद्गुरूणां गुरुरुच्यते ।

तत्समो नाधिकश्चास्मिह्येकेऽस्त्येव न संशयः ॥

यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणम् ।

पारमार्थिकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥

परं तत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केशव ॥

आत्मानमीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

यो वर्णाश्रमनिर्मुक्तमवस्थात्रयसाक्षिणम् ।

महादेवं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥

वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥

नाऽऽत्मनो बोधरूपस्य मम ते सन्ति सर्वदा ।

इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥

आदित्यसंनिधौ लोकश्चेष्टते स्वयमेव तु ।
 तथा मत्संनिधानेन समस्तं चेष्टते जगत् ॥
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 सुवर्णे हारकेयूरकटकस्वस्तिकादयः ॥
 कल्पिता मायया तद्द्वज्जगन्मध्येष सर्वदा ।
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
 शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं मायया तथा ।
 महदादि जगन्मायामयं मध्येव कल्पितम् ॥
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 चाण्डालदेहे पश्वादिशरीरे ब्रह्मविग्रहे ॥
 अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरुषोत्तम ।
 ध्योमघत्सर्वदा व्याप्तः सर्वसंबन्धवर्जितः ॥
 एकरूपो महादेवः स्थितः सोऽहं परामृतः ।
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
 विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथा पूर्वा विमाति दिक् ।
 तथा विज्ञानविष्वस्तं जगन्मे माति तन्न हि ॥
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः ।
 तथा जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि मयि मायाविजृम्भितः ॥
 इति यो वेद वेदान्तेः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
 यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ॥
 स वर्णानाश्रमान्तर्वानतीत्य स्यात्तमनि स्थितः ।
 यस्य कथा साश्रमान्वर्णानात्मन्पेव स्थितः पुमान् ॥
 सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदान्तबोद्धिभिः ।
 न देहो नेन्द्रियं प्राणो न मनोबुद्ध्यहंकृती ॥
 न चित्तं नैव माया वै न च दशोमादिकं जगत् ।
 न कर्ता न च भोक्ता च न च भोजयिता तथा ॥
 केवलं चित्तदानन्दो ब्रह्मैवाऽऽमा यथार्थतः ।
 जलस्य चलनदिव चञ्चलत्वं यथा रवेः ॥

तथाऽहंकारसंसर्गादेव संसार आत्मनः ।
 तस्मादन्वयगता वर्णा आश्रमा अपि केशव ॥
 आत्मन्पारोपिता एव भ्रान्त्या तेनाऽऽत्मवेदिनाम् ।
 न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ॥
 आत्मविज्ञानिनां नास्ति तथा चान्यज्जनार्दन ।
 स्वात्मविज्ञानिनां निष्ठाभीष्टशीमम्बुजेक्षण ॥
 मायया मोहिता मर्या नैव जानन्ति सर्वदा ।
 न मांसचक्षुषा निष्ठा ब्रह्मविज्ञानिनामियम् ।
 द्रष्टुं शक्या स्वतःसिद्धा विदुषां सैव केशव ।
 यत्र मुक्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संपर्मा ॥
 प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तस्तत्र केशव ।
 एवमात्मानमहं हं निराकारं निरञ्जनम् ॥
 नित्यशुद्धं निरामासं सच्चिन्मात्रं परामृतम् ।
 यो विजानाति धेदान्तैः स्वानुभूत्या च निश्चितम् ॥
 सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः स एव गुरुहृत्तमः । इति ॥

यस्मिन्निति । जीवन्मुक्त्यनवस्थाविशेष इत्यर्थः । विजानतः, विद्वत्संन्यासिनो जीवन्मुक्तस्य । सर्वाणि संपूर्णानि । भूतानि भवनधर्माणि स्वसत्तैस्त्वत्तत्ताफान्यखिलदृश्यानीति यावत् । यथारः स स्याशुरेवेतिन्यायेन बाधायां सामानाधिकरण्यादात्मैराभूदद्वैतं ब्रह्मेनाऽऽसीदिति संसन्धः । अनुपस्यतः, अपरोक्षानुभवोद्यरमतुसंदेहत इत्यर्थः । सिद्धं तु स्पष्टमेव । एवं शून्यं यस्य जनाकीर्णमिति यथाश्रुतं व्याख्याय व्ययवेनापि व्याकरोति—जनाकीर्णेत्यादिना । तत्र हेतु आह—जगत इत्यादिना । अत्राप्यं प्रयोगः—जनाकीर्णस्यैत हेयं चित्तरेभदत्वाद्यतिरिक्ते ब्रह्मरत् । एवं च जनाकीर्णत्वात्तस्य ज्ञानिदुःखदत्वमेवेति भावः । अथोदेताक्रमप्राप्तातिवर्णाश्रमिणमाह—अतीत्यादि । तद्वन्धमेवात्र संप्रप्राप्ति—ब्रह्मचारीत्यादिना । सकलोऽप्यय प्रप्य. सरल एवेति नैव व्याख्याया इति दिक् ।

एवं स्थितप्रसन्नभगवद्भक्तगुणातीतब्राह्मणानि वर्णाश्रम्यभिधानैर्भगवद्गोतादिस्मृतिवाक्यानि स्थानप्रवर्तणे चार्थे प्राग्यसिद्धास्मर्तक्षितस्य जीवन्मुक्तस्वरमिणो जीवन्मुक्त्यनवस्थाया प्रमाणानुसन्धस्य जीवन्मुक्तिप्रमाणप्रविषादन कथोदितक्रम निगमयति तत्रेषुनित्यादिना—
 तदेवं ' विमुक्तश्च विमुच्यते ' इत्यादिश्रुतयो जीवन्मुक्तस्थितप्रसन्न-

१ क. ए. ग. ड. प. '७णगदे' । २ क. ए. ड. 'नित्यादि तदा नाऽऽत्तनार्दन । अन्वयैरावेता निष्ठाहं वेदुषु' । ३ क. ए. ग. ड. 'तिरि' ।

जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः ।

सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥ इति ।

न केवलमेकैकाभ्यासे फलाभावः किंतु तत्स्वरूपमपि न सिध्य-
तीत्याह—

तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च ।

मिथः कारणतां गत्वा द्रुःसाध्यानि स्थितानि हि ॥ इति ।

त्रयाणामेतेषां मध्ये द्वयोर्द्वयोर्मेलने त्रीणि द्वंद्वानि भवन्ति । तत्र
मनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वस्यान्योन्यकारणत्वं व्यतिरेकमुपेक्षणाऽऽह—

यावद्विहीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः ।

न क्षीणा वासना यावत्तावच्चिंतं न शाम्यति ॥

प्रदीपज्वालासंतानवद्वृत्तिसंतानरूपेण परिणममानमन्तःकरणद्वयं
मननात्मकत्वान्मन इत्युच्यते । तस्य नाशो नाम वृत्तिरूपपरिणामं
परित्यज्य निरुद्धत्वाकारेण परिणामः । तथा च पतञ्जलिर्योगशास्त्रे
सूत्रयामास—‘व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षण-
चित्तान्वयो निरोधपरिणामः’ इति । व्युत्थानसंस्कारा अभिमूयन्ते,
निरोधसंस्काराः प्रादुर्भवन्ति, निरोधयुक्तः क्षणश्चित्तेनान्वीयते, सोऽयं
मनोनाश इत्यवगन्तव्यम् । पूर्वापरपरामर्शमन्तरेण सहस्रोत्पद्यमानस्य
क्रोधाविवृत्तिविशेषस्य हेतुश्चित्तगतसंस्कारो वासना । पूर्वपूर्वाभ्यासेन
चित्ते वास्यमानत्वात् । तस्याश्च वासनायाः क्षयो नाम विवेकजन्यायां
शान्त्याविवासनायां वृथायां सत्यपि बाह्यानिमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः ।

जन्मान्तरेति । अत्रोत्तरार्धे तच्छब्दानुरोधात्समानलिङ्गवचनो यच्छब्दोऽप्याहार्यः ।
ननु माऽह तत फलमथापि प्रयेकमेकैक त्ववस्य सिध्येदिति चेन्नेयाशयेन तपयमेवाव-
तार्याऽऽह—न केवलमित्यादिना । द्रु साध्यानि । एकैकत्वेनेति शेष । तत्र हेतु
दोत्याति—अशास्त्राभिवादिना । तत किं तत्राऽऽह—तत्रेत्यादिना । तदेव एव
पठति—यावदिति । तत्रोपपत्तिमाह—प्रदीपज्वालेत्यादिना । एतेन मननात्मक-
त्वादिति हेतौ हेतुर्गोतित । फलितमाह—तस्य नाशो नामेति । एवमुर्दि मनो-
नाश उक्षयति—वृत्तिरूपेत्यादिना । यथा सामुद्र जल मेघमुखनिविष्ट पदाचित्तच्छै-
त्यातिशयनशाब्दाक्तन समुद्रस्थितिदशापन्नमातविशेषाधुपाधिसिद्धलहर्त्यादिपरिणाम परित्यज्य
करकाकारेण परममधुरिण्या च परिणमते तद्वदिद मनोऽपि वृत्तिसातत्यरूप परिणाम परि-

स्य धनीभूतत्वाकारेण यदभ्यासादिना परिणमतेऽयमेव मनोनाश इत्याशयः । ननु किमत्र मानवित्तस्तदाह—तथा चेत्यादिना । सूत्रत्यादिनेव चारितार्थे चरकसूत्रस्थान-
व्यावृत्तये योगेत्यादि । तदेव सूत्रं लिखति—**ध्युत्थानेत्यादि** । तत्तात्पर्यं प्रष्टते
योजयति—**ध्युत्थानेत्यादिना** । तथा च श्रूयते—

‘ यथा निरिन्धनो वह्नि स्वयोनानुपशाम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाघित्त स्वयोनानुपशाम्यति ’ इति ।

एव वासनाक्षयमपि लक्षयति—**पूर्वापरित्यादिना** तत्स्वरूपं निरूप्य । तत्र हेतुमाह—
पूर्वपूर्वाभ्यासेनेत्यादिना । शिष्टं तु स्पष्टतममेव ।

एवं दुर्गान्धितस्य पटस्य यथा रजकद्वारकधारनेन नैर्मल्येऽपि मृगमदपट्वासकादिमु-
भिद्रव्यसन्निकर्षपूर्वकमुनिवधनाभ्यासतः सुरभीकरणे सर्वथा दुर्गन्धादिभ्यस्त सपद्यत इति
सुप्रसिद्धमेव तथा मनोऽप्यनादिससारदुर्वासनादूपितं सद्नेकजन्मसपादितमुच्छ्रुतशुद्धं विचा-
रवैराग्याद्यदिच्छनिवृत्तिसाधने सकलदुःसस्वारविधुरं भवतीति सिद्धमपि प्रष्टते मनोना-
शावासनाक्षययोर्द्वये परस्परसाहाय्ये किमायातमित्यतस्तद्विशदयति तत्र मनोनाशो-
त्यादिना—

तत्र मनोनाशामाये वृत्तिपूत्पद्यमानासु कदाचिद्वाह्यनिमित्तेन क्रोधा-
द्युत्पत्तेर्नास्ति वासनाक्षयः । अक्षीणायां तु वासनायां तथैव वृत्त्युत्पाद-
नान्नास्ति मनोनाशः । तत्त्वज्ञानमनोनाशयोः परस्परकारणत्वं व्यतिरे-
कसुरेणाऽऽह—

यावन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः ।

यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम् ॥ इति ।

इदं सर्वमार्थमेव प्रतीयमानं तु रूपरसादिकं जगन्मायामयं न त्वेतद्-
स्तुतोऽस्तीति निश्चयस्तत्त्वज्ञानम् । तस्यानुत्पत्तौ रूपरसादिविषयाणां
सन्दाये सति तद्दोषराश्वित्तवृत्तयो न निवारयितुं शक्यन्ते । यथा
प्रक्षिप्यमाणेष्विन्धनादिषु वह्निज्वाला न निवारयन्ते तद्वदसति चित्तोपशमे
वृत्तिभिर्गृह्यमाणेषु रूपादिषु ‘निह नानाऽस्ति किंचन’ इतिश्रुतेर्जमानः
प्रस्तर इत्यादेरिव प्रत्यक्षाविरोधशङ्का ब्रह्माद्वितीयमित्येतादृशस्तत्त्वनि-
श्चयो नोदियात् । वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोः परस्परकारणत्वं व्यतिरेक-
सुरेणाऽऽह—

यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः ।

यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः ॥ इति ।

गवद्भक्तगुणातीतब्राह्मणातिवर्णाश्रमिप्रतिपादकस्मृतियाक्यानि च जीव-
न्मुक्तिसद्भावे प्रमाणानीति स्थितम् ।

इति जीवन्मुक्तिप्रमाणप्रकरणम् ।

श्रुतिवाक्यमिदं त्वधस्तादेव मूलकारैरेव निवृत्तम्, एव स्मृतिवाक्यान्यप्यनिर्णाय-
मीतरसङ्गविद्वत्सन्धासिचर्याप्रतिबोधकानि । तदत्रोपन्यासत्रमसा(स्वा)रस्यादतिवर्णाश्रमि
वाक्यान्येवान्ते सगृहीतानीति तत्रैवाऽऽचार्यस्य तात्पर्यपर्यवसानं प्रतीयते । तत्र च तै
परमसारत्वेन निगदव्याख्यातत्वं मुमन्वानैर्व्याख्यानमपि किमपि नैनालेखि यद्यप्यथापि वक्ष्यमाणे
पद्ये वासनाक्षयप्रकरणे स्वतात्पर्यस्याऽऽचार्यं कण्ठत एव सोपन्यासाक्षेप—तर्ह्यभासत्वा-
नुसधानानुवृत्तौ न कोऽपि बाध इतिचेच्चिरं जीवतु भवानियमेनास्मदभिमता जीवन्मु-
क्तिरियुक्तत्वात्तस्य च दृढतरविचारैकसाध्यत्वात्तत्रात्रस्योक्तातिवर्णाश्रमिवाक्येष्वेव सत्त्वाजीव-
न्मुक्तादिब्राह्मणान्तवाक्येषु तु त्यागयोगयोरपि भूरितर विराजमानत्वाच्च । तस्मान्नैव बभ्र
मितव्यमस्मिन्कालेकालेऽद्यालयायुषामल्पसत्त्वाना कदाऽपि शीतोष्णाद्यसहिष्णूना च कथमिय
जीवन्मुक्तिं सिध्येदिति शिखम् ।

इति जीवन्मुक्तिप्रमाणोद्घास पञ्चम सपूर्ण ।

अथ द्वितीयं वासनाक्षयप्रकरणम् ।

एव प्रमाणविषयकप्रश्नोत्तरं सविस्तरं तद्व्यनिपादनेनाभिधायेदानीं जीवन्मुक्तेरेव साधन-
विषयकस्य तृतीयप्रश्नस्योत्तरमभिधास्यन्नादौ वासनाक्षयाख्यप्रथमतस्ताधननिरूपयिष्या
मगयानाचार्यं प्रतिजानीतेऽधेत्यादिना—

अथ जीवन्मुक्तिसाधनं निरूपयामः । तत्त्वज्ञानमनोनाशावासनाक्ष-
यास्तत्साधनम् । अत एव वासिष्ठरामायणस्यावसाने 'जीवन्मुक्तशरी-
राणाम्' एतस्मिन्प्रस्तावे वसिष्ठ आह—

वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते ।

समकालं चिराम्यस्ता भवन्ति फलदायिनः । इति ॥

अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—

त्रय एते समं यावन्न स्वभ्यस्ता मुहुर्मुहुः ।

तावन्न पदसंप्राप्तिर्भविष्यति समाशतैः । इति ॥

समकालाम्प्राप्तमाभावे बाधकमाह—

एकैकशो नियेयन्ते पद्येते चिरैर्यत्नतः ।

तन्न सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्राः संकलिता इव । इति ॥

१ क. ड. °ण उपश्रमनकरणस्या° । २ क. ख. ड. °वा इमे । इ° । ३ क. ख. ग. ड.
°भवत्यलम् ।

यथा संध्यावन्दनमार्जने सहविनियुक्तानामापो हि धेत्यादीनां तिसृणामृचां मध्ये प्रतिदिनमेकैकस्या ऋचः पाठे शास्त्रीयानुष्ठानं न सिध्यति । यथा वा पङ्कमन्त्राणामेकैकमन्त्रेण न सिद्धिः । यथा वा लोके शाकसूपौदनादीनामेकैकेन न भोजनसिद्धिस्तद्वत् । चिराभ्यासस्य प्रयोजनमाह—

त्रिभिरेतैश्चिराम्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो हृदाः ।

निःशङ्कमेव ब्रुवन्ति विसच्छेदाद्गुणा इव । इति ॥

तदभिधत्ते—तत्त्वज्ञानेत्यादिना सामान्यतः समुचितमेव । अत्रार्थोपीर्यं पशुमाल-
भेत्यत्र मिलितयोर्देवतात्ववत्त्वज्ञानादीनां समुच्चय एव जीवन्मुक्तिसाधनं न तु प्रत्येकं
तत्साधनमित्येकवचनप्रयोगादन्यथा तत्त्वज्ञानस्य जीवन्मुक्तेः प्रागेव विद्वत्संन्यासाधिकारिवि-
शेषणत्वेन सिद्धतया तत्सिद्धयापत्तेर्वासनाक्षयादेरप्रे तत्साधनतया विधानानापत्तेश्चेत्याकृतम् ।
तत्र सप्रपञ्चं प्रमाणत्वेन श्रीवसिष्ठवचनमाह—अत एवेत्यादिना सहेत्ववतरणम् । एव-
मत्राऽऽर्पवाक्येऽपि समकालमित्युक्त्या तदेव विद्यते । तदेव व्यतिरेकमुखेणापि तत्रैवोक्तमि-
त्याह—अन्वयमित्यादिना । समेति । हायनोऽस्त्री शरत्समेत्यमरः । न केवलं जीव-
न्मुक्तिरूपपदाप्राप्तिरेव तत्त्वज्ञानादीनामसमान्यासे किंतु विक्षेपविशेषद्वारा तत्प्रतिबन्ध एवे-
त्यत्र तदीभवचनान्तरमप्यवतारयति—समकालेत्यादिना । तद्वाक्यं संगृह्णाति—एकै-
कश इति । तत्र चरमचरणोक्तं दृष्टान्तं स्पष्टयति—पथेतिप्रभृतिना । एव शुद्धवैदि-
कानां संमतेनोदाहरणेन दृष्टान्तं विस्पष्टीकृत्य वेदप्रधान तन्त्रोपसर्जनरीत्या संप्याद्यनुष्ठातृणा-
मधिकाधिकारिणामभिमतनोदाहरणान्तरेणापि निरुक्तदृष्टान्तं स्पष्टयति—पथा वेत्यादिना ।
पङ्कमन्त्रास्वाश्वलायनीयगृह्यपरिशिष्टे गायत्र्याश्चतुरक्षरशो विभागेन हृदयाद्यह्न्यासमन्त्राः
प्रसिद्धा एव । परं तु तत्र तेनैवाप्रे न्यासस्यास्य ' इममप्येके नेच्छन्ति स हि विधिरवै-
दिकः ' इत्यवैदिकापराभिधतान्त्रिकत्वाविधानान्मध्यमाधिकारिविषयत्व ज्ञेयम् । प्रथमव्याख्यान-
े हास्वरसस्तु शुद्धवैदिकाधिकारिदौर्लभ्यमेव । एवमत्र समुच्चयानुष्ठानरचनदादुर्यं लोकदृष्टान्त-
मपि स्पष्टयति—पथा वा लोक इत्यादिना । ननु भवत्वेवं तत्त्वज्ञानादित्रयस्य समुच्चय
एवाभीष्टजीवन्मुक्तिसाधकत्वमथापि किमिति तस्य चिरकालोपेक्षेत्याशङ्क्य तत्समाधातुं
तद्वाक्यमेवावतार्यं पठति—चिरेत्यादिना । गुणा विसतन्तयः ।

ननु भवत्वेवं तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाख्यजीवन्मुक्तिसाधनत्रयसमुच्चयस्यैव चिरा-
म्यासे फलावश्यंभावः । परं तु सूर्योदयतमश्वयात्यन्यायेन सकृदपि तदनुष्ठानमस्त्विष्टपुष्टि-
कारमित्याशङ्क्य तन्व्यतिरेके फलव्यतिरेकविधायक तद्वाक्यमेवावतार्योदाहरति तस्यैवे-
त्यादिना—

तस्यैव व्यतिरेकमाह—

क्रोधादिवासनास्वनष्टासु शमदमादिसाधनामावाञ्छ तत्त्वज्ञानमुदेति । अज्ञाते चाद्वितीयब्रह्मतत्त्वे क्रोधादिनिमित्तस्य सत्यत्वभ्रमस्यानपायान्न वासना क्षीयते ।

एवं मनोनाशवासनाक्षयात्मकप्रथमद्वंद्वे परस्परसापेक्षत्वं प्रकटीकृत्येदानीं तत्त्वज्ञानमनोनाशद्वंद्वेऽपि तदिदंश्रुतिपुस्तकापि व्यतिरेकतत्त्वप्रतिपादकं यासिष्टाक्यमेवावतारयति— तत्त्वज्ञानेत्यादिना । तदेवाऽऽह—**यावदिति** । तद्विवृष्वन्प्रथमं तत्त्वज्ञानस्य मनोनाशं प्रत्यपेक्षामाह—**इदं सर्वमित्यादिना** । इदं, कूटस्थदृग्विषयतावच्छिन्नम् । सर्वं, यावद्वैतमित्यर्थः । आत्मैव, बाधासामानाधिकरण्यपक्षेण चोरोऽयं स्थाणुरेवेत्यादिवत्साक्षित्वोपलक्षितं ब्रह्मैवेति यावत् । ननु तर्हि प्रतीयमानस्यास्य नामरूपात्मकस्य जगतः कथमपलाप इत्यत्राऽऽह—**प्रतीयमानं** वित्यादिना । उपलक्षणमिदं शब्दादेरपि । मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेर्मायिकत्वेनेन्द्रजालादिवन्मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु भवत्येतत्त्वज्ञानं ततः किं तत्राऽऽह—**तस्येत्यादिना** । सद्भावे सत्यत्वे सतीत्येतत् । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—**यथेत्यादिना** । आदिना घृतादि । दार्ष्टान्तिके योजयति—**तद्वदित्यादिना** । ननु नेह नानाऽस्ति किंचनेति श्रुत्या बाधितमेव द्वैतमत आह—**नेह नानाऽस्तीत्यादिना** । प्रस्तरो दर्भमुष्टिः । एवं वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोरपि परस्परकारणत्वमपि प्राग्ब्रह्मभगवता वसिष्ठेनैवोक्तमित्याह—**वासनेत्यादिना** । तद्वाक्यमेरोदाहृत्य विवृणोति—**यावदित्यादिना** ।

नन्वस्त्वेवं व्यतिरेकमुखेण निरक्तरूपाणां त्रयाणां द्वंद्वानामन्योन्यसापेक्षत्वमथापि व्यतिरेकस्याप्यन्वयपूर्वकतायाः प्रायो दृष्टत्वात्तेनापि तेषां तथात्वं तस्य वाच्यमेवेत्यपेक्षायां स्वयमेव तत्कथनं प्रतिजानीते यथोक्तानामित्यादिना—

यथोक्तानां त्रयाणां द्वंद्वानामन्योन्यकारणात्त्वमन्वयमुखेन घषमुदाहरामः । मनसि नष्टे सति संस्कारोद्बोधकस्य बाह्यानिमित्तस्याप्रतीती वासना क्षीयते । क्षीणायां च वासनायां हेत्वभावेन क्रोधादिवृत्त्यनुदयात्मनो नश्यति । तदिदं मनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वम् । 'वृश्यते त्वद्यथा बुद्ध्या' इति श्रुतेरात्मैवयामिमुखसर्वचेर्दर्शनहेतुत्वादितरकृत्स्नवृत्तिनाशस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्वमवगम्यते । सति च तत्त्वज्ञाने मिथ्याभूते जगति नरविपाणादाविव धावृत्त्यनुदयादात्मनश्च दृष्टत्वेन पुनर्वृत्त्यनुपयोगाच्चिरिन्धनाग्निवन्मनो नश्यति । तदिदं मनोनाशतत्त्वज्ञानयोर्द्वंद्वम् । तत्त्वज्ञानस्य क्रोधादिवासनाक्षयहेतुतां धार्तिककार आह—

रिषौ बन्धौ स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः ।

विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विव ॥ इति ।

क्रोधादिवासनाक्षयरूपस्य शमादेर्ज्ञानहेतुत्वं प्रसिद्धम् । वसिष्ठोऽपि—

गुणाः शमादयो ज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथा ज्ञता ।

परस्परं विवर्धते द्वे पद्मसरसी इव ॥ इति ।

तदिदं वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोर्द्वैतम् ।

तत्र मनोनाशनासनाक्षयद्वंद्वस्याऽऽज्ञानन्योन्वसापेक्षत्वमन्यमुत्पेन प्रदर्शयति—मनसि नष्ट इत्यादिना । निगमयति—तदिदमित्यादिना । अन्योन्यसापेक्षमन्ययेनापि सिद्धमिति शेषः । एवं प्रथमद्वंद्वे मनोनाशनासनाक्षयप्रतियोगिकेऽन्वयेन परस्परसापेक्षत्वं प्रदर्शयति मनोनाशतत्त्वज्ञानप्रतियोगिकद्वंद्वेऽपि तद्दर्शयति—दृश्यते स्वप्नयथेत्यादिना । अत्रयथा ब्रह्मात्म्यैक्याकारत्वेन परमपूज्यपेत्यर्थः । तत्रापि मननादिकादिकस्युल्लव्यावृत्तये—सूक्ष्मेति । एतेन निदिभ्यासनं ध्वन्यते । एवं तत्त्वज्ञानस्यापि मनोनाशहेतुत्वमाह—सति चेत्यादिना । ननु भगवतेन तत्त्वज्ञानेन दृश्यस्य मिथ्यात्वान्नरनिपाणनत्तद्विषयकनृत्पनुदयस्तथाऽपि जीवन्मुक्तिमुत्सार्थमात्माकारवृत्तिसातत्यमपेक्षितमेवेत्यत आह—आत्मनश्चेत्यादिना । एवमुपपादितं मनोनाशतत्त्वज्ञानप्रतियोगिकं द्वितीयद्वंद्वमुपसंहरति—तदिदमिति । अत्रापि शेषपूर्णं तु प्राग्नेदेन । अथ वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोर्द्वंद्वे परस्परसापेक्षत्वं विनक्षुराचार्यस्तत्त्वज्ञाने वासनाक्षयकारणतायां श्रीमत्पुरेश्वराचार्यचरणसंमतिमानेदयति—तत्त्वज्ञानस्येत्यादिना । तत्रार्तिकमेव संगृह्णाति—रिषाविति । समेति । निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति स्मृतेः समं च तदेकात्म्यं चेति कर्मधारयनिग्रहः । एवं वासनाक्षयस्यापि ज्ञानहेतुत्वं प्रसिध्याऽभिधत्ते—क्रोधादीत्यादिना । तत्र वासिष्ठोऽप्यपि साधनतरणं संवादयति—वसिष्ठोऽपीत्यादिना । पद्मंति । अत्र पद्मसरसोः शोभावृद्धिरेव परस्परयत्तत्त्वेनातिप्रसङ्गभङ्गार्थं यथा निरक्षिता तद्वत्तन्मादिगुणज्ञानयोरपीत्याशयः । एव च नेदमुक्तद्वंद्वप्रितयऽन्यन्येनान्योन्यकारणं करोत्कन्वित्तमपि तु प्राचीनाचार्यमनमेवेति चोच्यते । उपमहरति—तदि-त्यादिना ।

ननु भगवतेन तत्त्वज्ञानार्थिनां प्रयाणां परस्परमन्यन्यपत्तिरेकान्यां कारणनमयापि प्रयाणां समुपसर्धिकमेव किंचिच्छरण वाच्यमेवेत्येतेषां वासिष्ठोऽप्येव तदाह—
तत्त्वज्ञानेऽपि साधनतरणम्—

तत्त्वज्ञानार्थिनां प्रयाणां संवादाने साधनमाह—

तस्माद्वापद्यत्नेन पौरुषेण विवेकिना ।

मोगेच्छां दूरतस्त्वत्वा त्रयमेतत्समाश्रयेत् ॥ इति ।

पौरुषो यत्नः केनाप्युपायेनाद्ययं संपादयिष्यामीत्येवंविधोत्साहादिरूपो निर्बन्धः । विवेको नाम विमज्जनिश्चयः । तत्त्वज्ञानस्य श्रवणादिकं साधनं, मनोनाशस्य योगः, वासनाक्षयस्य प्रतिकूलवासनोत्पादनमिति । मोगेच्छायाः स्वल्पाया अप्यभ्युपगमे ' हविषा कृष्णवर्त्मवभूय एवामिवर्धते ' इति न्यायेनातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वाद्दूरत इत्युक्तम् । ननु पूर्वत्र विविदिषासंन्यासस्य तत्त्वज्ञानं फलं विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिरिति व्यवस्था वर्णिता । तथा च सति प्रथमतस्तत्त्वज्ञानं संपाद्य पश्चाद्विद्वत्संन्यासं कृत्वा जीवतः स्वस्य बन्धरूपयोर्वासनामनोवृत्त्योर्विनाशः संपादनीय इति भाति । अत्र तु तत्त्वज्ञानादीनां सहैवाभ्यासो नियम्यते । अतः पूर्वोत्तरविरोध इति चेत् । नायं दोषः । प्रधानोपसर्जनभावेन व्यवस्थोपपत्तेः । विविदिषासंन्यासिनस्तत्त्वज्ञानं प्रधानं मनोनाशवासनाक्षयावुपसर्जनीभूतौ । विद्वत्संन्यासिनस्तद्विपरीतम् । अतः सहाभ्यास उभयत्राप्यविरुद्धः । न च तत्त्वज्ञानोत्पत्तिमात्रेण कृतार्थस्य किमुत्तरकालीनेनाभ्यासप्रयासेनेति शङ्कनीयम् । जीवन्मुक्तिप्रयोजनरूपणेन परिहरिष्यमाणत्वात् ।

तद्वाक्यमेव पठति—तस्मादिति । तद्व्याचष्टे—पौरुष इत्यादिना । पुरुषस्यापमिति । व्युत्पत्ते पुरुषकार इत्यर्थः । तत्त्वमेव विवृणोति—केनापीत्यादिना । आदिना तत्तत्साध्याद्यसाधकशास्त्रविहितो व्यापार एव । एव चक्ष्यमाणे तत्त्वज्ञानादित्रयसमुदायस्याव्यभिचारिसाधने यान्द्मोगेच्छात्यन्तिकत्यागलक्षणेऽपि कारण निरक्तलक्षण पुरुषकारमभिहित प्रति विशेषणीभूत तत्त्वज्ञानादीनां त्रयाणां करणसवरनिराकरणप्रयोजक विवेकविशदी करोति—विवेको नामेत्यादिना । अस्त्वेव विवेकिनेति विशेषणोपयोगस्तथाऽपि दूरत इत्यस्याभिप्रायं तु न कलयाम इत्यत आह—मोगेच्छाया इत्यादिना । एव तत्त्वज्ञानादिव्यवस्थासिद्धौ शिष्यादि पूर्वोत्तरप्रत्यविरोध शङ्कते—ननु पूर्वत्रेत्यारभ्येति चेदित्यन्तेन । तत्र सिद्धान्ती समाधातु प्रतिजानीते—नायं दोष इति । तत्र हेतुमाह—प्रधानेत्यादिना । त स्फुटयति—विविदिषेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—न चेत्यादिना । कालस्यैव काली सर्गाधारत्वसर्वनियामकत्वप्रयोजिका या शक्तिसेना ' इन सूर्ये प्रभौ राज्ञि ' इत्यभिधानात्प्रभुरदुत्पत्त्यादिनियामिका यस्य स तथेति कालीनपदप्रयोग साधु ।

तत्रापि पुनः शङ्कते ननु विद्वत्संन्यासिन इत्यादिना—

ननु विद्वत्संन्यासिनो वेदनसाधनश्रवणाद्यनुष्ठानवैफल्याद्वेदनस्य च स्वरूपेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यस्थाननुष्ठेयत्वाद्दुपसर्जनत्वेऽप्युत्तरकालीनोऽभ्यासः कीदृश इति चेत् । केनापि द्वारेण पुनः पुनस्तत्त्वानुस्मरणमिति ब्रूमः । तादृशश्चाभ्यासो लीलोपाख्यानं दर्शितः—

तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वं च ज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधाः ॥

सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा ।

इदं जगदहं चेति बोधाभ्यासं विदुः परम् ॥ इति ।

मनोनाशवासनाक्षयाभ्यासावपि तत्रैव दर्शिता—

अत्यन्ताभावसंपत्तौ ज्ञानुज्ञेयस्य वस्तुनः ।

युक्त्या शास्त्रैर्यन्तते ये तेऽप्यत्राभ्यासिनः स्थिताः ॥ इति ।

ज्ञानुज्ञेययोर्मिथ्यात्वधीरभावसंपत्तिः । स्वरूपेणाप्यप्रतीतिरत्यन्ताभावसंपत्तिः । युक्तिर्योगः । सोऽयं मनोनाशाभ्यासः ।

दृश्यासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवे ।

रतिर्धनोदिता याऽसौ ब्रह्माभ्यासः स उच्यते ॥ इति ।

सोऽयं वासनाक्षयाभ्यासः ।

प्रमाणप्रमेयमात्रपरतन्त्रत्वात्कर्तुं, दुर्गन्धादिज्ञानदर्शनादकर्तुं, घटे पटचक्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वाच्चान्यथाकर्तुमशक्यत्वं बोध्यम् । प्रकृते हि ज्ञानशब्देन प्रकरणादद्वैतब्रह्मात्मैक्यमात्रविषयकविचारितस्वशास्त्रीयवेदान्तमहावाक्यकरणकप्रमाया एव विपक्षितत्वात् । समाधत्ते— केनापीत्यादिना । नन्वेतत्सिद्धान्ते यद्ययव्यासलक्षणभाष्यीयभामत्यनुसारेण स्मृतेः सामान्यतो भ्रान्तित्वमेवास्त्वयापि न्यायरत्नामलीनिर्णीतेनानुमितयथार्थविषयकत्वेन कचिदपरोक्षविषयिण्याः समानविषयकत्वश्रयमाणचिन्तनादिलक्षणासुसधानोपयोगित्वमपि संभवति परं तु केनापीतिपदस्वरस्यात्र द्वाराण्यनेकानि प्रतीयन्ते तानि कार्नात्यतस्तानि सप्रमाणमकटयति—तादृशश्चेत्यादिना । वासिष्टीय एतेत्यधिकम् । तद्वाक्यमेव पठति— तच्चिन्तनमिति । एकान्ते गिरिगुहादी ध्ये चिन्तायामिति स्मृतेः प्रत्यग्रलक्ष्यविषयकप्रत्ययैकतानतालक्षणं ध्यानमित्यर्थः । स्वापेक्षया न्यूनं सतीर्ष्यादीं तत्कथनम् । स्वसमे

तस्मिन्नन्योन्यं परस्परं प्रबोधनम् । फलितमाह—एतदेकेत्यादिना । एतेषु द्वारेषु मध्ये केनाप्येकेन द्वारेण द्वैतमिथ्यात्वपूर्वकप्रसालैक्यानुम्भानमेवेत्यर्थः । अत एव—सर्गादावेवेति । दृश्यमुत्पत्तियोग्यमाकाशादिद्वैतं, स्पष्टमन्यत् । तथेदं जगत्, गच्छति तत्प्रविद्यया नश्यतीति व्युत्पत्तिसिद्धमिदमनाद्यत्रियादिदृश्यपदकमिति यावत् । तथाऽहं साधनादिमिथ्यादृश्यरूपभास्यनिरूपितभासकताक्रान्तः साक्षीत्यर्थः । नास्त्येय, तद्वन्नैरास्मीति सवन्धः । अत एवेति बोधाभ्यास बुधाः पण्डिताः परमुक्तं विदुरित्यन्वयः । नन्वेयं मनोनाशावासनाक्षयाभ्यासात्रपि वाच्यावित्यत आह—मनोनाशेत्यादिना । तत्राऽऽयसूचक वाक्यं पठति—अत्यन्तेति । तव्याचष्टे—ज्ञातृज्ञेययोरित्यादिना । अत्रेति मूलेऽस्मिन्मनोनाशाभ्यास इत्यर्थः । अत्र मनोनाशाभ्यासपदाभासाभिगमनेन तत्तामाह—सोऽपमिति । एवमन्यमप्याह—दृश्येति । रतिरित्यादि । अखण्डानन्दचिदित्यर्थः ।

ननूक्तनासिष्ठनाम्नेषु तु तत्त्वज्ञानाद्यभ्यासत्रय प्रधानोपसर्जनभावं विनैव शक्यादिवृत्त्या प्रतीयते, श्रीमद्विस्तु विविदिपासत्यासिनस्तत्त्वज्ञानाभ्यास. प्रधान मनोनाशाद्यभ्यासद्वयमुपसर्जनं विद्वत्सत्यासिनस्तु तद्विपरीतमिति तत्समुच्चयानुष्ठानोपपादनोत्तरमुक्त तत्सांगत्य निरक्तवाक्यैः सह कथमिति शिष्याद्याशङ्का शमयिष्यन्स्वयमेव शङ्कते तेष्वित्यादिना—

तेष्वेतेषु त्रिष्वभ्यासेषु सामान्येन प्रतीयमानेषु प्रधानोपसर्जनभावो न विवेक्तुं शक्यत इति चेन्मैषम् । प्रयोजनानुसारेण विवेक्तुं शक्यत्वात् । मुमुक्षोः पुरुषस्य जीवन्मुक्तिर्विदेहमुक्तिश्चेति प्रयोजनद्वयम् । अत एव 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इति श्रूयते । तत्र जीवतः पुरुषस्य दैवसंपदा मोक्षः, आसुरसंपदा बन्धः । तच्च षोडशाध्याये भगवताऽभिहितम्—

देवी संपद्धिमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ॥ इति ।

ते च संपदौ तत्रैवाभिहिते—

अमयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानियोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥
अहिंसा सत्वमक्रोधस्स्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
मयन्ति संपदं देवीमभिजातस्य मारत ॥

एवं चतुर्णामाश्रमाणांसाधारणाधर्मानुक्त्वा चतुर्णां वर्णानामाह—आर्जवमक्रत्वं श्रद्धानेषु श्रोतृषु स्वज्ञातार्थासंगोपनम् ॥ १ ॥

प्राणिञ्चिच्छेदो हिंसा तदहेतुत्वमार्हसा । सत्यमनर्थाननुबन्धि यथाभूतार्थवचनम् । परै-
राक्रोशे ताडने वा कृते सति प्रातो यः क्रोधस्तस्य तत्कालमुपशमनमक्रोधः । दानस्य प्रागु-
च्छेस्यागः संन्यासः । दमस्य प्रागुक्तेः शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः । परस्मै परोक्षे
परदोषप्रकाशनं पैशुनं तदभावोऽपैशुनम् । दया भूतेषु दुःखितेष्वनुकम्पा । अलोद्धृष्टमि-
न्द्रियाणां विपयसंनिधानेऽप्याधीक्रियत्वम् । मार्दवमक्रूत्वं कृथापूर्वपक्षादिकारिष्वपि शिष्या-
दिष्वप्रियभाषणादिव्यतिरेकेण बोधयितृत्वं वा । हीरकार्यप्रवृत्त्यारम्भे तत्पतिबन्धिका
लोकलज्जा । अचापलं प्रयोजनं विनाऽपि वाक्याभ्यादिव्यापारयितृत्वं चापलं तदभावः ।
आर्जवाद्योऽचापलान्ता ब्राह्मणस्यासाधारणा धर्माः ॥ २ ॥

तेजः प्रागल्भ्यं स्त्रीबालकादिभिर्मदूरेनभिभाव्यत्वम् । क्षमा सत्यपि सामर्थ्ये परिमवहेतुं
प्रति क्रोधस्यानुत्वत्तिः । धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेष्वपि तदुत्तमभकः प्रयत्नविशेषः । येनो-
त्तम्भितानि करणानि शरीरं च नायसीदन्ति । एतन्नयं क्षत्रियस्यासाधारणम् । शौचमा-
न्यन्तरमर्थप्रयोगादी मायानृतादिराहित्यं न तु मृज्वलादिजनितं वाद्यमात्रं प्राह्यम् । तस्य
शरीरशुद्धिरूपतया वाद्यत्वेनान्तःकरणवासनात्वाभावात् । तद्वासनानामेव सात्त्विकादिभेद-
भिन्नानां दैव्यासुर्यादिसंपद्रूपत्वेनात्र प्रतिषिपादयितृत्वात् । स्याप्यायत्वेनचिद्रूपेण
वासनारूपत्वे तदप्यादेयमेव । द्रोहः परजिवासया शत्रुग्रहणादि तदभावोऽद्रोहः । एतद्वयं
यैःस्यसासाधारणम् । अल्पं मानिताऽऽमनि पूज्यत्वात्तत्रावभाषनाऽतिमानिता तदभावो
नातिमानिता पूज्येषु नद्धता । अथ शूद्रस्यासाधारणो धर्मः । ‘ समेतं वेदानुचनेन
ब्राह्मणा विविदिरन्ति वज्रेण दानेन तपसाऽनाशयेन ’ इत्यादिश्रुत्या विविदिरीपयोगिकतया
विनियुक्ता असाधारणा साधारणाध वर्णाश्रमयो इहोपलक्ष्यन्ते । एते धर्मा भवन्ति
निष्पद्यन्ते देवी शुद्धमत्तमयी संपदं वासनासतति शरीरारम्भकाले पुण्यकर्मभिरभिव्यक्त्याम-
भिव्यक्त्य जातस्य पुरस्स । ‘ त विपाकर्मणी समन्वारभेत पूर्वमज्ञा च ’ ‘ पुण्यो वै
पुण्येन कर्मणा भरति पापः पापेन ’ इत्यादिश्रुताभ्यः । हे भारतेति सर्वोपपञ्चुद्धरंतो-
द्धरत्वेन पूतवाधमेतादृशधर्मयोभ्योऽर्भाति सूचयति ॥ ३ ॥

आदेयत्वेन देवी तपदमुक्त्वेदानीं हेयत्वेनाऽऽसुरी मपदमेरेन श्रेकेन सत्त्वियाऽऽह—
दम्भो धार्मिकतयाऽऽननः स्यात्तनम् । तदेव धर्मेचक्रियम् । दर्शो धनस्यवनादिनिमित्तो
नहदवधिरणाहेतुर्गरीरशेषः । अतिमान आनन्यचन्तपुण्यचानिगपाप्यारोपः । ‘ देवाधा-
सुतार्थेभये प्राजापत्याः पशुवैरे ततोऽमुत्त अतिमानेनेन कस्मिन्नु यय जुहुयामेति स्त्रेये-
वाऽऽस्तेऽ जुहुतधरेस्तेऽतिमानेनेन परावन्नुमन्स्यज्जातिमन्वेत् परमास्य देतन्मुयं यद-

तिमानः' इति शतपथ उक्तः । क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरभिज्वलनात्मकोऽन्तःकरणवृत्ति-
विशेषः । पारुष्य प्रत्यक्षररूक्षवदनशीलत्वम् । चकारोऽनुक्तानां मानभूतानां चापलादिदोषाणां
समुच्चयार्थः । अज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादिविषयविवेकाभावः । चक्षब्दोऽनुक्तानामभावभूतानां-
मधृत्यादिदोषाणां समुच्चयार्थः । आसुरीमसुरमरणहेतुभूता रजस्तमोमयी संपदमशुभवासना-
संततिं शरीरारम्भकाले पापकर्मभिरभिव्यक्त्यामभिलक्ष्य जातस्य कुपुरुषस्य दम्भाद्या अज्ञा-
नान्ता दोषा एव भवन्ति न त्वमयाद्या गुणा इत्यर्थः । हे पार्थेति स बोधयन्विशुद्धमानृत्येन
तदयोग्यत्व सूचयतीति ॥ ४ ॥

असुरमरणहेतुभूतामित्यासुरसंपद्विशेषणं त्वसुर रजस्तमःप्रकृतिकल्पेनासुरधर्माभूतदम्भा-
द्युक्तसंस्कारोदयविशिष्टं यन्मरणं तत्कारणीभूतामित्यर्थः । एव च दम्भदर्पाद्यासुरसंपदन्वि-
तस्य मरणेऽप्ययस्य तत्संस्कारोद्रेकात् ' य य वाऽपि स्मरन्भावम् ' इत्याद्यष्टमोक्तनियमे-
नाप्रेऽपि तादृगेव शरीराद्याप्या दुर्निस्य एव ससार इतीहैव तत्यागेन स निरस्य इति
व्याख्येयम् ।

ननु देवी सपद्मव्रता त्रिभिः श्लोकेः प्रपञ्चिताऽख्यासुरी त्वेकेनैकोकेति किमे-
तात्रत्येयासावित्याशङ्का शमयितुं मूलविधातार एवाऽऽहुः पुनरपीत्यादिना—

पुनरप्याऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरसंपत्प्रपञ्चिता । तत्राशास्त्रीयायाः स्व-
भावसिद्धाया आसुरसंपदो दुर्वासनायाः शास्त्रीयया पुरुषप्रयत्नसाध्यया
देवसंपदा सद्वासनया क्षये सति जीवन्मुक्तिर्मवति । वासनाक्षयवन्म-
नोनाशस्यापि जीवन्मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते—

मन एव भद्रुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्तये निर्विषयं स्मृतम् ॥

यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।

अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥

निरस्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं मनो हृदि ।

यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥

तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम् ।

एतद्ध्यानं च ज्ञानं च शेषो न्यायस्य विस्तरः । इति ॥

बन्धो द्विविधः, तीव्रो मृदुश्च । तत्राऽऽसुरसंपत्साक्षादेव क्लेशहेतुत्वा-
त्तीव्रो बन्धः । द्वैतमात्रप्रतीतिस्तु स्वयमक्लेशरूपत्वादासुरसंपदुत्पादक-
त्वाच्च मृदुबन्धः । तत्र वासनाक्षयेण तीव्रबन्ध एव निवर्तते, मनोनाशेन
तूमपम् ।

तिमानः' इति शतपथ उक्तः । क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरभिज्वलनात्मकोऽन्तःकरणवृत्ति-
निशेषः । पारप्य प्रत्यक्षररूक्षनदनशीलत्वम् । चकारोऽनुक्तानां भावभूतानां चापलादिदोषाणां
समुच्चयार्थः । अज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादिविषयविवेकाभावः । चशब्दोऽनुक्तानामभावभूतानां
मधृत्वादिदोषाणां समुच्चयार्थः । आसुरीमसुरमरणहेतुभूता रजस्तमोमयीं सपदमशुभवासना-
संततिं शरीरारम्भकाले पापकर्मभिरभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य कुपुत्रपस्य दम्भाद्या अज्ञा-
नान्ता दोषा एव मनन्ति न त्वमयाद्या गुणा इत्यर्थः । हे पार्थेति सनोधयन्विशुद्धमात्तुल्येन
तदयोग्यत्व सूचयतीति ॥ ४ ॥

असुरमरणहेतुभूतामित्यासुरसपद्विशेषणं तसुर रजस्तम प्रकृतिवत्त्वेनासुरधर्मीभूतदम्भा-
द्युक्तसंस्कारोदयनिशिष्ट यन्मरणं तकारणीभूतामित्यर्थः । एव च दम्भदर्पाद्यासुरसपदन्वि-
तस्य मरणेऽप्यस्य तत्संस्कारोद्रेकात् ' य य वाऽपि स्मरन्मानम् ' इत्याद्यष्टमोक्तनियमे-
नाप्रेऽपि तादृगेव शरीराद्याप्या दुर्निस्य एव ससार इतीहैव तत्त्यागेन स निरस्य इति
व्याख्येयम् ।

ननु देवी सपद्मगता त्रिभिः श्लोकेः प्रपञ्चिताऽत्यासुरी त्वेकेनेयोक्तेति किमे-
तापयेनासानियाशङ्का शमयितुं मूलनिधातार एनाऽऽहुः पुनरपीत्यादिना—

पुनरप्याऽध्यापपरिसमाप्तेरासुरसंपत्प्रपञ्चिता । तत्राशास्त्रीयायाः स्व-
भावसिद्धाया आसुरसंपदो दुर्वासनायाः शास्त्रीयया पुरुषप्रयत्नसाध्यया
दैवसंपदा सद्भासनया क्षये सति जीवन्मुक्तिर्मवति । वासनाक्षयवन्त-
नानाशस्यापि जीवन्मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते—

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्तये निर्विषयं स्मृतम् ॥
यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।
अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥
निरस्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं मनो वृद्धि ।
यदा यात्युन्मनीमायं तदा तत्परमं पदम् ॥
तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम् ।
एतद्ध्यानं च ज्ञानं च शेषो न्यायस्य विस्तरः । इति ॥

बन्धो द्विविधः, तीव्रो मृदुश्च । तत्राऽऽसुरसंपत्साक्षादेव क्लेशहेतुत्वा-
त्तीव्रो बन्धः । द्वैतमात्रप्रतीतिरस्तु स्वयमङ्गेशरूपत्वादासुरसंपदुत्पादक-
त्वाच्च मृदुबन्धः । तत्र वासनाक्षयेण तीव्रबन्ध एव नियतंते, मनोनाशेन
तूमयम् ।

अध्यायपरिसमाप्तिं मर्यादीकृत्याऽध्यायपरिसमाप्तेरध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । फलित-
तमाह—तत्रेत्यादिना । ननु भववेव वासनाक्षयस्य जीवमुक्तिहेतुः मनोनाशस्य तु
तत्कारणत्वे किं प्रमाणमित्यत आह—वासनेत्यादिना । अथ तामेवाधवेदीयामृतविद्रूप-
निपद्गतश्रुतिं पठति—मन्न एवेत्यादिना । यदा यात्यामनो भावमित्यपि पाठः । भावोऽन-
सत्त्वैव । आमन इति पृष्ठी तु राहो शिर इत्यादिवदभेदार्थैव । तथा चाऽऽत्मस्वरूपा
सत्तामित्यर्थः । यदा यात्युन्मनीभाजमिति पाठे तून्मनीभाज उच्यते श्रीमद्भियुक्तैः—

अर्थादर्थान्तरं वृत्तिर्गन्तुं चलति चान्तरे ।

अनाधारा निर्विकारा यादृशी सोमनी स्मृता ॥ इति ।

एव च विकारशब्दितविषयविधुरवृत्तित्वमुन्मनीवमिति फलितम् । तथा च वधाय
विषयासक्तमित्यादीन्पुष्पक्रमादिवाक्यान्पि सगताति । नन्वेव निर्विषयत्वेन हृदि मनसो
निरोधोऽपि कियकालं प्रयहमभ्यसनीय इत्यत्राऽऽह—पावदिति । हृदि स्वगोलकी
भूतहृत्कमलावच्छेदेनेत्यर्थः । क्षय सकल्पादिवृत्तिविलय प्रतिगत प्राप्त भवतीति योजना ।
अथैतस्यैव मुख्यसाधनं विधत्ते—एतदित्यादिना । एतदुक्तमनोनिरोधनमेव ध्यान
सगुणादेर्ज्ञान निर्गुणपरब्रह्मण प्रयक्षप्रमासाधनमप्यस्तीति सप्रथमं । नन्वेव तर्ह्यैरितशब्द-
ब्रह्मण का गतिरित्यत आह—शेष इति । तत किं तत्राऽऽह—बन्ध इत्यादिना ।
तत्राऽऽद्यस्वरूपमाह—तत्रेत्यादिना । अन्यस्यापि तदाह—द्वैतमात्रेति । एवमपि किं
प्रकृत इत्यत्राऽऽह—तत्रेत्यादिना । नन्वेव तर्हि मनोनाशेनापि मृदुबन्ध एव निवर्ततेत्यत
आह—मनोनाशेन त्विति । तुशब्द पूर्ववैलक्षण्यार्थः । उभय तत्रादि ।

एव मनोनाशेन तूभयमित्यत्राऽऽलोकेन तमोरक्षोवसमानदेशावच्छेदेनैव नश्यतीति गूढा-
भिसाधिमज्जानानं शङ्कते तर्ह्येत्यादिना—

तर्हि मनोनाशेनैवालं वासनाक्षयस्तु निरर्थक इति चेन्न । भोगहेतुना
प्रबलेन प्रारब्धेन ध्युत्थापिते मनसि वासनाक्षयस्य तीव्रबन्धनिवारणार्थ-
त्वात् । भोगस्य मृदुबन्धेनाप्युपपत्तेः । तामसवृत्तयस्तीव्रबन्धः । सात्त्विक-
कराजसवृत्तिद्वयं मृदुबन्धः । एतच्च दुःखेष्वनुद्विग्नमना इत्यत्र स्पष्टी-
कृतम् । एव च सति मृदुबन्धस्याभ्युपेयत्वात्तीव्रबन्धस्य वासनाक्षयेणैव
निवृत्तेरनर्थको मनोनाश इति चेन्न । दुर्बलप्रारब्धापादितानामवश्यं-
माधिभोगानां प्रतीकारार्थत्वात् । तादृग्भोगस्य प्रतीकारनिवर्त्यत्वमभि-
प्रेत्येदमाहुः—

अवश्यंभाविभोगानां प्रतीकारो भवेद्यदि ।

तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नलरामद्युधिष्ठिराः ॥ इति ।

अथ सिद्धान्ती तावदुक्तशङ्कामितिशब्देनानूद्य समाधातु प्रतिजानीते—इति चेन्निति । तत्र हेतुमाह—भोगहेतुनेत्यादिना । इदं हासाधारणकारणसप्रहणार्थमेव । नोचेत्सर्वस्यापि प्रारब्धस्य भोगमात्रहेतुत्वप्रसिद्ध्या तद्वैयर्थ्यापत्तेः । नन्वेनेनैव साधारणकारणाभूतानां जात्यायुर्जनकप्रारब्धाशपिशेषाणां व्युदासेऽपि पुनः प्रबलविशेषणं व्यर्थमेवेति चेन्न । प्रबलपदेन तात्कालिकभोगदत्वस्य विवक्षितत्वादित्याशयः । नन्वेव चेत्तर्ह्युक्तप्रारब्धेनापि जात्यायुषोरुत्तरित्वा व्युदासेन देहाभावे भोग एव न स्यात् । न च 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' 'ज्ञानाग्निं सर्वं कर्माणि' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्ध्यामिष्टापत्तिरिति साप्रतम् । तयोः 'भोगेन वितरे क्षपयित्वा सपद्यते' इति सूत्रेणानारब्धफलककर्मनिषयकत्वात्, 'प्रारब्धं त्विह मुन्यताम्' इति सोपानपञ्चकादौ भाष्यकारादिभिरपि तथेतिभिहितत्वाच्च । तस्मात्किमत्र रहस्यमित्यत आचार्यस्तावद्यथाऽर्धसुप्तप्रबुद्धबालस्य भोजनादिभोगो मृदुजाग्रदवस्थमाऽपि जायते तथा तीव्रेतरमन्थसुप्तप्रारब्धेनास्तु भोग इति निगूढाशयत आह—भोगस्येति । भोगो हि सुखाद्यन्यतरसाक्षात्कार एव तसाक्षिप्रत्यक्षलक्षणः । स तु द्वैतप्रतीतिमात्रमपेक्षते । दृश्यते हि कस्तूरीकुणपधूमगन्धाम्या सुखाद्यनुभवं प्रोक्तदम्भाद्यासुरसपदमन्तराऽपि । ननु भवत्वेन द्वैतप्रतीतिमात्रं मृदुबन्धस्तेन प्रारब्धकर्मोपभोगोऽपि तथाऽपि यदुक्तमनुपदमेन 'बन्धो द्विविधः । तत्राऽऽसुरसपत्साक्षादेव क्लेशहेतुत्वातीव्रो बन्धः । द्वैतमात्रप्रतीतिस्तु स्वयमक्लेशरूपत्वादासुरसपदुत्पादकत्वाच्च मृदुबन्धः' इति तत्र बन्धशब्दार्थस्य सामान्यतः श्लेषपर्यायीभूतादुत्तररूपत्वमेव प्रतीयते तस्याव्यवहितकारणामूलत्वेन दम्भाद्यासुरसपदस्तीव्रबन्धत्वं द्वैतमात्रप्रतीतिस्तु दम्भाद्यासुरसपत्कारणत्वेन तत्कार्याभूतक्लेशरूपत्वाभावेन च मृदुबन्धत्व प्रतिपादितं तात्कथमुपपद्यते । मृदुबन्धेनापि भोगमुपपादयताऽनेनोत्तरग्रन्थेन कस्तूरीकुणपधूमगन्धाम्या सुखदुःखजन्मनिदर्शनतः प्रारब्धभोगजननसमाप्तनया मनस्वाख्यातेन सह निरोधात् । पूर्वं मृदुबन्धस्य श्लेशजनकासुरसपज्जननत्वमुक्तमिह तु मृदुबन्धस्याप्यासुरसपदसाक्षादेव दुःखजनकत्वं भोगोपपत्त्योपपादितमिति स्फुट एव निरोधस्तत्राऽऽह—तामसवृत्तय इत्यादिना । दुःखं हि श्रेयापरनामकमासुरसपत्कार्यमपि तामसावृत्तिरूपमेवेत्यत्र न कोऽपि निरादः । यद्यपि दुःखेभ्यनुद्दिप्रमना इत्यादिर्गता श्लोकनिरणे प्राङ्मूलकार्दुं एव रोगादिनिमित्तजन्या रजोगुणविकाररूपा सतापाभिका प्रतिबुद्धा चित्तवृत्तिरिति तस्य राजस्तन्मेवोक्तमयापि प्रकृते साक्षादेव क्लेशहेतुत्वादिद्युक्तेः सारस्वान्तधुसुदनाचार्यैरासुरसपदो रजस्तमोमयी सपदमिति तमोमयत्व-

स्यापि निशेषितनाच्च तामसवृत्तचमेन दु खस्योचितमिति प्रतिभाति । यद्वा क्लेशप
 देनात्र पातञ्जलसूत्रोक्ता पञ्चापि क्लेशा स्वीकार्या । तथा च तसूत्रम्—‘अत्रियास्मितारागद्वे-
 पाभिनिवेशा पञ्च क्लेशा ’ इति । एव तदृक्षणायपि तत्रैव सूत्रितानि—‘अनित्याशुचिदु-
 खानामसु नित्यशुचिसुखामरयातिरत्रिया ’ ‘दिग्दर्शनशक्योरेका मतेनास्मिता ’ ‘ सुखानु-
 शयी राग ’ ‘दु खानुशयी द्वेष ’ ‘स्वरसनाही निदुषोऽपि तथाखद्वोऽभिनिवेश ’ इति ।
 एव च दम्भदर्पादिरूपाया प्रकृताया आसुरसपदोऽज्ञानरूपेऽश्लेषेऽत्रियारयक्लेश प्रत्युपादानत्व
 तथाऽतिमाने तस्मिन्नभिमान प्रति क्रोधे त्वस्मितारागद्वेषा प्रतीति समुचितमेव । तेनाऽऽसु-
 रसपप्रधानाशानामतिमानक्रोधाज्ञानाना तामसवृत्तित्वेनैव तीव्रपथत्व पूर्वात्तरप्र-
 न्धयो समानमेव । यच्च पूर्वग्रथे द्वैतप्रतीतिरूपस्य मृदुवधस्य क्लेशकारणीभूतासुरसपत्का
 रणत्वमुचामुत्तरग्रथे तु भोगजनपत्वेन साक्षादेव क्लेशकारणत्वमभिहितमिति विरुद्धमि-
 भाति तदप्यत्रिकमूलकमेव । तथा हि—भोग सर्वोऽपि सुखदु खान्यतरसाक्षात्कारामा
 कस्तूर्यादिग धादिरूपद्वैतप्रतीतिजन्योऽपि मये सूक्ष्मतया करणरञ्जनापारस्थानायानासुरस
 पप्रधानाशीभूतातिमानाज्ञानादिमात्रोपादानकान्द्वेशानुपाधेन भवतीत्यानस्यकमेव । अन्यथा
 रम्यास्थिततृणादिप्रतीत्याऽपि भोगापत्ते । तस्मादुत्तरग्रथेऽप्युत्तरीया पूर्वग्रथोक्तमासुर-
 सपञ्जनकत्व द्वैतप्रतीत्यामकस्य मृदुवधस्याऽऽनस्यकमेव तथा सारित्रकाराजसवृत्तिद्वयाम
 कत्वमपि । ‘ सत्यासजायते ज्ञान रजसो लोभ एव च ’ इति स्मृते प्रथम कस्तूरीगध-
 ज्ञान तदुत्तरमेव तत्र रम्यनुद्या लोभ इति क्रमात्सारिकादिद्वैत्यामकत्व तत्रानुभवसिद्धमेव ।
 न चैवमपि तत्र न दु खमत कथ क्लेशपूर्वत्व तस्येति साप्रतम् । नियोगावच्छेदेन
 तस्यापि दु खरूपत्वात् । कुणपधूमगधज्ञानस्याप्येव वियोगावच्छेदेन सुखरूपत्वाच्च ।
 तदुक्त मदीयाया बोधैक्यसिद्धौ—

यद्वत्पाटलगुल्मक वितनुते सौरय च दु ख क्रमा
 लुम्पात्कण्टकतो द्वय द्वयमपि प्राप्याऽनवाप्याऽपि च ॥
 ससारे रमणीमुख प्रियमत्र व्याघ्रादिक चाप्रिय
 कुर्यात्तद्वदिद द्वय द्वयमपीत्यामैव भूमा सुप्तम् ॥ इति ।

निस्तरस्वत्रैतद्वीकाया मामक्यामेवानकलनीय । एव च सर्वत्रोत्तरीया साधकस्य त्रि-
 किन प्रपञ्चे दु खदुःखिरेन द्वैतानुलभानासिद्धस्य त्वद्वैतमानुमधानान्मुग्धुद्धिरेन परिष्क-
 रतीति इक् । ननुक्तपथद्वये किं मानमियत अह—एतच्चेयादिना । तद्यथा—
 स्थितप्रणवदक्षणाचारे हि दु खेष्वनुद्धिग्रमना इति श्लोक पठित्वा दु ग रोगादिनिमित्तजन्या
 रजोगुणनिकाररूपा सतापामिका प्रतिकुल चित्तवृत्ति । तादृशे दु खे प्राप्ते मन्यह पार्थ
 धिब्वा दुरामानमिष्यनुतापामिका तमोगुणनिवारणेन भ्रान्तिरपा चित्तवृत्तिरद्वेग ।
 यद्यन्य विवेक इवाऽऽभाति तथाऽपि पूर्वस्मिन्नमनि चेतन्यापप्रवृत्तिप्रतिनिरन्तरासप्रयो-

मन्दगे तिरस्कृत्य भोगान्प्रायेण चिन्तयन् ।

धियाऽऽज्जान द्रद्वमुख प्राप्नोति मिथुन यथा ॥

सुप्तगेऽतिनिर्निघ्नो निर्निकल्पसमाधिमान् ।

आत्मानन्दावशेष सनास्ते मुक्त उद्वयः ॥

इत्यादि प्रतिपादितम् । नन्वेवमपि मध्यगेगाख्यप्रारब्धापादितद्वैतमात्रप्रतीतिजन्यकस्तूरी-
कुणपधूपगन्धजनिताविद्यादिपञ्चशसूक्ष्मद्वारकसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारलक्षणमृदुबन्धप्रती-
कारप्रयोजनत्व मनोनाशस्यानुपपन्नमेव तस्य मन्दादितद्वेगमात्रसाध्यताया उक्तवाक्यैरेव सिद्ध-
त्वादिति चेत् । सत्यम् । निरक्तमध्यगेगाख्यप्रारब्धशान्च्छेदेनैव शास्त्रविचारवतो यतत
पुरयस्य मन्दादिवेगात्मकतद्द(दध्)सस्य मनोनाशैकसाध्यत्वात्तदशायामेव यनगदियावच्छा-
स्त्रस्य सार्धक्यादन्यथा तदनारम्भापत्तेर्दुर्गारत्वाच्च । अयमेवाऽऽशयः प्राचीनाचार्याणामप्यव-
श्यभाविभोगाना प्रतिकारो भवेद्यदीत्यादिवाक्य पठतामस्तीत्याह—तादृग्भोगस्येत्यादिना ।
मध्यप्रारब्धापादितमृदुबन्धजनिताभोगस्यैत्यर्थ । प्रतीकारेति । मनोनाशविनाश्यत्वम् ।
इदं, सद्य एव वक्ष्यमाण वाक्यम् । आहु, पूर्वाचार्या इत्यार्थिकम् । तदेवोदाहरति—
अवश्यंभावीति । अत्र भावानामित्यपपाठ एव भोगस्य प्रतीकारेतिमूलकारावतरणवि-
रोधात् । एव च नलादीना विद्वत्सत्यासस्य क्षत्रियत्वेन दण्डधारणादिरूपस्य गौणस्य राज्य-
कर्तृत्वेनर्षादिव मुख्यस्य चाभावेन मनोनाशरूपनिरक्तप्रारब्धप्रतीकाराभावादेव तेषा तदा
दु खलेप इत्याशय । न चेदमेतत्पद्यतापर्यकल्पन तृप्तिदीपविरद्धमिति वाच्यम् । तन्मते
नलादीना तीव्रवेगप्रारब्धवत्त्वादित्युभयाविरद्धत्वमिति ।

तदेवं जीवन्मुक्तिं प्रति वासनाक्षयमनोनाशयोः साक्षात्साधनत्वात्प्रा-
धान्यम् । तत्त्वज्ञानं तूभयोत्पादनेन व्यवहितत्वादुपसर्जनम् । तत्त्वज्ञा-
नस्य वासनाक्षयहेतुत्वं बहुधा श्रुती श्रूयते—‘ज्ञात्वा देवं सर्वपाशाप-
हानिः’ * । ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकी जहाति’ ।
‘तरति शोकमात्मवित्’ । ‘तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनु पश्यतः’ ।
‘ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः’ इति । मनोनाशहेतुत्वं च तत्त्वज्ञानस्य
श्रुतिसिद्धम् । विद्यादशामभिप्रेत्येवं श्रूयते—‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं जिघ्रेत्’ इत्यादि । गौडपादाचार्याश्चाऽऽहुः—

* ग. प. चेत्येवमनोरेकमुत्तरेषु ‘क्षीमे क्लेशेर्जनमृत्पुनहाणि’ इत्यधिकम् ।

आत्मसत्तानुरोधेन न संकल्पयते यदा ।

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तद्ग्रहः ॥ इति ।

जीवन्मुक्तेर्वासनाक्षयमनोनाशाविव विदेहमुक्तेः साक्षात्साधनत्वा-
ज्ज्ञानं प्रधानम् ।

‘ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते’ इति स्मृतेः ।

केवलस्याऽऽत्मनो भावः कैवल्य देहादिरहितत्वं तच्च ज्ञानादेव
प्राप्यते । सदेहत्वस्याज्ञानकल्पितत्वेन ज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् । ज्ञानादेव-
त्येवकारेण कर्मव्यावृत्तिः । ‘न कर्मणा न प्रजया धनेन’ इति श्रुतेः ।
यस्तु ज्ञानशास्त्रमन्यस्य यथासंभवं वासनाक्षयमनोनाशाद्यभ्यस्य
सगुणं ब्रह्मोपास्ते न तस्य कैवल्यमस्ति लिङ्गदेहस्यानपायात् । अत
एवकारेण तावपि व्यावर्त्यते । येन मुच्यत इत्यस्यायमर्थः—येन ज्ञान-
प्राप्तिबलत्वेन कृत्स्नबन्धादिमुच्यत इति ।

फलितमाह—तदेवमित्यादिनोपसर्जनमित्यन्तेन । जीवन्मुक्तिं प्रतीत्यत्राप्यन्वेति । ननु
तत्त्वज्ञानस्याऽऽदौ वासनाक्षय प्रयेव कारणत्वे किं प्रमाणमित्यत्राऽऽह—तत्त्वज्ञानस्थे-
त्यादि । ध्रुयते, आम्नातरेनाऽऽकर्ष्यत इत्यर्थः । तान्येव श्रुतिनाक्यानि पठति—
ज्ञात्वा देवं सर्वपाशेत्यादिना । पाशा प्रसिद्धपाशवचीत्रवधरूपा प्रागुक्ताखिलताम
सकृत्त एव बधकवापाशाभिधा इति यावत् । नन्वेवमपि मनोनाश प्रति तत्त्वज्ञानस्य कथ
कारणत्व वासनाक्षय प्रति त्यागस्येवात्रापि योगस्यैव कारणत्वादित्यत आह—विद्येति ।
तामेव श्रुतिं सगृह्णाति—यत्रेति । आदिना तर्केन क रस्येदि यादितद्वाक्यशेषो ग्राह्य ।
नन्विद वाक्य ‘स्वाप्ययसपत्योर यतरापेक्षमाविष्टृत हि’ इति सूत्रेण सुप्तिविदेहकैवल्याय
तरपरत्वेन व्याख्यातमित्यस्वरसात्तत्र समयतरमाह—गौडेति । चोऽप्यर्थे । तत्कारिकामेव
लिखति—आत्मेति । ग्राह्येत्यादि । ग्राह्यस्य इत्यस्यैव निर्मनस्त्वत्वाद्यनिर्विकल्पस
माभ्युपलक्षितचिमात्रावस्थितिदशात्पामस्फूर्तावित्यर्थः । तदिति । तस्य चिमात्रस्य द्वैत
वदप्रहो भास्यवेन प्रकाशो न भवति किंतु स्वप्रकाशत्वेन तस्यमेव भासत इयेतत् । ननु
विदेहमुक्तौ किं प्रधान साधनमित्यपेक्षया तदाह—जीवन्मुक्तेरियादिना । तत्र मान
माह—ज्ञानादेवेति हेतुव्याजेन । तामेव विवृणीति—केवलस्येत्यादिना । स्पष्ट
मेवाप्यत् ।

ननु वन्धे वृत्तेतिविशेषणं किं जीवन्मुक्तिनिरस्ये वन्धे तीव्रादिभेदेन द्वैविध्यमद्विदेह-
मुक्त्या तत्त्वज्ञानजन्ययाऽनादिभावरूपशोचिततत्त्वंपदार्थैक्यलक्षणचिन्मात्राश्रयविषयमूलाज्ञान-
प्यस्यात्मिकया निरस्येऽपि वन्धेऽस्ति वैविध्यमिति चेदोमित्याह—

वन्धश्चानेकविधः—अविद्याग्रन्थिरब्रह्मत्वं हृदयग्रन्थिः संशयः कर्मा-
ण्यसर्वकामत्वं मृत्युः पुनर्जन्मेत्यादिशब्दैस्तत्र तत्र व्यवहारात् । त एते-
वन्धाः सर्वेऽपि ज्ञाननिवर्त्याः । तथा च श्रुतयः—‘एतद्यो वेद निहितं
गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य’ । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥

‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्’ । ‘सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह’
‘तमेव विदित्वाऽस्ति मृत्युमेति’ ।

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्मूयो न जायते ॥

‘य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति’ । इत्यादीन्यसर्वत्वादि-
वन्धनिवृत्तिपराणि वाक्याण्यत्रोदाहरणीयानि ।

वन्धश्चेति । तत्प्रकारेणाऽऽह—अविद्येत्यादिना हेतूक्तिन्याजेन । आदिनाऽसा-
र्वात्म्यं ब्राह्मम् । एतन्मूलीभूतानुपदेदाद्वैतश्रुतिनाक्येष्यन्ते सार्वान्त्वप्रतिबोधकवाक्यस्यैव
ज्ञानकलकथनार्थत्वेनोदाहृतं नात् । ननु वेन वा साधनेनेते निवर्तन्त इत्याशङ्क्या समा-
धत्ते—एत इत्यादिना । एतेन ज्ञाननिरस्यस्वरूप विपरणाचार्यसमतमद्वैतसिद्ध्युक्त मिथ्यात्वं
सर्वेषामपि बन्धानामुक्तं भवति । अथ श्रुतय एवोक्तवन्धनामव्यवहारस्थलत्वेन समता इति
स्वाकृत स्पष्टयति—तथा चेति । ता एव यद्योदेशक्रमेण लिखति—एतद्यो वेदेत्यादिना ।
अविद्याग्रन्थिमू, अहमज्ञ इत्यविद्यातादात्म्याप्यासामित्यर्थ । सोम्येति । शौनकार्यशिष्य
प्रत्यङ्गिर सज्ञस्य गुरोर्मुमुक्षुत्वेन प्रियदर्शनत्वासुबुद्धिः । गुहा तु पञ्चकोशरूपा प्रसिद्धैव ।
हृदयग्रन्थिरन्त करणेन सहाह मन्ताऽह बोद्धेत्यादितादात्म्याप्यास एव । परमे, अव्यावृत्त-
त्वेनोक्तं । व्योमन्, देशपरिच्छेदविधुरेऽज्ञान इति यावत् । निहितं, तदावृत्तत्वेन तत्र
स्थापितमित्यर्थ । सहेति । ब्रह्मणा विपश्चितेति वाक्यशेषात्प्रकाशात्वेन वास्तविक-

षट्स्थज्ञानरूपेण यावद्दृश्यसाक्षित्वोपलक्षितब्रह्मणा दैशिकादित्रिविधपरिच्छेदशून्येन सन्मात्र-
वस्तुना साकमित्येतत् । एतेन मूलज्ञाननाशात्परमार्थिकैक्यलक्षणकैवल्यावस्थायामखण्डा-
नन्दरूपतया मनुष्यानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दातिर्योत्यते । असर्वत्वादीति । अत्राऽऽदिना
' ब्रह्मविदाप्नोति परम् ' इतिवाक्यप्रभृतीति परशब्दितनिरतिशयानन्दप्रतियोगिकापरप्राप्त्या-
दिनिवृत्तियान्यानि ।

एवं विदेहमुक्तेस्तत्त्वसाक्षात्कारसमकालीनत्वं प्राग्भूयः प्रबोधितमपि विस्मरणशीलं शिष्यं
प्रत्याचार्यः करुणया प्रतिबोधयति सेयमित्यादिना—

सेयं विदेहमुक्तिर्ज्ञानोत्पत्तिसमकालीना ज्ञेया । ब्रह्मण्यविद्यारोपि-
तानामेतेषां बन्धानां विद्यया विनाशे सति पुनरुत्पत्त्यसंभवाद्देननुम-
वाच्च । तदेतद्विद्ययासमकालीनत्वं भाष्यकारः समन्वयसूत्रे प्रपञ्चया-
मास—' तदाधिगम उत्तरपूर्वाद्योरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ' इति ।
ननु वर्तमानदेहपातानन्तरमाविनी विदेहमुक्तिरिति बहवो वर्णयन्ति ।
तथा च श्रुतिः—' तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये ' इति ।
वाक्यवृत्तावप्युक्तम्—

प्रारब्धकर्मवेगेण जीवन्मुक्तो यदा भवेत् ।

कंचित्कालमथाऽऽरब्धकर्मबन्धस्य संक्षये ॥

निरस्तातिशयानन्दं वैष्णवं परमं पदम् ।

पुनरावृत्तिरहितं कैवल्यं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

सूत्रकारोऽप्याह—' भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ' इति । इतरे
प्रारब्धपुण्यपापे । वसिष्ठोऽप्याह—

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ इति ।

नायंदोषः, विवक्षया विशेषेण मतद्वयस्याविरोधात् । विदेहमुक्ति-
रित्यैत्रानेन देहशब्देन कृशं देहजातं विवक्षित्वा बहुभिर्बर्णितम् ।
अस्माभिस्तु भाविदेहमात्रविवक्षयोच्यते । तदनारम्भायैव ज्ञानसंपाद-
नात् । अयं तु देहः पूर्वमेवाऽऽरब्धः । अतो ज्ञानेनाप्यस्याऽऽरम्भो वार-
यितुं न शक्यते । एतद्देहनिवृत्तिरपि न ज्ञानफलम् । अज्ञानिनामप्या-
रब्धकर्मक्षये तन्निवृत्तेः ।

तच्छब्देदंशब्दावुपक्रमानुभययोरेव निगमनव्याजेन व्यञ्जकौ । तत्र हेतू आह—
 ब्रह्मणीत्यादिना । तत्रासाप्रदाधिकत्वशङ्का शमयति—तवेतदित्यादिना । तत्रापि
 शङ्कते—नन्वित्यादिना । एव बहुयादिसमताऽपि निरुक्तशङ्का भगवतो भाष्यकारस्य
 पुरस्ताद्भास्करोदयसमये तिमिरोच्चयत्कत्तृणायमानैरेत्यत आह—तथा चेति । तस्य
 जीवन्मुक्तस्य । तावदेव, तावत्कालपर्यन्तमेव । चिर, द्वैतस्वरूपलक्षिताद्वैतात्मरूपकैरनल्याय
 विलम्ब इत्यर्थः । यावन्न त्रिमोक्षे, यावत्कालपर्यन्त प्रारब्धफल निःशेषमुपमुज्य दृश्यं न
 त्यजति । अथ, प्रारब्धफलनिरवशेषोपभोगाव्यनाहितलोकदृष्टिकल्पितोत्तरक्षण एवेति यावत् ।
 सपत्स्ये, सपत्स्यति निरुक्तकैरत्य प्राप्तमेव द्वैताप्रतीत्या प्रामोर्तापेत्यर्थः । तदुक्त तैत्तिरीय-
 धार्तिके—

सत्यादिलक्ष्याज्ञानोत्था सत्याद्यर्थनिषेधधी-

धर्मनैनाऽऽप्तमाप्नोति केवलज्ञानहानतः ॥

एव ज्ञात विजानाति विमुक्तश्च विमुच्यते ।

निरर्तते निवृत्त च त्रिर शपथयाम्यहम् । इति ।

ननुक्तसूत्रमाष्यविरोध इय श्रुतिरपि तदनुरोधेनेव व्याख्येयेत्यत आह—वाक्येति ।
 भाष्यकारचरणैरेवेति शेषः । तच्छ्लोकानेव पठति—प्रारब्धेत्यादिना । यदा, अन्या-
 ध्वस्तिकारकाद्वैतप्रमितिक्षण इत्यर्थः । एव च सद्योमुक्त्यर्थमेवोक्तप्रमा प्रवृत्ता तथाऽपि
 प्रारब्धकर्मभोगेण दृष्येच्छया पार्थरथदाहकाश्चथामनसाह्वानसा किंचित्काल प्रतिबध्यत
 एवेति भावः । तत्र सूत्रमप्यनुकूलयति—सूत्रेति । तद्विद्वेति—इतरे इति । वासि-
 ष्टवचोऽप्युदाहरति—वासिष्ठ इत्यादिना । अस्पन्देति । न विद्यते स्पन्दो यस्य तत्ता
 नमस्तामिव । सरलमेवापरम् ।

एव नाय दोष इत्यादिना विदेहमुक्तिविषयकाक्षेपस्य निरक्षाविशेषद्वारकसमाधाने कृतेऽपि
 तत्र परमते कृत्वा देहजातमित्यत्र कृत्वापदेन वर्तमानदेहस्तथा भाविदेहस्तादृष्टिद्गदेहश्चेति
 देहत्रयमपि मुक्ती ध्वसप्रतियोगित्वेन त्रिवक्षितमिति निर्विवादमेव । स्वमते तु भाविस्पन्दे-
 हमात्रमेव तथेति सद्युक्तिवमुक्त्या वर्तमानदेहमिदृशिरपि ज्ञानफलत्वेन वक्तुं न शक्यत
 इत्यपि सहेतुकमुक्त, तत्र शिष्यादि शङ्कते तर्हि वर्तमानेत्यादिना—

तर्हि वर्तमानलिङ्गदेहनिवृत्तिर्ज्ञानफलमस्तु । ज्ञानमन्तरेण तदनिवृत्ते-
 रिति चेन्न । सत्यपि जाने जीवन्मुक्ते तन्निवृत्त्यभावात् । ननु ज्ञानस्य
 किंचित्कालं प्रारब्धेन कर्मणा प्रतिबन्धेनानिवर्तकत्वेऽपि प्रतिबन्धक्षये
 लिङ्गदेहनिवर्तकत्वं भविष्यतीति चेन्न । पञ्चपादिकाचार्येण ' यतो

ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् ' इत्युपपादितत्वात् । तर्हि लिङ्गदेहनिवृत्तेः किं साधनमिति चेत्सामग्रीनिवृत्तिरिति ज्ञूमः । द्विविधं हि कार्यनिवर्तकं विरोधिसद्भावः सामग्रीनिवृत्तिश्च । तद्यथा विरोधिना वायुना तैलवर्तिसामग्रीनिवृत्त्या वा दीपो निवर्तते । लिङ्गदेहस्य साक्षाद्विरोधिनं न पश्यामः । सामग्री द्विधा प्रारब्धमनारब्धं चेति । ताभ्यामुमाभ्यामज्ञानिनां लिङ्गदेह इहामुत्र चावतिष्ठते । ज्ञानिनां त्वनारब्धे ज्ञानेन निवृत्ते प्रारब्धे च भोगेन निवृत्ते तैलवर्तिरहितप्रदीपयत्सामग्रीनिवृत्त्या लिङ्गदेहो निवर्तते । अतो न तन्निवृत्तिर्ज्ञानफलम् ।

अत्र वर्तमानपदं साक्षात्परम्परया च ज्ञानकारणत्वेन वर्तमानो यो लिङ्गदेह इत्यादिविग्रहमात्रसूचकं न तु भाविलिङ्गशरीरव्यावर्तकम् । तत्रापकसामग्र्यभावादिति भावः । तत्र हेतुमाह—ज्ञानमन्तरेणेत्यादिना । अथोक्तशङ्कां सिद्धान्त्यनूय तद्विदलनं प्रतिजानीते—इति चेन्नेति । तत्र हेतुं प्रतिपादयति—सत्यपीत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य सप्रमाणं सम्पाद्यते—नन्वित्यारम्भोपपादितत्वादित्यन्तेन । एवं लिङ्गदेहभङ्गे साधनममन्वानः पृच्छति—तर्हीत्यादिना । तत्रश्रमनूय सिद्धान्ती समाधत्ते—इति चेत्सामग्रीत्यादिना । तत्रोपपत्तिमाह—द्विविधं हीत्यादिना । तद्द्वैविध्यमेवाऽऽह—विरोधीत्यादिना । तदुदाहरति—तद्यथेत्यादिना । तत्र दार्ष्टान्तिके प्रकृते प्रथमाभावमाह—लिङ्गेति । परिशेषापदान्यावशेषे तत्रापि द्वैविध्यं विधत्ते—प्रारब्धमित्यादिना । अत्रानारब्धपदेन तत्तत्संचितानि ग्राह्याणि । अप्रिमप्रारब्धोपयोगित्वाच्च । तत्र हेतुं द्योतयति—ताभ्यामित्यादिना । ननु तिष्ठत्वमज्ञानिनां लिङ्गदेहस्तान्यां परं तु ज्ञानिनां मुक्त्यर्थं तन्निश्चिन्तारवश्यमेव सा कथं तत्राऽऽह—ज्ञानिनां त्वित्यादिना । फलितमाह—अत इति ।

तत्राप्युक्त्युक्त्यैव शङ्कते—

नन्वेन न्यायेन भाविदेहानारम्भोऽपि न ज्ञानफलम् । तथाहि किमनारम्भ एव फलं किंवा तत्प्रतिपालनम् । नाऽऽद्यः । तस्य प्रागभावरूपत्वेनानादिसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, अनारब्धकर्मरूपसामग्रीनिवृत्त्यैव भाविदेहारम्भप्रागभावप्रतिपालनसिद्धेः । न च तन्निवृत्तिः फलम् । अविद्यानिवृत्तेरेव विद्याफलत्वात् । नैपक्षोपः । भाविजन्मानारम्भादीनां विद्याफलत्वस्य प्रामाणिकत्वान् । 'यस्माद्भूयो न जायते' इत्याद्युदाहृतश्रुतयस्तत्र प्रमाणम् । न च ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति न्यायेन विरोधः । अज्ञानसहभावनियतानामब्रह्मत्वादीनामज्ञानशब्देन पञ्चवादिनाचार्यैर्विदक्षितत्वात् ।

नन्विति । तदुपपादयति—तथा हीत्यादिना । तत्र विकल्प्य पृच्छति—किम-
 नारम्भ एवेत्यादिना । तत्राऽऽद्य प्रत्याह—नाऽऽद्य इति । तत्र हेतु तार्किकरुमत-
 रीत्याऽऽह—तस्येति । द्वितीय निराकरोति—नेति । तत्रापि हेतुमाह—अनारब्धे-
 स्यादिना । आशङ्क्य दूषयति—न चेति । तत्र हेतु प्राक्समुदाहृतपञ्चपादिकारीत्येव
 प्रतिपादयति—अधिष्ठेत्यादिना । अथ सिद्धान्ती निरुक्ताशङ्का प्रशमयितु प्रतिजानीते—
 नेति । तत्र हेतु प्रतिबोधयति—मावीत्यादिना । ननु भाविजमानारम्भादयोऽप्यद्वै-
 तत्रसाल्मैक्यप्रियङ्गापरोक्षज्ञानफलमिन्यस्य प्रामाणिकत्व यत्प्रतिज्ञात तर्हि कानि तत्प्रतिबोध-
 कानि प्रमाणानीत्यत आह—यस्मादित्यादिना । अत्र बहुवचनेन ' एतयो वेद निहित
 गुहाया सोऽविद्याप्रथि विकिरतीह सोम्य ' इत्यादय प्रागुदाहृता सर्वा अपि श्रुतयो
 ग्राह्या परम्परया भाविज माभाप्रतिपादिका । प्रकृतश्रुतिस्तु ' यस्तु विज्ञानयान्भवति'
 इत्यादिरूपा साक्षादेव तत्प्रतिपादिकेति सेनोदाहारः । अथैव तर्हि त्वयैव प्रागुदाहृतधीमप-
 ष्वपादिकाचार्यवचनविरोध इति शङ्कनमयुक्तमेवेति प्रतिजानीते—न चेत्यादिना ।
 न्यायेनेति । सधुक्तिरुपाक्येन सहेत्यर्थ । तत्र तद्विवक्षालक्षण हेतु स्पष्टयति—अज्ञाने-
 स्यादिना । अग्राहमज्ञ इत्यविद्यातादात्म्याध्यासेऽविद्याप्रध्यायये तन्निवृत्तिनान्तरीयकनिवृत्तेः
 सर्वसमत राज्ञपात्रुमुमादिसानिव्यनिवृत्तौ स्फटिकरत्नमनिवृत्तिदर्शनाच्च तत्त्याग इत्यादाय ।
 नन्वेवमन्यज्ञानेयादि विशेषणमत्रह्यत्वादीना किमितीति चेन्न । अज्ञानलक्षणे धर्मिष्यत्रह्य-
 त्वादीना तदप्रध्याययतदध्यासवत्तन्निवृत्तिसमकालनिवृत्तिकथनार्थं तादात्म्यापेदनाय सार्थ-
 क्वात् । तद्यथा—अत्रह्यत्व हि ब्रह्मप्रतियोगिक आमानुयोगिको भेदापरनामाऽन्योन्याभावा-
 एव, अह ब्रह्म न भवामीति प्राय सर्वाज्ञजीवानुभवात् । स चाज्ञानवन्निर्वचनानर्हतया
 तावन्निर्वचनानर्ह एव । तथा हि—प्रतियोग्यादिज्ञानमतरा सामान्यत ससर्गाभावस्यापि
 ज्ञान न जायते किमुतान्योन्याभावात्मनो भेदस्य । एव च ब्रह्मणि प्रतियोगिता चाऽऽम-
 न्यनुयोगिताऽपि भेदज्ञानमात्रायत्ता तद्वेदज्ञान चोक्तप्रतियोगितादिज्ञानैकभाष्यमिति परस्पर-
 श्रय । किंच प्रथम प्रतियोगिताश्रयीभूतस्य ब्रह्मण एव ज्ञान सकल भेद प्रमदेव सभवति ।
 तदतरा तदुदयस्य फारत्रयेऽप्यसमवात् । तथा च क भेदसिद्धयासाऽपि । तदुक्त वार्तिक-
 फारचरणं—

अव्यावृत्ताननुगत वस्तु ब्रह्मेति भण्यते ।

ब्रह्मार्थो दुर्लभोऽत्र स्याद्वितीये सति वस्तुनि ॥ इति ।

न च ' अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद ' ' सन्तमेन ततो निदु ' इति श्रुते ' परेश्व ब्रह्म-
 विज्ञान शब्द देगिन्पूर्वकम् ' इति तत्रविनेने द्राह्वनसूत्रमहितास्पृनेश्च ब्रह्मण परेश्वज्ञा-
 नस्य भेदाविरोधिनाऽपि समय इति साप्रनम् । तथाऽपि तत्र प्रतियोगिताज्ञानमिद्वेभेदसि

द्भेकापेक्षतयोक्तदोषतादस्य्यान् । किञ्चिद्भानसहभागनियतानामब्रह्मत्वादीनामितिविशेषणा-
दब्रह्मत्वादेरनादिव त्वज्ञानवत्सहभाननैयत्याविनाभावसिद्धमेव । तथा च कथं 'पडस्माक-
मनादय ' इति कारिकाया पूर्वाचार्यकृतमनादिवस्तुसपरिगणनमपि सगच्छेत । तस्मात्—

अविद्याया अविद्यात्व इदमेव तु लक्षणम् ।

यद्यप्यनासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥

इति धार्तिकोक्ते प्रमाणपदान्यविचारजन्यानुमानासहिष्णुत्वेनाब्रह्मत्वस्याज्ञानानतिरिक्त-
स्वमेवेति सिद्धम् । तथा च न पद्मपादिकाचार्यप्रचननिरोधगन्त्रोऽपि । मूढे तदविरोधार्थं
मज्ञानसहभावेत्यादिस्तद्विक्षोपपादनग्रन्थस्तु स्थूलदृगनुरोधेनैवेति ध्येय धीरै । न चेत्
तर्ह्यन्यथाऽनुभवविरोध इत्यादिनिवृत्तिरपीष्यन्त प्रकृतोत्तरग्रन्थ कथमब्रह्मत्वादेरज्ञानानतिरिक्ते
सगत स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानप्रागभावनिवृत्त्यनुभवदुक्तानुभवस्यापि सामञ्जसादिति सक्षेप ।
एव प्रागुद्दिष्टाप्रतिधरधमव्येऽविद्याग्रन्थिब्रह्मत्व च विचारितम्, इदानीं नमप्राप्तस्तृतीयो
हृदयग्रन्थिरसौ विचार्यते । तत्र स तानदधस्ताद्विद्वत्सन्वासाप्रस्तावे भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति श्रु-
तिव्याख्यानासरे यथाश्रुत एव वर्णित — हृदये बुद्धौ साक्षिणस्तादात्म्याप्याप्तोऽनाद्यविद्या-
निर्मितत्वेन ग्रन्थिन्द्रसक्षेपरूपत्वाद्ग्रन्थिरित्युच्यते इति । चित्रदीपे तु मूलद्विरेण 'यदा
सर्वे प्रभियन्ते हृदयस्येह ग्रन्थय ' इति श्रुत्यन्तरनिररणेऽसौ प्रकारा तरेण निशेषत एव—

यदा सर्वे प्रभियन्ते हृदयग्रन्थयस्त्विति ।

कामा ग्रन्थिस्वरूपेण व्याख्याता वाक्यशेषत ॥

अहकारचिदामानायेकावृत्त्यानिषेकत ।

इद मे स्यादित् मे स्यादित्तीच्छा कामराज्यिता ॥

अप्रदेश्य चिदामान पृथक्पश्यनहकृतिम् ।

इच्छस्तु कोटिनस्तूनि न वाधो ग्रन्थिभेदत ॥

ग्रन्थिभेदेऽपि सभाव्या इच्छा प्रारब्धदोषत ।

मुद्गनाऽपि पापनहुन्त्यादसतोषो यदा तत्र ॥

अहकारगते ऽथैर्दहव्याप्यादिभिस्तत्र ।

वृक्षादिनामनाशैर्वा चिद्रूपानि किं भवेत् ॥

ग्रन्थिभेदापुराऽप्येवमिति चेत्तत्र विस्तर ।

अपमेव ग्रन्थिभेदस्य तत्र हृत्नी भयान् ॥

नैव जानति मूढायेमोऽय ग्रन्थिर्न चपर ।

ग्रन्थिभेदमात्रेण वैशम्यं मुद्गुद्गयो ॥ इति ।

अनुभूतिप्रमाणेऽपि मुद्गुद्गयप्रथमधुनिरण्यने—

अहंकारस्य कर्तृत्वं चित्तव्यस्य तथा चित्तः ।
स्फूर्तिं चाहंकृतौ प्रन्धिं कुर्यान्माया तयोर्दृढम् ॥ इति ।

एवं तत्रैव कठोरद्वितीयश्रुतिविवृतावपि—

अहंकारेण चैतन्यं ग्रथित्वेच्छति चैतदा ।
हृदयप्रन्धयः कामास्ते भिद्यन्ते विप्रेकिनः ॥ इति च ।

तत्रान्य एवाऽऽव्याख्याने हृदये बुद्धौ साक्षिणस्तादात्म्याव्याप्तोऽनाद्यविद्यानिर्मितत्वेने-
त्यादिना हृदयप्रन्धियस्वरूपमुक्तम् । तयों च—

तम प्रभानप्रकृतेस्तद्गोपायेश्वराहया ।
वियत्पवनतेजोऽम्बुध्रयो भूतानि जह्निरे ॥
सत्त्वाशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् ।
श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणारूपमुपजायते ॥
तैरन्तःकरण सर्वैर्ज्ञेयभेदेन तद्द्विधा ।
मनो निर्मलरूपं स्याद्बुद्धिः स्यान्निधयात्मिका ॥

इति तत्रविप्रेके मूलकारोक्तरीत्येन बुद्धेः प्रकृतश्रुतौ हृदयपदवाच्यत्वेनेत्याया जन्यत्वेन
साक्षिणस्तत्र तादात्म्याव्याप्तोऽपि जन्य एव स्यात् । तेन बुद्धिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य जीवस्य
कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुतिसिद्धस्यापि जन्यत्वेऽहृतात्म्यागमापत्तिः, जन्यभावत्वेन विना-
शित्वनैयत्यात्कृतविप्रणारापत्तिः, 'अजो ह्येको ज्ञपनागोऽनुद्योते, इति श्रुतिन्याकोपापत्तिः'

• जीव ईशो विबुद्धा चित्तथा जीवेनायोर्भिदा ।
अविद्या तद्धितोर्षोः पदस्यैकमनादयः ॥

इति प्राचीनाचार्येणचनसंज्ञोचापत्तिश्च स्यात् । यद्येतत्परिजिहीर्षयाऽनाद्यविद्यानिर्मितत्वे-
नेत्यादिवाक्यशेषस्वारस्येन च बुद्ध्यादेरनादित्वमेवोपरी क्रियेत चैतर्हि तज्जन्यप्रतिपाद-
फाना कार्योपाधिरयं जीव इत्यादिवाह्याणां विरोधापाताः प्रसज्येत । पञ्चजो ह्येक
इत्यादिश्रुत्या

‘ यथा ह्यज्य ज्योतिरामा निम्बान्त्रूप रूपं प्रतिरूप्यो बभूव ।
उपाधिना क्रियते भिन्नरूपो देव क्षेत्रध्वेनमज्ञोऽयमात्मा ’ ॥

इति सोपपत्तिशोक्तश्रुत्यनुप्राहरकश्रुत्यादिनां च सहाविरोधार्थं बुद्ध्यादिजन्यप्रतिपादक-
श्रुत्यादेः प्रत्येयं सुष्यदापि बीजाण्यमूहमण्येण स्थितमप्य सुष्यादेः सृष्ट्यारम्भकाल आदि-
र्भासमात्ररत्ननुत्पत्ते चैतर्हि सत्कार्यमाद स्यात् । इत्यापत्तां निमग्नराज्ञं सारयनेति चैतृश्रु-
रहस्यम् । यदमो नानिर्बचनीया ज्ञानं कर्तव्यं न विद्या श्रुत्यदिनिदानपि मनुज इत्येतद-
तेनापराहम् । एवं तर्हि बुद्ध्यादेरनादानोभूता भेदाभ्यु हृदयप्रन्धियरेन प्रकृते । तथा चाहं-

कारगतेच्छाद्यैरित्यादिना चित्रदीपेऽपि चिन्मात्रामनस्त्रैकालिकासङ्गत्वं प्रतिपाद्य ग्रन्थिभेदा-
 त्पुराऽप्येवमिति चेत्तत्र निस्मरेत्यनेन तच्छिष्टयानुभवाविरूढमनुवादेन दृढीकृत्यायमेवेत्यादिना
 चिन्मात्रात्मासङ्गतबोधस्यैव ग्रन्थिभेदाय विधाय नैवं जानन्तीत्यादिना मूढदुद्बयोस्त्यन्तेन
 कण्ठत एव ग्रन्थेः प्रकृतस्याविद्यामात्ररूपत्वमुपपादितमपि संगच्छेत । एतेन भिद्यन्ते हृदय-
 ग्रन्थिरिति मुण्डकश्रुतिगतहृदयग्रन्थिपदार्थनिर्णायकमहकारस्य कर्तृत्वमिवाद्यनुभूतिप्रकाशवाक्यं ।
 तथा 'यदा सर्वे प्राभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः' इति कठरुद्रीगततन्निर्णायकमहकारेणेत्यादिना
 तद्वाक्यमपि व्याख्यातम् । कुर्यान्मायेति तस्य मायैकोपादानकत्वात्ते भिद्यन्ते विवेकिन इति
 ज्ञानैकनाशयत्वाच्च । न चैव तर्हि सन्कार्यवादेन सर्वस्यापि द्वैतस्याविद्यैकरूपत्व स्यादिति
 साप्रतम् । इष्टापत्तेः । अत एवाद्वैतासिद्धौ निररणभतेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमेव सिध्यत्यभिद्युप-
 पादितं विस्तरत एव । एव च 'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः' इति
 वार्तिकमप्यत्रैवानुक्त्वमिति वेदितव्यम् । एतेन संशयाद्योऽभिमाः सर्वेऽपि बन्धा-
 व्याख्याताः । तथा हि—सर्वस्यापि द्वैतस्याविद्याविद्यमानत्वेन तदेकोपादानकत्वात्तन्मात्र-
 रूपत्वं मृददादिनमुच्यते । नन्वेवं चेत्तर्हि मूलकारैरेव सप्रमाण सलक्षणं किमिति ।
 निरुक्तविधिग्रन्थविधानमप्यथापि । सयम् । तस्य प्रकृतजीवन्मुक्तिमाधर्माभूतगामनाक्षय-
 निरूपणप्रकरणेऽत्र ज्ञानस्य गौणत्वमेव मुख्यत्वं तु तस्यानादिभावरूपाविद्यारूपतन्निग्रन्थ-
 निरूपणद्वारा केवलत्वात्प्रतिरेहमुक्तिदान इति प्रतिबोधनार्थत्वात्, मूलाज्ञाननिष्ठचित्तु-
 काटैकासिद्धनिवृत्तिकानुभूयमानयानद्वावाभावात्मरुभ्रमत्युपादानार्थत्वात्, तत्र प्रतिक्षणत-
 प्तानुमंथानसौकर्योपयोगाच्च । तत्र संशयात्परत्वं व्यथस्तादेव मूढे—

सेति साभासमूलानिद्या । स्वेति स्वनिष्ठारणसूक्ष्मस्थूलप्रपञ्चोपादननीजनिक्षेपास्य-
शक्तित्रयमपि । स्वेडिति जीनेशभेद । तथा—चिदिति अबिद्याचिसंग्रह । इति त्रयम् ।
सेति । चिदाभासत्रयतत्तादात्म्यत्रयमूलाविद्यासहित दशकमित्यर्थ । भिदि जीनेशभेदे ।
युजि, अपिद्याचिसंग्रहे वा ।

ननुत्तत्रयाना पञ्चपादिकाचार्यैरज्ञानपदेन विभक्षितवक्ष्यन्ते किं मानमित्यत आह—

अन्यथाऽनुभवविरोधः । अनुभूयते ह्यज्ञाननिवृत्तिवद्वह्यत्वादिनि-
वृत्तिरपि । तस्मान्द्राविदेहराहित्यलक्षणा विदेहमुक्तिर्ज्ञानसमकालीना ।
तथा च याज्ञवल्क्यवचनं श्रूयते—‘अमयं वै जनक प्राप्तोऽसि’ इति ।
‘एतावदरे सत्वमृतत्वम्’ इति च । श्रुत्यन्तरेऽपि—‘तमेवं विद्वानमृत इह
भवति’ इति । यद्युत्पन्ने तत्त्वज्ञाने तत्फलभूता विदेहमुक्तिस्तदानीं न
भवेत्कालान्तरे च भवेत्तदा ज्योतिष्टोमादाविव ज्ञानजन्यमपूर्वं किञ्चि-
त्कल्प्यते । तथा च कर्मशास्त्र एव ज्ञानशास्त्रमन्तर्भवत् । अथोच्येत ।
मन्त्रादिप्रतिबद्धाग्निवत्प्रारब्धप्रतिबद्धं ज्ञानं कालान्तरे विदेहमुक्तिं
दास्यतीति । मैवम् । अविरोधात् । न ह्यस्मद्भिन्नता भाविदेहात्यन्ता-
भावलक्षणविदेहमुक्तिर्वर्तमानदेहमात्रस्थापकेन प्रारब्धेन विरुध्यते ।
येन प्रतिबध्येत । किञ्च क्षणिकत्वेन कालान्तरे स्थयमविद्यमानं ज्ञानं
कथं मुक्तिं दद्यात् । ज्ञानान्तरं चरमसाक्षात्कारलक्षणमुत्परस्यत इति
चेन्न । साधनामावात् । प्रतिबन्धकप्रारब्धनिवृत्तैव सह गुरुशास्त्रदेहे-
न्द्रियाद्यशेषजगत्प्रतिभासनिवृत्तेः किं तत्साधनं स्यात् ।

अन्यथेति । एव चानुभवानुपपत्तिरेवैव मानमित्यर्थ । तदुक्तं वार्तिके—

अन्यथानुपपत्तिधेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनष्टथदृष्टिवैमत्य सेन *सर्पत्रलायते ॥ इति ।

- ० नन्वसाधप्यनुभूतिरज्ञाना चेतुच्छैवेत्यत्राऽऽह—अनुभूयते हीत्यादिना । हिरवधारणे
प्रसिद्धौ वा । ‘प्राणोऽसि प्रज्ञामा’ इति कौपीतकिश्रुताविद्भवाक्य प्रतर्दनं प्रति ।
‘अहमात्मा गुडाकेश’ इत्यर्जुन प्रति स्मृतौ भगवद्वाक्यमपि । ‘तदेकोऽनक्षिप्त शिव
केवलोऽहम्’ इति भगवतो भाष्यकारचरणारणनलिनस्यापि दशश्लोक्या वाक्यानि ।

* उ ‘बलाधिका’ इति पाठान्तरम् ।

१ क. ल. ग. घ ङ च किं ते साध० ।

फटितमाह—तस्मादिति । तत्र गानमाह—तथा चेति । तद्व्यक्तमेव पठति—
अमयं वा इति । तत्रान्यश्रुतिमपि भैरव्यात्राक्षणगां समुच्चिनोति—एतावदिति ।
श्रुत्यन्तरमपि संवादयति—श्रुत्यन्तरेऽपीत्यादिना । एवं योगानन्देऽपि—

ब्रह्मवित्परमामोति शोकं तरति चाऽऽमवित् ।
स्मो ब्रह्मरसं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति नान्यथा ॥
प्रतिष्ठां विन्दते स्वस्मिन्यदा स्यादथ सोऽभयः ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति युतश्चन ॥
एतमेव तपेनैषा चिन्ता कर्माभिसंभृता ।
कृते च कर्मणी स्वामरूपेणैव पश्यति ॥
ज्ञात्वा देवं पाशहानिः क्षीणैः क्लेशैर्न जन्मभान् ।
देवं ज्ञात्वा हर्षशोकौ जहात्यत्रैव धैर्यवान् ॥
नैन कृताकृते पुण्यपापे तापयतः कश्चित् ।

इत्यादिकलश्रुतिसूचनादिना । अथ प्रतिपादिसंमन्निद्रेहमुक्तिपक्षेऽनिष्ठापत्तिं स्पष्टयति—
यदीत्यादिना । ततः प्राप्तदोषोद्धारमाशङ्क्य दूषयति—अथोच्येतेत्यादिना । तत्र
हेतुमाह—अधिरोधादिति । तं व्याकरोति—न हीत्यादिना । दूषणान्तरमपि
प्रतिपादीनिद्रेहमुक्तिपक्षे प्रक्षिपति—किं चेत्यादिना । तत्रापि दोषोद्धारमाशङ्क्य तं
प्रशमयति—ज्ञानान्तरमिति प्रभृतिना । तत्र हेतुमाह—साधनेति । तमुपपादयति—
प्रतिबन्धकेत्यादिना । आदिना तसंमन्चरामप्रमोषाशनमन्त.करणं प्राणम् ।

३

तत्रापि शिष्यादिश्रुतिनिरोधं मन्यतः संस्तर्यं पृच्छति तर्हीत्यादिना—

तार्हि 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इत्यस्याः भ्रुतेः कोऽर्थ इति
चेत् । आरब्धान्ते निमित्ताभावाद्देहेन्द्रियाद्यशेषनैमित्तिकनिवृत्तिरित्ये-
वायं । ततो भयद्रभिमता धर्ममानदेह्राहित्यलक्षणा विदेहमुक्तिः
पश्चादस्तु अस्मद्भिमता तु ज्ञानसमकालीनेषु । एतद्देवाभिप्रेत्य भग-
वाञ्छेष आह—

तीर्थं श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्देहम् ।
ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥ इति ।

तस्माद्देहमुक्ता साक्षात्साधनस्य तत्त्वज्ञानस्य प्रधानत्वमुपपन्नम् ।
वासनाक्षयमनोनाशपोज्ञानसाधनत्वेन व्यपहितत्वाद्युपसर्जनत्वम् । आसु-

स्वासनाक्षयकारिण्या दैववासनाया ज्ञानसाधनत्वं श्रुतिस्मृत्योरुपल-
भ्यते—‘शान्तो दान्त उपरतस्ति तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्पेवाऽऽत्मानं
पश्येत्’ इति श्रुतिः । स्मृतिरपि—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःसदोपानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
धिविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसादि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा । इति ॥

अथ सिद्धान्ती तदाशङ्कामनूय समाधत्ते—इति चेदित्यादिना । निमित्तेति ।
उपरधरण्यवच्छेदेन तरणिकिरणसयोगाभावे प्रागाप्तनाक्यादिना बाधितस्यापि यावदुपाधि-
प्रतिभासमानमृगजलस्य लयनदित्यर्थः । तेन तदानीं तन्मतसिद्धविदेहमुक्तिमनुमोदते—
तत इत्यादिना । एव तर्हि भवदभिमता निदेहमुक्तिः कथमित्यत आह—अस्मदभि-
मतत्वेत्यादिना । तत्र शेषसमतिं विशेषयति—एतदेवेति । परमार्थसारस्यां तद्व्यापि-
पठति—तीर्थं इति । निगमयति—तस्मादित्यादिना । नन्वामुरवासनायाः क्षयका-
रिण्या दैववासनायास्तत्त्वज्ञानसाधनत्वे किं मानमित्यत्राऽऽह—आसुरेत्यादिना । ते एतानु-
क्रमेणोदाहरति—शान्त इत्यादिना यदतोऽन्यथेत्यन्तेन । तत्र शान्तिदान्ती त्वन्त-
र्बहिरिन्द्रियनिग्रहावेव । उपरतिः सन्यासः । तितिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । श्र-
णादौ चित्तकाष्ठ्य समाधिः । श्रद्धाविच इति माष्यदिनपाठः । तत्र गुरुक्तेनेदान्तवाक्यार्थाव-
श्यंभावित्वनिश्चयः श्रद्धा । तदेव वित्त सर्वस्य यस्येति विग्रहः । स्मृत्यर्थस्तु स्पष्ट एवाधापि
निपमाश व्याकुल्यदिवानुपदमेनाऽऽचार्यः । विस्तरस्तु गृद्धार्थदीपिकाया माधुसूदन्यामेव
द्रष्टव्य इति शिवम् ।

तत्राभिष्वङ्गपदार्थं कथयति—

अन्यस्मिन्नहंशुद्धिरभिष्वङ्गः । ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसाधन-
मित्यर्थः । मनोनाशस्यापि ज्ञानसाधनत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्—‘ततस्तु
तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः’ इति श्रुतिः । ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन

देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इति च । प्रत्यगात्मसमाधिप्राप्त्या देवं ज्ञात्वेत्यर्थः ।

थं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः ।

उच्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ इति स्मृतिः ।

तदेवं तत्त्वज्ञानादीनां त्रयाणां विदेहमुक्तिजीवन्मुक्तिवशाद्गुणप्रधानभावव्यवस्था सिद्धा । ननु विविदिपासंन्यासिना संपादितानामेतेषां किं विद्वत्संन्यासादूर्ध्वमनुवृत्तिमात्रं किं वा पुनरपि संपादनप्रयत्नोऽपेक्षितः । नाऽऽद्यः । तत्त्वज्ञानस्येवान्ययोरप्यतत्त्वसिद्धत्वे प्राधान्यप्रयुक्तौदराभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । इतरपौरिष्य ज्ञानस्यापि प्रयत्नसापेक्षत्वे सत्युपसर्जनत्वप्रयुक्तौदासीन्याभावप्रसङ्गात् । नायं दोषः । ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रमितरपौर्यत्नसाध्यत्वमित्यङ्गीकारात् । तथा हि—विद्याधिकारी द्विविधः, कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्चेति । तत्रोपास्यसाक्षात्कारपर्यन्तामुपास्तिं कृत्वा यदि ज्ञाने प्रवर्तते तदा वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतत्त्वेन ज्ञानादूर्ध्वं विद्वत्संन्यासजीवन्मुक्तौ स्वत एव सिध्यतः । तादृश एव शास्त्राभिमतो मुख्यो विद्याधिकारी । ततस्तं प्रति शास्त्रेषु सहोपन्यासात्स्वरूपेण विविक्ताद्यपि विद्वत्संन्यासविविदिपासंन्यासी संकीर्णाविव प्रतिमासेते ।

अन्यस्मिन्निति । पुत्रभिरकलत्राद्यत्रित्यर्थः । एवं प्रकृते ज्ञानपदविरक्षितार्थमपि कथयति—ज्ञायत इत्यादिना । नन्वेवमपि मनोनाशस्य ज्ञानसाधनत्वे किं मानमिन्यत आह—मनोनाशस्वापीत्यादिना । तत्र श्रुती उदाहरति—ततस्त्वित्यादिना । तत्रान्यां व्याचष्टे—प्रत्यगात्मेत्यादिना । स्मृतिमाह—यमिति । फलितमाह—तदेवमित्यादिना । तत्रापि शङ्कते सविकल्पदयम्—नन्वित्यादिना । तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—नाद्य इति । तत्र हेतुं प्रतिपादयति—तत्त्वेत्यादिना । द्वितीयं प्रत्याह—न द्वितीय इति । तत्र हेतुमाह—इतरपौरिष्येत्यादिना । समाधानमय सिद्धान्ती प्रतिजानति—नापमिति । तत्र हेतुमाह—ज्ञानस्येत्यादिना । तदेवोपपादयति—तथा हीत्यादिमा सप्रतिशम् । तत्र संप्रह्वान्यमाह—विद्याधिकारीति । तद्देवित्वं सप्रभिक्षते—कृतेत्यादिना । आर्यं निरादयति—तत्रेत्यादिना । ननु किमिदमुपास्यं को वाऽप्य साक्षात्कारः सा योगास्तिः । तत्राऽऽप्ये किमुप तर्माप आसितुमस् भुवि मूस्तत्तायामितिधातुभ्यां वर्तितुं

योग्यमिति व्युत्पत्त्या निरुदावस्थानयोग्यं वस्तु कस्तूर्यादि विरक्षितमिति श्रूये किं वा गुरु-
मुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादिप्रयोगाद्ब्रूया गुर्नादिकमेव । आद्ये दृष्टसौगन्ध्यलाभलोभेन
स्वत एव प्रहृत्युपपत्तौ शास्त्रीयनिर्दिशैर्यर्थापत्ति, अन्येऽपि प्रयोगव्यवहारदेर्लोकत एव
सिद्धान्तपि गुर्नाद्यनुगतोपास्ततावच्छेदकाज्ञानानिरासेन प्रश्रुतादवस्थापतिश्चेति । एतेन द्विती-
यतृतीयप्रश्नापि प्रत्युक्तौ । बुद्ध्यचित्रन्यायेन निषयस्यैवासिद्धया तयोर्नन्यापुत्रसाक्षात्कारादि-
समकक्षत्वेन तद्विषयकप्रश्नासंगते । तस्मात्किमत्राऽऽचार्यतात्पर्यमिति चेदुच्यते । ध्यान
नाम मानसी क्रियैवेति समन्वयसूत्रस्थभाव्यप्रचनार्थस्यै देवतायै हनिर्गृहीत स्यात्ता ध्यायेद्द-
षट्कारिष्यन्निति । उच्यन्तामस्त यन्तमादित्यमभिध्यायन्निति । अहरह. सध्यामुपासीतेत्यादि-
श्रुतिशक्तेन च सचोदिता ध्यानाद्यपरनामिक्ता भावनाख्या सजातीयमात्रमनोवृत्तिसततिरेत्रो-
पास्तिस्तत्कर्मभूत वस्तूपस्य तद्विषयकधाक्षुपप्रमाविशेष एव तत्साक्षात्कार इति । तत्र ह्ययो-
रेतयोस्पास्तिसामान्यैर्नायत्तरूपनिरूपणत्वादादावुपास्तिरेव निश्चित्यते । सा चोक्तरूपा ह्युपा-
स्तिर्द्विविधा । प्रतीकाहप्रहमेदात् । तदुक्त मदीयाद्वैताधिकरणचिन्तामणिमालाप्रभाया प्रथ-
माध्यायस्य प्रथमपादोये सप्तमाधिकरणे सामोक्तोद्गीथवियेत्यादिपद्यप्रकारे सप्रमाण सोदा-
हरण च । उपासनाविषयश्चतुर्विधा । तदुक्त शिखगीतायाम्—

उपासाविधयस्तत्र चत्वार परिकीर्तिताः ।

सपदारोपसर्गाध्यासा इति मनीषिभिः ॥

अल्पस्य चाधिकत्वेन गुणयोगाद्विचिन्तनम् ।

अनन्त वै मन इति सपद्विचिरदाहृत ॥

विधिरारोप्य योपासा साऽऽरोप परिकीर्तित ।

यद्बर्द्धकारमुद्गीथमुपासीतेत्युदाहृत ॥

क्रियायोगेन(ण) चोपासाविधि सर्ग उच्यते ।

समर्तवायु प्रलये भूतान्येकोऽनसीदति ॥

आरोपो बुद्धिपूर्णेण य उपासाविधिश्च स ।

योपित्वाग्निमतिर्यद्बुद्धदध्यास उदाहृत ॥

उपसगम्य बुद्ध्या यदासन देवतात्मना ।

तदुपासनमन्त स्यात्तद्बहि सपदाद्य ॥ इति ।

तत्र प्रथमस्य सपद्मोपासनविधिप्रतिपादकश्लोकस्य सरलत्वात् विहायान्निष्ठव्याख्यान-
मपि तत्रैव मामकम् । विधिरारोप्येति । सन्धमिति शेष । तथा च सन्धमारोप्य
योपासा सा विधिरारोपस्तस्या विधिरारोपार्य परिकीर्तितो भवतीत्यर्थ । विधिरारोप्येति
पाठे तु निर्धायते प्रमानोपकारकनयेति विधिरङ्ग तत्राऽऽरोप्य योपासेत्यादि प्राग्गन्त । तमुदाह-
रति—यद्बुद्धिति । यथोद्गीथाख्यमामभागस्थितत्वमत्रेण प्रणा उद्गीथत्वेनोपासन विहित

भरतीत्यर्थः । या क्रियायोगेनो(णो)पासा, उपासना स विधिः संनर्ग उच्यते इति संग्रहः । उदाहरति — संनर्तेति । यथैक एव सनर्तयायुः प्रलये भूतान्यवसीदति तथैक एव प्राणय-
युगन्तर्पहिःकरणानि वशी करोतीति क्रियायोगात्प्राणयुः संनर्गतनोपास्य इत्यर्थः ।
संहत्येति पाठे तु वायुर्भूतयायुः प्राणययुश्च प्रत्ये महाप्रत्ये सुपुष्यतरये च । भूतानि स्र-
ञ्चभूतान्यन्याद्रीनि, प्राणस्तु यागाद्रीनि । एकः, अस्तहाय एव । अवसीदति, अन्तर्भावि-
तण्यर्थः । अवसादयति स्वर्गीनानि करोतीत्यर्थः । आरोपो बुद्धीति । बुद्धिपूर्णेण बुद्धिः
प्रत्यक्षादिजन्यसाधप्रमा सा पूर्ण यत्र तेनेत्यर्थः । य आरोपः स उपासाविधिरारोपास्त्यो
भरतीत्यर्थः । तमुदाहरति — योपितीति । यद्वयोपिन्यग्निमतिः । ‘ योपा वायु गौतमाग्निः
इत्यादिशास्त्रप्रहितपद्याग्निविद्यायां योपिन्यग्निवुद्धिः स उपासाविधिरभ्यास आरोप इत्यर्थः ।
एवं संपदारोपसंनर्गाभ्यासरूपा क्रमाद्गुणसन्धक्रियाशास्त्रमात्रज्ञयोगाच्चतुर्विधा चार्था
प्रतीकोपासनामभियायाधुनाऽऽन्तरामहप्रहोपासनां सगुणामेवामिधत्त—उपसंगम्येति । तादा-
त्म्येन संचिन्त्येत्यर्थः । आसनमवस्थानम् । एवं च देवतात्मना देवतारूपेणेति विर-
क्षायां सगुणाहंप्रहोपासनाऽपि लक्षिता भरतीति भावः । तस्यैरान्तर्पहिर्भेदेन सत्ताभेदम-
भिधत्त—तदित्यादिना । तथा चात्राऽऽदित्यमण्डलान्तर्गतहिरण्यपारमेश्वरलीलाविग्रहप्रती-
कावच्छेदेन तच्चिन्तन प्रतीयते । तत्त्वभ्यामन्वयमेव प्रतीकोपासनं यथा नाम ग्रहंशुपामी-
तेति शास्त्राक्षाधि ब्रह्मवुद्धिः शाब्दप्रामादिप्रतिमाया निष्प्यादिवुद्धिधेति । तत्र यद्यपि
सगुणरात्मन्नेन निर्गुणत्वमेव पर्यवस्यत्यथाप्यहंप्रहाभावेनाऽऽत्मन दात्म्याभावात्कथं पूर्वाधि-

एवं योपिदवच्छिन्नाग्निचाधिष्ठातृभूताग्नेश्च विप्रहाणां चाक्षुप्रप्रत्यक्षयोग्यतायाः संभवादुपपद्यत एवोक्तसाक्षात्कारः प्रतीकोपासनोपास्यानाम् । एतेन सगुणाहंप्रहोपासनोपास्यसाक्षात्कारोऽपि व्याख्यातः । बृहयोगवासिष्ठेऽहंप्रहेणाऽऽत्मनि विष्णुमुपासितुः प्रह्लादस्य तन्माहात्म्येन तथैव चतुर्भुजाद्यनुभववर्णनात् । निर्गुणाहंप्रहोपासनफलीभूतार्पज्ञानारयाद्वैतात्मैक्यसाक्षात्कारस्य सर्वसाक्षात्कारोत्तमस्यैव तत्पारिपाके प्रागुपपादितत्वान्न काऽप्यत्रानुपपत्तिरिति संक्षेपः । अत्र ' यदि ज्ञाने प्रवर्तते ' इति यदिशब्दं प्रयुञ्जताऽऽचार्यैणैतादृशाधिकारसपत्तेः परमदौर्लभ्यं ध्वनित, तत्कस्माद्धेतोरित्याशङ्क्य तत्तद्देवतासलोकतादिसगुणपञ्चविधगौणमुक्तीनामप्यनादरणादित्याशयेन समाधानः कलितमाह—तदेत्यादिना । विष्णुसायुष्यान्तविषयमुखस्य क्षयित्वेनानादरणाद्वासनाक्षयस्य दृढत्व निरक्तोपास्यसाक्षात्कारान्तोपासनानुष्ठानस्याङ्गीभूताद्याङ्गयोगानुष्ठानं विना स्वप्नेऽप्यसभयान्मनोनाशस्य दृढत्वमिति बोध्यम् । ततः किं तदाह—ज्ञानादूर्ध्वमित्यादिना । स्वत एव । ' एतदेव विदित्वा मुनिर्भवति ' इत्यादिश्रुतीनां स्वारस्यपर्यालोचन विना स्वभावात् एतेत्यर्थः । तत्र हेतु द्योतयति—तादृश एवेति । शास्त्रेति । ' शान्तो दान्तः ' इत्यादिश्रुतीनाम्, ' अभयं सत्वसशुद्धिः ' इत्यादिसृष्टीनाम्, ' अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ' इत्यादिसूत्रस्य च समत इत्येतत् । अस्त्वेवमेतानताऽपि किं प्रकृत इत्यत्राऽऽह—तत इत्यादिना । सहोपन्यासादिति । ' एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ' इत्यादिनिविदिपासन्यासप्रतिपादकशास्त्रस्य ' एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति ' इति विद्वत्सन्त्यासप्रतिपादकशास्त्रादूर्ध्वमव्यवधानेनाऽऽज्ञानादिति यावत् । बहुवचन तु ' किं प्रजया करिष्यामो येषा नोऽयमत्माऽय लोक ' इत्यादिश्रुत्यादिसंप्रहार्धमेनेत्याकृतम् ।

ननु भगवन्त्वं प्राक्प्रतिज्ञातद्विनिधविद्याधिकारिणोर्मध्ये कृतोपास्याख्यस्य प्रथमस्यैवं व्यवस्था तथाऽपि द्वितीयस्याकृतोपासतेः काऽसावित्यत आहृदानीं तनास्त्वित्यादिना—

इदानीं तनास्तु प्रायेणाकृतोपास्तय एवौत्सुक्यमात्रात्सहसा विद्यार्थां प्रवर्तन्ते । वासनाक्षयमनोनाशी च तात्कालिकौ संपादयन्ति । तावता श्रवणमनननिदिध्यासनानि निष्पाद्यन्ते । तैश्च वृद्धाभ्यस्तैरज्ञानसंशयविपर्ययनिरासात्तत्त्वज्ञानं सम्यगुदेति । तस्य बाधकप्रमाणामावाञ्छिवृत्तायामविद्यार्थां पुनरुत्पत्तिकारणामावाच्च नास्ति तस्य शैथिल्यम् । वासनाक्षयमनोनाशी तु वृद्धाभ्यासाभावाद्भ्रोगप्रदेन प्रारब्धेन तदा तदा बाध्यमानत्वाच्च सवातप्रदेशदीपवत्सहसा निवर्तते । तथा च वसिष्ठः—

पूर्वेभ्यस्तु प्रयत्नेभ्यो विषमोऽयं हि संमतः ।
दुःसाध्यो वासनात्यागः सुमेहन्मूलनादपि ॥

अर्जुनोऽपि—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्बृद्धम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ इति ।

तस्मादिदानींतनानां विद्वत्संन्यासिनां ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रम् । वास-
नाक्षयमनोनाशौ तु प्रयत्नसाध्याविति सिद्धम् । ननु केयं वासना
यस्याः क्षयाय प्रयतितव्यमिति चेत्तत्स्वरूपमाह—वसिष्ठः—

दृढेवासनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।
यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥
मावितं तीव्रसंवेगादात्मना यत्तदेव सः ।
भवत्याशु महाबाहो विगतैतरसंस्मृतिः ॥
तादृश्रूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः ।
संपश्यति यदैवैतत्सद्वस्त्विति विमुह्यति ॥
वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपं प्रजहाति तत् ।
भ्रान्तिं पश्यति दुर्वृष्टिः सर्वं भववशादिव* ॥ इति ।

विद्यायामद्वैतब्रह्मविद्यायामित्यर्थः । विषयस्ततमीयम् । सहसा स्वकीयवासनाक्षयादिसा-
मग्रीदारब्धमविचार्यैव प्रवर्तन्त इत्यन्वयः । अत एव—वासनेति । अदृढत्यागयोगौ । ततः
किं तदाह—तावतेति । नन्वेवं चेत्तर्हि तत्कलं न स्यादित्यत आह—तैश्चेति । न
चैवमपि प्रतिबद्धाभेदाहामात्रन्मूलज्ञानध्वंसस्ततो न स्यादिति वाच्यम् । अग्नौ मण्यादि-
वत्प्रकृते प्रतिबन्धकाभावादित्याह—तस्येत्यादिना । तदुक्तम्—

प्रमाणेत्तपदिता, विद्या, प्रमाणं, प्रवृत्तं विद्या ।
न नश्यति न वेदान्ताव्यबलं मानमिष्यते । इति ।

* क. ख. ड. पुस्तकेष्वत्र “ मनुषिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः । न शीर्षं नापि
षाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ अस्तप्रमपतिष्ठ ते जगदाह्वनीश्वरम् । अपरस्तरसंभूतं किमन्य-
त्कामदैतुकम् ॥ एतौ दृष्टिमवष्टभ्य नशात्मानोऽस्पृहदयः । मभवन्पुत्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽ-
दिताः ” ॥ इति श्लोकत्रयमधिकं दृश्यते ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. °द्वंशपायाकिति स्थितम् । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. °दभा-
वन° । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. भ्रान्त ।

ननु दीपादिना तम शमेऽपि तद्विहे क्षणान्तरे तदुपसर्पणवद्ब्रह्मावरणमज्ञानान्तरेण स्यादेवेति चेन्न । एकाज्ञानपक्षे बुद्धिभेदाज्जीवभेदेऽपि यद्बुद्ध्युपादानाज्ञानशम समुच्यते, जीव मुक्तिपक्षे यात्रप्रारब्ध तद्देशभासेन द्वैतप्रतीति, नानाज्ञानपक्षे तु न.काऽप्यनुपपत्ति, पट्टाज्ञानैरेव घटाद्यावरणोपपत्तिथेति सर्वव्यवस्थितेरित्याशयेनाऽऽह—निवृत्तायामित्यादिना । तस्य, तत्त्वज्ञानपट्टीभूतावियाध्वस्तिरूपप्रागुक्तविदेरमोक्षस्येत्यर्थ । तत किं प्रकृत इत्यत आह—वासनाक्षयेत्यादिना । तत्र वासिष्टगीते प्रमाणयति—तथा चेत्यादिना । फालितमाह—तस्मादित्यादिना । तत सप्रश्न वासनास्वरूप सामान्यत सप्रमाण निरूपयति—नन्वित्यादिना मदवशादिवेत्यन्तेन । अत्र दृढेति तृतीयान्तेन तदनादित्य व्यज्यते ।

अत्रोदाहरणाकाङ्क्षाया सामान्यतस्तसक्षिपत्यत्र चेत्यादिना—

अत्र च स्वस्वदेशाचारकुलधर्ममापाभेदतद्गतापशब्दसुशब्दादिषु प्राणिनामभिनिवेशः सामान्यत उदाहरणम् । विशेषतस्तु भेदानुक्त्वा पश्चाद्दुदाहरणम् । यथोक्तां वासनामभिप्रेत्य बृहदारण्यके श्रूयते—‘स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते’ इति । वासनाभेदो वाल्मीकिना दर्शितः—

वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मुनिना तथा ।

मलिना जन्महेतुः स्याच्छुद्धा जन्मघिनाशिनी ॥

अज्ञानसुघनाकारा घनाहंकारशालिनी ।

जन्ममृत्पुकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः ॥

पुनर्जन्माद्भूरं त्यक्त्वा स्थिता समृष्टबीजवत् ।

देहार्थं धियते ज्ञातज्ञेया शुद्धेति चोच्यते । इति ॥

देहादीनां पञ्चकोशाना तत्साक्षिणश्चिदात्मनश्च भेदावरकमज्ञानं तेन सुषु घनीभूत आकारो यस्याः सेयमज्ञानसुघनाकारा । यथा क्षीरं तक्रमेलनेन घनीभूतं भवति, यथा वा विलीनं घृतं शीतलप्रदेशे चिरमवस्थापितं सुघनी भवति तथा वासना द्रष्टव्या । घनीभावश्चात्र भ्रान्तिपरम्परा ।

अत्र प्राणिपदेनोक्ताभिनिवेशवता तिर्यक्त्वमेव न तु मनुष्यत्रयीति चोच्यते । विशेषतः मनुष्येक्षया वक्ष्यमाणेन तसावित्तर प्रतिजानीते—विशेषतस्त्वित्यादिना । ननुक्तस्मृति-

मूर्त्तिभूताऽत्र श्रुति केत्यत्राऽऽह—यद्योक्तमित्यादिना । तामेव श्रुतिं पठति—स यथेति । कामो ह्यनादिसस्कार एव वासनापरनामाऽन्तीय कार्यतर्क्य पूर्वप्रज्ञाभिध सदसह्यो कशास्त्रज्ञानवर्मसूक्ष्मायस्याविशेष एवारिवादिनिष्ठोऽष्टधा सुप्रपञ्चित एव मदीये प्रारब्धध्वान्तविष्वसने सप्रमाणम् । क्रतुस्वरूपमुक्तमेतद्व्याख्यान एवानुभूतिप्रकाशे—

रुचेरतिशय काम्ये निपये क्रतुरीर्यते ।

पाक्षिक कर्म कामे स्यात्करोत्येव क्रतौ सति । इति ॥

ननु भगवत्वेव वासनासामान्यस्वरूप तद्विशेषस्तु य प्राग्प्रवृत्त्यमाणत्वेन प्रतिज्ञात स कथमित्यपेक्षायामाह—वासनाभेद इति । तद्वाक्यान्वयेन पठति—वासना द्विविधेत्यादिना । तत्कार्यभेदमाह—मलिनैत्यर्थेन । भगवत्वेव तत्कार्यमत्रापि प्रथम मलिनाया स्वरूपमेव कथमित्याकाङ्क्षायामाह—अज्ञानेति । तत्सर्गस्वीभूत धर्मजातमाह—घनेति । मलिना जन्महेतुरिति प्रागुक्त जन्मपद जन्ममृत्युसहस्रपरम्पराद्यजित्सुखदुःख रूपसत्सारचक्रस्याप्युपलक्षणमेतस्याशयेन पुनस्तां त्रिंशतिं—जन्ममृत्युकरीत्यर्थेनैव । एव मलिनवासनां साक्षिन्याथ शुद्धा तामभिधत्ते—पुनरिति । संमृष्टेति । सम्यग्भर्जितव्रीह्यादिधान्यत्रदित्यर्थ । एव च तद्यथा भक्षणमात्रोपयोगि एजादिरूप तथेय शरीरनिर्वाहोपयोगिनी भवतीति भाव । अथाज्ञानसुवनाकारपद व्याचष्टे—देहेत्यादिना परम्परैस्वन्तेन ।

ननुचमलिनवासना गीतासु कोक्त्यत आह—

तां चाऽऽसुरसंपद्विवरणे मगवानाह—

* प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥

एतां दृष्टिमपष्टम्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रमथन्त्युग्रकर्माणाः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥

काममाभित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्ब्रह्मीत्याऽसद्भारान्प्रयतन्तेऽशुचिप्रताः ॥

* म. प. च. हेतवेत्येति तत्रात्रैवेत्येतेषु एतेषु प्रयत्नान्तेषु च—“दृष्टिं च निवृत्तिं च, एते देवाः आसुरोऽप्येतेषु च कर्मण्य सन्तिताऽपि एतेषु च” इति ।

विन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
 कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥
 आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः †
 ईहन्ते काममोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् । इति ॥

[+ त आसुरा जगदसत्यमाहुः । नास्ति सत्यं वेदपुराणाविप्रमाणं यस्मिंस्तादृशं जगदाहुः । वेदानां प्रामाण्यं न मन्यन्त इत्यर्थः । अत एव नास्तीश्वरः कर्ता व्यवस्थापकश्च यस्मिंस्तादृशं जगदाहुः । तर्हि कुतोऽस्य जगत उत्पत्तिं वदन्तीत्यत्राऽऽह—अपरस्परेति । अपरश्च परश्चेत्यपरस्परम् । अपरस्परतोऽन्योन्यतः स्त्रीपुरुषमिश्रुनात्संभूतं जगत्किमन्यत्कारणमस्य, नास्त्यन्यत्किंचित् । किंतु कामहेतुकं स्त्रीपुरुषयोः काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्याहुरित्यर्थः] धर्नाहंकारश्च तत्रैवोदाहृतः—

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
 इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ।
 असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥
 ईश्वरोऽहमहं मोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखा ।
 आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सहृशो मया ॥
 यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।
 अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥
 प्रसक्ताः काममोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ । इति ॥

एतेन पुनर्जन्मकारणत्वमुदाहृतं भवति । तच्च पुनः प्रपञ्चितम्—

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
 यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥
 अहंकारं बलं दुर्षं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
 मामात्मपरदेहेषु प्राद्विपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥
 तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
 क्षिपाम्यजस्रमशुमानासुरीष्वेव योनिषु ॥

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतस्योऽयं मन्यन्त्युत्तराय एव ।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधर्मा गतिम् । इति ॥

तां चेति । तद्वाक्यान्येव पठति—प्रवृत्तिं केल्यादिषोडशाप्यायगपद्भिः । तदर्थं संक्षेपेण विवृणोति—त आसुरा इत्यारभ्येत्याहुरित्यर्थं इत्यन्तेन । नन्वेवं सामान्यतो मलिनवासनायां भगवद्गीतोदाहरणेऽपि तद्वर्नीभावः कोदाहृत इत्यत्राऽऽह—
घनाहंकारश्चेति । तद्वाक्यान्यपि संगृह्णाति—इदमद्येत्यादिचतुर्भिः । एतदर्थं संक्षिप्य पूर्वोक्तवासिष्ठवाक्येन सह योजयति—एतेनेति । वाक्ययोर्भेदेतत्प्रपञ्चनमेवेत्याह—तच्चेति । कैर्वाक्यैः प्रपञ्चितमित्याकाङ्क्षायां तान्येव लिखति—आत्मेत्यादिचतुर्भिः । इह विस्तरस्तु श्रीमधुसूदनसरस्वतीनां गूढार्थदीपिकायामेवास्तुसंख्ये(धि)यः । प्रायः स्फुटत्वादत्यन्तानपेक्षत्वाच्च नात्र मया प्रतन्यत इति तत्त्वम् ।

ननु भवत्वेवं मलिनवासनाप्रपञ्चनं तथाऽपि शुद्धवासनायास्तत्कथमित्याशङ्क्य प्राग्वा-
सिष्ठवाक्येन पुनर्जन्माङ्कुरं त्यक्त्वेत्यादिना सूत्रितां तत्सामान्यस्वरूपं स्मारयति—

शुद्धवासना तु ज्ञातज्ञेया । ज्ञेयस्वरूपं त्रयोदशाध्याये भगवानाह—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वमृशैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं परमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥

अविमक्तं च भूतेषु विमक्तमिव च स्थितम् ।

भूतमर्तुं च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रमविष्णु च ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

[* ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्] इति ।

अत्र तदस्थलक्षणस्वरूपलक्षणाभ्यामवगन्तुं सोपाधिकनिरुपाधिक-
स्वरूपद्वयमुपन्यस्तम् । [+ कदाचित्संबन्धि सद्यलक्षयति तत्तदस्थलक्ष-

* इदमेव प. उ. पुस्तकयोरेव । + ग. घ. च. उ. पुस्तकेऽपि कदाचित्स्वरूपं प्रकाश-
भन्त इतिवन्तो भव्यो न विद्येते ।

णम् । यथा देवदत्तगृहम् । तथा कालत्रयसंबन्धि सद्यलक्षयति तत्स्वरूपलक्षणम् । यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति ।] ननु त्यक्तपूर्वापरविचारत्वं वासनालक्षणमुक्तम् । ज्ञेयज्ञानं च विचारजन्यम् । अतो न शुद्धायां तल्लक्षणमस्ति । मैवम् । लक्षणे दृढभावनयेत्युक्तत्वात् । यथा बहुषु जन्मसु दृढभाषितत्वेनास्मिञ्जन्मनि विनैव परोपदेशमहंकारममकारकामक्रोधादयो मलिनवासनयोत्पद्यन्ते । तथा प्राथमिकबोधस्य विचारजन्यत्वेऽपि दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारैर्भाविते तस्ये पश्चाद्वाक्ययुक्तिपरामर्शमन्तरेणैव पुरोवर्तिघटादिवत्सहस्रा तत्त्वं परिस्फुरति । तादृश्या बोधानुवृत्त्या सहित इन्द्रियव्यवहारः शुद्धवासना । सा च देहजीवनमात्रायोपयुज्यते । न तु दम्भदर्पाद्यासुरसंपदुःपादनाप, नापि जन्मान्तरहेतुधर्माधर्मोत्पादनाप । यथा भृष्टानि व्रीह्यादिवीजानि कुसूलपूरणमात्रायोपयुक्तानि । न तु रुचिरान्नाय, नापि सस्यनिष्पत्तये तद्वत् ।

शुद्धवासना स्थिति । पूर्वैलक्षण्यार्थस्तुशब्दः । ननु बुद्ध्यचित्रन्यायेनाऽऽदौ ज्ञेयस्वरूपमेव न ज्ञातं क पुनस्तद्वदितोक्तवासनास्वरूपं ज्ञातव्यमित्यत्राऽऽह—ज्ञेयेति । तद्वाक्यान्येव पठति—ज्ञेयं यत्तदित्यादिना विष्ठितमित्यन्तेन पद्भिः । तत्तात्पर्यमाह—अत्रेत्यादिना । तदस्थेति । यथा कश्चित्पान्थः कश्चिदनेचरं क जलमिति पृच्छस्तेन पुरोवर्तिनि मराळे जलमित्युपदिश्यते । तत्र स मराळशब्दितराजहसः सरसस्तदस्थ एव सज्जलस्य लक्षकः कदाचिसमद्वयेनोपलक्षणमेवेत्यते तद्वत्सर्वतःपाणिपादनादिनोपलक्षणेन सोपाधिकस्वरूपमेवागन्तुमुक्तमित्याकृतम् । एवमनादिमदित्यादिस्वरूपलक्षण निरुपाधिकस्वरूपमेवागन्तुमुक्तमिति तत्त्वम् । तत्र शङ्कते—नश्चित्यादिना । दृढभावनया त्यक्तेत्यादिवासिष्टमाक्यैरेत्यर्थः । समाधातु प्रतिजानीते—मैवमिति । तत्र हेतुमाह—उक्षण इति । त निवृणोति—यथेत्यादिना । एव दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । एव शुद्धवासनालक्षण परिपृच्य सद्यन्ता स्पष्टयति—सा चेत्यादिना । तत्कार्यप्रदर्शनमपि । शृष्टानि लाजता नीतानि । कुसूलेति । उदरपूरणमपि तैः कुसूटपूरणममेवेति भावः ।

नन्वेवमस्त्वय शुद्धवासना देहमत्रनिर्वाहोपयोगिन्यथापि प्रागुक्तमलिनवासनायाः विभे-
तस्या इवेकविधन्वेवेत माळिन्यादेव वैविध्यमित्याशङ्क्यान्य एवेत्याशयेन समापने—

मलिना च वासना त्रिधा—लोकवासना शास्त्रवासना देहवासना चेति । सर्वे जना यथा मां न निन्दन्ति यथा वा स्तुवन्ति तथैव सर्वथाऽऽचरिष्यामीत्यभिनिवेशो लोकवासना । तस्याः संपादयितुमशक्यत्वान्मलिनत्वम् । तथा हि—

को न्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् ।

इत्यादिना बहुधा वात्मीकिः पप्रच्छ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।

इत्यादिना प्रत्युत्तरं नारदो ददौ । तादृशस्यापि रामस्य पतिव्रता-शिरोमणिभूताया जगन्मातुः सीतायाश्च श्रोतुमशक्यो जनापवादः संप्रवृत्तः किमु वक्तव्यमन्येषाम् । तथा हि देशविशेषेण परस्परनिन्दाबाहुल्यमुपलभ्यते । दाक्षिणात्यैर्विपैरीत्तरा[हा] वेदविदो विप्रा मांसमक्षिणो निन्दन्ते । औत्तरेयै(राहै)श्च मातुलसुतोद्वाहिनो यात्रासु मृन्नाण्डवाहिनो दाक्षिणात्या निन्दन्ते । बह्वृचा आश्वलायनशास्त्रीयाः काण्वशास्त्रामप्रशस्तां मन्यन्ते । वाजसनेयिनस्तु वैपरीत्येन । एवं स्वस्वकुलगोत्रबन्धुवर्गेष्टदेवतादिप्रशंसा परकीयनिन्दा च, आविद्वद्ज्ञानागोपालं सर्वत्र प्रसिद्धा । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

“ शुचिः पिशाचो विचलो विचक्षणः

क्षमोऽप्यशक्तो बलवांश्च दुष्टः ।

निश्चित्तचोरः सुमगोऽपि कामी

को लोकमाराधयितुं समर्थः ” ॥ इति ।

विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ।

सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ॥ इति च ।

अतो लोकवासनाया मलिनत्वमभिप्रेत्य योगीश्वरस्य तुल्यनिन्दास्तु-तिर्वै मोक्षशास्त्रेषु वर्णितम् । शास्त्रवासना च त्रिविधा—पाठव्यसनं बहुशास्त्रव्यसनमनुष्ठानव्यसनं चेति । पाठस्य व्यसनं मरद्वाजेऽवगम्यते ।

मलिना चेति । अथ—

* क. ख. ग. घ. च. छ. एतु पुरतरेषु केवलस्य पयस्य “ को लोकमाराधयितुं समर्थः इति चरमचरण एव दृश्यते न सामर्थ्यकः ।

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च ।
देहवासया ज्ञान यथापन्नैव जायते ॥

इति यज्ञभैभवसण्टपूर्वार्धगतचतुर्दशाध्यायप्रसिद्धतत्सज्ञा सज्ञापयति—लोकैत्यादिना । तत्र लोकवासना विशदयति—सर्वं इत्यादिना । ननु कुतोऽत्र मलिनत्वं तत्राऽऽह— तस्या इति । तदुपपादयितुं प्रतिजानीते—तथा हीति । तदुदाहरति—को न्वास्मिन्नित्यादिना । एव च जीनकोटिनिग्रहानामस्मदादीना तदन्येषां तद्वैसाध्यं केमुत्पसिद्धमेवेत्याह—किंभिति । तदुदाहरति—तथा हीत्यादिना । क देश उपलभ्यते । परस्परनिन्दानाहुल्यमित्यत आह—दाक्षिणात्यैरित्यादिना । मासेति निन्दाया हेतुगर्भं विशेषणम् । एव मातुलेयाद्यप्येऽपि द्रष्टव्यम् । न केवलमेवमाचारिण्यपिण्येव लोककृता निन्दा किंतु वेदशास्त्रानिपिण्यप्यस्यानित्याह—बह्वृचा इत्यादिना वैपरीत्येनेत्यन्तेन । उक्तनिन्दामन्यत्राप्यतिदिशति—एवमित्यादिना । आदिना देशः । उक्तलोकवासनाध्यसस्य सर्वाथा दु साध्यत्वे समतमपि प्राचामाह—एतदेवेत्यादिना । फलित कथयन्प्रवृत्त निगमयति—अत इत्यादिना । एवमत्र लोकवासना प्रपञ्च्य शास्त्रवासनामपि त्रैविध्येनाभिधत्ते—शास्त्राद्यादिना । तत्राऽऽद्यमुदाहरति—पाठस्येति ।

कथं तदित्यत आह—स हीत्यादिना—

स हि पुरुषायुषत्रयेण बहून्वेदानधीत्येन्द्रेण चतुर्थापि प्रलोमितस्तत्रापि परिशिष्टवेदाध्ययनायोद्यमं चकार तस्यापि पाठस्याशक्यत्वात्मलिनवासनात्प्रमू । तां चाशक्तिमिन्द्रः प्रतिबोधय पाठान्निवर्त्य ततोऽप्यधिकपुरुषार्थाय सगुणब्रह्मविद्यामुपदिदेश । तदेतत्सर्वं तैत्तिरीयब्राह्मणे * द्रष्टव्यम् । तथैवाऽऽत्यन्तिकपुरुषार्थाभावाद्बहुशास्त्रध्यसनस्य मालिन्यं कावपेयमीतायामुपलभ्यते—‘दुर्वासा मुनिर्धृतिविधशास्त्रपुस्तकभारिः सह महादेवं नमस्कृतुंमागतस्तत्सभायां मुनिना नारदेन मारवाहिरगर्दमसाम्बमापादितः कोपात्पुस्तकानि लघणार्णवे परित्यज्य महादेवेनाऽऽत्मविद्यायां प्रवर्तितः’ इति । आत्मविद्या चानन्तर्मुत्सस्य गुरुकारु-

* इ. पुस्तके—(आग्रणम्) “भरद्वाजो ह विदितशुभिर्नम्रचर्यमुनात् । तत्र ह जीर्गिर २ स्थ. तिर २ शयानम् । इन्द्र उपज्योत्तय । भद्राज । यत्ते चतुर्भानासुर्दयाम् । मिमनेन दुर्वा इति । मद्रचर्यवेदेनेन शेषेयमिति । होदच । तत्र ह र्निगिरिगानविज्ञानानि दर्शायाचकार । तेषां हेर्कस्तान्मुग्धिताऽऽदरे । स होदच । भद्राजेत्यनन्तर । वेद वा एते ” इति ।

उपरहितस्य न वेदशास्त्रमात्रेणोत्पद्यते । तथा च श्रुतिः—' नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन' इति । अन्यत्राप्युक्तम्—

बहुशास्त्रकथाकन्धारोमन्थेन द्रथैव किम् ।

अन्वेटध्यं प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्ज्योतिरान्तरम् ॥ इति ।

अधीत्य चतुरो वेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः ।

ब्रह्मतत्त्वं न जानाति दुर्वी पाकरसं यथा ॥ इति च ।

'नारदश्चतुःषष्टिकलाविद्याकुशलोऽप्यनात्मचित्त्वेनानुत्तमः सत्कुमार-
मुपससाद्' इति च्छन्दोगा अधीयते । अनुष्ठानव्यसनं विष्णुपुराणे निदा-
घस्योपलभ्यते । वासिष्ठैरामायणे दाशूरस्य । निदाघो हि ऋषुणा पुनः
पुनः प्रबोधयमानोऽपि कर्मश्रद्धाजाड्यं चिरं न जहौ । दाशूरश्चात्यन्त-
श्रद्धाजाड्येनानुष्ठानाय शुद्धप्रदेशं मूमौ न क्वाप्युपलेभे । अस्याश्च
कर्मवासनायाः पुनर्जन्महेतुत्वान्मलिनत्वम् । तथा चाऽऽथर्वणिका अधी-
यते—

' हृवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अटादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयो येऽमिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥

अविद्यापामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।

जह्यन्वमामाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना यथं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।

पत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तनाऽऽनुराः क्षीणलोकाद्व्यवन्ते ॥

दृष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्तेऽत्र मूढाः ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुमृतेमं लोकं ह्यनितरं वा विशन्ति' इति ।

बह्वन्वेदानिति । वेदान्द्योऽत्र शास्त्रपरः । अन्यथा पुण्यापुण्येषु संपूर्णत्रय्या
वपि भंगतोऽप्यनेन पुनश्चतुर्धातुः प्राप्याऽवसिद्यधरणेदाध्ययनस्यापि तत्र समसाम्बन्धेन
चतुर्धाप्यनेन पुनश्च प्राप्य एवेन्द्रकर्तृकं तं प्रति त्रय्याः गुरुर्यमयनरापरितरप्रदस्तमु-
च्यन्तुर्गन्तं स्यादित्याशयः । ननु वेदमुपागमानं तत्राऽऽ—तदेतदित्यादि । अथ द्विती-
यामपि शास्त्रयामनां निन्दानि सप्रमाणं सोऽत्राहणं च तथेवेत्यादिना । परित्यज्य, आगतोऽन
एव महादेवेनैव पश्येद्य योऽप्यन् । तत्र तेतुः—आत्मविद्या चेति । तत्र प्रमाणान्या—

तथा चेत्यादिना । तत्रोदाहरणमाह—नारद इत्यादिसप्रमाणम् । एवं तृतीयामपि तां सप्रमाणं सोदाहरणं तृणयति—अनुष्ठानेत्यादिना ननु । कुतः कर्मवासनायाः पुण्योत्पादकत्वेऽपि मलिनत्वं तत्राऽऽह—अस्याश्चेति । तत्र मानमाह—तथा चेत्यादिना सप्रतिज्ञं भूरितरं च ।

तत्र सृष्टिमप्याह भगवतेत्यादिना—

भगवताऽप्युक्तम्—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
 वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥
 कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
 क्रियाविशेषबहुलां भौगैश्वर्यगतिं प्रति ॥
 भौगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।
 व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥
 त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
 निहृद्दो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥
 यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।
 तावान्सर्वेषु घेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ इति ।

दृष्येत्तुत्वाच्च शास्त्रीयवासनाया मलिनत्वम् । श्वेतकेतुरल्पेनैव कालेन सर्वान्वेदानधीत्य दर्पेण पितुरपि पुरतो विनयं न चकारेति च्छन्दोगाः पठाध्याये पठन्ति । तथा बालाकिः कानिचिदुपासनान्यवगत्य दृष्ट उशीनरादिषु बहुषु देशेषु दिग्विजयेन बहून्विपानवज्ञाय काश्यामजातशङ्खं ब्रह्मविच्छिरोमणिमनुशासितुं धाष्ट्र्यं चकारेति कौपीतकिनो वाजसनेपिनश्चाधीयते ।

पुष्पिताम्, 'अपाम सोमममृता अभूम' इत्यार्थस्यैव सत्त्वेन पुष्पिण्यनुपमलौमजनिका-मित्यर्थः । वेदाः पूर्वकाण्डात्मिका इत्यर्थिकम् । यावानर्थ इति । यथोदपान उदकपा-नादिमात्रप्रयोजके वापीकूपदी प्रत्येकं यावानर्थः प्रयोजनविशेषः सिध्यति तावान्सर्वोऽ-प्यर्थः, सर्वतःसंप्लुतोदके प्रचुरतरजलशालिनि मद्गादितीर्थे नृणा सिष्यस्यैकत्रैवेति प्रसिद्धमेव तथा सर्वेषु पूर्वकाण्डात्मकेष्वखिलेषु वेदेष्वप्यनुसामारयेषु यावानर्थ 'प्रथमः शंमन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति' इति श्रुतेर्होतृवाप्यर्थवैदान्त्यादिभिः साधितेन पनी-यजमानयोः परमाभारतोपलक्षणेन पुण्यापूर्णे 'चित्रया यजेत पशुकामः' इति 'उयो-तिष्ठेमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतिज्ञापितपश्चादिदलक्षणेऽप्यप्यप्राप्तिजन्यस्तत्तदयच्छिन्न-

मुखलक्षणो यावानर्थः प्रयोजनविशेषः सिध्यति तावान्तर्वोऽप्यर्थो विजानतोऽद्वैतब्रह्मात्मैक्य-
विषयकसाक्षात्कारशालिनो ब्राह्मणस्य मुख्याधिकारिणः सदसद्विवेकादिनिदिध्यासनान्तस्तक-
लसाधनवतः संन्यासिनः संपद्यत इति शेषः । शते पञ्चाशन्त्यायेन क्षुद्रानन्दानां सर्वेषाम-
द्वैतप्रज्ञात्मैक्यभूमानन्द एवान्तर्मावात्कर्मकाण्डानुष्ठानसाध्याः सर्वेऽपि विषयानन्दाः स्वाद्वैता-
नन्दाप्रै तृणायमाना एवेति भावः । इतोऽपि शास्त्रवासनायास्तुच्छत्यमेवेत्याह—वृष्यत्या-
दिना । तदुदाहरति—श्वेतकेतुस्त्विदिना । उदाहरणान्तरमप्याह—तथेत्यादिना । वाज-
सनेयिनः काण्वा माच्यंदिनाश्चेत्यर्थः ।

अथावसरप्राप्तां तृतीयां देहवासनामपि तृणयिष्यंस्तस्या अपि त्रैविध्यमभिधत्ते—

देहवासनाऽप्यात्मत्वगुणाधानदोषापनयनभ्रान्तिभेदाद्विधा । तत्राऽऽ-
त्मत्वं माप्यकार उदाजहार—‘ देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता
जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः ’ इति । ‘ स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ’
इत्याभ्य ‘ तस्मादन्नं तदुच्यते ’ इत्यन्तेन ग्रन्थेन तामेव प्राकृतप्रति-
पत्तिं तैत्तिरीयाः स्पष्टी कुर्वन्ति । ‘ विरोचनः प्रजापतिनाऽनुशिष्टोऽपि
स्वचित्तदोषेण देह आत्मत्ववृद्धिं वृढीकृत्यासुरान्सर्वाननुशशास ’ इति
च्छन्दोगा अष्टमेऽध्याये समामनन्ति । गुणाधानं द्विविधम्—लौकिकं
शास्त्रीयं चेति । समीचीनशब्दादिसंपादनं लौकिकम् । कोमलध्वनिना
गानुमध्येतुं च तैलपानमरीचमक्षणादिना लोकाः प्रपतन्ते । मृदुस्पर्शापि
लोकाः पुष्टिकरावीषधाहाराद्युपयुञ्जते लावण्यायाम्यङ्गोद्धर्तनदुकूल-
कारानुपसेवन्ते । सौगन्ध्याय स्रगालेपने धारयन्ति । शास्त्रीयं गुणमा-
धातुं गङ्गास्नानशालग्रामतीर्थादिकं संपादयन्ति । दोषापनयनं च चिकि-
त्सकोक्तीरौषधैर्मुखादिप्रक्षालनेन च लौकिकं, शांत्वाचमनादिना वैदिक-
मित्युभयविधम् । अस्याश्च देहवासनाया मालिन्यं वक्ष्यते । देहस्याऽऽ-
त्मत्वं तावद्प्रामाणिकत्वादशेषदुःसहेतुत्वाच्च मलिनत्वम् । अस्मिन्नर्थे
पूर्वाचार्यैः सर्वैरपि पराक्रान्तम् । गुणाधानं च प्रायेण न पश्यामः ।
प्रसिद्धा एव गायका अध्यापकाश्च प्रपतमाना अपि बहवो ध्वनिसौहवं
न लभन्ते । मृदुस्पर्शोऽङ्गपुष्टिश्च न नियता । लावण्यसौगन्धे अपि
दुकूलस्रगादिनिष्ठे न तु देहनिष्ठे ।

देहेति । आत्मत्वेति । आत्मत्वं च गुणाधानं च दोषापनयनं चेति तथा तद्विष-
यिण्यो वा भ्रान्तयोऽहं ब्राह्मण इति कस्तूर्याद्यान्तरलापनेन सुरमितोऽस्मि मङ्गलाम्यङ्गज्ञानेन

विमलोऽभवमिति चानुभूयमानभ्रमविभेदाभिप्रकारा देहवासनाऽपि भवतीति भावः । तत्राऽऽद्यायां मानमाह—तत्रेति । तद्भाष्यमेव शारीरकसूत्रस्थाव्यासग्रन्थगमुदाहरति— देहेत्यादिना । अथैतन्मूलीभूतां तैत्तिरीयश्रुतिमपि प्रमाणयति—स वा एष इत्यादिना । अत्र सामश्रुतिमप्यर्थतः संवादयति—विरोचन इत्यादिना । अथ गुणाधानमपि क्रमप्राप्तं द्वैविध्येनाभिधत्ते—गुणेति । तद्विवृणोति—लौकिकमिति । तत्राऽऽद्यमुदाहरति—समीचीनेति । तत्र प्रसिद्धिमेव प्रमाणयति—क्रोमलेत्यादिना धारयन्तीत्यन्तेन । अथ शास्त्रीयगुणाधानमव्याह—शास्त्रीयमित्यादिना । एवं दोषापनयनमपि लौकिकादिभेदेन द्विविधमुदाहरति—दोषापनयनं चेत्यादिना । उक्तदेहवासनाया गालिन्यं प्रतिजानीते—अस्याश्चेत्यादिना । तत्र देहात्मवमालिन्यमुपपादयति—देहस्येत्यादिना । एवं गुणाधानाद्यपि दूषयति—गुणाधानं चेत्यादिना न र्द्वित्यन्तेन । शिष्टं तु स्पष्टम् ।

तत्र मानमाहात एवेति सप्रतिज्ञम्—

अत एव विष्णुपुराणेऽभिहितम्—

मांसाभ्रवपूयविष्णुमूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ ।

देहे चेत्यधीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥

स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान् ।

वैराग्यकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते । इति ॥

शास्त्रीयं च गुणाधानं प्रचलेन शास्त्रान्तरेणापोह्यते । यथा 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यस्य 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यनेनापवादस्तद्वत् । प्रचलतरं शास्त्रमेतदन्यशास्त्रापेक्षया—

यस्याऽऽत्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके

स्वधीः कलत्रादिषु भीम इज्यधीः ।

यस्तीर्थबुद्धिः सलिले न काहंचि-

ज्जनेष्वमिज्ञेषु स एव गोसंहरः ।

* क. पुस्तकेऽत्र त्रयो धातवो वातपित्तश्लेष्माणः पृथगतयो यस्य तस्मिन्कुणपे शरीर आत्मबुद्धिः, स्वधीः कलत्रादिषु स्त्रीया इति बुद्धिः, भीमे भूमिविकारे इज्यधीर्देवताबुद्धिः, यस्य तीर्थमिति बुद्धिः सलिले न, अभिज्ञेषु तत्त्ववित्तु यस्य (इये) ता बुद्धयो न सन्ति ए एव गोस्यपि सत्ये दारणः । यथा महा तृणादिभारवाहः । सत्ये गर्दभः इत्यधिकमुपलभ्यते ।

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ।

उमयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते । इति च ॥

यद्यप्यनेन शास्त्रेण दोषापनयनं प्रतिपिध्यते न तु गुणाधानं तथाऽपि सति विरोधिनि प्रबलदोषे गुण आधातुमशक्य इत्यर्थाद्गुणाधानस्य प्रतिषेधः । अत्यन्तमालिन्यं चात्र मैत्रायणीयशास्त्रायां भ्रूयते—' मग-
वन्नास्थिचर्मन्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माशुद्रूपिकाद्रूपिते विण्मूत्र-
वातपित्तसंघाते दुर्गन्धे निःसारेऽस्मिञ्शरीरे किं कामोपमोगैः ' इति ।

शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविध्यपेतं निरय इव मूत्रद्वारेण निष्का-
न्तमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणाऽधनद्भ्रं विण्मूत्रपित्तकफमज्जा-
मेक्षोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश इव वसुनेति च ।
चिकित्सया च रोगशान्तिर्न नियता । शान्तोऽपि रोगः कदाचित्पुनरु-
देति । नवच्छिद्रैर्निरन्तरं स्रवासु मलेषु रोमजूपैरसंरपातैः स्थिन्ने गात्रे
को नाम् स्रेदेन प्रक्षालयितुं शक्नुयात् ।

तदुदाहरति—मांसेत्यादिद्वान्याम् । नन्वेवमपि गङ्गास्नानादिनाम्य शास्त्रीयगुणाधान-
मीशतोयामक्तं कथं मलिनमित्याशङ्क्याऽऽह—शास्त्रीयं चेति । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—
न हिंस्यादित्यादिना । एष चाऽऽनर्थक्यप्रतिहतानां निररीतं बलात्कृतमिति न्यायायथा
न हिंस्यादित्यादिसामान्यनिर्देशशास्त्रेणाशौचोपमोयनिर्देशविधिशस्त्रस्याऽऽनर्थक्यापातान्न बाध-
स्तथा गङ्गास्नानादिनामन्यगुणाधानशास्त्रेण मांसियादिनिर्देशशास्त्रस्याऽऽनर्थक्यादेव तु
बाधो नैवास्तीति बोध्यम् । न च ममित्यादिशास्त्रापेक्षया कथं न गङ्गास्नानादिशास्त्रमेव
प्रत्यभिनि याम्यम् । प्रयत्नविषयत्वात्तस्य त्वाशतोर्षकविषयकत्वेन परोक्षमात्रविषयत्वत्वाच्चे-
त्यभिप्रेत्याऽऽह—प्रबलतरमिति । फोऽत्रैतच्छब्दार्थः किं ममित्यादिप्राप्यः कश्चिदुदीप्यो
येति चेदुभयनरीचभित्तंधायाऽऽह—एस्याऽऽमेत्यादिभागवतादिना । तत्राप्याशङ्क्य
समाधत्ते—यद्यप्यित्यादिना । उक्तदेहात्यन्तमालिन्ये मानमाह—अत्यन्तेत्यादिसप्रतिज्ञम् ।
एव दोषापनयेऽप्यनेनयमह—चिकित्सेत्यादिना शक्नुयादित्यन्तेन ।

उक्तोऽर्थे प्राचां यचः संगदयति—

तदुक्तं पूर्वाचार्यः—

नवच्छिद्रपुताद्देहास्रवन्ति घटिका इव ।

षाण्णशोषनं शुष्यन्ति चान्तः शौचं न विद्यते ॥

अतो देहवासना मलिना । तदेतन्मालिन्यमभिप्रेत्य वसिष्ठः—

आपादमस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः ।

इत्थेको निश्चयो राम वन्धायासद्विलोकनात् ॥

सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवागुरा ।

साऽसिपत्रवनश्रेणी या देहेऽहमिति स्थितिः ॥

सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते ।

स्पष्टव्या सा न मध्येन स श्वमांसेव पुलकसी ॥ इति ।

तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयमविवेकिनामुपादेयत्वेन प्रतिभासमानं-
मपि विविदिषोर्वेदनोत्पत्तिविरोधित्वाद्द्विदुषो ज्ञानप्रतिष्ठाविरोधित्वाच्च
विवेकिभिर्हेयम् । अत एव स्मर्यते—

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च ।

देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥ इति ।

या तु दम्भदर्पाद्यासुरसंपद्वृषा मानसवासना तस्या नरकहेतुत्वान्मा-
लिन्यमतिप्रसिद्धम् । ततः केनाप्युपाधेन वासनाचतुष्टयस्य क्षयः संपा-
दनीयः । यथा वासनाक्षयः संपादनीयस्तथा मनसोऽपि । न च तार्किक-
कवक्षित्यद्रव्यमणुपरिमाणं मनो वेदिका अभ्युपगच्छन्ति येन मनोनाशो
दुःसंपाद्यः स्यात् । किं तर्हि सावयवमनित्यं सर्वदा अनुसुवर्णादिवद्बहु-
विधपरिणामाहं द्रव्यं मनः । तस्य लक्षणं प्रमाणं वाजसनेयिनः
समामनन्ति—‘कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिः धृति-
र्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव’ इत्येतल्लक्षणम् । कामादिवृत्तयः क्रमेणो-
त्पद्यमानाश्चाक्षुषपत्यक्षयटवत्साक्षिप्रत्यक्षेणातिस्पष्टं भासन्ते तदुपादानं
मन इत्यर्थः । ‘अन्यत्रमना अमूर्धं नादर्शमन्यत्रमना अमूर्धं नाश्रौषम्’
इति । ‘मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति’ इत्येतत्प्रमाणम् ।

तदुक्तमिति । नवेति । घटिका एव वायुकायन्त्रसाक्षपात्राण्येव । तेषामेव स्वयण-
संभवात् । इन्द्रियगोळकानीति शेष । फलितमाह—अत इति । तत्र वासिष्ठमनुसूच-
यति—तदेतदिति । तद्व्याख्येयं सल्लिखति—आपादेत्यादिना । फलसूत्रादयो नरक-
निरोधः प्रसिद्धा एव गारुडशै । महावीचीत्यादि । महाशीचीर्षी । अग्रे नरकान्म-

कृत्य ' तद्रेदास्तपनाग्निचिमहोरौखरोरना ' इयुक्तेर्महावीचिर्महोरौखरोरयन्नरकमिशेषो वा चागुरा मृगन्वनी रज्जुर्वेत्पार्वत्वाद्वास्थेष दु खदत्वात् । पुल्लासी ' बुरडीण ' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धा । उपसहरति—तदेतदित्यादिना । ज्ञानेति । ननु ज्ञानस्य नित्यापरोक्षस्वप्रकाशाद्वैतचिन्मात्रात्मविषयकाविचारितमहानाक्यजन्यापरोक्षप्रमात्वेन समानाश्रयविषयकानिधैकानिवृत्ते का नामान्या प्रतिष्ठा यद्विरोधित्वमुक्तवासनाना तस्यास्तु तदुत्पत्तिमात्रेणैव सिद्धत्वान्न ह्यालोक स्वसमानाश्रयकमधकारमनिरसयन्प्रसरतीति चे सत्यम् । ' नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ' इत्यादिप्रागुपन्यस्तशास्त्रशतसिद्धासभापनादिसंस्कारध्वंससिद्धहर्षनिपादवैधुर्यस्थैव प्रकृतज्ञानप्रतिष्ठापदेष्ट्वान्नात्र प्रधापकाश । शिष्ट तु ग्रन्थजातमतिस्पष्टमेवेति ।

उक्तमन प्रमाणश्रुतिं विवृणोति चक्षुरित्यादिना—

चक्षुःसंनिकृष्टस्फीतालोकमध्यवर्ति घटः श्रोत्रसंनिकृष्टोच्चैःपठितवेदश्च यस्यानवधाने सति न प्रतीयते, अवधाने तु प्रतीयते तादृशं सर्वविषयोपलब्धिसाधारणकारणमन्वयव्यतिक्राभ्यां प्रतीयत इत्यर्थः । तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानातीत्येतदुदाहरणम् । यस्माच्च लक्षणप्रमाणाभ्या सिद्धं मनस्तस्मात्तदेवमुदाहरणीयम् । पृष्ठमागेऽप्यन्येनोपस्पृष्टे देवदत्तो विशेषेण जानाति हस्तस्पर्शोऽयमङ्गुलिस्पर्शोऽयमिति । न हि तत्र चक्षुः प्रसरति । त्वगिन्द्रियं तु मार्दवकाठिन्यमात्रग्रहण उपक्षीणम् । तस्मान्मन एव विशेषज्ञानकारणं परिशिष्यते । तच्च मननान्मन इति चेतनाच्चित्तमिति चाभिधीयते । तच्चित्तं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं, प्रकाशप्रवृत्तिमोहाना सत्त्वादिकार्याणां तत्र दर्शनात् । प्रकाशादीनां तु गुणकार्यत्वं गुणातीतलक्षणेऽवगम्यते—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

इत्यभिधानात् । सांख्यशास्त्रेऽपि प्रकाशप्रवृत्तिमोहा नियमार्था इत्युक्तम् । प्रकाशो नात्र सितमास्वररूपं किंतु ज्ञानम् ।

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोम एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो मयतोऽज्ञानमेव च ॥

इत्युक्तत्वात् । ज्ञानवत्सुप्तमपि सत्त्वकार्यम् । तदप्युक्तम्—

सत्त्वं मुष्टे संजयति रजः कर्मणि भासते ।

ज्ञानमावृत्त्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ इति ।

समुद्रतरङ्गवन्निरन्तरं परिणममानेषु गुणेषु कदाचित्कश्चिदुद्भवति ।
इतरावभिभूयते । तदुक्तम्—

रजस्तमश्चामिभूय सत्त्वं भवति मारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ इति ।

बाध्यबाधकतां यान्ति कल्लोला इव सागरे । इति च ।

तत्र तमस उद्भवे सत्यासुरसंपदुदेति रजस उद्भवे सति लोकतद्दिवा-
सनास्तिस्रो भवन्ति । सत्त्वस्योद्भवे सति दैवी संपदुपजायते । एतदे-
वाभिप्रेत्योक्तम्—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ इति ।

अथैतदुदाहरणमपि श्रुत्यैमाऽऽह—तस्माद्दृषीत्यादिना । एतव्याचष्टे—प्रस्माच्च-
त्यादिना । इदानीं मन सज्ञा व्युत्पादयति—तच्चेति । अथ तत्स्वरूपं कथयति—तच्चि-
त्तमित्यादिना । तन्निरक्तव्युत्पत्त्यादिसिद्धमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—प्रकाशेति । तत्र
मानमाह—प्रकाशादीनां त्वित्यादिना । तत्राऽऽशङ्क्य समाधत्ते—प्रकाश इत्यादि-
ना । भास्वर परप्रकाशकम् । तत्र मानमाह—सत्त्वादित्यादिना । हेतुविधया । एव
मुत्पेऽपि जन्येऽनामरूपे सत्त्वकार्यं नमेत्याह—ज्ञानवदित्यादिना । तत्रापि मानमाह—
तदृषीत्यादिना । षडितमह—समुद्भेत्यादिना । तत्रापि गीतामेव प्रमाणयति—तदु-
क्तमिति सप्रतिज्ञम् । बृहद्वासिष्ठस्यमप्याह—बाध्येति । तत्र तमआदिगुणोद्भवः
कथमुन्नेय इयत्राऽऽह—तत्र तमस इत्यादिना । एव च—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरी चैव प्रवृत्तिं मोहिनीं श्रिताः ॥

इति गीतोक्ता राक्षसीप्रवृत्तिरप्यत्रैमान्तर्भवतीति भावः । अत्रापि गीतामनुसृत्यति—
एतदेवेत्यादि ।

तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते यद्यपीत्यादिना—

यद्यप्यन्तःकरणं त्रिगुणात्मकं मासते तथाऽपि सत्त्वमेवास्यं मुख्य-
मुपादानकारणं रजस्तमसी तूपष्टम्भके । अत एव ज्ञानिनो योगाभ्या-
सेन रजस्तमसोरपनीतयोः सत्त्वमेव स्वरूपं परिशिष्यते । एतेदवाभि-
प्रेत्योक्तम्—

ज्ञस्य चित्तमचित्तं स्याज्ज्ञचित्तं सत्त्वमुच्यते । इति ॥

तत्र सर्वं चाश्रयहेतुरजोगुणशून्यत्वादेकाग्रम् । भ्रान्तिकल्पिता-
नात्मस्वरूपस्थूलपदार्थाकारहेतुतमोगुणशून्यत्वात्सूक्ष्मम् । तत आत्म-
दर्शनयोग्यम् । अत एव श्रुतिः—‘ हृश्यते त्वद्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया
सूक्ष्मदर्शिभिः ’ इति । न सलु वायुना दोधूयमानेन प्रदीपेन मणिमु-
क्तादिलक्षणानि निर्धारयितुं शक्यन्ते । नापि स्थूलेन सन्निव्रेण सूच्येव
सूक्ष्मपटस्पृतिः संभवति । तदेतद्दीदृशं सर्वमेवायोगिषु तमोगुणगर्भि-
तेन रजोगुणोपस्पृष्टं च बहुविधद्वैतसंकल्पेन चेतयमानं चित्तं भवति ।
तच्चित्तं तमोगुणाधिक्ये सत्यासुरी संपदमुपचिन्वत्पीनं भवति । तथाऽऽह
यसिष्ठः—

अनात्मन्यात्मभावेन देहभावनया तथा ।

पुत्रदारकुटुम्बैश्च चेतो गच्छति पीनताम् ॥

आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृतां ।

हेयादेषविभागेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥

अहंकारविकारेण ममतामललीलया ।

इदं ममेतिमानेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥

स्नेहेन घनलोभेन लाभेन मणियोपिताम् ।

आपातरमणीयेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥

दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबलेन च ।

आस्थादानेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनताम् ॥ इति ।

आस्था नाम प्रपञ्चे सत्यत्वयुद्धिस्तस्या आदानमङ्गीकारः स एव
चारो गमनागमनक्रिया तथेति । तदेवं विनाशनीययोर्वासनामनसोः
स्वरूपं निरूपितम् ।

अथ वासनाक्षयमनोनाशौ क्रमेण निरूप्येते । तत्र वासनाक्षयप्रका-
रमाह यसिष्ठः—

यन्धो हि वासनायन्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ।

वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षाधित्वमपि त्यज ॥

मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासनाः ।
 भैत्र्यादिवासनानाम्नीर्गृहाणामलवासनाः ॥
 ता अप्यन्तः परित्यज्य ताभिर्ध्वजहरत्रपि ।
 अन्तः शान्तः समस्नेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥
 तामप्यन्तः परित्यज्य जनोबुद्धिसमन्विताम् ।
 शेषे स्थिरसमासीनो येन त्यजसि तत्त्यज । इति ॥

तत्र वासिष्ठमेव प्रमाणयति—तद्देवेत्यादिना सप्रतिज्ञम् । ततः किं तदाह—तच्चै-
 त्यादिना । तत्र श्रुतिमप्यनुकूलयति—अत एवेत्यादिना तत्संप्रहणपूर्वकम् । तद्रूपपाद-
 नाय युक्तिमपि व्यनक्ति—न खल्वित्यादिना । दोष्यमाने, कम्पमाने । फलितमाह—
 तद्देतदित्यादिना । ननु भवत्वेवं चित्तं ततः किं तदाह—तच्चित्तमिति । तत्र मानं
 प्रतिजानीते—तथेति । तदाक्यान्येव पठति—अनात्मनीत्यादिना । अथ वृत्तार्थमनूय
 वक्ष्यमाणं प्रतिजानीते—तदेवमित्यादिना । तत्राऽऽद्यमवतारयति—तत्र वासनेति ।
 तद्वचास्येव पठति—चन्धो ह्रीत्यादिना तस्यजेतीत्यन्तेन ।

तत्र मानसवासनाः संप्रमोषयति—

अत्र मानसवासनाशब्देन पूर्वोक्तास्तिस्रो लोकशास्त्रदेहवासना विव-
 क्षिताः । विषयवासनाशब्देन दम्भदर्पाद्यासुरसंपद्विवक्षिता । गृह्णतीत्यत्वे
 तद्विवक्षाभेदकारणे । पट्टा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विषयाः । तेषां
 काम्यमानसद्वशाजन्वः संस्कारो मानसवासना मुज्यमानत्वद्वशाजन्वः
 संस्कारो विषयवासना । अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तानां चतसृणामनयोरेवान्त-
 र्भावः । अन्तर्बाह्यव्यतिरेकेण वासनान्तरासंभवात् । ननु वासनायाः परि-
 त्यागः कथं घटते । न हि तासां मूर्तिरस्ति । येन संमार्जनीसमूहितधूलितृण-
 षट्शस्तेनोद्धृत्य बहिस्त्यक्षयामः । मेषम् । उपवासजागरणवत्तदुपपत्तेः ।
 स्वभावाप्तयोर्भुजिक्रियानिद्रयोरमूर्तत्वेऽपि तत्परित्यागरूपे उपवासजा-
 गरणे सर्वैरप्यनुष्ठीयते तद्द्वयत्राप्यस्तु । 'अद्य स्थित्वा निराहारम्' इत्यादि-
 मन्त्रेण संकल्पं कृत्वा सावधानेनैवावस्थानं तत्र त्याग इति चेदत्रापि
 न तदृणनिवारितम् । प्रथमन्त्रेण संकल्प्याप्रमत्तत्वेनावस्थातुं शक्य-
 त्वात् । वैदिकमन्त्रानधिकारिणां तु मापया संकल्पोऽस्तु । पदि तत्र

१ क. ल. ग. घ. ङ. च. 'दि मानना' । २ ल. ग. घ. च. 'शान्तमस्ने' । ३ क. ल.
 ग. घ. ङ. च. 'हितं त्य' । ४ क. ल. ग. ङ. च. 'हारः । ५ क. ल. ग. ङ. च. 'वमात्रने ।

शाकसूपौदनादिसंनिधित्यागस्तर्ह्यत्रापि स्रकचन्दनवनितादिसंनिधिपरित्यागोऽस्तु । अथ तत्र बुभुक्षानिद्रालस्यादिनिवर्तकैः पुराणश्रवणदेवपूजानृत्पगीतवादिभ्रादिमिश्रितमुपलाल्यते तर्ह्यत्रापि मैत्र्यादिभिस्तदुपलालयेत् । मैत्र्यादयस्तु पतञ्जलिना सूत्रिताः—‘मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ’ इति ।

अत्रेति । एवं विषयवासना अपि ज्ञापयति—विषयेति । नन्वेवं निरुक्तवासिष्ठवाक्यगतपदार्थविवक्षायां को हेतुस्तत्राऽह—मृदुतामेति । ननु मानसवासनाविषयवासनयोरेवं मृदुत्वतीव्रत्वाभ्यां लोकादियासनात्रयत्वं दग्धाद्यासुरसंपत्त्वं च मानसवासनादिशब्दमर्यादया तु नैव प्रतीयत इत्यत आह—यद्वेति । न चैवं तर्हि ततः केनाप्युपायेन वासनाचतुष्टयस्य क्षयः संपादनीय इति प्रागुक्तलोकादियासनात्रयसहितदग्धदर्पाद्यासुरसंपद्रूपचतुर्थमानसवासनाभिः साकं वासनापट्कं स्यादिति वाच्यम् । यत्कृतवासनाद्वय एव प्रागुक्तवासनानां चतसृणामप्यन्तर्भावादित्याह—अस्मिन्पक्ष इत्यादिना । तत्र हेतुमाह—अन्तर्बाह्येति । तत्रापि शङ्कते—नन्वितिप्रभृतिग्रन्थेन । तत्समाधानं प्रतिजानीते—मैवमिति । तत्र सदृष्टान्तं हेतुमाह—उपवासेति । तमुपपादयति—स्वभावेत्यादिना । तत्र वैषम्यं दृष्टान्ते शङ्कते—अष्टेत्यादिना । सिद्धान्ती तत्रापि साम्येन समाधत्ते—अत्रापीत्यादिना । ननु जीवन्मुक्तिकामानां स्त्रीशूद्रादीनां क प्रेममन्त्रेण संकल्पस्तत्राऽह—वैदिकेति । पुनरपि दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्य समाधत्ते—पदीत्यादिना । पुनरपि तदाक्षिप्य प्रतिक्षिपति—अष्टेत्यादिना । किं तन्मैत्र्यादि तदाह—मैत्र्यादयस्वित्यादिना सप्रमाणम् ।

ननु चित्तस्योक्तसाधनसाध्यप्रसादनं हि कल्पपीभावपूर्वकं वाच्यं स एवाऽऽदौ तत्र केनेत्यत आह—

चित्तं हि रागद्वेषपुण्यपापैः कलुषी क्रियते । रागद्वेषौ च पतञ्जलि-
रसूत्रयत्—‘सुरानुशयी रागः, दुःखानुशयी द्वेषः ’ इति । स्वेनानुभू-
यमानं सुखमनुशेते कश्चिद्वृत्तिविशेषः सुखजातीयं मे सर्वं भूयादिति ।
तच्च दृष्टादृष्टसामर्थ्यभावात्तं संपादयितुं शक्यम् । अतः स रागश्चित्तं
कलुषी करोति । यदा सुखिष्ययं मैत्रीं भावयेत् । सर्वेऽप्येते सुरिनी
मदीया इति तदा तत्सुखं स्वकीयमेव संपन्नमिति भावयतस्तत्र रागो
निवर्तते । यथा स्वस्य राज्याभावेऽपि पुत्रादिराज्यमेव स्वकीयं राज्यं

तद्वत् । निवृत्ते रागे वर्षास्वतीतासु शरत्सरिदिव चित्तं प्रसीदति । तथा दुःखमनुशेते कश्चित्प्रत्ययः, ईदृशं सर्वं दुःखं सर्वदा मे मा भूदिति । तच्च रोगशत्रुघ्णादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यम् । न च सर्वं दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते । अतः स द्वेषः सदा हृदयं दहति । यदा स्वस्वैव परेषां प्रतिकूलं दुःखं मा भूदित्यनेन प्रकारेण क्रुष्टां दुःखिषु प्राणिषु भावयेत्तदा वैर्याद्विद्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति । अत एव स्मर्यते—

प्राणा यथाऽऽत्मनोऽमीटा मृतानामपि ते तथा ।

आत्मौपम्येन मृताबां वयां कुर्वन्ति साधवः । इति ॥

तत्प्रकारं च महान्तो दर्शयन्ति—

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सन्तु सर्वे निरामयाः ।

सर्वे मद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् । इति ॥

तथा हि प्राणिनः स्वभावत एव पुण्यं नानुतिष्ठन्ति पापं त्वनुतिष्ठन्ति । तदाहुः—

पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः ।

न पापफलमिच्छन्ति पापं कुर्वन्ति यत्नतः । इति ॥

ते च पुण्यपापे पश्चात्तार्पणं जनयतः । स च तापः श्रुत्याऽनूद्यते—
' किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवम् ' इति ।

चित्तं हीति । ननु रागद्वेषयोरेव किं स्वरूपं तत्राऽऽह—रागेति । तत्सूत्रमेव पठति—सुखेत्यादिना । तद्विद्वेषोति—स्वनेत्यादिना । एव चित्तकालुष्यकारणं राग निरूप्य मैत्रीत्यादिप्रायुक्तसूत्रे तदुपयोगमाह—यदेत्यादिना । एव द्वेषपदार्थमप्यभिधाय तत्र प्राग्गदेव तदुपयोगमप्याह—तथेत्यादिना । तत्र स्मृतिसम्यनुत्थयति—अत एवेति । तद्वाक्यमेव पठति—प्राणा यथेति । तत्प्रकारे सांप्रदायिकनाक्य प्रकाशयति—तत्प्रकारं चेत्यादिना सप्रतिज्ञम् । सर्वेऽत्रेति । अत्र, दृश्ये ससारे । श्रीमद्भागवतेऽपि—

स्वस्वस्तु निश्चयं खलु । प्रसीदता ध्यायन्तु मृतानि शिव मिथो धिया ।

मनश्च भव्यं भजतामधोक्षजे आरिश्यता नो मतिरप्यहेतुर्वा ॥ इति ।

फलितमाह—तथा हीत्यादिना । तत्र बृहद्वचनं प्रमाणायति—तदाहुरिति सप्रतिज्ञम् । पुण्यस्येति । ततः किं तत्राऽऽह—ते चेति । तत्र तैत्तिरीयस्मृतिसमिपि सनादयति—स चेत्यादिना सात्तरणम् । साधु, पुण्यकर्म । नाकरव, नैवानुष्ठितानास्मीत्यर्थः । एवमेवाग्रेऽपि ।

एवं तर्हि कोऽस्थानुतापस्योपशमोपाय इत्याऽऽह यद्यसावित्यादिना—

यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत्तदा तद्वासनया स्वयभेदाप्रमत्तः पुण्येषु प्रवर्तते । तथा पापिषूपेक्षां भावयन्स्वयमपि पापान्निवर्तते । अतः पश्चात्तापस्याभावेन चित्तं प्रसीदति । सुखिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रागनिवृत्तिः किंत्वसूषेर्षादयोऽपि निवर्तन्ते । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया, परगुणानामसहनमीर्ष्या । यदा मैत्रीवशात्परसुखं स्वकीयमेव संपद्यते तदा परगुणेषु कथमसूयादिकं संभवेत् । एवं दोषान्तरनिवृत्तिरपि पथायोग्यमनुभेया । दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यदा निवर्तते तदा दुःखित्वप्रतियोगिकस्वसुखित्वप्रयुक्तो दर्पोऽपि निवर्तते स च दर्प आसुरसंपद्यहंकारप्रस्तावे निरूपितः—

ईश्वरोऽहमहं मोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुरी ।

आदयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥ इत्यादि ।

ननु पुण्यात्मसु मुदितां भावयतः पुण्यप्रवृत्तिः फलत्वेनोक्ता सा च योगिनो न युक्ता । मलिनायां शास्त्रवासनायां पुण्यमन्तर्माद्य पूर्वमुदाहृतत्वात् । मैवम् । पुनर्जन्मकारणस्य काष्पेष्टापूर्तदिस्तत्र मलिनत्वेनोदाहरणात् । इह तु योगाभ्यासजन्यमशुक्लकृष्णत्वेनाजन्मापादकं पुण्यं विवक्षितम् । अशुक्लकृष्णत्वं पतञ्जलिः सूत्रयामास—‘कर्माशुक्लकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्’ इति ।

काश्चं कर्म विहितत्वाच्छुक्लं, निषिद्धं कृष्णं, मिथं शुक्लकृष्णम् । तदेतन्नयमितरेषामयोगिनां संपद्यते । तच्च त्रिविधं जन्म प्रपच्छति । तदाहुर्विश्वरूपाचार्याः—

शुभैराप्नोति देवत्वं निषिद्धैर्नारकी गतिम् ।

उमाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽथशः ॥ इति ।

ननु योगस्यानिषिद्धत्वादकृष्णत्वेऽपि विहितत्वाच्छुक्लत्वमिति चेन्नैवम् । अकाष्पत्वाभिप्रायेणाशुक्लत्वाभिधानात् । अतोऽशुक्लकृष्णे पुण्ये प्रवृत्तिर्योगिनोऽपेक्षिता ।

किंच मैत्र्यादिभारनानां न केवलं निरन्तरेण फलानि किं त्वन्यान्पर्यनुयादयति—सुरिष्वित्यादिना । निरन्तरीया दोषान्तरनिवृत्तिरूपेणैव—एवं दोषान्तरेति । तत्र

यदा योगीन्द्रः पापिष्ठेयपूक्षां भावयति तदा तन्मनपापेनास्योपेक्ष्यन्वादेव क्रोधोऽपि नेति । एवमपि योगिनः पुण्यप्रवृत्त्यनौचित्यं शङ्कते—नन्वित्यादिना । समाधातुं तत्रापि प्रतिजानीते—मैवमिति । तत्र हेतुं व्युत्पादयति—पुनारीत्यादिना । ननु कर्मणि किं प्रमाणं तत्राऽऽह—अशुक्लेत्यादिना । तन्मूत्रमुदाहरति—कर्ममिति । तद्विद्युतोति—काम्यमित्यादिना । ननु भयत्वेवमयोगिकर्म किमतस्तदाह—नञ्चेति । तत्र वार्तिकं प्रमाग्यति—तदाहुरित्यादिना । तत्रापि शङ्कते—नन्वित्यादिना । तत्र समाधातुं प्रतिजानीते—मैवमिति । तत्र हेतुमाह—अकाम्यत्वेति । फलितमाह—अत इत्यादिना ।

अथैवमप्यनिष्टमाशङ्कते—

ननु योगिनोऽप्यनेन न्यायेन यथोचितं पुण्यात्मसु मुक्तिं भावयित्वा पुण्येष्वेव प्रवर्तरेन्निति चेत्प्रवर्तन्तां नाम । ये मैत्र्यादिभिश्चितं प्रसादयन्ति तेषामेव योगित्वात् । मैत्र्यादिचतुष्टयमुपलक्षणम् । तेन 'अमयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिद्वैवसंपत्त, 'अमानित्वमदमित्वम्' इत्यादिज्ञानसाधनानि जीवन्मुक्तस्थितप्रज्ञादिवचनोक्ता धर्माश्चोपलक्ष्यन्ते । सर्वेषामेतेषां शुभवासनारूपत्वेन मलिनवासनानिबर्तकत्वात् । ननु सन्त्यनेकाः शुभवासनाः । न च ता एकेन सर्वा अभ्यसितुं शक्यन्ते । निरर्थकश्च तदभ्यासप्रयास इति चेन्न । तन्नित्यर्त्यानामनन्तानां मलिनवासनानामेकस्य मनस्यसंभवात् । न ह्यायुर्वेदोक्तानि सर्वाण्यौषधान्येकेन सेवितुं शक्यन्ते । नापि तन्नित्यर्त्याः सर्वे रोगा एकस्य देहे संभवन्ति । एवं तर्हि स्वचित्तं प्रथमतः परीक्ष्य तत्र यदा यावत्प्यो मलिनवासनास्तदा तावतीः शुभवासना विरोधिनीरभ्यसेत् । यथा पुत्रमित्रकलत्रादिभिः पीड्यमानस्ततो विरक्तस्तन्नित्यर्तकं पारिवाज्यं गृह्णाति, तथा विद्यामदधनमदकुलाचारमदादिमलिनवासनाभिः पीड्यमानस्तद्विरोधिनिं विवेकमभ्यसेत् । स च विवेको जनकेन दर्शितः—

अद्य ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतन्त्यधः ।

हन्त चित्त महत्तायां क्वेया विश्वस्तता तव ॥

क धनानि महीपानां ब्रह्मणः क जगन्ति वा ।

प्राक्तनानि प्रयातानि क्वेयं विश्वस्तता तव ।

कोटयो ब्रह्मणां याता गतोः स्वर्गपरम्पराः ।

प्रपाताः पांसुवद्भूपाः का धृतिर्मम जीविते ॥

येषां निगेपेणोन्मेषो जगतः प्रलयोदर्या ।

तादृशाः पुरुषा नटा मादृशां गणनैव का ॥ इति ।

नन्विति । इष्टापरया परिहरति—प्रवर्तन्तां नामेति । तत्र योगित्वब्रह्ममाश-
ब्दस्य लक्षणसंज्ञानमैरमित्याह—ये मैत्र्यादिभिरित्यादिना निरक्तेष्टापत्तिहेतुरुचयेन ।
ननु किं मैत्र्यादिचतुष्टयत्रयमेव योगित्वं तथात्वे तदितरप्राक्प्रपञ्चितानेकधर्मनैपर्यमित्यत
आह—मैत्र्यादीत्यादिना । तत्र हेतुमाह—चतुष्टयमित्यादिना । एवमुपलक्षणत्वकल्पने
फलमाह—तेनेति । ततः किं तदाह—सर्वेषामित्यादिना हेतूक्त्या । तत्राप्याशब्दस्य
समाधत्ते—नन्वित्यादिना । तत्समर्थयितुं दृष्टान्तमाह—न हीत्यादिना । नन्वेवं चेत्कोऽत्र
वासनाक्षयेऽस्त्युपाय इत्यत्राऽऽह—एवं तर्ह्यित्यादिना । तत्रापि दृष्टान्तमाह—यथेत्यादिना ।
ननु कोऽसौ निनेको यदभ्यासेन सर्वासामपि निद्यामदादिमछिननासनानां निश्चिचित्यतस्तं
सप्रमाणं प्रतिज्ञाय वासिष्ठनिष्ठानि तद्वाक्यान्त्येव स्पष्टयति—स चेत्यादिना केतीत्यन्तेन ।
तत्रासांगत्यं शङ्कते नन्वित्यादिना—

नन्वथं विवेकस्तस्वज्ञानोदयात्पाचीनः, नित्यानित्यवस्तुविवेकादि-
साधनव्यतिरेकेण ब्रह्मज्ञानासंभवात् । इह तूत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य
जीवन्मुक्तये वासनाक्षयादिसाधनं वक्तुमुपक्रान्तमतः किमिदमकाण्डे
ताण्डवमिति चेत् । नायं दोषः । साधनचतुष्टयसंपन्नस्य पश्चाद्ब्रह्मज्ञान-
मित्येव सर्वपुरुषसाधारणः प्रो.ो राजमार्गः । जनकस्य तु पूर्वपुण्यपुञ्ज-
परिपाकेनाऽऽ(णाऽऽ)काशफलपातवदकस्मात्सिद्धगीताश्रवणमात्रेण त-
स्विज्ञानमुत्पन्नम् । ततश्च चित्तविभ्रान्तये विवेकोऽयं क्रियत इति काण्ड
एवेदमुचितं ताण्डवम् । नन्वेवमप्यस्य विवेकस्य ज्ञानसमनन्तरमायि-
त्येन मलिनवासनानुवृत्त्यभावाच्छुद्धवासनाभ्यासो नापेक्षित इति चेन्न ।
जनकस्य तदनुवृत्त्यभावेऽपि याज्ञवल्क्यमगीरथादेस्तदनुवृत्तिदर्शनात् ।
अस्ति हि याज्ञवल्क्यस्य तत्पतिवादिनामुपस्तकहोलादीनां च मूषान्त्रि-
ष्टामदः । तेः सर्वेषुपि विजिगीषुकथार्यां प्रयुक्तत्वात् । ननु तेषां विद्या-
न्तरमेवास्ति न मल्लविद्येति चेन्न । कथामतयोः प्रश्नोत्तरयोर्ब्रह्मविषय-
त्वात् । ननु ब्रह्मविषयत्वेऽपि तेषामापाततो ज्ञानमेव न तु सम्पग्वेदन-

१ क. त. य. प. ट. ष. *ताः ६५* । २ छ. *यत्रात्रेव न* । ३ क. ट. प.
त्युत्पन्नाः शी ।

मिति चेन्न । तथा सत्यस्माकमपि तदीयवाक्यैरुत्पन्नाया ब्रह्मविद्याया
असम्पत्त्वप्रसङ्गात् । ननु सम्पत्त्वेऽपि परोक्षज्ञानमेवेति चेन्न । यत्सा-
क्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति मुख्यपरोक्षविषयतयैव विशेषतः प्रश्नोपलम्भात् ।
नन्वात्मज्ञानिनो विद्यामद् आचार्यैर्नाभ्युपगम्यते । तथा चोपदेशसाह-
रूपामभिहितम्—

ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आरमज्ञो न चेतः ॥ इति ।

नेष्कर्मासिद्धावपि—

न चाध्यात्माभिमानोऽपि विदुषोऽस्त्यासुरत्वतः ।

विदुषोऽप्यासुरश्चेत्स्यान्निष्कलं ब्रह्मदर्शनम् ॥

इतिचेन्नायं दोषः । जीवन्मुक्तिपर्यन्तस्य तत्त्वज्ञानस्य तत्र विवक्षि-
तत्वात् । न खलु वयमपि जीवन्मुक्तानां विद्यामदमभ्युपगच्छामः ।

अथ सिद्धान्ती सानुवाद समाधातु प्रतिजानीते—इति चेन्नायं दोष इति ।
तत्रोपपत्तिमाह—साधनेत्यादिना । जनके प्रकृतत्रिनेकत्रति तद्वैलक्षण्यमाह—जनकस्य
त्वित्यादिना । तत्रापि शङ्कते—नन्वेवमपीत्यादिना । तत्रापि प्राग्देव समा-
धत्ते—इति चेन्नेति । तत्र हेतुमाह—जनकस्येत्यादिना । तमुपपादयति—अस्ति
हीत्यादिना । उपलक्षणमिदं भगीरथलोकनासनादेरपि । तस्यापि योगनासिष्ठे त्रितलाभि-
धमहर्षिणा चाऽऽर्येण मलिननासनेपशमार्थं निःसीमत्यागस्य समुपदिष्टत्वात् । तत्रापि-
वादिनामिति । एतेन भगीरथादेरित्यादिपदार्थो व्याख्यात । तत्र हेतुमाह—सर्वैर-
पीति । तत्रापि शङ्कते—नन्वित्यादिना । समाधत्ते—इति चेन्नेति । तत्र हेतुः
कथेति । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—ननु ब्रह्मेत्यादिना । तथा च सर्वत्र शास्त्रीयक-
थास्वनाश्वासेननिर्माक्षपत्तिरित्याकृतम् । पुनरप्याशङ्क्य समाधत्ते—ननु सम्पत्त्वेऽपी-
त्यादिना । तत्रापि प्राचीनाचार्यविरोधमाशङ्क्य समाधत्ते—नन्वात्मेत्यादिना ।

अथाद्वैतप्रसन्ननिदस्तात्रद्विधामदसभावनैव नास्तीति शङ्कते—

ननु विजिगीषोरात्मबोध एव नास्ति ।

रागो लिङ्गमशोधस्य चित्तव्यापामभूमिषु ।

कुतः शाद्वलता तस्य यस्याग्निः कोटरे तरोः ॥

इत्याचार्यैरभ्युपगमादिति चेन्न ।

रागादप्यः सन्तु काभं न तद्भाषोऽपराधेति ।

उत्सानदंशोरगवदविद्या किं करिष्यति ॥

इत्यत्र तैरेव रागाद्यभ्युपगमात् । न चात्र परस्परव्याहतिः । स्थित-
प्रज्ञे ज्ञानिमात्रे च वचनद्वयस्य ध्ववस्थापनोपयुक्तत्वात् । ननु ज्ञानिनो
रागाद्यभ्युपगमे धर्माधर्मद्वारेण जन्मान्तरप्रसङ्ग इति चेन्मैवम् । अदग्ध-
बीजवद्विद्यापूर्वककामादेरेव मुख्यरागादित्थेन पुनर्जन्महेतुत्वात् ।
ज्ञानिनस्तु दग्धबीजवदामासमात्रा एव रागादयः । एतदेवामि-
प्रेत्योक्तम्—

उत्पद्यमाना रागाद्या विवेकज्ञानवह्निना ।

तदा तदैव दह्यन्ते कुतस्तेषां प्ररोहणम् । इति ॥

तर्हि स्थितप्रज्ञस्यापि ते सन्निवति चेन्न । तत्काले मुख्यवदेवाऽऽर्मा-
समानानां बाधकत्वात् । रज्जुसर्पोऽपि मुख्यसर्पवदेव तदानीं भीषयन्नु-
पलभ्यते तद्वत् । तर्ह्यामासत्वानुसंधानानुवृत्तौ न कोऽपि बाध इति
चेच्चिरं जीवतु मवान् । इयमेवास्मदमिमता जीवन्मुक्तिः ।

नन्विति । अयं भावः—विद्यामदो हि मानसो धर्मः स च विजिगीषामूलकसदस-
द्विवेककामुकराजसभायां कथाप्रवृत्त्युन्नेपः सा च प्रतिष्ठापूर्वकधनैकावाप्तिफलिकेति तदाम-
मात्रपर्यवसायिनी स चाज्ञानानुमापक इति । नन्वत्र किं गानमित्यत आह—रागो लिङ्ग-
मित्वादिनैष्कर्म्यसिद्धद्युदाहरणपूर्वकं प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं प्रतिपादयन् । ततः सिद्धान्ती निरु-
क्तशङ्कामनूय शमयितुं प्रतिजानीते—इति चेन्निति । तत्रापि हेतुमुक्ताचार्यवचनपूर्वक-
मेवाऽऽह—रागादय इत्यादिना । इतीत्यादि । निरुक्तवार्तिकामृतपथे । तैरेव नैष्क-
र्म्यसिद्धिकृद्भिः श्रीमत्सुरेश्वराचार्यचरणैरेवेत्यर्थः । तत्रापि व्याघातमाशङ्क्य समाधत्ते—
नचेत्यादिना । पुनरपि प्रकारान्तरमाशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना । तत्र भारती-
तीर्थवाक्यमपि तृप्तिदीपीयमनुवृत्त्यति—एतदेवेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—
तर्ह्याद्यादिना । एवं चाऽऽभासत्वानुसंधानानुवृत्तौ न दोष इत्याशङ्क्येष्टापात्तं स्पष्टयति—
तर्ह्याद्यादिना जीवन्मुक्तिरित्यन्तेन ।

नन्वेवं चेत्तर्हि याज्ञवल्क्यस्य विजिगीषुकथायां प्रवृत्तस्याप्याभासत्वानुसंधानं द्वैतविषय-
कमस्त्वेव । अन्यथा ह्यन्तर्यामिब्राह्मणे 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदातम्' इति द्वैत-
मिथ्यात्वपूर्वकमद्वैतब्रह्मात्मैकरूपकैवल्योपदेष्टृत्वमात्मानतमनुपपन्नं स्यादित्यत आह—

याज्ञवल्क्यस्तु विजिगीषुदशार्था न हीदृशः । चित्तविश्रान्तये विद्व-
त्संन्यासस्य तेन करिष्यमाणत्वात् । न केवलमस्य विजिगीषा किंतु

धनतृष्णाऽपि महती जाता । बहूनां ब्रह्मविदां पुरतः स्थापितं सालं-
कारगोसहस्रमपहृत्य स्वयमेवेदमाह 'नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा
एव वयं स्मः' इति । इतरान्ब्रह्मविदोऽवज्ञानुमियं काचिद्वचोमङ्गीति
चेत् । अयमपि तर्ह्यपरो दोषः । इतरे च ब्रह्मविदः स्वकीयं धनमनेना-
पहृतमिति मत्वा चुक्रुधुः ।

यांज्ञवल्क्यस्त्विति । निरक्तशङ्कोपशान्त्यर्थस्तुशब्दः । तत्र हेतुमाह—चित्तेत्या-
दिना । नन्वेव तर्ह्यन्तर्यामिब्राह्मणोत्थृतार्थापत्या याज्ञवल्क्यस्य निजिगीपुदशायामपि
द्वैतविषयकाभासत्वानुसधानपूर्वकब्रह्मात्मैकरूपकैवल्यानुसधानानुवृत्तिमस्य तत्कर्तृकविद्वत्स-
न्यासप्रोधकश्रुतार्थान्यथानुपपत्त्यन्तरेण च तदभाज इति परस्परविरुद्धश्रुतिद्वयस्याप्यप्रामाण्य-
मिति चेत् । श्रुत्यन्तरोपोद्वलितत्वेनोत्तरश्रुतार्थानुपपत्तेरेव प्रबलत्वात् पूर्वश्रुतार्थानुपपत्तेस्तु
शिष्यविशेष प्रति निरक्तसिद्धान्ताप्रोधनैव तात्पर्यकत्वेनोत्तानुसधानाभाज एव पर्यप्तानान्नो
चेत्कौपीतक्युपनिषदि प्रतर्दन प्रतीन्द्रस्याद्वैतब्रह्मोपदेशोऽपि 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा'
इत्यस्मच्छब्दघटितवाक्यप्रयोगानापत्तेश्च । तस्मादुक्तप्रतिज्ञैर्न ज्यायसीत्याशयेनाऽऽह—
न केवलमित्यादिना । ननु किं योगीश्वरस्यापि याज्ञवल्क्यस्य महत्या धनतृष्णायाः
सत्ते गमकमित्यत्राऽऽह—बहूनामित्यादि । तथा च काण्वै समाम्नायते बार्हदारण्य-
कपञ्चमाध्याये—'जनको ह वेदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र कुरपाञ्जालाना ब्राह्मणा
अभिसमेता बभूवस्तस्य ह जनकस्य वेदेहस्य विजिज्ञासा बभूव क स्वियेपा ब्राह्मणानाम-
नूचानतम इति सह गवा सहस्रमपररोध दश दश पादा एकैकस्या. शृङ्गयोरान्ना बभूवः
।१।तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो यो ब्रह्मिष्ठ स एता गा उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न
दधृपुरय ह याज्ञवल्क्य स्वमेव ब्रह्मचारिणमुनाचैता. सोम्योदज सामश्रना३ इति ता
होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो भ्रुवतेति' इति । ब्रह्मवित्तमत्र सगु-
णादिसाधारणमेव । पुरतः, पुरस्तात् । किमाहेत्याकाङ्क्षाया तद्वाक्यमेव पठति—नम
इत्यादिना । तदन्यथाभिप्रायमाशङ्क्य दोषात्तरापत्या निराकरोति—इतरानित्यारम्य
दोष इत्यन्तेन । शिष्ट त्वतिरोहितमेव ।

किंच नैतावदेव, अपि तु ब्रह्महत्यावधिक्रोधपारवश्यमप्यस्य प्रागुक्तानुसधानवैधुर्यबोध-
कमियमिधत्ते—

स्वयं च क्रोधपरवशः शाकल्यं शापेन मारयामास । न चास्य

ब्रह्मघ्नो मोक्षमावः शङ्कनीयः । यतः कौपीतकिनः समामनन्ति—
' नास्य केन च कर्मणा लोको मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन न
स्तेयेन न भ्रूणहत्याया ' इति ।

स्वयं चेति । एवं तर्हि तत्त्वज्ञत्वेनास्याग्निद्याध्वस्तिरूपमुक्तिरपि दूरोत्सारितैवेत्यत
आह—न चेति । तत्र हेतुत्वेन श्रुतिमेव प्रतिजानीते—यत इत्यादिना । तामेव श्रुतिं
पठति—नास्येति । केन चेत्यत्र केनापीति पाठः । ननु श्रीभारतीतीर्थैर्विद्वानन्दे तु—

मातापित्रोर्वधः स्तेयो भ्रूणहत्याऽन्यदीदृशम् ।

न मुक्तिं नाशयेत्पापं मुखकान्तिर्न नश्यति ॥

इत्युक्तम् । तद्वचैत्तिरीयोपनिष्वार्याने माधवाचार्यैरिय श्रुतिरज्ञातपातकाभिप्रायेण
क्षत्रियब्रह्मविनिर्दिशनेन व्याख्याता ।

वाचा वा मनसा मातृवधादान्कुरुते यदि ।

तथाऽपि ज्ञानिनो मोक्षो न ह्येतैर्विनिर्मायते ॥

पापं कृतवतोऽप्यस्य मुखे हर्षक्षयो नहि ।

न मुक्तिर्नश्यतीत्येव शास्त्रैरस्य विनिश्चयात् ॥

इत्यनुभूतिप्रकाशे तु वाचिकाद्यभिप्रायेण त्रिविद्यत इति कथं न विरोध इति चेत्सत्यम् ।
विद्यानन्दे सामान्यत उक्तस्यैव माधवाचार्यैरनुभूतिप्रकाशे च विवरणात् । वस्तुतस्तु
यदि तथाऽपिशब्दैरजाभिप्रायान्तरमेव श्रीगुरुचरणप्रसाददलब्धमस्ति । तथा हि—यदा ह्यय
मुमुक्षुः श्रवणादि करोति तदा जगन्मातृत्वेन स्वमातुर्मायायास्तद्ब्रजगत्पितृत्वेन स्वपितुर्मा-
यिनो महेश्वरस्यापि मिथ्यात्वनिर्णयलक्षणं मुख्यं यद्य करोत्येव । ताम्या तयोर्जगतश्च
सर्वस्वीभूतमद्वैतात्मतत्त्वसुखप्रकाशरत्नमामयेन निर्णयादपहरति तेन स्तेयेन । तद्वद्भ्रूणा-
सर्वेऽप्यज्ञानिनो जीवा एवात्र बालाः ' भ्रूणोऽञ्जी गर्भपिण्डयो ' इति मेदिन्यास्तेषामपि
मिथ्यात्वनिर्णयरूपा या हत्या तथा च यदाऽस्य पापं नास्ति नापि मुखकालिमादिस्तदा
किमु पक्तव्यं जीवन्मुक्तिस्त्राज्यपद्राभिपिक्तस्य ब्रह्मनिष्ठस्य तादृशवाचिकादिवधादिभि-
स्तत्रेति । न चैवमपि माधवाचार्यैरज्ञातपातकाभिप्रायेण वृत्त व्याख्यानं पुनरनेन सह विर-
स्येनेति याच्यम् । वधादिशब्दशक्त्यार्थाप्रदशाब्दिन मन्दाधिकारिण बोधयितुमेव तत्र तंस्त-
थोक्तत्वात् । अन्यथा तैरेवोत्तराश्रमे विद्यारण्यसङ्केतत्रोक्तमाधिकार्यर्थं स्वल्पमधामकोपनि-
षत्तात्पर्यविवरणे कथमित्यं व्याख्यात स्यात् । तस्मादुक्तमेव श्रुतिपरमरहस्यमिति दिक् ।

पतेन ' हत्वाऽपि स इमांहीकान्न हति न निन्यते ' इत्यादिस्मृत्यादिवाक्यान्वपि व्याख्यानानि । ' विदुषोऽप्यामुरक्षे स्याद्विषल ब्रह्मदर्शनम् ' इति वार्तिशेतेति मुमुक्षुलमन्विलम् । प्रष्टत तु शापप्रदानरूप ब्रह्महन्त मानस वाचिक चेतुभयनिधमपीति सर्वं सगतमेवेदम् ।

उक्तेऽर्थे परमार्थसारापरनामकपातञ्जलसृति सयादयति—

शेषोऽपि स्वकृतायापश्चाशीत्यामिदमाह—

हयभेधशतसहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मघातलक्षाणि ।

परमात्मविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः । इति ॥

तस्मात्किं बहुना ब्रह्मविदा याज्ञवल्क्यादीनामस्त्येव मलिनवासनानुवृत्तिः, मगीरथस्तु तत्त्वं विदित्वाऽपि राज्य परिपालयन्मलिनवासनाभिश्चित्तविश्रान्त्यभावे सति सर्वं परित्यज्य पश्चाद्विश्रान्तवानिति वसिष्ठेनोपाख्यायते ।

शेषोऽपीति । तामेनाऽऽर्षा पठति— हयभेधेति । ननुक्तश्रुतिवाक्यशेषो ' नास्य पाप न चक्षुषो मुखानील वा ' इति वाक्यशेषोऽप्यनुभूतिप्रकाशे प्राक्पाप कृतगतोऽप्यस्येत्यादिकारिकया सक्षेपतो नीर्णातस्तथाऽपि किंचिमत्रे पापालेप प्रकृतश्रुते समत उत चित्ताद्युपहिते जीने । नाऽऽद्य । अप्रसक्तप्रतिषेधापत्ते । नाप्यन्य । तत्त्वज्ञानहीनेऽपि तदापत्ते प्रकरणभङ्गापत्तेधेति चेन्न । इत्याद्याशङ्काना तत्रैवोत्तरं सन्निस्तर समाधानात् । तद्यथा—ननु मूढस्यापि नास्ति चिमात्रे पापलेपनम् । तत् कोऽतिशयस्तत्त्वविदस्यादिति चेच्छृणु—

अहवर्तृगत पापमज्ञात्वाऽऽरोप्यते चिति ।

तेन म्लानिमुखे भाति जमापि नरके भवेत् ॥

ज्ञानेन कर्मणस्तस्य बीजभासो निनश्यति ।

जमप्ररोहो नेत्रास्तौल्येव निश्चित्य दृष्यति ॥

दग्धबीज यथा लोके न प्ररोहक्षम तथा ।

ज्ञानाग्निदग्ध यत्कर्म न तज्जमप्रद भवेत् ॥

तर्हि तत्त्वनिद्र श्रेया मूढवन्नियमेन तत् ।

बुत पाप त्यजन्तीति चद्रहस्यमिद शृणु ॥

यद्यप्यामुष्मिनी हानिर्नास्त्यथाप्यैहिकी तु सा ।

महती रिचते तेन पाप यत्नेन वर्जयेत् ॥

शिष्टास्त्यजन्ति पापिष्ठ प्रयक्षो नरक स हि ।

तन्निन्दकस्तस्य पाप गृहीवा नरक ब्रजेत् ॥

स्तोता कर्मा तु ससर्गास्वयमप्याचरेत्तथा ।
 इत्थ दोषत्रय दृष्ट्वा शिष्टा पाप त्यजन्ति हि ॥
 किञ्च पुण्यरतः पूजं ज्ञानमाप्नोति नान्यथा ।
 पश्चाच्च तद्वासनया पुण्यमेव करोत्यसौ ॥
 किं बहुक्त्या तत्तन्निदो न भय पारलौकिकम् ।
 उपदेशसहस्रा च तथाऽऽचार्यैरुदीरणात् ॥
 परलोकभय यस्य नास्ति गृह्युभय तथा ।
 तस्याऽऽत्मज्ञस्य शोच्या स्य सत्रह्येद्रा अपीश्वरा । इति ॥

नचेव प्राक्प्रतिज्ञातस्य याज्ञवल्क्यभगीरथादेस्तदनुवृत्तिदर्शनादित्यादिग्रन्थेन ज्ञानिनोऽपि याज्ञवल्क्यभगीरथादेर्मलिनवासनानुवृत्तिदर्शनमध्ये याज्ञवल्क्यस्य मलिनवासनानुवृत्तिप्रपञ्चनेऽपि भगीरथस्य तत्कथमित्यपेक्षायामप्रसरत्सगत्या तत्साक्षिपति—भगीरथस्त्वित्यादिना । शङ्काशान्तर्यस्तुवाद् । सक्षेपतस्तु तन्मया भगीरथीकथाख्यचम्पूकाव्य एव सगृहीत भवति तेनात्रोपरम्यत इति शिवम् ।

फलितमाहात इत्यादिना—

अतः स्वकीयं वर्तमानं मलिनवासनादोषं परकीयदोषवत्सम्यगुत्प्रेक्ष्य तत्प्रतीकारमभ्यसेत् । अनेनैवाभिप्रायेण स्मर्यते—

यथा मुनिपुणः सम्यक्परदोषेक्षणे रतः ।

तथा चेन्निपुणः स्वेषु को न मुच्येत बन्धनात् । इति ॥

नन्वादौ तावद्विद्यामदस्य कः प्रतीकार इति चेत् । किं स्वनिष्ठस्य परविषयस्य मदस्य किंवा स्वविषयस्य परनिष्ठस्य । आद्ये मह्योऽवश्यं क्वचिद्भविष्यतीति निरन्तरं भावयेत् । तद्यथा—श्वेतकेतुर्विद्यया मत्तः प्रवाहणस्य राज्ञः समां गतस्तेन पञ्चाग्निविद्यायां पृष्टायां स्वयमजानानो निरुक्तरो राज्ञा बहुधा मत्सितः पितुः समीपमागत्य स्वनिर्देदमुदाजहार । पिता तु निर्मदस्तमेव राजानमनुसृत्य तां विद्यां लेभे । दृष्ट्वालाकिश्वाजातशत्रुणा राज्ञा मत्सितो द्रुपं संत्यज्य राजानमुपससाद् । उपस्तकहोलादयश्च मदेन कथां कृत्वा पराजिताः । यदा स्वविषयः परनिष्ठो मदः प्रवर्तते तदा मत्तः स परो निन्द्यत्वमपायाः । यथा । सर्वथाऽपि न मे हानिरिति भावयेत् । तथा हि—

आत्मानं यदि निन्दन्ति निन्दन्ति स्वयमेव हि ।

शरीरं यदि निन्दन्ति सहायास्ते मता मम ॥

निन्दावमानावत्यन्तं भूषणं यस्य योगिनः ।

धीविक्षेपः कथं तस्य वाचाटैः क्रियतामिह । इति ॥

उक्तस्वकीयमलिनवासनादोषप्रतीकाराभ्यसनाविधौ स्मृतिमनुकूलयति—अनेनैवेति ।
तामेव स्मृतिं पठति—यथेति । अथ योगीश्वरं याज्ञवल्क्यमिन्यादिस्मृतिप्रसिद्धत्वेनापि बार्ह-
दारण्यकश्रुतिसंग्रहितकथनेन च महामहिम्नः प्रकृतस्य भगवतो याज्ञवल्क्यस्यापि विद्यामदकम्-
लकनिरिलमलिनवासनाकथनात्पथमं तप्रतीकारमेव दुर्लभं मन्वानः पृच्छति—नन्वित्या-
दिना । तत्र सिद्धान्ती विकल्प्याऽऽद्य उपायं विधत्ते—किमित्यादिना । तत्र निर्दर्शनाका-
ङ्क्षायां तानि प्रतिजानीते—तद्यथेति । तत्र च्छान्दोग्ये तदुदाहरति—श्वेतकेतुरित्या-
दिना छेम इत्यन्तेन । एवं कौपीतक्युपनिषदि बृहदारण्यकचतुर्थध्याये चापि तदाह—
हृषवालाकिरित्यादिनोपससादेत्यन्तेन । तद्बृहदारण्यकपञ्चमाध्यायेऽपि तद्व्यस्त-
यति—उपस्तेत्यादिना पराजिता इत्यन्तेन । आदिनाऽन्येऽपि तत्रत्या याज्ञवल्क्यप्रति-
वादिना(नो) बहवः प्रसिद्धा एव । अथ विकल्पान्तरमुपन्यस्य तत्रोपायमाह—यद्वा स्वेत्या-
दिना । मत्तः, विद्यामदोन्मत्तः । मामित्यार्थिकम् । तदेवोपपादयति प्राचीनवचनान्यां
सप्रतिज्ञम्—तथा हीत्यादिना । वाचाटो बहुगर्हनागित्यमरः । स्पष्टमपरम् ।

उक्तेऽर्थे वार्तिककारसंमतिमप्याह नैष्कर्म्यसिद्धावित्यादिना ।

नैष्कर्म्यसिद्धौ—

“पुरीषे संपरित्यक्ते दोषतश्चावधारिते ।

यदि दोषं वदेत्तस्मै किं तत्रोच्चरितुर्मवेत् ॥

तद्दृक्स्थूले तथा सूक्ष्मे देहे त्यक्ते विवेकतः ।

यदि दोषं वदेत्ताभ्यां किं तत्र विदुषो मवेत् ॥

शोकहर्षभयक्रोधलोममोहस्पृहादयः ॥

अहंकारस्य हृदयन्ते जन्म मृत्युश्च नाऽऽत्मनः ॥” [इति ।]

निन्दाया भूषणत्वं च ज्ञानाद्बुधे दर्शितम्—

“मन्निन्दया यदि जनः परितोपमेति

नन्प्रपयन्नसुलभोऽयमनुग्रहो मे ।

श्रेयोर्धनो हि पुरुषाः परितुष्टिहेतो-

र्दुःसार्जितान्यपि धनानि परित्यजन्ति ॥

सततदुल्लसद्गन्धे निःसुरे जीवलोके
यदि मम परिवादात्प्रीतिमाप्नोति काश्चित् ॥
परिवदन्तु यथेष्टं मत्समक्षं तिरो वा
जगति हि बहुदुःखे दुर्लभः प्रीतियोगः । इति ॥

अवमानस्य भूषणत्वं स्मर्यते—

तथा चरेत् वै योगी सतां धर्ममनुस्मरन् ।
जना यथाऽवमन्धेरन्गच्छेयुर्नैव संगतम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योपस्तादीनां यो स्वनिष्ठपरनिष्ठविद्यामदौ तयोर्वथा विवे-
केन प्रतीकारस्तथा धनाभिलाषक्रोधघोरप्पवगन्तव्यः ।

अर्थानामर्जने क्लेशस्तथैव परिपालने ॥
नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान्क्लेशकारिणः ।

इति धनविषये विवेकः ।

क्रोधोऽपि द्विविधः स्वनिष्ठः परविषयः परनिष्ठः स्वविषय इति ।
तत्र स्वनिष्ठपरविषयं प्रत्येषमुक्तम्—

अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं न ते ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥
फलार्थिनो धर्मवशोर्धनाशनः
स चेदपार्थः स्वशरीरतापनः ।
न चेह नामुत्र हिताय यः सतां
मनांसि रोषः स समाश्रयेत्कथम् ॥ इति ।

स्वविषयं परनिष्ठं प्रत्येषमीरितम्—

न मेऽपराधः किमकारणे नृणां मद्भयमूषेत्यपि नैष चिन्तयेत् ।
न परकृता प्राग्भयवन्धानिष्कृतिस्ततोऽपराधः परमो नु चिन्तयताम् ॥
नमोऽस्तु कोपदेषाय स्थावपञ्ज्यालिने मृशम् ।
कोऽप्येष्य मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने ॥ इति ।

मार्कण्डेयपुराणप्रसिद्धं दत्तात्रेयस्य सङ्गत्यागार्थं विकर्मप्रकाशनं भायिकमर्षाधरकोटिनिविष्ट-
त्वादेन ।

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणा च साहसम् ।

तेजीयतां न दोषाय बहोः सर्वभुजो यथा ॥

इति भागवतोत्तरीयैव व्याख्येयम् । एवं धनाभिलाषरोपयोरपि निरासोपायमतिदिशति—
याज्ञवल्क्येत्यादिना । तत्र धनाभिलाषे विप्रेकं प्राचां वचसैर निशदयति—अर्थाना-
मिति । एवं क्रोधेऽप्याह—क्रोध इत्यादिना । धर्मेति तृतीयपादे सर्वेषां पुरणार्थाना-
मिति नैष्यर्क्यसिद्धिपाठः । 'अभिघातिपरासतिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः' इत्यमरः । अपार्थः,
व्यर्थः । स्पष्टमपरम् ।

अत्राऽऽयं सप्रमाणमाह तत्रेत्यादिना—

तत्र योपिद्विवेको वसिष्ठेन दर्शितः—

मांसपाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ।

श्लाघ्यस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनम् ॥

त्वह्मांसरक्तवाण्याम्बु पृथक्कृत्वा विलोचने ।

समालोक्य रम्यं चेतिकं मुधा परिमुह्यसि ॥

मेरुशृङ्गतटोल्लासिगङ्गाजलरयोपमा ।

दृष्ट्वा यस्मिन्स्तने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता ॥

इमशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः ।

श्वमिरास्वाद्यते काले लघुपिण्ड इवान्धसः ॥

केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः ।

दुष्कृताग्निशिसा नार्था दहन्ति तृणवन्नरम् ॥

उचलतामतिदूरेऽपि तरसा अपि नीरसाः ।

स्त्रियो हि तरकाग्नीनामिन्धनं चारु दारुणम् ॥

कामनाया किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसाम् ।

नार्थो नरविहङ्गानामङ्गवन्धनवागुराः ॥

जन्मपत्वलमत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणाम् ।

पुंसां दुर्वासनारज्जुनेांटी बडिशपिण्डिका ॥

सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्रिकयाऽनया ।

दुःसशृङ्खलया नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥

इतो मांसमितो रक्तमितोऽस्थिनीति वासरैः ।

बहान्कतिपयैरेव याति स्त्री विशाररुताम् ॥

यस्य स्त्री तस्य मोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व मोगभूः ।

स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्पक्तं जगत्पक्त्वा सुखी भवेत् ॥ इति ।

पुत्रविवेको बहानन्दे दर्शितः—

अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् ।

लब्धोऽपि गर्मपातेन प्रसवेन च बाधते ॥

जातस्य ग्रहरोगादि कुमारस्य च मूर्खता ।

उपनीते त्वविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ॥

यूनश्च परदारादि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः ।

पित्रोर्दुःखस्य नास्यन्तो धनी चेन्धियते तदा ॥ इति ।

यथा विद्याधनक्रोधयोपिपुत्रविषयाणां मलिनवासनानां विवेकेन प्रतीकारस्तथाऽन्यासामपि वासनानां यथायोग्यं शास्त्रैः स्वयुक्त्या दोषं विविच्य प्रतीकारं कुर्यात् । कृते च प्रतीकारे जीवन्मुक्तिलक्षणं परमं पदं लभ्यते । तदाह वसिष्ठः—

वासनानां परित्यागे यदि यत्नं करोष्यलम् ।

तत्ते शिथिलता यान्ति सर्वाधिध्याधयः क्षणात् ॥

पौरुषेण मयत्नेन बलारंस्तयज्य वासनाः ।

स्थितिं च भ्रासि चेत्तर्हि पदमासादयस्यलम् ॥ इति ।

‘पाञ्चालिका पुत्रिका स्थलदन्तादिभिः कृता’ इत्यमर । ज्ञायन, अन्त्राणि । हार-
स्योऽस्यशालितेलेव पाठः सार्धयान् । हारस्योरसीत्यपपाठ एव स्तन इत्यनेनैवाधिकरण-
सिद्धे । काष्ठे, पञ्चत्वोर्ध्वम् । अन्धस, ‘भिस्ता स्त्री मक्तमधोऽन्नम्’ इत्यमर । विशरा-
रुता, विशरणशीलतामित्यर्थ । जीर्णा भवतीति यावत् । एव पुत्रविवेकमप्युदाहरति—
पुत्रेत्यादिना । ग्रह, बालग्रहादि सूर्यादिश्च । आदिना कुरुत्पतादि । परदारादीयताऽऽ-
दिना भूतादिव्यसनम् । अधोऽनुनादेन कान्यकर्मादिव्ययुक्तनिवेदमतिदिशति—यथेत्या-
दिना । तत किं तदाह—कृते चेति । तत्र मानमाह—तदाहेत्यादिनाऽऽत्मिनीत्यन्ते-
न । शिष्टं तु स्पष्टमेव ।

तत्र शङ्कते नन्वत्रेत्यादिना—

नन्वत्र पीरुपप्रयत्नो नाम पूर्वोक्तो विषयदोषविधेकः । स च पुनः
पुनः कियमाणोऽपि प्रचलेन्द्रियव्यवहारेणाभिभूयते । तदुक्तं मगवता—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसमं मनः ॥
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्मसि ॥ इति ।

एवं तर्ह्युत्पन्नविधेकरक्षार्थमिन्द्रियाणि निरोद्धव्यानि । तदपि तत्रैवो-
त्तरश्लोकाभ्यां दर्शितम्—

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
यशो हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ इति ।

स्मृत्यन्तोऽपि—

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो यतिः ।
न च वाक्चपलश्चैवमिति शिष्टस्य लक्षणम् ॥ इति ।

एतदेवोत्र संग्रहविवरणाम्यां स्पष्टीकृतम्—

अजिह्वः पण्डकः पद्भुरन्धो बधिर एव च ।
मुग्धश्च मुच्यते जैन्तुः पल्भिरैतैर्न संशयः ॥
इदमिष्टमिदं नेति योऽश्रन्नपि न सज्जते ।
हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥
अद्य जातां यथा नारीं तथा पौडशवार्पिकीम् ।
शतबन्धां च यो वृष्ट्वा निर्विकारः स पण्डकः ॥
मिक्षार्थं गमनं यस्य विष्णुव्रकरणाय च ।
योजनाञ्च पर याति सर्वथा पद्भुरेव सः ॥
तिष्ठतो व्रजतो वाऽपि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ।
चतुर्युगां भुवं त्यक्त्वा परिवादसोऽन्ध उच्यते ॥

हितं मितं मनोरम्यं वचः शोकापहं च यत् ॥
 श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ।
 संनिधौ विषयाणां च समर्थोऽविकलेन्द्रियः ॥
 सुप्तवद्वर्तते नित्यं मिश्रुर्मुग्धः स उच्यते ।
 न निन्दां न स्तुतिं कुर्यान्न कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥
 नातिवादी भवेत्तद्वत्सर्वत्रैव समो भवेत् ।
 न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्वदृष्टां न च स्मरेत् ॥
 कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येद्विस्मितामपि ॥ इति ।

तत्र भगवद्वाक्यमनुवृत्तपति—तदुक्तमित्यादिना । अथोक्तसङ्गामङ्गीकृत्य सिद्धान्ती
 तत्रोदाहृतभगवद्वाक्याधिमत्राक्योक्तमेव तदभिधानपूर्वकमुपायमाह—एवं तर्हीत्यादिना ।
 एतेन वक्ष्यमाण ज्ञानरक्षारण्य जीवन्मुक्तोः प्रथम प्रयोजनमपि व्याख्यातम् । इन्द्रियनिरोध-
 नोक्तविनेको रक्षितो भवति पर त्वसानप्युक्तविनेकायत् एव मनोनाशनासनाक्षयतरयज्ञाना-
 म्यासना परस्परकार्यकारणभावनस्य सममाणगधस्तादेवोक्तत्वाच्चतत्तापि ज्ञानपदेनाऽऽर्थिक-
 द्वैतमित्यात्वपूर्वकाद्वैतात्मरूपब्रह्मानुसंधानस्यैव प्रिाक्षितत्वात् । इयमेवामदमितता जीवन्मु-
 क्तिरित्यधस्ताद्बद्धिराचार्यैस्तथैव सूचितत्वाच्च । निस्तरतस्तु तत्प्रकरण एवेद प्रतिपाद-
 यिष्याम इति दिक् । उक्तेऽर्थे स्मृत्यन्तरमपि सजादयति—स्मृत्यन्तरेऽर्थाद्यादिना । एवं
 निरुक्तोपलक्षितपाश्चितराखिलेन्द्रियनिग्रहवरणम् । यतिपदेन यतत इति व्युत्पत्त्या मनोनि-
 ग्रहस्याप्युषत्वादित्येतावदेव शिष्टस्य लक्षणमित्यर्थः । अथेतद्विवरणाकाङ्क्षाया तदपि सक्षे-
 पनिस्तराम्या स्मृत्यैव कृतमित्याह—एतदेवेत्यादिना । अत्र वक्ष्यमाणस्मृतित्राते । पोऽशेति रूपा-
 शुपलक्षणम् । चतुर्थ्युगा, शुगशब्दितशकटाग्रस्तासुचतुर्गुणपारमितामित्यर्थः । हितमित्यादि
 र्थपरिकहितादिप्राप्त्यनच परम्, अन्यथा वेदान्तेष्वतिव्याप्तेः । न निन्दामित्यादि तु वाच्यशु-
 र्मसां निग्रहे व्यादरार्थमेव ।

अथोक्तस्मृतितापर्यं सक्षिपति यथेत्यादिना—

यथा कश्चिद्दमती नक्तैकभुक्तोपवासमौनादिभितं संकल्प्य सावधानो
 भ्रंशमकृत्वा सभ्यकपालपति, तथेवाजिह्वरणादिव्रते स्थितः सावधानो
 विवेकं पालयेत् । तदेवं विवेकेन्द्रियनिरोधाम्यां दीर्घकालनैरन्तर्पसरका-
 र्त्तपिताम्यां मञ्ज्यादिमाषनासु प्रतिष्ठितास्यासुरसंपदृष्ट्या मलिनवासनाः
 दीपन्ते । ततो निःश्वासोच्छ्वासाश्चिमेपोन्मेपवच्च पुरुषप्रपत्नमन्तरेण
 प्रयतमानामिर्भङ्गपादियासनामिर्लांके व्ययहरन्नपि तदीपसाकल्पयंकल्पया-
 नुसंधानं चित्ते परित्यज्य निद्रातन्द्रामनोराज्यादिरूपाः समस्तचेताः

प्रयत्नेन शान्ताः कृस्या चिन्मात्रवासनामभ्यसेत् । स्वतरतावदिदं जग-
च्चिज्जडोमयात्मकं मासते । यद्यपि शब्दस्पर्शादिजडवस्तुमासनायैवे-
न्द्रियाणि सृष्टानि 'पराञ्चि रानि व्यतृणत्स्वयंमूः' इति श्रुतेः,
तथाऽपि चैतन्यस्योपादानतया वर्जयितुमशक्यत्वाच्चैतन्यपूर्वकमेव जडं
जगद्भासते " तमेव मान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति " इति श्रुतेः । तथा सति पश्चाद्भासमानस्य जडस्य प्रथम-
भासमानं चैतन्यमेव वास्तवं रूपमिति निश्चित्य जडमुपेक्ष्य चिन्मात्रं
चित्ते वासयेत् । एतच्च बलिशुक्रयोः प्रश्नोत्तराभ्यां विस्पष्टमवगम्यते—

किमिहास्तीह किंमात्रमिदं किंमयमेव च ।

करत्वं कोऽहं क एते वा लोका इति वदाऽऽशु मे ॥

चिदिहास्तीह चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।

चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः ॥ इति ।

यथा सुवर्णकामः कटकं विक्रीणन्नपि बलयाकारस्य गुणदोषावु-
पेक्ष्य गुरुत्तमवर्णयोरेव मनः प्रणिधित्सति तथा चिन्मात्रे मनः प्रणि-
धातव्यम् । पावता कालेन जडं सर्वयैवोपेक्ष्य चिन्मात्रे मनसः प्रवृत्ति-
निःश्वासादिवत्स्वाभाविकी संपद्येत तावत्कालं चिन्मात्रवासनायां
प्रयतेत । नन्वादाधेव चिन्मात्रवासनाऽस्तु तथैव मलिनवासनानिवृत्तेः ।
किमनेनान्तर्गडुना भैत्र्याद्यभ्यासेनेति चेन्न । चिन्मात्रवासनाया अप-
तिष्ठितत्वप्रसङ्गात् ।

उक्तानुवादेन फलितमाह—तद्देवमित्यादिना । तत किं कार्यं तदाह—तत इत्या-
दिना । तत्प्रकार प्रतिपादयति—स्वत इत्यादि । उभयमानमसिद्ध जडस्यैव घटादेरिन्द्रियैर्भा-
नादिति शङ्कते—यद्यपीत्यादिना । तत्र श्रुतिमेव हेतुत्वेन प्रमाणयति—पराञ्चीति ।
पराजड वस्तु, अञ्चन्ति गच्छन्तीति तथा । एतादृशानि खानीन्द्रियाणि स्वयमूरीश्रो-
व्यतृणसृष्ट्यादी मायया रचितानित्यर्थ । समाधत्ते—तथाऽपीत्यादिना । तत्र मानमाह-
तमेवेति । फलितमाह—तथा सतीत्यादिना । तत्राऽऽख्यायिका सवादयति—एतच्चेत्या-
दिना । तत्र युक्तिमाह—यथेति । निरीणन्मूल्य दत्त्वा गृह्णन्नपीत्यर्थ । गुरुत्तमेति ।
गुरुत्वारयपीतरूपारयगुणयो रित्यर्थ । प्रणिधित्सति, प्रणिधातुमिच्छति । उक्तप्रणियाना-

वधिमाह—यावतेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना । अन्तर्गुह्यं, शरीरे वातगुल्मम् ।

तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति यथेत्यादिना—

यथा कुट्टिमदाब्जव्यतिरेकेण क्रियमाणमपि स्तम्भकुड्यात्मकं गृहं न प्रतिष्ठति । यथा वा विरेचनेन प्रचलदोषमनिःसार्य सेवितमप्यौषधं नाऽऽरोम्यकरं तद्वत् । ननु 'तामप्यथ परित्यजेत्' इति चिन्मात्रवासनाया अपि परित्यागोऽवगम्यते । तदप्ययुक्तम् । चिन्मात्रं परित्यज्यान्यस्य कस्यचिदुपादेयस्यामावात् । नापं दोषः । द्विधा चिन्मात्रवासना मनो-बुद्धिसमन्विता तद्रहिता चेति । करणं मनः, कर्तृत्वोपाधिर्बुद्धिः । तथा च सत्यप्रमत्तोऽहमेकाग्र्येण मनसा चिन्मात्रं भावयिष्यामीत्येतादृशेन कर्तृकारणानुसंधानेन समन्विता प्राथमिकी या चिन्मात्रवासना ध्यान-शब्दाभिधेया तां परित्यजेत् । या त्वम्भासपाटवेन कर्तृत्वाद्यनुसंधान-व्यवधानरहिता समाधिशब्दाभिधेया तामुपाददीत । ध्यानसमाधयोस्तु लक्षणं पञ्चशालिः सूत्रयामास—'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' 'तदे-वार्थमात्रनिर्मासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' इति । तादृशसमाधी दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारैः सेविते स्थैर्यं लब्ध्वा पश्चात्कर्तृकरणानुसंधानपरित्यागार्थो यः प्रयत्नस्तमपि परित्यजेत् । नन्वेवं सति तस्यागप्र-यत्नोऽपि परित्याज्य इत्यनवस्था स्यात् । मेवम् । कतकरजोन्पायेन स्वपरनिवर्तकत्वात् । यथा कलुषिते जले प्रक्षिप्तं कतकरज इतररजसा सह स्वात्मानमपि निवर्तयति तथा त्यागार्थः प्रयत्नः कर्तृकरणानुसंधानं निवर्तयन्स्वात्मानमपि निवर्तयिष्यति । निवृत्ते तस्मिन्मलिनवासनावच्छु-द्धवासनानामपि क्षीणत्वान्निर्वासनं मनोऽवतिष्ठते ।

बुद्धिं हि पापाणवद्भूमिः । प्रकृतदृष्टान्ते देहबहिर्भूतत्वरूपास्वरसात् [आह]—यथा येति । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना । तत्र हेतु प्रतिपादयति—द्विधे-त्यादिना । मनोबुद्धयोः प्रकृतोपयोगिस्वरूपमाह—करणमित्यादिना । ततः किं प्रकृत इत्यत आह—तथा चेत्यादिना । एतन्मुक्तद्वैविध्यमप्ये ध्यानपदाभिधेयायाः प्रथमायाः परि-त्यागं विधाय द्वितीयायाः समाधिपदाभिधेयाया वासनायाः सनुपादानं विधत्ते—या वि-त्यादिना । तत्रान्दः पूर्वैरेलक्ष्ययोनित्यर्थः । ननु किं ध्यानसमाध्योर्लक्षणमित्यपेक्षायां तत्र योगसूत्रेण प्रमाणपति—ध्यानेति । ते सूत्रे एव पठने—तत्रेत्यादिना । कलितमाह—तादृश-रूपादिना । तत्राप्यनवस्थामाशङ्कते—नन्वित्यादिना । तत्र समाधानं प्रनिर्वातने—

भैवामिति । अत्र हेतुमाह—कतक्रेति । उक्तन्यायमेव निशदयति—यथेति ।
दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । ततः । किं प्रकृतं इत्याशाऽऽह—निवृत्त इत्यादिना ।

तत्र प्रमाणमाह—

एतदेवामिषेत्य वसिष्ठ आह—

तस्माद्वासनया बद्धं मुक्तं निर्वासनं मनः ।
राम निर्वासनीभावमाहराऽऽशु विवेकतः ॥
सम्भगालोचनात्सत्त्वाद्वासना प्रबिलीयते ।
वासनाबिलये चेतः शममायाति दीपवत् ॥ इति ।
यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।
यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ इति च ।
सुषुप्तब्रह्मशमितभाववृत्तिना
स्थितं सदा जाग्रति येन चेतसा ।
कलान्वितो विधुरिव यः सदा बुधै-
र्निषेव्यते मुक्त इतीह स स्मृतः ॥ इति च ।
हृदयात्संपरित्यज्य सर्वमेव महामतिः ।
यस्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥
समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।
हृदयेनास्तसर्वाशो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥
नैकर्म्येण न तस्यार्थस्तस्पाथोऽस्ति न कर्मभिः ।
न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥
विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्राहितं मिथः ।
संत्यक्तवासनान्मीनावृते नास्त्युत्तमं पद्म ॥ इति च ।

न च निर्वासनमनस्कस्य जीवनहेतुर्व्यवहारो लुप्येतेति शङ्कनीयम् ।
किं चक्षुरादिव्यवहारस्य लोपः, किं वा मानसव्यवहारस्य लोपः ।
तत्राऽऽद्यमुद्दालको निराचष्टे—

वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः ।
प्रवर्तते बहिः स्वार्थं वासना नात्र कारणम् ॥ इति ।

द्वितीयं वसिष्ठो निराचष्टे—

अयत्नोपनतेष्वक्षिदिन्द्रियेषु यथा पुनः ।
नीरागमेव पतति तद्वत्कार्येषु धीरधीः ॥ इति ।

तादृश्या धिया प्रारब्धभोगं स एवोपपादयति—

परिज्ञायोपमुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न चोरताम् ॥
अशङ्किताऽपि संप्राप्ता ग्रामयात्रा यथाऽध्वगैः ।
प्रेक्ष्यते तद्देव जैर्मोगश्रीरवलोक्यते ॥ इति ।

भोगकालेऽपि सवासनेभ्यो निर्वासनानां विशेषमाह—

नाऽऽपदि ग्लानिमायान्ति हेमपद्मं यथा निशि ।
नेहन्ते प्रकृतादन्यद्गमन्ते शिष्टवर्त्मनि ॥

एतदेवेति । तद्वाक्यान्यपि संगृह्णाति—तस्मादित्यादित्रिभिः । सत्यात्सत्यप्रवृत्तिय-
यात् । अत्र स्थलान्तरस्थत्वेनेतिशब्दद्वय समुच्चायकश्चकारथ । एवमेवाप्येऽपि बोध्यम् ।
एतन्मान्यपि प्रकृतोपयुक्तानि वासिष्ठपद्यान्येवोदाहरति—मुपुस्तवदित्यादिना । तत्राप्या-
शङ्कते—न चेत्यादिना । तत्र समाधातु विकल्पयति—किं चक्षुरित्यादिना । आद्य प्रति
वासिष्ठप्रसिद्धोदाहरणचसा समाधत्ते—तत्राऽऽद्यमित्यादिना । द्वितीय प्रत्याह—द्वितीय-
मित्यादिना । फलितमाह—नादृश्येत्यादिना । स एव, वसिष्ठ एव । परीत्यादिना ।
नन्वेव भोग. समासननिर्वासनयो सम एव चेत्कथ तयोर्निर्णय इत्यत्राऽऽह—भोगकालेऽ-
पीत्यादिना ।

नित्यमापूर्णतामन्तरक्षुब्धामिन्दुसुन्दरीम् ।
आपद्यपि न मुञ्चन्ति शशिनः शीततामिव ॥
अब्धिवद्भूतमर्यादा भवन्ति वितताशयाः ।
नियतिं न विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥ इति ।

जनकस्यापि समाधिच्युत्थितस्येदृशमाचरणं पठ्यते—

तूष्णीमथ चिरं स्थित्वा जनको जनजीवितम् ।
च्युत्थितश्चिन्तयामास मनसा शमशालिना ॥
किमुपादेयमस्तीह यत्नात्संसाधयामि किम् ।
स्वतः स्थितस्य शुद्धस्य चितः का मेऽस्ति कल्पना ॥
नाभियाञ्छाम्यसंप्राप्तं संप्राप्तं न त्यजाम्यहम् ।
स्वस्थ आत्मनि तिष्ठामि यन्ममास्ति तद्वस्तु मे ॥
इति संचिन्त्य जनको यथाप्राप्तक्रियामसौ ।
असक्तः कर्तुमुत्तस्थो दिनं दिनपातिर्यथा ॥

मविष्यं नानुसंधत्ते नातीतं चिन्तयत्पसौ ।

वर्तमाननिमेषं तु हसन्नेवानुवर्तते ॥ इति ।

तदेवं पथोक्तेन वासनाक्षयेण पथोक्ता जीवमुक्तिर्भविष्यतीति स्थितम् ।

इति जीवन्मुक्तिविवेके वासनाक्षयनिरूपणम् ।

निरूपमिति । इन्दुमुन्दरीम् । चैतन्यानुसधानैकशिशिरेणेन्दुशब्दिताजहदृक्षणसिद्ध-
चन्द्राधिष्ठेयेन मनसाऽतिरम्यामिर्यथः । शशिन इति बहुवचनं तु प्रतिदिनं कलेपचया-
दिना व्यक्तिभेदप्रत्यक्षास्तोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायास्तु जातिविषयकत्वंस्यापि संभवादुपमेयाभूत-
जीवन्मुक्तबाहुल्यानुकूल्याच्च समुचितमेवेति भाव । तथाऽपि तत्र यथेष्टचेष्टा निराचष्टे-
अब्धिवदिति । एव भास्करा इनेति बहुवचनमपि तत्तत्सन्तान्तिभेदेनैव व्याख्येयमिति
दिक् । एवं सामान्येन चिन्मात्रासतोपशमशाब्दिना जीवन्मुक्ताना लक्षण संक्षिप्य तदुदा-
हरणमाह—जनकस्यापीत्यादिना । शासिष्ठ्यतान्येन तदुपायाननाक्यान्यपि संगृह्णाति—
तूष्णीमथेत्यादिना । जनेति । सर्वजननास्तानिरुक्त्वरूपमद्वैत ब्रह्मैव यथा स्यात्तथैत्यर्थः ।
उपसहरति—तदेवमित्यादिना ।

इति जीवन्मुक्तिविवेकटीकाया पूर्णानन्देन्दुकौमुदीनामिकाया वासनाक्षयप्रकरणम् ॥ ६ ॥

ननु

वक्ष्ये त्रिविदिपान्यासं त्रिद्वन्द्यास च भेदतः ।

हेतुं विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात् ॥

इति मूलकारैर्ग्रन्थारम्भ एव कथमुक्त त्रिविदिपान्यासस्य ज्ञानद्वारा भानिदेहाभाव-
रूपनिदेहकैरत्यकारणत्वम् 'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृत' इत्यादिवार्तिकानु-
सारेणेह यदि 'लोकवासनया जन्तो शास्त्रवासनयाऽपि च' इत्याद्युदाहृतमचनादिवशा-
द्विना वासनाक्षय तत्त्वज्ञानमेवाऽऽदौ नोदेति क्व पुनर्मोक्षः स्यात् । न चाऽऽपातिकता-
त्परिच्छिन्नप्रणयौपनिषत्तिस्यतिरूपस्तुतिरेकादिसां प्रत्यक्षानुष्ठानप्रकारेणानुष्ठानेऽप्युक्तं व्यासमाध-
यादि सिष्यन्येरेत्यथस्तादेवोक्तमिति वाच्यम् । सकारैकरूपायास्तस्याः पुनरप्याभिर्भावसम्-
वादिति चेत्, सजाते तत्त्वज्ञानेऽनन्तर 'ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशे' इत्यादियुक्तिभिः
'ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्य याति हतशोक' इत्यादिस्मृतिभिश्च तथा 'शुद्ध ब्रह्मेति
निपथीवुराणा शृति स्वस्वैतरोपाधिनिश्चितिरदयते' इति कल्पतरुवाक्यरोक्तिभिर्नान्यत्रिप्राधि-
कभ्रान्तियुक्तिभिराप्रारब्ध बाधितद्वैतावभासे सकलसोपाधिकभ्रान्तिनिदर्शनयुक्तिभिश्च
निरुक्तोपक्रम एव परमतात्पर्यात् । तदुक्तमनुपदमेव मूलकारचरणैर्वासनाक्षयनिरूपणे—
'ज्ञानिनस्तु दग्धबीजगद्गमासमात्रा एव रागादयः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

उत्पद्यमाना रगाद्या विनेकज्ञानरहिना ।

तदा तदैव दहन्ते कुतस्तेषा प्ररोहणम् ॥

इयुपपाद्य तर्हि स्थितप्रज्ञस्यापि ते सन्विति चेन्न । तत्काले मुरयर्पदेनाऽऽभासमानाना वाधक्यन्त । रज्जुसर्पोऽपि मुरयसर्पदेव तदानीं भाषयन्नुपलभ्यते तद्वत् । तर्ह्यभासत्वानुसधानानुवृत्तौ न कोऽपि वाध इति चेत् । चिरं जायतु भवानियमेनास्मदभिमतं जीवन्मुक्तिः' इति । तदयमत्र तात्पर्यसंग्रहः—

ईशाज्ञान्नायमात्रैरित्तत्कलनिजक्षम्यनित्यादिकृत्वा

शुद्धोपास्या निरद्वाऽप्यतुलमिह मतिर्यस्य तस्यैव विद्या ।

जीवन्मुक्तिश्च तुल्यक्षणमिह तु कलावायुराश्रयतायाः

शुच्यैवोदेति विद्याऽप्रिमजनिहृतिदेतीप्सित वार्तिकेऽस्ति ॥ १ ॥

आप्रारब्धक्षय चिद्विगलितभिद्रुह त्यागयोगैर्विचिन्त्या

जीवन्मुक्त्यै विदाऽपि प्रचुरमिह न चेद्दृश्यसंस्कारयोगात् ।

भाषि स्याज्जन्म यं य स्मरति तु मरणेऽर्थं जनस्य तमेव

प्राप्नोतीतीरावाक्यादिति विवरणदृष्टंमत तेन ते द्वे ॥ २ ॥

विद्यारण्यैर्मते अप्यलमिह गदिते गूढतापर्ययोगा-

ज्जीवन्मुक्तेर्विनेके तदापि तु गदित मुरयमाद्य मुर्नानाम् ।

प्रागाण्येष्टैर्यथोर्ध्वं चरामपि मुग्धाद्याऽन्तकाडेऽपि गद्यो-

यैव कथितः प्रतिपादितो भवतीति योजना । न चैनमप्यद्वैतसिध्दादिप्रसिद्धं ज्ञाननिर्वर्त्यत्व-
मेव मिथ्यात्व निवरणमतसिद्ध विहाय त्वया स्वाभिमतार्थानुकूलमेव ज्ञानवाच्यत्व मिथ्यात्व-
मिति निवरणपाठकल्पनं कपोलकल्पितत्वादसाप्रदायिकमिति साप्रतम् । अज्ञानस्य स्वकार्येण
परिलीनेन वर्तमानेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाध इति निवरणाक्षरतात्पर्यविषयकस्य तत्रैव
स्फुटतरावरणत्वात् । ज्ञानेन बाध एव निवृत्तिरिति निवृत्तिरेव बाध इति च क्रमाद्यो-
जनाभ्या जीवन्मुक्तिराद्योमुक्तिपक्षयोरुत्तमाधमाधिकार्यपेक्षयोस्तत एव सिद्धत्वाच्च ॥ ४ ॥

इतीतिपदाभिस्तथितं कारण कथयति—ज्ञानादिति । ज्ञानादद्वैतब्रह्मात्मैक्यनिपयका-
प्रतिबद्धसाक्षात्काराद्वेतोः । ' एत एव वाच न तपति । किमह एव साधु नाकरवम् । किमहं
पापमकरवम् ' इति । ' न वर्तते कर्मणा नो कनीयान् ' ' तस्यैव स्यात्पदवित्त विदित्वा
न लिप्यते कर्मणा पापकेन ' इत्यादिश्रुतिभिः । ' तदाविगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषनिनाशौ
तद्व्यपदेशात् ' इत्यादिसूत्रादिभिः ।

लिप्यते न स पापेन पत्रपत्रमिनाम्भसा ।

यस्य नाहङ्गतो भागो बुद्धिर्व्यस्य न लिप्यते ॥

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान हन्ति न निव्रज्यते ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥

इति च स्मृतिभि । पापादीति । आदिना पुण्यम् । अलेपात् , अध्यासत्रैधुर्वेण तत्क-
लीभूतनरकपातादिदुःखोपभोगराहित्यश्रवणादित्यर्थः । इह मर्यलोके । कलीति । एतेन
देशसाभग्रीवत्कालसामग्र्यप्यासुरसपशुहीपिका योतिता । अत एव लोकानामपक्वाधिकारिणा
माहृशा जनानाम् । यथेष्टेति । सैराचारितेति यावत् । स्याद्भविष्यत्वेव । अत—तानि नृत्यै
परमकारिणत्वात्वेन तद्वारणाय । त्यागेति । निवृत्तान्यासपूर्वकनासनाक्षयमनोनाशपरमावधि-
भूतासप्रज्ञातसमाप्यभासादित्यर्थ । तत्रापि सतत, यात्राप्यारब्धपरिसमाप्ति न तु क्षणमात्रम् ।
आत्मेति । अद्वैतब्रह्मात्मैक्यानुसंधि(धी)तिपूर्वकदृश्यानादतिरिति यावत् । अभिमता निवाक्षि-
त्ताऽस्तीति सन्नधः । निवरणाचार्याणामिति शेषः । न केवलमेतद्वदेन किंतु प्रयोजनान्तर-
मप्यस्तात्वाह—किंचेत्यादिना । तदाहुः पौराणिकाः—

सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति सप्राप्ते तु कलौ युगे ।

नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय शिश्रोदरपरायणा ॥ इति ।

आपातेति । पातमनिशाघात मर्यादीदृत्वेयापातमनिशाघस विनैव यथाकथंचिद्द्वानृक-
ताभावेण योऽवबोधः शब्दपाण्डित्यमवटन तस्मादित्यर्थ । मन पदमात्मन्या नृत्वे ॥ ५ ॥

तद्रक्षा सिद्धेति वाच्यम् । नष्टे मनस्यजिह्मत्वादीनामर्थसिद्धत्वेनाभ्या-
सप्रयासाभावात् । ननु मनोनाशाभ्यासप्रयासस्तत्राप्यस्तीति चेत् ।
अस्तु नाम तस्याऽऽवश्यकत्वात् । अन्तरेण मनोनाशमभ्यस्ता अप्य-
जिह्मत्वादयो न स्थिरा भवन्ति । अत एव मनसो नाशनीयत्वं
जनक आह—

सहस्राङ्कुरशाखाग्रफलपल्लवशालिनः ।
अस्य संसारवृक्षस्य मनो मूलमिति स्थितम् ॥
संकल्पमेव तन्मन्ये संकल्पोपशमे न तत् ।
शोपयामि पथा शोपमेति संसारपादपः ॥
प्रबुद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि वृष्टश्चोरो मयाऽऽत्मनः ।
मनो नाम निहन्म्येनं मनसाऽस्मि चिरं हतः ॥

ननु वासनाशब्दितसकलसदसत्संस्कारसंक्षये संपन्ने सति तन्मूलकसदसदन्यतरसंकल्प-
रक्षणस्य मनसोऽपि नाशः सिद्ध एवेति न तदर्थं प्रयत्नान्तरापेक्षेति व्यर्थं तन्निरूपण-
प्रतिज्ञेयमिति शङ्कामुत्थाप्य समाधत्ते—यद्यपीत्यादिना । तत्रापि प्रकारान्तरेणाऽऽशङ्क्यापि
समाधत्ते—न चेत्यादिना । तत्रापि शङ्कते—नन्वित्यादिना । गत्यन्तराभावादुक्तशङ्कामङ्गी
करोति—अस्तु नामेति । मनोनाशस्याऽऽवश्यकत्वे हेतुमाह—अन्तरेणेत्यादिना ।
उक्तहेतोरेव मनसोऽऽवश्यनाश्यञ्च जनकेनापि वासिष्ठ उक्तमित्याह—अत एवेति ।
तद्वाक्यमेव संगृह्णाति—सहस्राङ्कुरेत्यादिना । ननु भ्रमत्वेन संसारशास्त्रालिङ्गस्य मनो
मूलमथापि मनसः किं मूलमित्यत आह—संकल्पमेवेति । तन्मनः । ततः किं तदाह—
संकल्पेति । तन्मन एव । फलितमाह—प्रबुद्धोऽस्मीत्यादिना । वीप्सा तत्र संभ-
मादेव । एन मनोरूप चौरमित्यर्थः ।

उक्तेऽर्थे वासिष्ठसन्ततिमप्याह—

वासिष्ठोऽप्याह—

अस्य संसारवृक्षस्य सर्वोपद्रवदायिनः ।
उपाय एक एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः ॥
मनसोऽभ्युद्यो नाशो मनोनाशा महोदयः ।
ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य हि शृङ्खला ॥
तावन्निशीथवेताला बलगन्ति हृदि वासनाः ।
एकतत्त्वहृदाभ्यासाद्यावन्न विजितं मनः ॥
प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विषः ।
पद्मिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते भोगवासनाः ॥

हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान्त्रिचूर्णं च ।
 अङ्गान्पङ्क्तैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥
 एतावति धराणितले सुभगास्ते साधुचेतसः पुरुषाः ॥
 पुरुषकथासु च गण्या न जिता ये चेतसा स्वेन ॥
 हृदयत्रिले कृतकुण्डल उल्लणकलनाविधौ मनोभुजगः ॥
 यस्योपशान्तिमगमञ्चन्द्रबटुदितं तमव्ययं वन्दे ॥ इति ।
 चिन्तनाभिः किलास्येदं मायाचक्रस्य सर्वतः ।
 स्थायते चेतदाक्रम्य तन्न किञ्चित्प्रवाधते ॥ इति च ।

गौडपादाचार्यैरप्युक्तम्—

मनसो निग्रहायत्तममयं सर्वयोगिना(णा)म् ।
 दुःसक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ।

यस्वर्जुनेनोक्तम्—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
 तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ इति ।

तद्वचनं हठयोगविषयम् ।

वासिष्ठोऽपीति । तद्वाक्यान्वेन पठति—अस्येत्यादिना । उपाय , छेदन इत्यार्थिकम् । मनोऽङ्गस्येत्यत्र मन , अङ्गस्येति छेद । हस्तमिति । इदं हि मनोऽङ्गमहासानुनिर्हणार्थं तदुपर्यन्तकोपमूलकरौद्ररसानुभानसूचकं चेष्टाजातं सर्वलोकप्रसिद्धमेव । अङ्गानीत्यादि । भृशुष्टयोष्टादीनि । अङ्गैः , क्रोधप्रदललाटत्रिणालीरूपैर्निर्हणैर्विष्काशितदन्तग्रन्थैश्चायस्यैरित्यर्थः । समाक्रम्य , समावप्येति यावत् । कृतकुण्डल , निरचितकुण्डलाकारव्यथितिविशेष इत्यर्थः । अयं हि सर्पजातिस्वभानः प्रसिद्ध एव यत्कुण्डलाकारतयाऽऽस्थानम् । उल्लणोति । तौमसकत्वरूपविषयालीत्यर्थः । तस्यैव तत्रैव प्रवृत्तानुकूलं वाक्यान्तरमप्यादरातिशयार्थमुदाहरति—चित्तनाभिरिति । अस्य , साक्ष्यस्य । इदं मायाचक्रस्य दृश्यद्रजालस्य । चिन्तनाभिः किल , दृक्तं पार्श्वयोनानरस्थित्यादिरूपमननयुक्तिभिरित्यर्थः । इदं पदप्रये गणुग तु दृश्यप्रबोधदार्ढ्यार्थमेव । यद्वाऽस्य मायाचक्रस्य चित्तनाभिः स्वासत्तानून्यव्यलक्षणमिथ्यासानुसंधानवृत्तिभिरिदं निरक्तमायाचक्रमेव सर्वतः सर्वदेशकायानुदेनाऽऽत्म्यं तुल्यतादिनाऽभिव्याप्य यदि मुमुक्षुणा स्थायी चेतसा तन्मायाचक्रं किञ्चिदपि न प्रवधति इति तत्रेव । चित्तनाभिरिति पाठे त्वस्य मायाचक्रस्य नाभिधित्तमेतारिणो तादिदं सर्वत आक्रम्य स्थायी चेन्मुमुक्षुणा तर्हि तन्मायाचक्रं तं प्रति किञ्चिदपि न प्रवधति इति तत्रेव ।

प्रकरणादयमेव पाठः साधुः । अत्र वृद्धसंमतिमप्याह—गौडेत्यादिना । गीताविरोधं समा-
धत्ते—वसिष्ठ्यादिना ।

उत्तार्जुनप्रचनस्य हृद्योगविषयकत्वं कपोलकल्पितमित्यत्र आहात एवेत्यादिना—

अत एव वसिष्ठ आह—

उपविश्योपविश्येव क्वचित्केन मुहुर्मुहुः ।
न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥
अङ्कुशेन विना मत्तो यथा द्रुष्टमतङ्गजः ।
विजेतुं शक्यते नैव तथा युक्त्या विना मनः ॥
मनोविलयहेतूनां युक्तीनां सम्ययीरणम् ।
वसिष्ठेन कृतं तावत्तन्निष्ठस्य वशे मनः ॥
हठतो युक्तितश्चापि द्विविधो निग्रहो मतः ।
निग्रहो धीक्रियाक्षाणां हठो गोलकनिग्रहात् ॥
कदाचिज्जायते क्रश्चिन्मनस्तेन विलीयते ।
अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च ॥
वासनासंपरित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ।
एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ॥
सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये ।
चेतस्ते दीपमुत्सृत्य विनिग्नन्ति तमोऽञ्जनैः ॥
विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम् ।
ते निबध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं विसतन्तुभिः ॥

उपविश्येति । क्वचिद्देशे कालेऽपि केनापि पुरपविशेषेणानिन्दितसकलसाप्रदायिक-
संमता युक्तिं विना मुहुर्मुहुरुपविश्योपविश्येन केनल चित्तवृत्तिनिरोधार्थमेकान्ते स्थित्वा
स्थित्वैव मनो जेतुं नैव शक्यत इत्यप्याह्वलान्वय । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—अङ्कुशेनेति ।
द्रुष्टेति । स्वभाविकदौष्ट्यशालिग्रज इत्यर्थः । वसिष्ठेनेति । एतेन एव वसिष्ठ
आहेति पुस्तकेषूपलभ्यमानोऽत्रोपविश्योपविश्ये यासुदाहृतश्लोकवृन्दानतरणग्रन्थोऽप्यपाठ एव
सजातो बोध्यः । वसिष्ठोक्तग्रन्थ एव वसिष्ठेनेति पौनरुक्त्याद्यापत्ते । किञ्चित् एव वसिष्ठ
आहेत्येव, वाल्मीकिर्भारद्वाज प्रति सनादग्रन्थस्य वसिष्ठनाम्नप्राचुर्याद्योगनासिष्टयासिष्टरा-
मायणसत्तत्रावशेन वाल्मीकिरिति कर्तव्याहारपाठ एव साधीयान् । अन्यथा निरुचरीत्या
प्रथातागमस्य दुर्निरसत्वादिति मुषिय एव विदाकुर्वन्तिरिति क्वन पटवितेन । तन्निष्ठस्य,

वसिष्ठोक्तयुक्तिनिष्ठस्येत्यर्थः । अथोद्दिष्टहठाद्विधिनिग्रहमध्ये प्रथमं हठनिग्रहं व्युत्पादयति-
निग्रह इति । धींक्रियेति । बुद्धिवृत्तयः श्रोत्रादिजाः शब्दादिविषयिकास्तथा किनाः
शब्दोच्चारणादयस्ताकारीणि यान्यक्षाणीन्द्रियाणि तेषामित्यर्थः । गोलकेति । गोलकानि
श्रोत्रादीनि प्रसिद्धान्येव । ननु किं हठनिग्रह एव श्रेयस्करः किं वा युक्तिनिग्रह इत्याश-
ङ्क्याधिकारिभेदेनोभयमपीत्याह—कदाचिज्जायत इत्यादि । जायते फलतीति शेषः ।
एवं हठमार्गमुक्त्वा युक्तिमार्गं क्रमप्राप्तं द्वितीयं व्युत्पादयितुं ताः प्रबोधयति—अध्यात्मे-
त्यादिना । नन्वथापि मार्गद्वये कः श्रेयानित्यत आह—सतीष्वित्यादि ।

उदाहृतग्रन्थतात्पर्यं संक्षिपति निग्रह इत्यादिना—

निग्रहो द्विविधः । हठनिग्रहः क्रमनिग्रहश्चेति । तत्र चक्षुःश्रोत्रादि-
ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादिकर्मेन्द्रियाणि च तत्तद्गोलकोपरोधमात्रेण
हठान्निगृह्यन्ते । तद्बुद्ध्यान्तेन मनोऽपि तथा निग्रहीष्यामीति मूढस्य
भ्रान्तिर्भवति । न तु तन्निग्रहीतुं शक्यते । तद्गोलकस्य हृदयकमलस्य
निरोद्धुमशक्यत्वात् । अतः क्रमनिग्रह एव योग्यः । क्रमनिग्रहे
षाध्यात्मविद्याप्राप्त्यादय एवोपायाः । सा च विद्या दृश्यमिष्टयात्वं
दृग्बस्तुनः स्वप्रकाशत्वं च बोधयति । तथा च सत्येतन्मनः स्वगोचरेषु
दृश्येषु प्रयोजनाभावं प्रयोजनवति दृग्बस्तुन्मगोचरत्वं च बुद्ध्या
निरिन्धनाशिवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तथा च श्रूयते—

यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनोद्युपशाम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चितं स्वयोनोद्युपशाम्यति ॥

योनिरात्मा । यस्तु बोधितमपीह तस्यं न सम्पद्बुध्यते पश्च विस्मरति
तथोद्यमयोः साधुसंगम एवोपायः । साधवो हि पुनः पुनर्बोधयन्ति
स्मारयन्ति च । यस्तु विद्यामदादिदुर्वासनया पीड्यमानो न साधुमनुव-
र्तितुमुत्सहते तस्य पूर्वाक्तविवेकेन वासनापरित्याग उपायः । वासनानां
प्रायत्नेन त्यक्तुमशक्यत्वे प्राणस्पन्दनिरोधनमुपायः । प्राणस्पन्दवास-
नयोधित्तप्रेरकत्वात्तयोर्निरोधे चित्तशान्तिरुपपद्यते । प्रेरकत्वं च
यसिष्ठ आह—

द्वे यजे चित्तयूक्षस्य वृत्तिप्रततिधारिणः ।

एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं हृदयासना ॥

सती सत्यगता संपिप्राणस्पन्देन बोध्यते ।

संवेदनादनन्तानि ततो दुःखानि चेतसः ॥ इति ।

यथा मस्मच्छन्नमग्निं लोहकारा वृत्तिभ्यां धमन्ति, तत्र च वृत्त्युत्पन्न-
वायुना सोऽग्निर्ज्वलति, तथा चित्तोपादानेन काष्ठस्थानीयेनाज्ञानेनाऽऽ-
वृता संवित्प्राणस्पन्देन बोध्यमाना चित्तवृत्तिरूपेण प्रज्वलति ।
तस्माच्चित्तवृत्तिनामकारसंविज्ज्वालारूपात्संवेदनाद्दुःखान्युत्पद्यन्ते सेषं
प्राणस्पन्देन प्रेरिता चित्तोत्पत्तिः ।

मनस इत्यर्थिकम् । तत किं तदाह—तत्रेत्यादिना । गोलकनिरोधेनेन्द्रियनिग्रह-
न्मनोनिरोधामात्रे हेतुं प्रथयति—तद्गोलकस्येत्यादि । फलितमाह—अत इति ।
तत्रोपादानप्राणानुकावेव स्मारयति—क्रमेति । तत्राप्यात्मविद्या किं करोतीत्यत्राऽऽह—
सा चेत्यादि । वृक्षेति । भानभास्यत्व दृश्यत्वम् । एतत् सत्ताशून्यत्व मिथ्यात्वम् ।
अनधीनमानत्व स्वप्रकाशत्वमित्यर्थ । विस्तरस्वप्न मर्दायबोधेक्यसिद्धिव्याख्याने मामक
एवाद्देशान्मप्रबोधे द्रष्टव्य । तफलमाह—तथा चेत्यादिना । तत्र श्रुतिं समादयति—
यथेति । तत्र चित्तस्य योनिशब्दित किमुपादानमित्याकाङ्क्षाया तत्सक्षिपति—योनि-
रात्मेति । अज्ञात इति शेष । ननु स्मरणे चित्तनिग्रहेऽध्यात्मविद्यादयश्चतस्रो युक्तयो
या प्रदर्शितास्तत्राधिकारिभेदव्ययस्याऽस्ति न वेद्यत्राऽऽह—पस्विदित्यादिना । तत्र हेतु
माह—प्राणस्पन्दवासनयोरित्यादिना । तत्र मानमाह—प्रेरकत्वमित्यादिना । तद्विवरणार्थं
तत्र दृष्टान्त स्पष्टयति—यथेत्यादिना । दृष्टिम्या भ्राम्याम् । धमन्त्युभयत् प्रचालयन्ती-
त्यर्थ । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । फलित कथयन्नुपसहरति—
तस्मादित्यादि ।

अथ दृष्टवासनामूलिका चित्तप्रवृत्तिं क्लोक्तव्यत आह—

अन्यां च स एवाऽऽह—

मायसंवित्प्रकटितामनुभूतां च राघव ।

चित्तस्योत्पत्तिमपरां वासनाजनितां शृणु ॥

दृष्टाम्पस्तपदार्यैकमायनादतिचञ्चलम् ।

चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणम् ॥ इति ।

न केवलं प्राणवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वं किंतु परस्परप्रेरकत्वमप्यस्ति ।
तदाह वसिष्ठः—

वासनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना ।

आपते चित्तवृक्षस्य तेन बीजाद्भ्रुकमः ॥ इति ।

अत एवान्यतरनाशेनोभयनाशमप्याह—

द्वे बाजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवामने ।

एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्तं द्वे अपि नश्यतः ॥ इति ।

तयोर्नाशोपायं नाशफलं चाऽऽह—

प्राणायामवृद्धाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया ।

आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥

असद्भव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् ।

शरीरनाशोदृशित्वाद्वासना न प्रवर्तते ॥

वासनासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम् ।

प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु ॥

एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव ।

यद्भावनं वस्तुनोऽन्तर्धस्तुःवेन रसेन च ॥

यदा न भाव्यते किञ्चिद्धेयोपादेयरूपि यत् ।

स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥

अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः ।

अमनस्ता तदोदेति परमोपशमप्रदा ॥ इति ।

अमनस्तानुदये शान्त्यभावमाह—

चित्तपक्षहटाक्रान्तं न मित्राणि न वान्धवाः ।

शक्नुवन्ति परित्रातुं गुरवो न च मानवाः ॥ इति ।

आसनाशनयोगेनेति यदुक्तं तत्राऽऽसनस्य लक्षणमुपायं फलं च त्रिभिः सूत्रैः पतञ्जलिः सूत्रयामास—‘स्थिरसुषमासनम्’ ‘प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिम्पाम्’ ‘ततो द्वैर्द्वैर्नामिधातः’ इति ।

अन्यां चेति । स एव, प्रागुक्तसिद्ध एव । तद्वासनप्रवृत्तौ परोमि—माथे-
त्यादिना । भावविषयिणी यस्य सविधित्तवृत्तिरूपा इतिस्तथा प्रवृत्तितां स्पष्टीकृतम् ।
अतोऽनुभूतां, साक्षिप्रत्यक्षीकृतान्निवर्धे । च प्रसिद्धार्थे । एतादृशीमपरात्मन्यां यामना-
जनितौ चित्तस्वोपसृति हे साधन एव दृष्टयिती योजना । एव प्रणव्यद्वयान्नयोरन्वयोः
परस्परकारणत्वमपि संभवेत्कर्मिती यदातद्द्वयं समहणमपि मनोमि—न केवलमित्यादिना ।
एवमेतयोः परस्परकारणत्वं यदुपपत्तेर्भवेत्कारणानामुभयनरोऽपि कर्तव्यमपि तद्वा-

क्योदाहरणेनैव प्रतिपादयति—अत एवेत्यादिना । ननु कोऽनयोर्नाशोपायो येनैकतरं नाशयता मया द्वयमपि नाश्येताथ किंवा तत्फलमपि येन तत्रानस्य प्रयतितव्यमपि स्यादित्यत्राऽऽह—तयोरित्यादिना परमोपशमप्रदेत्यन्तेन । आहेत्यत्र वसिष्ठ इत्यार्यिकम् । गुल्दत्ता युक्तिस्तु मम स्वभूम्यनिरीक्षणपूर्वकं सर्वदा सोऽहमित्यनुसंधानेन यथामुखं वहमानस्य प्राणनाशेर्मनसैव सर्वदा बहिर्बिरेचनमेव । नन्वमनस्तानुदये किं स्यादित्यत आह—अमनस्तेत्यादिना । चोऽप्यर्थे । ननु प्रागासनाशनेत्यादि न विवृतमित्यत्राऽऽह—आसनेत्यादिना । तान्येव सूत्राणि लिखति—स्थिरसुप्तमित्यादिना ।

तत्राऽऽद्यं विवृणोति पद्मकेत्यादिना—

पद्मकस्वस्तिकादिना यादृशेन देहस्थापनरूपेण यस्य पुरुषस्यावयवव्यथानुत्पत्तिलक्षणं सुखं स्वदेहचलनराहित्यलक्षणं स्थैर्यं च संपद्यते तस्य तदेव सुप्तमासनम् । तस्य च प्रयत्नशैथिल्यं लौकिक उपायः । गमनगृहकृत्यतीर्थयात्रास्नानहोमादिविषये यः प्रयत्नो मानस उत्साहस्तस्य शैथिल्यं कर्तव्यम् । अन्यथा स उत्साहो बलाद्देहमुत्थाप्य यत्र कापि प्रेरयति । अलौकिकोपायश्च फणासहस्रेण धरणीं धारयित्वा स्थैर्येणावस्थितो योऽयमनन्तः स एवास्मीति ध्यानं चित्तस्यानन्ततामापत्तिः । तथा यथोक्तासनसंपादकमहष्टं निष्पद्यते । सिद्धे चाऽऽसने शीतोष्णसुप्तदुःखमानावमानादिद्वंद्वैर्यथापूर्वं नाभिहन्यते । तथाविधस्य चाऽऽसनस्य योग्यो देशः श्रूयते—

विविक्तदेशे च सुप्तासनस्यः शुचिः समर्थावशिरःशरीरः । इति ।

समे शुचौ शंकरवह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाशयादिभिः ।

मनोनुकूले न तु चक्षुषीढने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ इति च ।

सोऽयमासनयोगः ।

तत्र पद्मकस्वस्तिकयोर्लक्षणं तूक्तं पातञ्जलसूत्रस्यैव नारायणतीर्थवृत्तौ योगप्रदीपादिप्रसिद्धमेव—

अङ्गुष्ठौ सनिःश्रीयाद्दस्ताभ्या व्युत्क्रमेण तु ।

ऊरुपरि च विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे ॥

पद्मासनं मंत्रदेतसरेषामेव पूजितम् । इत्यादिना ।

जानूयोरन्तरे सम्यङ्कृत्वा पादतले उभे ॥

ऋजुपायः सुखासीनः स्वरितकं तत्रचक्षते । इत्यादिना च ।

अथ द्वितीयसूत्रमपि निवृणोति—तस्य चेत्यादिनोक्तासनसाधनमभिदधत् । एवं
लौकिकाद्युपदिष्टतदुपायद्वयमध्ये प्रथमं प्रत्यापयति—गमनेत्यादिना । अत्र गमनपदेन
योगान्यासेष्टेकान्तदेशत्यागपूर्वकं बहिः संचारः । अथालौकिकमपि तदुपायं निरादयति—
फणेत्यादिना । ननु भक्त्येष सूत्रोक्तान्तसमापत्तिपदार्थः । किं ततस्तत्राऽऽह—तथेति ।
नन्वेतादृशासने प्रत्यहं ब्राह्ममुहूर्तादिबवस्थानाम्यासः कियत्कालं कार्यं इत्याशङ्क्य यावत्त-
त्फलमिति समादधानस्तत्कथयति—सिद्धे चेत्यादिना । यथेति । प्राग्नादित्यर्थः । ननु
किं स्यात्तन्वमित्यत आह—तथाविधस्येति । ते एव कैवल्यश्वेताश्वतरश्रुती क्रमा-
दुदाहरति—विविक्तदेशे चेत्यादिना । निजदेश इत्यर्थः । अत्रस्थानप्रकारं प्रकट-
यति—सम इति । शरीरं प्रीत्याधोमूलाधारान्तदेहभागः । एतेषां समन्वं समसूत्रत्वेन
संधारणेन । जटाश्रवेत्यापि पाठः । चक्षुःपीडनं समशकादिदेशः । नियोजयेदित्यपि पाठः ।
एवं प्राक्प्रतिज्ञातमासनयोगमुपसंहरति—सोऽयमिति ।

अथोपक्रान्तकभावसरप्राप्तमशनयोगं प्रपद्यितुमुपक्रमते—

अशनयोगस्तु मिताहारत्वम्, ' अत्याहारमनाहारं निरर्थं योगी विव-
र्जयेत् ' इति श्रुतेः । भगवताऽप्युक्तम्—

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः ।

न चातिस्वप्रशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥

युक्ताहाराविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वभावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ इति ।

जितासनस्य प्राणायामेन मनोनाशः श्वेताश्वतरैराग्रापते—

त्रिकुञ्जतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य ।

महोदुपेन प्रतरेत विद्वान्स्रोतांसि सर्वाणि मयावहानि ॥

प्राणान्वपील्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिक्तयोच्छ्र्सीत ।

दुष्टाश्वयुक्तमिव दाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः ॥ इति ।

अशनेति । तुमष्टः प्रसीलशुष्कः । तटक्षण सक्षिपति—मितेति । तत्र त्रु-
स्तेन श्रुतेः प्रमादपत्ती—अत्याहारमिति । तत्र भगवतीकान्त्यनुसृत्यपि—मगप-
ताऽपीति । तद्वाने एव पठति—नेष्यादिद्वाम्नाय । ' आत्मनाशनयोगात् प्रमत्तन्त्रे
निरप्ये ' इति प्रमत्तन्त्रेणानिष्टरचनोक्तत्वात्तत्रयोगमुत्तम्य श्रुत्युक्तमेव कार्यं मनो-
नाश इत्याह—जितेत्यादिना । तन्मप्रमत्तमेव पठति—त्रिकुञ्जतमित्यादिना । अत्र
प्राणां दीप्तिरा कथा—दधाननर्दानमपशमनन पदेभ्यः शरीरस्थानवकता-
नितान्तूर्कं प्रदहन्मुखा तदर्थेन सवत्तन्त्रेण विवर्जयेत्—

त्रिरुन्नतं स्थाप्य, उरो ग्रीवा शिर इति त्रीण्यङ्गान्युन्नतानि यस्य तच्छरीरं त्रिरुन्नतं यथा भवति तथा सस्थाप्य हृदि हृदयकुहर इन्द्रियाणि मनसा सह साधनेन संनिवेश्य सम्यङ्निवेशयित्वा सम्यङ्नियम्येति यावत् । ब्रह्मोद्भवेन, तारपत्रेण । प्रतरेत, प्रकर्षेण तरेत । प्रणनस्वरूप तदर्थं परापरब्रह्म च यथावद्विद्वान् । स्रोतासि, सर्वाणि सुरनरतिर्यक्स्थानरादिभेदभिन्नानि सासारस्रोतासि । भयावहानि, भयप्रदातृणि । अननोपायेन संसारदुःखमहोदर्वि प्रतरेदिति योग्याधिकारिणं प्रति श्रुतिरनुशास्ति । प्राणायामप्रकारमाह—प्राणान्प्राणादिप्रभेदभिन्नान्वायून्प्रपीड्य प्रकर्षेण मनोधरणमुखेन निरप्य कुम्भकप्राणनिरोधस्थानत्वेन योगशास्त्रे प्रसिद्धमूलाधारादौ । सोऽधिकारी । युक्तचेष्टः, नात्यश्रत इत्यादिशास्त्रेण युक्ता चेष्टा यस्य । युक्ता, उपाययुक्ता चेष्टा यस्येति वा स युक्तचेष्टः । क्षीणे प्राण, तत्तत्स्थाननिरोधेन तत्तत्स्थाने क्षीणे तनुत्व गते वायौ । नास्तिकयोश्चक्षुःसीत, तत्तत्स्थाने सम्यङ्निरूप्यानन्तर प्राप्तनाडीद्वारेणोडया पिङ्गल्या वा नासिकापुटेन शनैः शनैरच्छुःसीत वायुमुसृजेत् । दुष्टाभ्युक्तमिदं वाह दुर्दान्तैरश्वेषुक्तं वाह रथ कुशलसाराधिरिष विद्वान् । बाह्यकरणनिरोधप्रकार मनोनिरोधप्रकार तद्द्वारेण वायुनिरोधप्रकार च विद्वान् । मनो धारयेत्, यत्र यत्र वायुनिरोध इष्टस्तत्र मनो धारयेत् । अप्रमत्तः, अग्रहितो भूत्वा । यत्र मनस्तत्र वायुरिति वचनादिति ।

• अथोदाहृतमन्त्रयोस्तान्पर्यं स्वयं मूलकार एव विवृणोति योगीत्यादिना—

योगी द्विविधः, विद्यामदाद्यासुरसंपद्रहितस्तरसहितश्चेति । तयोराद्यस्य ब्रह्मध्यानेन मनसि निरुद्धे सति तन्नान्तरीयकतया प्राणो निरुध्यते । तं प्रति त्रिरुन्नतमिति मन्त्रः पठितः । द्वितीयस्याभ्यासेन प्राणे निरुद्धे तन्नान्तरीयकतया मनो निरुध्यते तं प्रति प्राणान्प्रपीडयेति मन्त्रः प्रवृत्तः । प्राणपीडनप्रकारो वक्ष्यते । तेन च पीडनेन युक्तचेष्टो भवति । मनश्चेष्टा विद्यामदाद्यो निरुध्यन्ते । प्राणनिरोधेन चित्तदोषनिरोधे वृष्टान्तोऽन्यत्र श्रूयते—

यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते धमतां मलाः ।

तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥ इति ।

अत्रोपपत्तिर्वासिधेन दर्शिता— ।

यः प्राणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दः स एव हि ।

प्राणस्पन्दक्षये यतनः कर्तव्यो धीमतोचकैः ॥ इति ।

मनोवाक्चक्षुरादीन्द्रियदेवताः स्वस्वव्यापारं निरन्तरं करिष्याम इति प्रतं धृत्वा श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्ताः । स च मृत्युः प्राणं नाऽऽप्नोति । ततो निरन्तरमुच्छ्वासनिःश्वासौ कुर्वन्नप्ययं प्राणो न श्नास्यति । तदा विचार्य देवताः प्राणरूपं प्राविशन् । सोऽयमर्थो वाजसनेयिभिराम्नायते—
'अयं वै नः श्रेष्ठः संचरंश्वासंचरंश्च न व्यथते अथो नरिष्यति हन्ता-
स्यैव सर्वे रूपमसामेति । तत एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्माद्गत एतेनाऽऽ-
स्यायन्ते प्राणाः ' इति । अत इन्द्रियाणां प्राणरूपत्वं नाम प्राणाधी-
नचेष्टावस्त्वम् ।

तत किं तदाह—तयोरान्द्यस्येत्यादिना । ननु भवत्वेनमप्यायन्त्यस्य का गतिस्त-
त्राऽऽह—द्वितीयस्येत्यादिना । ननु प्राणपीडन कीदृक्श्रुतिसमत तत्राऽऽह—
प्राणेति । तेन किं भवतीत्यत आह—तेन चेति । युक्तचेष्टवमेन निशदयति—
मनश्चेष्टा इति । नन्वेकनिरोधेनापरदोषनिरोधोऽनुपपन्न इत्यत्राऽऽह—प्राणनिरोधे-
नेति । अन्यत्र शास्त्रान्तरे । तामेन श्रुतिमुदाहरति—यथेति । धमता, बहौ धमन
चूर्ता प्रप्लनेत्यर्थ । दहनमत्या इति स्पष्टहतुघटित । धमिता मत्या इत्यपि कचिपाठ ।
ननु ध्रुत्युक्तमपीद मन्वद्वयनवदेव प्रतीयत इत्यत आह—अत्रेत्यादिना । ननु वसिष्ठेनोक्त-
मपीद राज्ञामाज्ञामात्रमेव मुख्यभानादिति चेत् । 'प्राणरन्ध्रं हि सोम्य मन ' इति श्रुते प्राणस्य
क्रियाशक्तिप्रधानत्वमाजीकृतपञ्चमहाभूतसंगस्तराजसाशान्यत्वेनैवेति मनश्चरनक्रियाया अपि
तदेवायत्तत्वाच्च । तस्माद्युक्तमेव य प्राणपजनस्य दक्षिणस्पन्द स एव हीति वच इति दिक् ।
उच्येऽर्थे बृहदारण्यकश्रुतिमप्यनुकूलयन्नादौ तदर्थमेव सुखप्रतिपत्त्यं सपिण्डीत्यत्र सक्षिपति—
मनोवागित्यादिना प्राविशन्नित्यतेन । अथेत मूर्धाम्ना श्रुतिमप्यवतार्योदाहरति—
सोऽयमित्यादिना । नरिष्यति, प्रणसरत एव जीवन्व्यनहारान्तरान्दलक्षितजीवता
दात्म्यमपि करिष्यतीति यावत् । अताम, सपादयाम । फलितमाह—अत इति ।

तत्रन्यमेवाप्रिमप्रथस्य श्रुत्यन्तरमायत्र सनादयति—तथेत्यादिना ।

तथाऽन्तर्यामिबाह्यणे सूत्रात्मप्रस्तावे श्रुते—'वायुर्वै गौतम तत्सृञ्चं
वायुना वै गौतम सूत्रेणार्थं च लोकाः परश्च लोकाः सर्वाणि च मृतानि
संहृद्धानि भवन्ति । तस्माद्गै गौतम पुरुषं भेतमाहुर्व्यंशंसिपतास्पाद्गा-
नीति । वायुना हि गौतम सूत्रेण संहृद्धानि भवन्ति ' इति । अतः
प्राणमनःस्पन्दयोः सहभाषित्वात्प्राणनिग्रहे मनो निमृह्यते । ननु सह
स्पन्दो न युक्तः, सुषुप्ती चेष्टमानेऽपि प्राणे मनसोऽचेष्टमानत्वात् । न ।

विहीनत्वेन तदानीं मनसः सत्त्वामावात् । ननु क्षीणे प्राणे नासिकयो-
च्छ्वसीतेति व्याहृतम् । नहि क्षीणप्राणस्य मृतस्य श्वासं क्वचित्पश्यामः ।
नापि श्वसतो जीवतः प्राणक्षयोऽस्ति । मैवम् । अनुलक्षणत्वस्यात्र क्षय-
त्वेन विवक्षितत्वात् । यथा खननच्छेदनादिषु व्याप्रियमाणस्य पर्वत-
मारोहतः शीघ्रं धावतो वा श्वासवेगो यावान्भवति न तावान्स्थित-
स्याऽऽसीनस्य निद्रितस्य वा श्वासो विद्यते । तथा प्राणायामपाटवोपे-
तस्येतरस्मादल्पश्वासो भवति । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—

‘ भूत्वा तत्राऽऽपतप्राणः शनैरेव समुच्छ्रसेत् ’ इति ।

यथा दुष्टैरश्वेरुपेतो रथो मार्गं त्यक्त्वा यत्र कापि नीयते स च साराथिना दृढमश्वं
रज्जुष्याकृष्य सुखमार्गं पुनर्धार्यते तथेन्द्रियैर्वासनादिभिरितस्ततो नीयमानं चित्तं प्राण-
रज्जौ दृढ धृताया धार्यते । प्राणान्प्रपीड्येति यदुक्तं तत्र प्राणपीडनप्रकारोऽन्यत्र श्रूयते—

‘ सव्याहति सप्रणवा गायत्री शिरसा सह ।

त्रि पटेदायतप्राणं प्राणायामं स उच्यते ॥

प्राणायामास्त्रय प्रोक्ता रेचपूरककुम्भका ।

उक्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् ॥

शून्यभावेन युञ्जीत रेचकस्येति लक्षणम् ।

वक्त्रेणोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः ॥

एष वायुर्भहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ।

नोच्छ्रसेन्नि श्वसेन्नैव नैत्र गात्राणि चालयेत् ॥

एष तान्निषुञ्जीत कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ इति ।

सद्व्याधिनि, व्याप्तानि । एवमपि किं प्रकृत इत्यत आह—अत इत्यादिना । तत्रापि
शङ्कते—नन्विति । समाधत्ते—नेत्यादिना । एवमप्युदाहृतश्रुतावेव व्याघातमाशङ्कते—
नन्वित्यादिना । समाधत्ते—मैवमित्यादिना । कृष्णपक्षे हि क्षीणश्चन्द्र इत्यादिप्रदवयवा-
पचय एवात्र क्षय समतो न तु क्षय कल्पात् इत्यपीत्यमरात्सार्गाशिकनाश इत्याशयः ।
तदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुलक्षणत्व प्राणस्य प्रकाशयति—पथेत्यादिना । उक्तेऽर्थे श्रुत्यन्त-
रमपि सगदयति—भूत्वा तत्रेति । ता श्रुतीरेव पठति—सद्व्याहृतिमियादिसार्धचतुर्भिः ।
अत्र व्याख्येयारो मूत्र एवानुपद व्याख्यात एव दिङ्मात्रमिति मयोपरम्यते । नोच्छ्रसेदि-
त्यर्थे मन्त्रिखिनेतरदपि क्वचिन्पुस्तके पाठान्तर प्रनीयते तथाऽपि मूलाशयनिरोधात्तदुपेक्ष्यमे-
वेति दिक् ।

तत्रोक्षित्येत्यादि संदिग्धं व्याकरोति अत्रेत्यादिना—

अत्र शरीरान्तर्गतं वायुं बहिर्निःसारयितुमुत्क्षिप्य शरीरमाकाशं
शून्यं निरात्मकं वायुरहितं कृत्वा स्वल्पमपि वायुमप्रवेश्य शून्यमावेनेव
नियमयेत् । तदिदं रेचकं भवति । कुम्भको द्विविधः, आन्तरो बाह्यश्च ।
तदुभयं च वसिष्ठ आह—

अपाने स्तम्भितः प्राणो यावन्नात्युदितो हृदि ।

तावत्सा कुम्भकावस्था योगिभिर्याऽनुभूयते ॥

बहिरस्तं गते प्राणे यावन्नापान उद्धतः ।

तावत्पूर्णां समावस्थां बहिष्ठं कुम्भकं विदुः ॥ इति ।

तत्रोच्छ्वास आन्तरकुम्भकविरोधी । निःश्वासो बाह्यकुम्भकवि-
रोधी । गात्रचालनमुभयविरोधि । तस्मिन्सति निःश्वासोच्छ्वासयो-
रन्यतरस्यावश्यंभावित्वात् । पतञ्जलिरप्यासनान्तरमाविनं प्राणायामं
सूत्रयामास—‘तस्मिन्सति निःश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः’
इति । ननु कुम्भके गत्यभावेऽपि रेचकपूरकयोरुच्छ्वासनिःश्वासगती
विद्येते इति चेन्न । अधिकमात्राभ्यासेन स्वभावमात्रसिद्धायाः समप्राण-
गतेर्विच्छेदात् । तमेवाभ्यासं सूत्रयति—‘बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशका-
लसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घः सूक्ष्मः’ इति । रेचको बाह्यवृत्तिः । पूरकोऽ-
न्तर्वृत्तिः । कुम्भकः स्तम्भवृत्तिः । तत्रैकेको देशादिभिः परीक्षणीयः ।
तद्यथा—स्वभावासिद्धे रेचके हृदयान्निर्गत्य नासासंमुखे द्वादशाङ्गुलप-
र्यन्ते श्वासः समाप्यते । अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेराधाराद्वायुर्निर्ग-
च्छति । चतुर्विंशत्यङ्गुलपर्यन्ते पद्मत्रिंशदङ्गुलपर्यन्ते वा समाप्तिः ।
अत्र रेचके प्रयत्नातिशये सति नाभ्यादिप्रदेशक्षोभेणान्तर्निक्षेप्तुं शक्यम् ।
बहिश्च सूक्ष्मं तूलं धृत्वा तत्रालनेन निश्चेतव्यम् । सेयं देशपरीक्षा ।
रेचककाले प्रणवस्पाऽऽवृत्तपो दश विंशतिस्त्रिंशदित्यादि कालपरीक्षा ।
अस्मिन्मासे प्रतिदिनं दश रेचकाः, आगामिमासे विंशतिः, उत्तरमासे
त्रिंशदित्यादिभिः संख्यापरीक्षा । पथोक्तदेशकालविशिष्टाः प्राणायामा
एकस्मिन्दिने दश विंशतिस्त्रिंशदित्यादिभिः संख्यापरीक्षा । पूरकेऽप्येवं

योजनीयम् । यद्यपि कुम्भके देशव्याप्तिविशेषो नावगम्यते तथाऽपि कालसंरपाव्याप्तिरवगम्यत एव यथा घर्नीभूतस्तूलपिण्डः प्रसार्यमाणो दीर्घो विरलतया सूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोऽपि देशकालसंरपाधिक्येनाभ्यस्यमानो दीर्घो दुर्लक्ष्यतया सूक्ष्मश्च संभवति ।

नियमयेत्, वायु यान्च्छक्ति किञ्चित्काल बहिरेव निरोधयेदित्यव्याहृत्येनान्वयः । एवं रैचेत्याद्युद्दिष्टप्राणायामत्रयमध्ये प्रथमस्येद लक्षणमित्याह—तदिदमित्यादि । अथ क्रम-प्राप्तमपि पूरकाख्य निरुत्तरेचनाव्यग्रहितोत्तरक्षण एव विना वक्ष्यमाणकुम्भकाम्यास निसर्गसिद्धत्वाद्द्वित्वैव कुम्भकमेव विवृणोति—कुम्भक इत्यादिना । तत्र प्रमाणाद्यपेक्षया तदाह—तदुभयं चेत्यादिना । चोऽप्यर्थे । उभयमपीत्यर्थ । अधोगतिरान्तरो वायुरपानः । एव स एवोर्भगतिः प्राण इति स्पष्टे एव तदृक्षणे । अत्र वसिष्ठसमतिमाहात्म्यसिद्ध-कुम्भकद्वये प्रागुक्तश्रुतिनिषिद्धोच्छ्वासादीना प्रयोजनमाह—तत्रोच्छ्वास इत्यादिना । अत्र पतञ्जलिनाक्यमपि सगदयति—पतञ्जलिरीति । तदेव सूत्र पठति—तस्मिन्सतीति । तत्र शङ्कते—नन्वित्यादिना । समाधत्ते—नेत्यादिना । अभ्यास' काद्यगित्यत आह—तमेवेत्यादिना सावतरणम् । बाह्येत्याद्युदाहृत सूत्र विवृणोति—रेचक इत्यादिना संभवतीत्यन्तेन ।

रेचकादित्रयापेक्षयाऽन्योऽपि तत्प्रकार पतञ्जल्युक्त इत्याह—

रेचकादिभ्यस्त्रिभ्योऽन्यं प्रकारं सूचयति—'बाह्याभ्यन्तरविषयानपेक्षी चतुर्थः' इति । यथाशक्ति सर्वं वायुं विरेच्यानन्तरं क्रियमाणो बहिष्कुम्भको यथाशक्ति वायुमापूर्वानन्तरं क्रियमाणोऽन्तःकुम्भक इति । रेचक-पूरकावनाहृत्य केवलः कुम्भकोऽभ्यस्यमानः पूर्वत्रयापेक्षया चतुर्थो भवति । निद्रातन्द्रादिप्रबलदोषयुक्तानां रेचकादित्रयं दोषरहितानां चतुर्थं इति विवेकः । प्राणायामफलं सूचयति—'ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्' इति । प्रकाशस्य सत्त्वस्याऽऽवरणं तमो निद्रालस्यादिहेतुस्तस्य क्षयो भवति । क्षये सति फलान्तरं सूचयति—'धारणासु च योग्यता मनसः' इति । आधारनामिचक्रहृदयभूमध्यब्रह्मरन्ध्रादिदेशविशेषे विकृष्य चित्तस्थापनं धारणा । 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' इति सूत्र-णात् ।

श्रुतिश्च—‘ मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्याऽऽत्मनि बुद्धिमान् ।
धारयित्वा तथाऽऽत्मानं धारणा परिकीर्तिता ’ इति ॥

प्राणायामेन रजोगुणकार्याञ्चाञ्चल्यात्तमोगुणकार्यादालस्यादेश्च निवारितं मनस्तस्यां धारणायां योग्यं भवति ।

‘ प्राणायामहृदाभ्यासैर्बुद्ध्या च गुरुदत्तया ’ इत्यत्रत्येन युक्तिशब्देन योगिजनप्रसिद्धं शिरोरूपमेरुचालनं, जिह्वाग्रेण घण्टिकाभ्रमर्षणं नामिच्छक्रे हृदये ज्योतिर्ध्यानं विस्मृतिप्रदौषधसेवा चेत्येवमादिकं गृह्यते ।

तदेवमध्यात्मविद्यासाधुसंगमवासनाक्षयप्राणनिरोधाश्चित्तनाशोपाया दर्शिताः । अथ तदुपायमूर्तं समाधिं वक्ष्यामः । पञ्चभूम्युपेतस्य चित्तस्य भूमिद्वयत्यागेनावशिष्टं भूमिद्वयं समाधिः । भूमयश्च योगभाष्यकृता दर्शिताः—‘ क्षितं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति पञ्च चित्तस्य भूमयः ’ इति । आसुरसंपन्नोक्तशास्त्रदेहवासनासु वर्तमानं चित्तं क्षिप्तं भवति । निन्द्रातन्द्रादिग्रस्तं मूढम् । कादाचित्कध्यानयुक्तं क्षिप्ताद्विशिष्टतया विक्षिप्तम् ।

रेचकादिभ्य इति । तदेव सूत्रं फलति—वाह्येति । तद्विशदयति—यथाशक्तीत्यादिना । ननु कस्यानाधिकारस्तत्राऽऽह—निद्रेत्यादिनाननु किं प्राणायामफलमित्यतस्तदपि सूत्रकृतौक्तमित्याह—प्राणायामेति । तत्सुत्रमुदाहरति—तत इति । तद्विवृणोति—प्रकाशस्येत्यादिना । तत किं तदाह—क्षये सतीत्यादिना । धारणाधित्याद्युदाहृतसूत्रं विवृणोति आधारेत्यादिना । मूलाधारेत्यर्थ । आदिनाऽऽधिदैविकं सूर्यमण्डलादि । आधिभौतिकम्—काशाद्यपि । तत्र मानं वदन्हेतुमाह—देशेति । तन्मूर्त्ता श्रुतिमय्यवतार्योदाहरति—श्रुतिश्चेत्यादिना । संक्षिप्य, तदेकाग्रतत्सत्ताकत्वेन प्रविलाप्येत्यर्थ । अथ सिंहावलोकनन्यायेन प्राग्दाहृतस्मृत्यश्वविशेषं विवृणोति—प्राणायामेत्यादिना । घण्टिका लम्बिका । विस्मृतीति ।

मूर्च्छितो हस्ते व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम् ।

रुद्धं खेचरता धत्ते रसो वायुश्च पारद ॥

इति हठप्रदीपिकोक्तेरथातुरद्वयस्य पारदगुटिकाविशेषस्यौषधिनिशेषसाध्यत्वाद्दृश्यविस्मृतिद्वारा समाधिप्रदताया शिवस्वरूपतादेश्च तच्छास्त्रसिद्धत्वाच्च तसेवैव मुक्ते तद्धारणलक्षणोद्गृह्यते । तेन सविदासम्बन्धे सविदेव गरीयसीति वदन्त सन्निपदसकैतितानिजायापराभिधमृद्गा प्रकृते बुनाणा शक्ता प्रयुक्ता । निस्तस्त्वनं गदीये ज्ञाचज्ञातान एव ज्ञेय । आदिना मनसैव प्राणवायुवित्तेन सामानुत्तधानं प्राहम् । उपसहृदि—तदेवमि-

त्यादिना । इतः परं मुख्यं चित्तनाशोपायं वक्तुं प्रतिजानीते—अथेति । तं लक्षयति—
पञ्चेत्यादिना । तत्र मानमाह—भूमयश्चेत्यादि । ताः संनिवृणोति—आसुरेत्यादिना ।

भवत्वेनमथापि किं प्रकृत इत्यत आह तत्रेत्यादिना—

तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधिश्चैव नास्ति । विक्षिप्ते तु चेतसि विक्षे-
पोपसर्जनीभूतः समाधिर्योगपक्षे न वर्तते । विक्षेपान्तर्गततया दहनान्त-
र्गतबीजवत्सद्य एव विनश्यति । यस्त्वेकाग्रे चेतसि सञ्जृतमर्थं प्रद्योत-
यति क्षिणोति च क्लेशान्कर्मबन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुञ्जी
करोति स संप्रज्ञातयोग इत्याख्यायते । सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातस-
माधिः । तत्र संप्रज्ञातसमाधिभूमिमेकाग्रता सूत्रयति—‘ शान्तोदितौ
तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ’ इति । शान्तः, अतीतः ।
उदितो वर्तमानः । प्रत्ययः, चित्तवृत्तिः । अतीतप्रत्ययो यं पदार्थं
गृह्णाति तमेव चेदुदितो गृह्णीयात्तदा तावुमौ तुल्यौ भवतः । तादृश-
श्चित्तस्य परिणाम एकाग्रतेत्युच्यते । एकाग्रताभिवृद्धिलक्षणं समाधिं
सूत्रयति—‘ सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयो चित्तस्य समाधिः परिणामः ’
इति । रजोगुणेन चाल्यमानं चित्तं क्रमेण सर्वान्पदार्थान्गृह्णाति ।
तस्य रजोगुणस्य रोधाय क्रियमाणेन योगिना प्रयत्नविशेषेण दिने
दिने सर्वार्थता क्षीयते, एकाग्रता चोदेति तादृशश्चित्तस्य परिणामः
समाधिरित्युच्यते । तस्य समाधेरष्टाङ्गेषु यमनियमासनप्राणायामप्रत्या-
हाराः पञ्च बहिरङ्गानि (णि) तत्र यमान्सूत्रयति—‘ अहिंसासत्यास्ते-
यब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ’ इति । हिंसादिभ्यो निषिद्धधर्मेभ्यो योगिनं
यमयन्ति निवर्तयन्तीति यमाः । नियमान्सूत्रयति—‘ शौचसंतोषतपः-
स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ’ इति । जन्महेतोः काम्यधर्मान्नि-
वर्त्य मोक्षहेतौ निष्कामधर्मे नियमयन्ति भ्रंशयन्तीति नियमाः । यमनि-
यमयोरनुष्ठानवैलक्षण्यं स्मर्यते—

यमान्कुर्वति सततं न कुर्यान्नियमान्बुधः ।

यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्मजन् ॥

पतति नियमवान्यमेष्वसक्तो

न तु यमवान्नियमालसोऽवसीदेत् ।

इति यमनियमौ समीक्ष्य बुद्ध्या

यमबहुलेष्वनुसंदधीत बुद्धिम् ॥ इति ।

यमनियमफलानि सूत्रयति—‘ तत्संनिधौ वैरत्यागः, क्रियाफलं प्रा-
वित्वम्, सर्वरत्नोपस्थानम्, धीर्यलामः, जन्मकथंतासंबोधः, जननादि-
मयामावः, शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः, सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र-
तेन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च भवन्ति । संतोषादनुत्तमः सुखलामः ।
कायेन्द्रियशुद्धिशुद्धिपापक्षयास्तपसः, स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः,
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ’ इति । आसनप्राणायामौ व्याख्यातौ ।

नन्वेवमप्येकाग्रनिरुद्धभूम्यो किं स्वरूपनित्याकाङ्क्षाया तव्युत्पादयति—यस्त्वि-
त्यादिना सप्रमाणम् । अत्राऽऽदौ सप्रज्ञातसमाधिरेवोपन्यस्तत्तत्र काऽस्ति चित्तभूमिरे-
त्यत्राऽऽह—तत्रेत्यादि ससूत्रावतरणम् । सूत्रं व्याकरोति—शान्त इत्यादिना । एकाग्र-
तापरिपाकं क इत्यत्र सूत्रं योजयति—एकाग्रतेत्यादिना । निरुक्तसूत्रं विवृणोति—
रजोगुणेनेत्यादिना । प्रयत्नविशेषेण, द्वैतमित्याख्यपूर्वकसर्वदिकाद्वैतात्मानुचिन्तनात्मने-
त्यर्थः । तस्य समाधेरित्यादिर्यमनियमफलानि सूत्रयतीत्यन्तो ग्रन्थ स्पष्ट एव ।
तत्संनिधावित्यादि । क्रियेति । धार्मिको भव स्वर्गा भवेति क्रिया धर्मः फलं सुख
ते स्वराचैन जनाना जनयतीत्यर्थः । जन्मेति । दु खबहुलपूर्वापरजन्मज्ञानेन वैराग्यादि ।
शौचादित्यादिव्याख्यातावित्यन्त सरलमेव ।

नन्वेवमपि प्रागुक्तयोगाङ्गाष्टकक्रमप्राप्तस्य प्रत्याहारस्य किं स्वरूपमित्यतस्तदक्षकसूत्रं
सावतरणमाह प्रत्याहारमित्यादिना—

प्रत्याहारं सूत्रयति—‘ स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार
इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ’ इति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिविषयास्तेभ्यो
निवर्तिताः श्रोत्रादयश्चित्तस्वरूपमनुकुर्वन्तीवापतिष्ठन्ते । श्रुतिश्च भवति—

‘ शब्दादिविषयान्पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम् ।

चिन्तयेदात्मनो रश्मीन्प्रत्याहारः स उच्यते ॥ इति ।

शब्दादयो विषया येषां श्रोत्रादीनां ते श्रोत्रादयः पञ्च मनःपठ-
नामेतेषामनात्मरूपेभ्यः शब्दादिभ्यो निवर्तनमात्मरश्मित्वेन चिन्तनं
प्रत्याहारः स इत्यर्थः । प्रत्याहारफलं सूत्रयति—‘ ततः परमा वश्यते-
न्द्रियाणाम् ’ इति । धारणाध्यानसमाधीन्सूत्रैस्त्रिभिः सूत्रयति—
‘ देशबन्धश्चित्तस्य धारणा । तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । तदेवार्थ-
मात्रनिर्मासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ’ इति । आधारादिदेशाः
पूर्वमुक्ताः । देशान्तरं श्रूयते—

मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्याऽऽत्मनि शुद्धिमान् ।
धारयित्वा तथाऽऽत्मानं धारणा परिकीर्तिता ॥ इति ।

यत्सर्ववस्तुसंकल्पकं मनस्तद्ध्यात्वा तदात्मानमेव संकल्पयतु न
त्वन्यदित्येवंविधः प्रपन्न आत्मनि संक्षेपः । प्रत्ययस्यैकतानता तत्सैक-
विषयः प्रवाहः । स च द्विविधः—विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानः
संततश्चेति । तावुमौ क्रमेण ध्यानसमाधी भवतः । तदुभयं सर्वानुभवरो-
गिना दर्शितम्—

चित्तैकाग्र्याद्यतो ज्ञानमुक्तं समुपजायते ।
तत्साधनमतो ध्यानं यथावदुपदिश्यते ॥
विलाप्य विकृतिं कृत्स्नां संभवव्यत्ययक्रमात् ।
परिशिष्टं च सन्मात्रं चिदानन्दं विचिन्तयेत् ॥ इति ।
ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना ।
संप्रज्ञातसमाधिः स्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षजः ॥ इति ।

तं च भगवत्पादा उदाजहुरुः—

दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं
सकृद्विमातं त्वजमेकमक्षरम् ।
अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं
तदेव चाहं सततं विमुक्त ओम् ॥
दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको
न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।
पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः
संपूर्णभूमा त्वज आत्मनि स्थितः ॥
अजोऽमरश्चैव तथाऽजरोऽमृतः
स्वयंप्रमः सर्वगतोऽहमद्वयः ।
न कारणं कार्यमतीव निर्मलः
सदैव तृप्तश्च ततो विमुक्त ओम् ॥ इति ।

ननु संप्रज्ञातसमाधिरङ्गी स कथं ध्यानानन्तरमाविनोऽष्टमाङ्गस्य
समाधेः स्थान उदाह्रियते । नायं दोषः । अत्यन्तभेदाभावात् । यथा
वेदमधीयानो माणवकः पदे पदे स्वल्पन्पुनः पुनः समादधाति । अधी-
तवेदस्तु सावधानो न स्तलति । अध्यापको निरवधानस्तन्द्गी कुर्व-

ज्ञपि न स्वलति । तथा विषयैक्येऽपि परिपाकतारतम्येन ध्यानसमाधि-
संप्रज्ञातानामवान्तरभेदोऽवगन्तव्य इति ।

स्वेत्युदाहृतसूत्रं विवृणोति—शब्दस्पर्शत्यादिना । तत्र श्रुतिमपि संवादयति—
श्रुतिश्चेत्यादिना । तामपि व्याकरोति—शब्दादय इत्यादिना । अथ किमनेन भरतीत्यत
आह—प्रत्याहारेत्यादिना । धारणेत्यादि समाधी मवत इत्यन्तं तु निगदव्याख्या-
त्तमेन । नत्र पूर्वाचार्यवचः प्रमाणयति—तदुभयमित्यादिना । विलाप्येति ।
उत्पत्त्यादिक्रमादित्यर्थः । विकृतिं विकारं दृश्य विलाप्य दृष्टमात्रत्वेन संचिन्त्य । एवमुपदे-
शसाहस्रीवाक्यान्यपि संवादयति—तं चेत्यादिना । तत्राप्याशङ्कते—नन्वित्यादिना ।
समाधत्ते—नायं दोष इत्यादिना । तत्र हेतु—अत्यन्तेति । तत्र दृष्टान्तमाह—
यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना ।

ननु भवत्वेवं वेदाध्ययनदृष्टान्तेन ध्यानसमाधिसंप्रज्ञातसमाधीनामवान्तरतारतम्यमथाप्यु-
चायाङ्गाना मध्ये कानि बहिरङ्गाणि कानि वाऽन्तरङ्गाणीत्यतः सूत्रमेवावतारयति ध्यान-
धारणेत्यादिना—

ध्यानधारणासमाधित्रयं मनोविषयत्वासंप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गं यमा-
दिपञ्चकं तु बहिरङ्गम् । तदेतत्सूत्रयति—‘त्रयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः’
इति । ततः केनापि पुष्येनान्तरङ्गे प्रथमं लब्धे सति बहिरङ्गलाभाय
नातिप्रयासः कर्तव्यः । यद्यपि पतञ्जलिना भौतिकमूततन्मात्रेन्द्रियाहं-
कारादिविषयाः संप्रज्ञातसधिकल्पसमाधयो बहुधा प्रपञ्चितास्तथाऽपि
तेषामन्तर्धानादिसिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वान्नास्माभिस्त-
त्राऽऽदरः क्रियते । तथा च सूत्रितम्—‘ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने
सिद्धयः’ इति । ‘स्थान्युपनिमग्नौ सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्’
इति च । ‘स्थानिनो देवाः । उद्दालको देवैरामन्त्रितोऽप्यवज्ञाय देवा-
न्निर्विकल्पकसमाधिमेव चकारेत्युपात्तयते । प्रश्नोत्तराभ्यामप्येवमेवा-
वगम्यते—

श्रीरामः—जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदां वर ।

शक्तयो नेह दृश्यन्ते आकाशगमनादिकाः ॥

पसिष्ठः—अनात्मविदमुक्तोऽपि नमोविहरणादिरुम् ।

अणिमाद्यष्टसिद्धीनां सिद्धिजालानि वाञ्छति ॥

* क. ग. प. ङ. ट. पुराणेऽ “ अनात्मविदुको दि(त्वे) सिद्धिजालानि वाञ्छति ।
“ इत्यर्थस्यैव दूरयो ।

*द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्त्याऽऽप्तोत्येव राघव ।
 नाऽऽत्मज्ञस्वपे विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् ॥
 आत्मनाऽऽत्मनि संतुष्टो नाविद्यामनुधावति ।
 ये केचन जगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः ॥
 कथं तेषु किलाऽऽत्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो निमज्जति ।
 द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्तयः साधुसिद्धिदाः ॥
 परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन ।
 सर्वेच्छ्राजालसंशान्तावात्मलामोदयो हि यः ॥
 स कथं सिद्धिवाञ्छार्था मग्नचित्तेन लभ्यते । इति ।
 न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रक्षयन्त्यमी ।
 नागरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इव ॥
 अपि शीतरुचावर्के सुतीक्ष्णेऽपीन्दुमण्डले ।
 अप्यधः प्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न विस्मयी ॥
 चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः ।
 इत्यस्याऽऽश्वर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम् ॥ इति च ।
 “+यस्तु वा भावितात्माऽपि सिद्धिजालानि वाञ्छति ।
 स सिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानि साधयति कृमात् ॥” इति[च] ।

मनोविषयत्वादिति । ‘ देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ’ इत्यादिधारणादिलक्षकसूत्र-
 येऽपि देशबन्धप्रत्ययैकतानताऽर्थमात्रनिर्भासेषु प्रतियोगितासंग्रहेन ध्यानादीनां मनोविषय-
 त्वादित्यर्थः । ध्यानधारणयोर्बुद्धिमस्त्वल्पात्तरत्वेन ध्यानपदस्य पूर्वप्रयोगादेव । फलितमाह—
 तत इत्यादिना । तत्र सूत्रविरोधमाशङ्क्य समाधत्ते—यद्यपीत्यादिना । ननु भवदपेक्षया
 सूत्रकारोऽन्यर्हित इत्यत आह—तथा चेत्ति । स्वानीत्यादिद्वितीयसूत्र व्याकरोति—
 स्थानिन इत्यादिना । तत्र निदर्शन योग्यासिद्धप्रसिद्धमुदाहक एवेत्याह—उदाहक
 इत्यादिना । एवमेव श्रीरामप्रश्नादिनाऽपि निर्णायत इत्याह—प्रश्नेति । तन्नाम्यश्रुदमेव
 संगृह्णाति—श्रीराम इत्यादिमध्यमासिद्धनिष्ठम् । जीवन्मुक्तेति । जीवदशाया लोक-
 दृष्ट्या प्रतीयमानायां सत्यामपि मुक्त मिथ्यात्वनिर्णयेन शरीरं शरीर्यत इति व्युत्पत्त्या ज्ञान-

* इ. पुस्तके—द्रव्यमन्त्रक्रियाकालास्तेः सह युक्तियोंस्तेन द्रव्यादिशुक्तः इत्याप्तो-
 तीत्यर्थ इत्यभिष्टम् । + य. इ. पुस्तकेष्वयं श्लोको नास्ति ।

निरर्थं द्वैतजालं येस्तेषां तत्त्वविदामित्यर्थः । एवं स्थलान्तरप्रसिद्धान्यपि तद्वाक्यान्वेवात्र
संमत्यर्थं संलिखति—न केचनेत्यादिना । अस्य आत्मज्ञस्येत्यर्थः ।

नन्वेवमप्यद्वैतात्मविषयकसंप्रज्ञातसमाधावादर. श्रीमतामावश्यक एवेति चेदोमित्याहाऽऽ-
त्मविषयस्त्वित्यादिना ।

आत्मविषयस्तु संप्रज्ञातसमाधिर्वासनाक्षयस्य निरोधसमाधेश्च हेतुस्त-
स्माद्वाऽऽदरः कृतः ।

अथ पञ्चमभूमिरूपो निरोधसमाधिर्निरूप्यते । तं च निरोधं सूत्र-
यति—‘ व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिमवप्रादुर्भावौ निरोधंक्षणचित्ता-
न्वयो निरोधपरिणामः ’ इति । व्युत्थानसंस्काराः समाधिविरोधिनः ।
ते चोद्दालकस्य समाधावुदाहृताः—

कदाऽहं मुक्तमनने पदे परमपावने ।
चिरं विश्रान्तिमेप्स्यामि मेरुशृङ्ग इवाम्बुदः ॥
इति चिन्तापरवशो बलादुद्दालको द्विजः ।
पुनः पुनरुपाविश्य ध्यानाभ्यासं चकार ह ॥
विषयैर्नायमाने तु चित्ते मर्कटचञ्चले ।
न स लेभे समाधाने प्रतिष्ठां प्रीतिदायिनीम् ॥
कदाचिद्वाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनन्तरम् ।
तस्यागच्छच्चित्तकपिरान्तरस्पर्शसंचयान् ॥
कदाचिदान्तरस्पर्शाद्वाह्यं विषयमाददे ।
तस्पोद्गीय मनो याति कदाचिन्नस्तपक्षियत् ॥
कदाचिदुदितार्कामं तेजः पश्यति विस्तृतम् ।
कदाचित्केवलं व्योम कदाचिन्निविष्टं तमः ॥
आगच्छतो यथाकामं प्रतिमासान्पुनः पुनः ।
अच्छिन्नन्मनसा शूरः रज्जेनेव रणे रिपून् ॥
विकल्पीषे समालीने सोऽपश्यद्दयाम्बरे ।
तमश्छन्नाविवेकाकं लोलकज्जलमेचरुम् ॥
तमप्युत्सादयामास सम्यग्ज्ञानविधस्वता ।
तमस्युपरते स्वान्ते तेजःपुञ्जं ददर्श सः ॥

तल्लुलाव स्थलाब्जानां वनं बाल इव द्विपः ।
 तेजस्युपरते तस्य घूर्णमानं मनो मुनेः ॥
 निशाब्जवदगान्निद्रां तामप्याशु लुलाव सः ।
 निद्राव्यपगमे तस्य व्योमसंवित्समुद्ययौ ॥
 व्योमसंविदि नष्टायां मूढं तस्याभवन्मनः ।
 मोहमप्येष मनसस्तं ममार्ज महाशयः ॥
 ततस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जिताम् ।
 कामप्यवस्थामासाद्य विशश्राम मनः क्षणम् ॥ इति ।

त एते व्युत्थानसंस्कारा निरोधहेतुना योगिप्रयत्नेन प्रतिदिनं प्रति-
 क्षणं चाभिमूयन्ते । तद्विरोधिनश्च निरोधसंस्काराः प्रादुर्भवन्ति । तथा
 सति निरोध एकैकस्मिन्क्षणे चित्तमनुगच्छति । सोऽयमीदृशश्चित्तस्य
 निरोधपरिणामो भवति ।

ननु विरोधसमाधिः कोऽपरो यदङ्गमयमित्यत आह—अथेति । तत्र सूत्रमवतार-
 यति—तं चेति । उदाहृतसूत्र व्याकरोति—व्युत्थानेत्यादिना । कथमुदाहृता इत्यपे-
 क्षाया तद्वाक्यान्येव पठति—कदाऽहमियादिना । नन्वेवमपि क एतत्प्रशमोपाय
 इत्यत्राऽऽह—त एत इत्यादिना । योगीति । यावदृश्यं स्वतः सत्ताशून्यत्वेनाऽऽकाश-
 काण्यैवन्मिथैवातोऽनधीनभानोऽहमद्वैत एवाऽऽमेति स्वरूपानुसंधानात्मनेत्यर्थः । एवं
 विवृत्तं सूत्रार्थमुपसंहरति—सोऽयमिति ।

तत्र शङ्कते—

ननु 'प्रतिक्षणपरिणामिनो हि मावा क्लृते चितिशक्तेः' इति
 न्यायेन चित्तस्य सर्वदा परिणामप्रवाहो वक्तव्यः । बाढम् । तत्र
 व्युत्थितचित्तस्य वृत्तिप्रवाहः स्फुटः । निरुद्धचित्तस्य तु कथमित्याश-
 ह्वयोत्तरं सूत्रयति—'ततः प्रशान्तवाहिता संस्कारात्' इति । यथा
 समिदाज्याहुतिप्रक्षेपे वह्निरुत्तरोत्तरप्रवृद्ध्या प्रज्वलति समिदादिक्रिये
 प्रथमक्षणे किञ्चिच्छाम्पयुत्तरोत्तरक्षणे शान्तिर्धरति तथा निरुद्धचित्त-
 स्तोत्तरोत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति । तत्र पूर्वपूर्वप्रशमजनितसंस्कार
 एवोत्तरोत्तरप्रशमस्य कारणम् । तामेतां प्रशान्तवाहितां मगवान्विस्प-
 दमुदाजहार—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
 निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
 यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ।
 सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥
 वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ।
 यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥
 यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ।
 तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ इति ।

निरोधसमाधेः साधनं सूत्रयति—‘विरामप्रत्ययान्वासपूर्वकः संस्कारशेषोऽन्यः’ इति । विरामो वृत्त्युपरमस्तस्य प्रत्ययः कारणं वृत्त्युपरमार्थः पुरुषप्रयत्नस्तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन संपादनं तत्पूर्वकस्तज्जन्यः । अनन्तरातीतसूत्रे संप्रज्ञातसमाधेरुक्तत्वात्तदपेक्षयाऽन्योऽसंप्रज्ञातसमाधिः । तत्र वृत्तिरहितचित्तस्य दुर्लक्ष्यत्वात्संस्काररूपेण चित्तं शिष्यते । विरामप्रत्ययजन्यत्वं भगवान्विस्पष्टमाह—

संकल्पप्रमवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
 मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥
 शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥
 यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
 ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ इति ।

नन्विति । उक्तशङ्कामङ्गी करोति—बाढमिति । तत्र सूत्रमनुकूलयति—तत्रेत्यादिना । तत्र दृष्टान्तं प्रकटयति—यथेत्यादिना । तत्र स्मृतिमप्युदाहरति—तामित्यादिना । स्मृत्यर्थस्तु श्रीमधुसूदनाचार्यैः प्रपञ्चित एवेति नेह मया प्रतन्यते । उक्तनिरोधसमाधिः कथं स्यादित्यतः सूत्रमवतारयति—निरोधेति । तद्विदृणोति—विरामश्ल्यादिना । अनन्तरेति । अव्यवहितगतसूत्र इत्यर्थः । अत्रापि प्राग्बद्धगवद्रीतां संग्रहयति—विरामेति । तद्वान्मान्येव पठति—संकल्पेत्यादिना । अत्रापि प्राग्बद्धोदाहृतनचनसा(स्वा)रस्यं गूढार्थदीपिकायामेव द्रष्टव्यम् । विस्तरभयादनातिप्रयोजकत्वाच्च नेह मयोदाहृत इति शिष्यम् ।

उदाहृतस्मृतिं निरूपोति—काव्यमाना इयादिना—

काव्यमानाः स्रक्चन्दनवनितापुत्रमित्रगृहक्षेत्रादयो मोक्षशास्त्रकुशलविवेकिजनप्रसिद्धैर्बहुभिर्दोषैरुपेता अप्यनाद्यविद्यया तान्द्रोपानाच्छाद्य तेषु विषयेषु सम्यक्तथं कल्पयन्ति तस्माच्च संकल्पादिदं मे स्वादित्येवंप्रकाराः कामाः प्रभवन्ति । तथा च स्मर्यते—

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः ।

काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायते ॥

न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलस्त्वं विनङ्क्ष्यसि ॥ इति ।

तत्र विवेकेन विषयदोषेषु साक्षात्कृतेषु शुना वान्ते पापस इव कामास्त्यज्यन्ते । स्रक्चन्दनवनितादिविषयेष्विव ब्रह्मलोकादिष्वणिमाद्यैश्वर्येष्वपि कामास्त्याज्या इत्यभिप्रेत्य सर्वानित्युक्तम् । मासोपवासव्रतिना तस्मिन्मासेऽन्ने त्यक्तेऽपि कामः पुनः पुनरुदेति तद्वन्मा भूदित्यशेषत इत्युक्तम् । कामत्यागो मनःपूर्वकप्रवृत्त्यभावेऽपि चक्षुरादीनां रूपादिषु स्वभावसिद्ध्या या प्रवृत्तिः साऽपि प्रयत्नयुक्तेन मनसैव नियन्तव्या । देवतादर्शनादिष्वप्यननुसरणाय समन्तत इत्युक्तम् । भूमिकाजयक्रमेणोपरमं विवक्षित्वा शनैः शनैरित्युक्तम् । ताश्च भूमिकाश्चतस्रः कठवह्नीषु श्रूयन्ते—

यच्छेद्वाद्यानसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि । इति ॥

वाग्वापारो द्विविधः—लौकिको वैदिकश्च । लौकिको जल्पादिरूपो वैदिको जपादिरूपः । तत्र लौकिकस्य बहुविक्षेपकरत्वाद्व्युत्थानकालेऽपि योगी तं परित्यजेत् । अत एव स्मर्यते—

मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता ।

निस्पृहत्वं समर्थं च समैतान्येकदण्डिनः । इति ॥

वैदिकं जपादिकं तु दण्डिं निरोधममाधौ परित्यजेत् । सेयं वाग्भूमिः प्रथमा । तां भूमिं प्रयत्नमात्रेण कतिपयैर्दिनैर्मासैर्वत्सरेर्वा दृढं विजित्य पश्चाद्द्वितीयायां मनोभूमौ प्रयतेत । अन्यथा बहुभूमिकपासादवत्प्रथमभूमिकापातेनैवोपरितनयोगभूमयो विनश्येयुः । यद्यपि चक्षुरादयो निरोद्धव्यास्तथाऽपि तेषां वाग्भूमौ मनोभूमौ वाऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः ।

कामानां संकल्पजन्यत्वे स्मृत्यन्तरमप्यनुकूल्यति—तथा चेति । ननु काः सन्ति जेयाः प्रकृते भूमिका इत्यत्राऽऽह—ताश्चेत्यादिना । अथोक्तश्रुतिं विवृणोति—वाग्वापारो द्विविध इति । द्वैविध्यमेवाऽऽह—लौकिक इत्यादिना । तौ कथयति—लौकिको जलपादिरूप इत्यादिना । तत्राऽऽद्यत्वागे हेतुमाह—तत्रैत्यादिना । तस्यागे स्मृतिमपि प्रमाणयति—अत एवेत्यादिना । योगेति । पद्मकादि । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । वैदिकत्यागकालमाह—वैदिकमित्यादिना । उपसंहरति—वैदिकमित्यादि । तत्रात्यादरमाह—तां भूमिमित्यादिना । ननु चक्षुरादयोऽपि रोद्धव्या एवेत्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीत्यादि ।

तत्रापि शङ्कते नन्वित्यादिना—

ननु वाचं मनसि नियच्छेदित्यनुपपन्नम् । न हीन्द्रियस्येन्द्रियान्तरे प्रवेशोऽस्ति । भैवम् । प्रवेशस्याविवक्षितत्वात् । नानाविक्षेपकारिणोर्वाङ्मनसयोर्मध्ये प्रथमतो वाग्वापारनियमनेन मनोव्यापारमात्रपरिशेष इह विवक्षितः । गोमहिषाश्वादीनामिव वाङ्नियमे स्वाभाविके संपन्ने ततो ज्ञानात्मनि मनो नियच्छेत् । आत्मा त्रिविधः—ज्ञानात्मा महात्मा शान्तात्मा चेति । जानाम्यत्र स्थित आत्मेति ज्ञानृत्वोपाधिरहंकारोऽत्र ज्ञानशब्देन विवक्षितः । करणस्य मनसो नियम्यत्वेन पृथगुपात्तत्वात् । अहंकारो द्विविधः—विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति । अपमहमेतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तिमभिमन्यमानो विशेषरूपः । अस्मीत्येतावन्मात्रमभिमन्यमानः सामान्यरूपः । स च सर्वव्यक्तिषु व्याप्तत्वान्महानित्युच्यते । ताभ्यामहंकाराभ्यां द्वाभ्यामुपहितौ द्वावात्मानौ । निरुपाधिकः शान्तात्मा । तदेतत्सर्वमन्तर्बहिर्भावेन वर्तते । शान्तात्मा सर्वान्तरश्चिदेकरसस्तस्मिन्नाश्रितं जडशक्तिरूपमव्यक्तं मूलप्रकृतिः । सा च प्रथमं सामान्याहंकाररूपं महत्त्वं नाम धृत्वा व्यक्ती भवति । ततो बहिर्विशेषाहंकाररूपेण ततो बहिर्मनोरूपेण ततो बहिर्वागादीन्द्रियरूपेण । तदेतद्दमित्योत्तरोत्तरमान्तरत्वं विविनक्ति श्रुतिः—

+ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काठा सा परा गतिः ॥ इति ।

भवति । यथाऽध्येता माणवकः पादांशं पादार्धमर्धचमृचमृद्भयं वगं च क्रमेण पठन्द्वादशवर्षैरध्यापको भवति । यथा च वाणिज्यं कुर्वन्नेकनिष्कद्विनिष्कादिक्रमेण लक्षपतिः कोटिपतिर्वा भवति । तथा ताभ्यां वाणिगध्येतृभ्यां सहैवोपक्रम्य मत्सरग्रस्त इव युञ्जानस्तावता कालेन कुतो न योगमारोहेत् । तस्मात्पुनः पुनः प्राप्यमाणान्संकल्पविकल्पानुदाहकवत्पौरुषप्रयत्नेन परित्यज्याहंकर्तरि ज्ञानात्मनि मनो नियच्छेत् । तामेतां द्वितीयभूमिकां विजित्य बालमूकादिवन्निर्मनस्त्वे स्वामाधिके सति ततो विशेषाहंकाररूपं विस्पष्टं ज्ञानात्मानमस्पष्टे सामान्याहंकारे महत्तत्त्वे नियच्छेत् । यथा स्वल्पां तन्द्रां प्राप्तवतो विशेषाहंकारः स्वत एव संकुचति विनैव तन्द्रां तथा विस्मरणे प्रयतमानस्याहंकारसंकोचो भवति सेयं लोकप्रसिद्धया तन्द्रया तार्किकाभिमतनिर्विकल्पकज्ञानेन च समाना सामान्याहंकारमहत्तत्त्वमात्रपरिशेषावस्था तृतीया भूमिः । अस्यां चाभ्यासपाटवेन वशीकृतायां तमेतं सामान्याहंकाररूपं महान्तमात्मानं निरुपाधितया शान्ते चिदेकरसस्वभावे नियच्छेत्

‘ महत्तत्त्वं तिरस्कृत्य चिन्मात्रं परिशेषयेत् ’

अत्रापि पूर्वोक्तविस्मृतिप्रयत्न एव ततोऽप्यतिशयेनोपायतामापद्यते । यथा शास्त्राभ्यासे प्रवृत्तस्य व्युत्पत्तेः प्राक्प्रतिग्रन्थव्याख्यानापेक्षायामपि व्युत्पन्नस्य स्वत एवोत्तरग्रन्थार्थः प्रतिमाति तथा सम्यग्वशीकृतपूर्वभूमैर्योगिन उत्तरभूम्युपायः स्वत एव प्रतिमाति । तदाह योगमाप्यकारः—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्तते ।

योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगी रमते चिरम् ॥ इति ।

ननु महत्तत्त्वशान्तात्मनोर्मध्ये महत्तत्त्वोपादानमव्यक्तारयं श्रुत्योदाहृतं तत्र कुतो नियमनं नामिधीयत इति चेन्न । लयप्रसङ्गादिति श्रुमः । यथा घटोऽनुपादाने जले निरुध्यमानो न लीयते, उपादानभूतायां तु मुद्दि लीयते तथा महत्तत्त्वमात्मानं न लीयते, अव्यक्तं तु लीयते । न च स्वरूपलयः पुरुषार्थः । आत्मदर्शनानुपयोगात् । ‘ दृश्यते त्वद्वयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ’ इति पूर्ववाक्य आत्मदर्शनं विधाय सूक्ष्मतासिद्धये निरोधस्याभिधानात् । लयस्य प्रतिदिनं सुप्तौ स्वतः सिद्धत्वेन प्रयत्नवैयर्थ्याच्च ।

एतेन मनमि निरायेन प्रागस्माभिर्जीवन्मुनिभाषणे विद्वन्मन्यास्तिन एवापिशारे न वितरत्येति तदर्थं प्रथममेव विद्वन्मन्यामोऽभिहित इति चोत्पत्ति—अत एवेत्यादिना ।

अथ सदृशत फलितं कथयति तस्मादित्यादिना । तत्र प्रथमदृष्टान्तं प्रथमं स्पष्टयति—
यथाऽध्येतेत्यादिना । अथ द्वितीयमपि तं व्युत्पादयति—यथा चेत्यादिना । दार्ष्ट-
ान्तिके योजयति तथेत्यादिना । फलितमाह—तस्मादित्यादिना । एवमुक्तद्वितीयभूमि
वापरिपाकं सदृशान्तमभिधाय तृतीयामपि तां सदृशान्तं विस्पष्टीकृत्योपसहरति—तामे-
तामित्यादिना । एवमेतद्वरीकारे सति चतुर्थीमपि तां विधत्ते—अस्यां चेत्यादिना ।
अत्र तु चतुर्गुण एकोक्तनिरोधप्रयनोऽपेक्षित इति सदृशान्तं स्पष्टयति—अत्रापीत्या-
दिना । उक्तेऽर्थे योगभाष्यकृद्ब्रूच. प्रमाणयति—तदाहेत्यादिना स तद्ब्रूचन् । योगे-
नेति । इह चतुर्भिं पार्दैर्यच्छेद्वागिति श्रुत्युक्तोऽर्थ एव क्रमाद्भूमिकाचतुष्टयात्मा । योगेन
वागादीन्द्रियाणां मनसि नियमनेन योगं स्थूलहकारमात्रावशेषो ज्ञातव्यः । योग,
तस्यापि सूक्ष्माहकारे नियमनरूपो योगादुक्तप्रथमनियमनाव्यर्तिते । एव योगेन महत्तर
मात्रावशेषेण योऽप्रमत्तं साधनं स एव योगे चिन्मात्रावशेषे चिरं रमते महत्तररूपसू-
क्ष्माहकारप्रतिबन्धनेन पूर्णानन्दरूपो भवतीति ज्ञेयं इत्याशयः । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते-
नन्वित्यादिना । दृश्यत इत्यादिनाऽऽम्बदर्शनप्रयोजकधीसौक्ष्म्यार्थमत्रोक्तयोगप्रयास इति
रहस्यम् ।

तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना—

ननु धारणाध्यानसमाधिसाध्यस्य संप्रज्ञातस्यैकाग्रवृत्तिरूपत्वेन दर्श-
नहेतुत्वेऽपि शान्तात्मन्यवरुद्धस्थानसंप्रज्ञातसमाधिमापन्नस्य चित्तस्य
वृत्तिरहितत्वेन सुषुप्तवन्न दर्शनहेतुत्वमिति चेन्न । स्वतः सिद्धस्य दर्श-
नस्य निवारयितुमशक्यत्वात् । अतः श्रेयोमार्गोऽभिहितम्—

आत्मानात्माकारं स्वभावतोऽवस्थितं सदा चित्तम् ।

आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मवृष्टिं विदधीत ॥ इति ।

यथा घट उत्पद्यमानः स्वतो विद्यत्पूर्णं एवोत्पद्यते जलतण्डुलादि-
पूर्णं तूत्पन्ने घटे पश्चात्पुरुषप्रयत्नेन भवति । यथा तत्र जलादौ निःसा-
रितेऽपि न विपन्निःसारयितुं शक्यते । मुखपिधानेऽप्यन्तर्विषदव-
तिष्ठत एव । तथा चित्तमुत्पद्यमानमात्मचेतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते । उत्पन्ने
चित्ते पश्चान्मूपानिपिक्तद्रुतताम्रवद्घटपटरूपरसमुखदुःखादिवृत्तिरूपत्वं
मोगहेतुधर्मादिवशान्द्भवति । तत्र रूपरसाद्यनात्माकारं निवा-
रितेऽप्यनिमित्तश्चिदात्माकारो न निवारयितुं शक्यते । ततो निरोधस-
माधिनाऽवृत्तिकेन संस्कारमात्रशेषतया सूक्ष्मत्वेन चिदात्ममात्राभिमु-

एवं सत्यत्र नानाविधसंकल्पविकल्पसाधनकरणरूपं मनोऽहंकारि
नियच्छेत् । मनोव्यापारान्परित्यज्याहंकारमात्रं शेषयेत् । न चेतदशक्य-
मिति वाच्यम् ,

तस्याहं निग्रहं मन्ये वापोरिव सुदुष्करम् ।

इति वदन्तमर्जुनं प्रति मगधतोत्तरामिधानात्—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥

अभ्यासेन तु कान्तेन वैराग्येण च गृह्यते ।

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः । इति ।

अत्र शङ्कस्तार्किक एव तन्मत एव मनस इन्द्रियत्वात्स्वसिद्धान्ते तदभावाच्च । समा-
धत्ते—मैवमिति । तत्र हेतुमाह—प्रवेश्यस्येति । तर्हि किं निरक्षितं प्रकृते श्रुतेरित्यत
आह—नानेत्यादिना । ततः किं तदाह—गोमहिषेत्यादिना सदृष्टान्तम् । आरमेति ।
प्रागुपन्यस्तमन्नावशेषविवृत्यर्थमेवाऽऽत्मत्रैविध्यप्रतिज्ञानम् । तदुपपादयति—ज्ञानारमेत्या-
दिना । फलितमाह—एवं सतीत्यादिना । नियमनप्रकारमेवाऽऽह—मन इत्यादिना ।
तत्राप्याशङ्क्य सप्रमाणं समाधत्ते—नचेत्यादि ।

ननु निरक्तसृष्ट्युक्ते अभ्यासवैराग्ये अपि कीदृशे इत्यत्राऽऽह—अभ्यासवैराग्ये
इत्यादिना—

अभ्यासवैराग्ये पतञ्जलिस्त्रोदाहरणेनैव व्याख्यास्येते । पूर्वपूर्वभूमि-
दाङ्गरहितोऽसंयतात्मा तत्सहितो वश्यात्मा । उपायतः प्राप्तिं गौड-
पादाचार्याः सदृष्टान्तमाह—

उत्सेक उद्धर्षद्वत्कुशाग्रेणैकचिन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिसेदतः ॥ इति ।

* बहुमिर्न विरोद्धव्यभेकेनापि बलीयसा ।

स परामवमाप्नोति समुद्र इव टिट्टिमात् ॥ इति ।

अत्र संप्रदायविद आख्यायिकामाचक्षते—

‘ कस्यचित्किल पक्षिणोऽण्डानि तीरस्थान्युदाधिरुत्सेकेनापजहार ।
तं च समुद्रं शोपयामीति प्रवृत्तः स च पक्षी स्वमुखाग्रेणैकैकं जलचिन्दुं

बहिः प्रक्षिपति स्म । तदा बहुभिः पक्षिभिर्बन्धुवर्गैर्वार्षमाणोऽप्यनुपरतः
प्रत्युत तानपि सहकारिणो बध्ने । तांश्च पतनोत्पतनाभ्यां बहुधा क्लिश्यत
सर्वानवलोक्य कृपालुर्नारदो गरुडं समीपे प्रेषयामास ततो गरुड-
पक्षवातेन शुष्यन्समुद्रो मीतस्तान्यण्डान्यानीय पक्षिणे ददौ । एवमसे-
देन मनोनिरोधे परमधर्मे प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोऽनुगृह्णातीति ।
असेदश्च मध्ये मध्ये तदनुकूलव्यापारमिश्रणेन संपद्यते । यथोदकं मुञ्जा-
नस्तद्रासान्तरे चोप्यलेह्यादीनास्वादयति तद्वत् । इदमेवाभिधेत्य वसिष्ठ
आह—

चित्तस्य मोगैर्द्वीं भागौ शास्त्रेणैकं प्रपूरयेत् ।

गुरुशुश्रूषया मागमव्युत्पन्नस्य संक्रमः ॥

किञ्चिद्व्युत्पत्तियुक्तस्य मार्गं मोगेन पूरयेत् ।

गुरुशुश्रूषया मागौ मार्गं शास्त्रार्थचिन्तया ॥

व्युत्पत्तिमनुयातस्य पूरयेच्चेतसोऽन्वहम् ।

द्वौ भागौ शास्त्रैराग्यैर्द्वौ ध्यानगुरुपूजया ॥ इति ।

मोगशब्देनात्र जीवनहेतुर्भिक्षाव्यापारो वर्णाश्रमोचितव्यापारश्चो-
च्यते । घटिकामात्रं मुहूर्तमात्रं वा यथाशक्ति योगमभ्यस्य ततो मुहूर्तं
शास्त्रश्रवणेन परिचर्यथा वा गुरुनुपगम्य मुहूर्तं स्वदेहमनुसृत्य मुहूर्तं
योगशास्त्रं पर्यालोच्य पुनर्मुहूर्तं योगमभ्यसेत् । एवं योगप्राधान्येन व्यापा-
रान्तराणि मेलयंस्तानि द्वागम्यस्य शयनकाले तद्दिनगतान्योगमुहूर्तान्ग-
णधेत् । ततः परेशुर्वा परपक्षे वा परमासे वा योगमुहूर्तान्वर्धयेत् ।
तथा चैकैकस्मिन्मुहूर्ते एकैकक्षणयोगेऽपि संपत्सरमात्रेण मूयान्योगकान्तो
भवति । न चैवं योगिकशरणत्वे व्यापरान्तराणि लुप्थेरन्निति शङ्क-
नीयम् ।

नन्वातंपताभेति कोऽर्थ इत्यत आह—पूर्वैत्यादिना । एतमुक्तपरिगेदनामक्योगा-
नुत्पन्नान्तरांतरमिश्रणे वासिष्ठ्यनंमतिभरतारव्यति—इदमेवेति । तद्वास्यानुदाहरति—
चित्तस्वेषादिना । तत्र संदिग्धं विद्योति—मोगेन्यादिना । एवं निरन्तरमिश्रणचनो-
त्पन्नान्तरांतराणां प्रपहं कालमिमांसे क्रियमाणेऽऽन्यारण्यशोषेभिरमर्थाधिक्यनाश्रीपक्रिया-
एव एव शून्यादिशास्त्रेषु तन्ममाधान प्रतिजानाने—न चैवमित्यादिना ।

संश्लेषेभिर हेतुभेदाऽऽह—लुप्तेतरेत्यादिना—

लुप्तेतराहृत्यव्यापारस्वेष योगाधिकारात् । जत एव विद्वत्संन्यासोऽ-
पेक्ष्यते । तस्मात्तदेकनिष्ठः पुमानध्यैशुश्रूषाणिगादिशक्तमेण योगाग्तो

सत्त्वादेकाग्र्येण चित्तेन निर्विघ्नमात्माऽनुभूयते । अनेनैवाभिप्रायेण वार्तिककारसर्वानुभवयोगिनावाहतुः—

सुखदुःखादिरूपत्वं धियो धर्मादिहेतुतः ।
निर्हेतु त्वात्मसंबोधरूपत्वं वस्तुवृत्ततः ॥
प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं परमानन्ददीपकम् ।
असंप्रज्ञातनामाऽयं समाधिर्योगिनां प्रियः ॥

आत्मदर्शनस्य स्वतःसिद्धत्वेऽप्यनात्मवारणाय निरोधाम्बासः । अत एवोक्तम्—

‘आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्’ इति ।

योगशास्त्रस्य चित्तचिकित्सकसमाधिमात्रे प्रवृत्तत्वाच्चिरोधसमाधा-
वात्मदर्शनं न साक्षादुक्तम् । मह्यन्तरेण त्वभ्युपगम्यते । ‘योगश्चि-
वृत्तिनिरोधः’ इति सूत्रयित्वा ‘तदा द्रष्टुः स्वरूपेणावस्थानम्’ इति
सूत्रेणात् । यद्यपि निर्विकारो द्रष्टा सदा स्वरूप एवावतिष्ठते तथाऽपि
वृत्तिपूत्यमानामु तत्र चित्तिच्छायायां प्रतिबिम्बितायां तदविवेकाद-
स्वस्थ इव द्रष्टा भवति । तदप्यनन्तरसूत्रेणोक्तम् । ‘वृत्तिसारूप्यमित-
रत्र’ इति । अन्यत्रापि सूत्रितम् ‘सत्त्वपुरुषयोरुत्पन्तासंकीर्णयोः
प्रत्ययाविशेषो भोगः एदार्थत्वात्’ इति । चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदा-
कारापत्तौ स्वद्युद्धिसंवेदनम्’ इति च ।

निरोधसमाधिना शोधिते त्वंपदार्थे साक्षात्कृतेऽपि तस्य ब्रह्मत्वं गोचरयितुं महावाक्येन ब्रह्मविद्यानामकं वृत्त्यन्तरमुत्पद्यते । न च शुद्ध-
त्वंपदार्थसाक्षात्कारे निरोधसमाधिरेक एवोपायः किं तु चिज्जडवि-
वेकेनापि पृथक्कृते तत्साक्षात्कारसंभवात् । अत एव वसिष्ठ आह—

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।

योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ इति ।

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।

प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगद् परमेश्वरः ॥ इति च ।

ननु विवेकोऽपि योगे पर्यस्यति दर्शनवेलायात्ममात्रगोचराया
एकाग्रवृत्तेः क्षणिकसंप्रज्ञातरूपत्वात् । बाह्यम् । तथा सति संप्रज्ञातासं-
ज्ञातयोः स्वरूपतः साधनतश्चास्त्येव महद्वैलक्षण्यम् । वृत्त्यवृत्तिभ्यां
स्फुटः स्वरूपभेदः । साधनं तु संप्रज्ञातस्य सजातीयत्वाद्धारणादिश्र-
यमन्तरङ्गम् । असंप्रज्ञातस्य त्ववृत्तिकस्य विजातीयत्वाद्बहिरङ्गम् ।
तथा च सूत्रम्—‘तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य’ इति । विजातीयत्वेऽपि
बहुविधानात्मवृत्तिनिवारणेनोपकारितया बहिरङ्गत्वमविरुद्धम् । तदे-
वोपकारित्वं विशदयितुं सूत्रयति—‘श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक
इतरेषाम्’ इति । केषांचिद्देवादीनां पूर्वसूत्रे जन्मनैव समाधिमुक्त्वा
मनुष्यान्प्रत्येतद्बुध्यते । ममायं योग एव परमपुरुषार्थसाधनमिति प्रत्ययः
श्रद्धा । स चोत्कर्षश्रवणेनोपजायते । तदुत्कर्षश्च स्मर्यते—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि महोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी मवार्जुन । इति ।

उत्तमलोकसाधनत्वात्कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसो ज्योतिष्टोमादिकर्म-
णश्च योगोऽधिकः । ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गत्वाच्चित्तविश्रान्तिहेतुतया ज्ञाना-
दप्यधिकत्वम् । एवं जानतो योगे श्रद्धा जायते । तस्यां च श्रद्धायां
वासितायां धीर्यमुत्साहो भवति—सर्धथा योगं संपादयिष्यामीति ।
एतादृशेनोत्साहेन तदा तदाऽनुष्ठेयानि योगाङ्गानि स्मर्यन्ते । तथा च
स्मृत्या सम्यगनुष्ठितसमाधेरध्यात्मप्रसादे सत्यृतंमरा प्रज्ञोदेति । तस्य-
ज्ञापूर्वकरत्प्रज्ञाकारणकोऽसंप्रज्ञातसमाधिरितरेषां देवादिभ्योऽर्वाची-
नानां मनुष्याणां सिध्यति ।

एतेन समाहितो भूत्वेत्यादिश्रुत्यादयोऽपि व्याख्याता । ननु किं शुद्धत्र पदार्थसाक्षा-
त्कार. प्रवृत्तसमाध्येकायत् इत्यत आह—न चेत्यादिना । पृथगिति । शोधितत्रपदार्थ
इति शेषः । तत्र मानमाह—अत एवेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधये—ननु द्विवे-
कोऽपीत्यादिना । प्रतिज्ञातत्रहिरङ्गत्वे सूत्र प्रमाणयति तथाचेदित्यादिना । उक्तोप-
कारित्वे सूत्रमत्रारयति—तदेवेत्यादिना । श्रद्धेत्याद्युदाहृतसूत्र विनृणोति—केषां चिदि-
त्यादिना । उदाहृतयोगाधिक्यस्मृतिं विनृणोति—उत्तमलोकित्यादिना । अध्यात्मेति ।
अधिकमुद्धिनैर्मत्य इत्यर्थः ।

ननु काऽसावृतभरा प्रज्ञेत्यतस्ता व्युत्पादयितुं सूत्रमेव तत्रावतारयति—

तां च प्रज्ञां सूत्रयति—‘ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा’ इति । ऋतं सत्त्वं वस्तु-
याथात्म्यं विभक्तिं प्रकाशयतीति ऋतंभरा तत्र तस्मिन्समाध्युत्कर्षजन्येऽ-
ध्यात्मप्रसादे सतीत्यर्थः । ऋतंभरत्वोपपत्तिं सूत्रयति ‘श्रुतानुमानान्या-
मन्यविषयाविशेषार्थत्वात्’ इति । सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुष्वयोगि-
प्रत्यक्षं न प्रवर्तते । आगमानुमानान्यां तानि वस्तून्ययोगिशिज्ञायन्ते ।
ते च शास्त्रानुमानजन्ये प्रज्ञे वस्तुसामान्यमेव गोचरयतः । इदं तु योगि-
प्रत्यक्षं विशेषवस्तुगोचरत्वादुत्तंभरम् । तस्य च योगिप्रत्यक्षस्यासंप्रज्ञात-
समाधी बहिरङ्गत्वसिद्ध्यर्थमुपकारित्वं सूत्रयति—‘तजसंस्कारोऽन्वसं-
स्कारप्रतिबन्धी’ इति ।

असंप्रज्ञातसमाधेर्यहिरङ्गत्वमुक्त्वा तन्निरोधप्रयत्नस्यान्तरङ्गसाधनतां
सूत्रयति—‘तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्विजः समाधिः’ इति ।
सोऽयं समाधिः सुषुप्तिसमानः साक्षिचैतन्येनानुमवितुं शक्यः । तदाऽसौ
सर्वधीवृत्तिराहित्यात्सुषुप्तिरेवेति न शङ्कनीयम् । मनःस्वरूपस्य सदम-
त्त्वाभ्यां विशेषात् । तदुक्तं गौडपादाचार्यः—

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्वो न तत्समः ॥

लीयते हि सुषुप्ती तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ इति ।

(माण्डूक्यशाखायामपि* भूयते—)

* एतुश्चिन्तान्तर्गतमविभक्तिं वृत्तते । देवाधेयादीनां गीतपादाचार्यवृत्तकारिकास्यैव वृत्त्य-
मानतात् ।

१ क. (त. ग. प. उ. च. “मानदाम्पा” । २ क. (त. ग. प. उ. च. “द्रुष्ण २” ।

३ क. (त. उ. च. “पुद्गल्यो” ।

“द्वैत*स्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।
 बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्यं न विद्यते ॥
 स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ।
 न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्यं पश्यन्ति निश्चिताः ॥
 अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजानतः ।
 विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ ” इति ।

आद्यौ विश्वतैजसौ । अद्वैतस्य वस्तुनोऽन्यथाग्रहणं नाम द्वैतरूपेण प्रतिभासः स च विश्वतैजसयोर्वर्तमानः स्वप्न उच्यते । तत्त्वस्याज्ञानं निद्रा । सा च विश्वतैजसप्राज्ञेषु वर्तते । तयोः स्वप्ननिद्रयोः स्वरूपभू-
 तयोर्विपर्यासो मिथ्याज्ञानम् । तस्मिन्विद्यया क्षीणे सति तुरीयं पदम-
 द्वैतं वस्त्वश्नुतेऽनुभवतीत्यर्थः । नन्वस्त्वेवमसंप्रज्ञातसमाधिसुषुप्तयोर्महा-
 न्भेदः । तत्र तत्त्वदिदृक्षोर्दर्शनसाधनत्वेन समाध्यपेक्षायामपि दृष्टत-
 स्वस्य जीवन्मुक्तये नास्ति तदपेक्षा । रागद्वेषादिक्लेशबन्धस्य सुषुप्ताव-
 वपि निवृत्तेः ।

तां चेति । तव्याचष्टे—ऋतमित्यादिना । ननु काऽत्रानुप्राहिका युक्तिरित्यत्रापि
 सूत्रमेवानतारयति ऋतंमरत्वेति । तत्सूत्रं विनृणोति—सूक्ष्मेत्यादिना । नन्वेव किं
 ततः प्रकृते निर्विकल्पस्तमाधाप्रित्यत आह—तस्य चेति । तदेव सूत्रं पठति—तज्जेति ।
 अथ फलितं कथयन्प्रकृतमाह—असंप्रज्ञातसमाधेरित्यादिना । तदेव सूत्रं पठति—तस्या-
 पीति । ननु भवत्वेन निर्जीवनिर्विकल्पनिरोधाद्यपरनामाऽयमसंप्रज्ञातसमाधिस्तथाऽप्यसौ
 केनानुभूयत इत्यत आह—सोऽयमिति । एव तर्हि सुषुप्त्यविशेष इत्याशङ्क्य समाधये-
 तदाऽसाविति । तत्र हेतु—मन इति । तत्र मानमाह—तदुक्तमित्यादिना
 धीमतः प्रयत्नस्यैक्यविषयकापरोक्षप्रमाणतः परोक्षज्ञानिनस्तु तादृग्भावनागत इत्यर्थः ।
 विज्ञेयः । प्रोक्तसाक्ष्येकप्रत्यक्षलक्षणेन विशेषेण हेय इति यावत् । उदाहृतमाण्डूक्यशा-
 र्ण्यश्लोकौ सांप्रदायिजरीत्या विशदयति—आद्यावित्यादिना । एवमपि निष्प्रयोजनत्वा-
 च्छब्दिदः समाध्यपेक्षा नैवेति शङ्कते—नन्विति ।

तत्र समाधातु प्रतिजानीते—

* अयं श्रीहरश्चन्द्रास्मिन्तटीकपुस्तके नास्ति ।

मैवम् । किं प्रतिदिनं स्वतः प्राप्ता कादाचित्की सुषुप्तिर्वन्धनिवार्तिका,
 किं वाऽभ्यासेन निरन्तरवार्तिनी । आद्येऽपि किं सुषुप्तिकालीनस्य क्लेश-
 बन्धस्य निवृत्तिः, किं वा कालान्तरवार्तिनः । नाऽऽद्यः । अप्रसक्तेः ।
 न हि मूढानामपि सुषुप्ती क्लेशबन्धः । अन्यथाऽऽयासः प्रसज्येत । न
 द्वितीयः । असंभवात् । न ह्यन्यकालीनया सुषुप्त्या कालान्तरवार्तिनः
 क्लेशस्य क्षयः संभवति । अन्यथा मूढानामपि जागरणस्वप्नयोः क्लेश-
 क्षयः प्रसज्येत । नापि सुषुप्ते नैरन्तर्यमभ्यासितुं शक्यम् । तस्याः कर्म-
 क्षयनिमित्तत्वात् । तस्मात्तत्त्वविदोऽपि क्लेशक्षयायास्त्येवासंप्रज्ञातसमा-
 ध्यपेक्षा । तस्य च समाधेर्गवाश्वादिष्विव बौद्धनिरोधः प्रथमा भूमिः ।
 बालमूकादिष्विव निर्भनस्त्वं द्वितीया । तन्द्रामिवाहंकारराहित्यं तृतीया ।
 सुषुप्ताविव महत्तत्त्वराहित्यं चतुर्थी । तदेतद्भूमिचतुष्टयमभिप्रेत्य शनैः
 शनैरुपरमेदित्युक्तम् । अत्र चोपरमे धृतिगृहीता बुद्धिः सा साधनम् ।
 महदहंकारमनोवागादीनां स्वत एव तीव्रवेगेन (ण) बहिः प्रवहतां कुलं-
 कपाया इव नद्या निरोधे धैर्यं महदपेक्षितम् । बुद्धिर्विवेकः । पूर्वा
 भूमिर्जिता न वेति परीक्ष्य जितायामुत्तरभूम्युपक्रमः, अजितायां तु सर्व
 पुनरभ्यसनीयेति तदा तदा विविच्येत् । आत्मसंस्थमित्यादिना सार्ध-
 श्लोकेन चतुर्थभूम्यभ्यासोऽपि स्मृतः । गौटपादाचार्या आहुः—

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षितं कामभोगयोः ।

सुप्रसन्नं लभे चैव यथा कामो लयस्तथा ॥

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् ।

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥

लये संशोधयेच्चित्तं विक्षितं शमयेत्पुनः ।

सकपायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥

नाऽऽस्थादपेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।

निश्चलं निश्चरचित्तमेकी कुर्यात्प्रयत्नतः ।

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ॥

अनिङ्गनमनामासं निष्पन्नं वदन् तत्तदा । इति ।

लयापेक्षेपकपायसमप्राप्तयश्चतस्रश्चित्तस्पायभ्याः । तत्र निरुध्यमानं
 चित्तं त्रिपयेभ्यो व्यावृत्तं सत्पूर्वाभ्यासवशाच्चदि लयाय सुषुप्तयेऽभिमुखं

१ क. ल. ग. प. ड. च. 'दुःखी ने' । २ ट. लं । ३ क. ल. ग. प. ड. च. 'वेपुरा'
 त' । ४ क. ल. ग. प. ड. च. 'अदिद्वन' ।

मवेत्तदानीमुत्थापनप्रयत्नेन लयकारणनिवारणेन वा तच्चित्तं सम्यक्प्र-
बोधयेत् ।

मैवमिति । तत्र हेतु वक्तुं विकल्प्य पृच्छति—किं प्रतिदिनमित्यादिना । फलि
तमाह—तस्मादित्यादिना । अथोक्तसमाधेरपि भूमिकाचतुष्टय स्पष्टयति—तस्य चेत्या-
दिना । तत्र प्रमाणाकाङ्क्षाया भगवद्वाक्यमेतानुकूल्यति—तदेतदित्यादिना । तस्वोक्तार्थ
परतया योजयति—अत्र चेत्यादिना । तथा च प्रागुक्तकठवल्लीश्रुतौ ' यच्छेद्ब्रह्मनसी
प्राज्ञ ' इत्यादिरूपायामुक्तभूमिकाचतुष्टयमध्ये त्रयमेतेनार्धेनैव विहित शिष्टा तु चतुर्था
विधत्ते—अभेयादिना । अत्र साप्रदायिकसमतिमत्याह—गौडेति । तद्वाक्यान्वेव लिखति—
उपाधेनेत्यादिना । तानि व्याकरोति सक्षेपत—लयविक्षेपेत्यादिना । प्रकृते व्यो
निद्वैत । निक्षेप स्वप्नाद्यमास । कपायश्चेतस परमसङ्घटेनानवलम्बनावस्था । समप्राप्ति
परोक्षवादिनाऽऽप्नाति ।

ननु कानि लयकारणानीत्यत्राऽऽह—

लयहेतवो निद्राशेषाजीर्णबह्वशनश्रमाः । अत एवाऽऽहुः—

समापश्य निद्रा सुजीर्णाल्पमोजी

श्रमत्याग्यवाधे विविक्ते प्रदेशे ।

सदाऽऽसीत निस्तृष्ण एष प्रयत्नोऽ-

थवा प्राणरोधो निजाभ्यासमार्गात् ॥ इति ।

लयादुत्थापितं चित्तं दिनंदिनप्रबोधाभ्यासवशाद्यदि कामभोगयो-
र्विक्षिप्येत तदा विवेकिजनप्रसिद्धमोग्यवस्तुगतसर्वदुःखानुस्मरणेन
शास्त्रप्रसिद्धजन्मादिरहिताद्वितीयग्रह्यतस्वानुस्मरणपूर्वकेण भोग्यवंस्तु-
दर्शनेन च पुनः पुनर्विक्षपायित्तं शमयेत् । कपायस्तीव्रचित्तदोषस्ती-
वरागद्वेषादिवासना तथा ग्रस्तं चित्तं कदाचित्समाहितमिव लयविक्षे-
परहितं दुःखैकाग्रमवतिष्ठते । तादृशं तच्चित्तं विजानीयात्समाहितचि-
त्ताद्विवेकेनावगच्छेत् । असमाहितमेतदित्येषगम्य लयविक्षेपप्रकृपायस्य
प्रतीकारं कुर्यात् । समशब्देन ब्रह्माभिधीयते ।

‘ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ’ इति स्मृतेः ।

लयविक्षेपकपायेषु परिहृतेषु परिशेषचित्तेन समं ब्रह्म प्राप्यते । तद्य
समप्राप्तं चित्तं कपायलयभ्रान्त्या न चालयेत् । सूक्ष्मया सुद्धया लयरूपा-

यप्राप्तिं विविच्य तस्यां समप्राप्तावतिप्रयत्नेन चित्तं स्थापयेत् । स्थापिते तस्मिन्ब्रह्मस्वरूपभूतः परमानन्दः सम्पगाधिर्मवति । तथा चोदाहृतम्—

‘ सुप्तमावृत्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ’ इति ।

श्रुतिश्च भवति—

‘ समाधिनिधुतमलस्य चेतसो

निवेशितस्याऽऽत्मनि यत्सुप्तं भवेत् ।

न शक्यते घर्णापितुं गिरा तदा

स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ’ ॥ इति ।

ननु समाध्याधिर्भूतब्रह्मानन्दस्य बुद्धिग्राह्यत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यामभिहितम् । आचार्यैस्तु—‘ नाऽऽस्वादयेत्सुप्तं तत्र ’ इति बुद्धिग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यत इति चेन्नायं दोषः ।

लघुहेतव इति । तत्र प्राचीनाचार्ययचः संग्रहयति—अत एवेत्यादिना । ननु भवत्वेन निद्राख्यल्यकारणकारणेन तद्विनिवारणं तथाऽपि विशेषानस्थायां प्रधाने जागरेऽपि प्रधानीभूतयोरिष्टशब्दादिविषयेच्छातदपरोक्षसुखानुभयोर्यदि चेतः संसृज्येत तर्हि कोऽत्र तत्प्रशमोपाय इत्यत आह—लघाद्बुद्ध्यापितमित्यादिना । भोग्यरस्तुदर्शनेन चेति पुनः-पुनरीत्यासुत्तरत्रैरान्वेति । तदेत्यादि तत्राक्तं तु चित्तं शमयेदित्यत्रैव योज्यम् । कर्पाय-स्वरूपमाह—कर्पाय इत्यादिना । तन्निरसनोपायं निरादयति—ताहशमित्यादिना । अथ समप्राप्त न चालयेदिति चरण विवृणोति—समशब्देनेत्यादिना । ततः किं तदाह—स्थापित इत्यादिना । तत्र मानमाह—तथाचेत्यादिना । तत्राप्याद्यङ्गय समाधातुं प्रतिजानीते—नन्वित्यादिना ।

तत्र हेतुमाह—समाधीत्यादिना—

(* तत्र निरोधसुप्तं बुद्धिग्राह्यं न प्रतिषिध्यते । किंतु) समाधिविरोधिना व्युत्थानरूपस्य परामर्शस्यैव प्रतिषेधात् । यथा निद्राद्यदिवसेषु मध्याह्ने जाह्नवीह्वेदे निमग्नेनानुभूयमानमपि शैत्यसुप्तं तदा यत्कृतमशक्यं पश्चाद्बुद्धिमग्नेनाभिधीयते । यथा वा सुपुष्पावविद्यावृत्तिभिरतिसूक्ष्माभिरनुभूयमानमपि स्वरूपसुप्तं तदानीं सविकल्पकेनान्तःकरणवृत्तिज्ञानेन

* धनुश्चिह्नान्तर्गतोऽयं ग्रन्थस्तत्तत्कालिन्सटीक पुस्तके नास्ति ।

ग्रहीतुमशक्यम् । प्रबोधकाले तु स्मृत्या विस्पष्टं परामृश्यते । तथा समाधौ
 वृत्तिरहितेन संस्कारमात्रशेषतया सूक्ष्मेण वा चित्तेन सुखानुभवः
 श्रुतिस्मृत्योर्विवक्षितः । महदिदं समाधिसुखमन्वभूवमित्येतादृशो
 व्युत्थितस्य विकल्पकः परामर्श आस्वादनं तदेवाऽऽचार्यैः प्रतिपिध्यते ।
 तमेव स्वाभिप्रायं प्रकटयितुं निःसङ्गः प्रज्ञया भवेदित्युक्तम् । प्रकृतं
 सविकल्पकं ज्ञानं प्रज्ञा तथा सह सङ्गं परित्यजेत् । यद्वा पूर्वोक्ता
 धृतिगृहीता बुद्धिः प्रज्ञा तदात्मकेन साधनेन सुखास्वादनतद्दर्शनादि-
 रूपाभासक्तिं वर्जयेत् । समाधौ ब्रह्मानन्दे निमग्नं चित्तं यदि कदाचि-
 त्सुखास्वादानाय वा शीतवातमशकाद्युपद्रवेण वा निश्चरेत्तदा निश्चरत्त-
 चित्तं पुनः पुनर्निश्चलं यथा भवति तथा परब्रह्मणा सहैकी कुर्यात् ।
 तत्र निरोधप्रयत्न एव साधनम् । एकीभाव एव यदा न लीयते चित्तमि-
 त्यनेन श्लोकेन स्पष्टी क्रियते । अनिङ्गनमनाभासमित्याभ्यां पदाभ्यां
 कपायसुखास्वादी द्वौ च निपिध्यते । लयविक्षेपकपायसुखास्वादेभ्यो
 रहितं चित्तमविघ्नेन ब्रह्मण्यवस्थितं भवति । एतदेवाभिप्रेत्य कठबह्वीषु
 पठ्यते—

यदा पश्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रमथाप्ययौ ॥ इति ।

उपेक्षितो योग इन्द्रियवृत्तीनां प्रमथं करोति । अनुष्ठितस्तु तासां
 लयहेतुः ।

तत्र दृष्टान्तावभिदधत्कालमनुभूयमानं सुखमतिस्पष्टयति—यथा निदाघेत्यादिना ।
 अत्र जाह्नवीजलस्य सेतुदेशावच्छेदेनाभावरूपे दृष्टास्वरसे स दृष्टान्तान्तर स्पष्टयति—यथा
 घेत्यादिना । ननु प्रज्ञाशब्देनोक्तसविकल्पकज्ञानस्य तदानीं प्रसक्तेरेवाभायानि सङ्गः प्रज्ञया
 भवेदिति निषेध एवानुपपन्न इत्यस्वारस्यादाह—यद्वा पूर्वोक्त्यादिना । एव निधल निध-
 रदित्यादेरप्यर्थमाह—समाधावित्यादिना । एवमनिङ्गनमनाभासमित्यादेरपि सांप्रदायिक-
 संमतमर्थं कथयति—अनिङ्गनमित्यादिना । चोऽप्यर्थे द्वारपीत्यर्थः । फलितमाह—
 लयेत्यादिना । तत्र कठश्रुतिमनुब्रूयति—एतदेवेति । तां श्रुतिमेव पठति—यदे

१ क. रा. घ. निधत्तिं विधं पुनर्निश्चलं भवति तदा ५° । २ क. रा. ग. प. ड. व.
 अलिङ्ग° ।

यादिना । तत्र प्रभवादिपदार्थो व्युपादयति—उपेक्षित इत्यादिना । अत्र क्रमादानुक्त्य-
प्रातिमूले हेतू बोध्यौ ।

उक्तेऽर्थे योगलक्षणसूत्रमनुमूलयत्यत एवेत्यादिना—

अत एव योगस्य स्वरूपलक्षणं सूत्रयति—‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’
इति । वृत्तीनामानन्त्यान्नरोधोऽशक्य इति शङ्कां निवारयितुमियत्तां
सूत्रयति—‘वृत्तयः पञ्चतप्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाः’ इति । रागद्वेषादिक्लेश-
रूपा आसुरवृत्तयः क्लिष्टाः । रागादिरहिता देववृत्तयोऽक्लिष्टाः । यद्यपि
पञ्चस्वेव क्लिष्टानामक्लिष्टानां चान्तर्भावस्तथाऽपि क्लिष्टा एव निरो-
द्धव्या इति मन्दबुद्धिं वारयितुं ताभिः सहाक्लिष्टा अप्युदाहृताः । नाम-
धेयलक्षणाभ्यां वृत्तीर्विशदयितुं सूत्रपट्कमाह—‘प्रमाणविपर्ययविक-
ल्पनिद्रास्मृतयः’ । तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि’ । ‘विपर्ययो
मिथयाज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्’ ‘शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः’ ।
‘अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा’ । ‘अनुमूतविषयासंप्रमोपः स्मृतिः’
इति । वस्त्वभावः प्रतीयते यस्मिंस्तमस्यावरके सति तत्तमोऽभावप्रत्ययः ।
तमोगुणं विषयीकुरुवती वृत्तिर्निद्रत्युच्यते । अनुमूतविषयस्यासंप्रमोपस्त-
दनुभवजन्यमनुसंधानम् । पञ्चविधवृत्तिनिरोधसाधनं सूत्रयति—अभ्या-
सवैराग्याभ्यां तन्निरोधः’ इति । यथा तीव्रवेगोपेतं नदीप्रवाहं सेतु-
बन्धनेन निवार्य कुल्थानयनेन क्षेत्राभिमुखं तिर्यक्प्रवाहान्तरमुत्पाद्यते ।
तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवार्य समाध्यभ्यासेन प्रशान्तैः
प्रवाहः संपाद्यते । मन्त्रजपदेवताध्यानादीनां क्रियारूपत्वेनाऽऽवृत्ति-
लक्षणोऽभ्यासः संभाव्यते । सर्वव्यापारोपरमरूपस्य समाधेः साधकः
को नामाभ्यास इति शङ्कां वारयितुं सूत्रयति—‘तत्र स्थितौ यत्नोऽ-
भ्यासः’ इति । स्थितिर्नैश्वर्यं निरोधः । यत्नो मानस उत्साहः । स्वत
एव यहिप्रवाहशीलं चित्तं सर्वथा निरोधयिष्यामीत्येवंविध उत्साह
आधैतमानोऽभ्यास इत्युच्यते । अयमभ्यास इदानीं प्रवृत्तः स्वयमदृष्टः
सन्ननादिप्रवृत्ता व्युत्थानवासनाः कथमभिमवेदित्याशङ्कामर्षवादिपितुं
सूत्रयति—‘स तु दीर्घकालनैरन्तर्धसत्कौरसेवितो दृढमूभिः’ इति ।

नन्वसंख्यातचित्तवृत्तीना कथ निरोधसम्भव इत्यत आह—वृत्तीनामित्यादिना । पञ्च-

तप्यः, पञ्चविधा इत्यर्थः । पञ्चानामपि वक्ष्यमाणप्रमाणादिरूपाणां सामान्यतः प्रतिज्ञातं
 शिष्टत्वादि निस्पष्टयति—रागेत्यादिना । उक्तद्वैविध्ये हेतुमाशङ्क्य समाधत्ते—यद्यपी-
 त्यादिना । ननु कास्ताः पञ्च वृत्तयः सन्तीत्यत आह—नामधेयेति । तान्येव पदसू-
 राणि पठति—प्रमाणेत्यादिना । तत्र निद्रासूत्र सदिग्धत्वाद्विवृणोति—चस्त्वभाव
 इत्यादिना । अत एव श्रूयते तमोभिभूत इति सुप्रति प्रवृत्त्य । एव स्मृतिसूत्रमपि व्याचष्टे—
 अनुभूतविषयस्येत्यादिना । अथैतन्निरोधसाधन किमित्यत्राऽऽह—पञ्चविधेत्यादिना ।
 तत्राम्यासेत्याद्युदाहृतसूत्र सदृशान्त स्पष्टयति—यथेत्यादिना । तत्राम्यासस्वरूप समभि-
 धत्ते—मद्येत्यादिना त्राधिकखण्डनपूर्वकम् । संभाव्यते । अनुपासितशुद्धवेदिकगुरुरता-
 र्वभौमाना भ्रान्ताना प्रसिन्येति शेषः । तत्रेत्युदाहृताम्याससूत्र विवृणोति—स्थितिरि-
 त्यादिना । नन्वेवमुक्ताहवत्सेऽपि मे कुतो न वृत्तिनिरोध इत्यत्राऽऽह—अथमित्यादिना
 तत्कालादिसूचकसूत्रावतरणपूर्वकम् ।

निरक्तसूत्र विवृणोति—लौका हीतिप्रभृतिना—

लौका हि मूढस्य वचनमुदाहरन्ति—विद्यमानाश्चत्वार एव वेदास्ता-
 नध्वेतुं गतस्य माणक्यस्य पञ्च दिवसा अतीता अद्याप्यसौ नाऽऽगत
 इति तादृश एवायं योगी तदा स्याद्यदा दिवसैर्वा मासैर्वा योगसिद्धि-
 याञ्छेत् । तस्मात्संवत्सरर्जन्मभिर्वादीर्घकालं योगाम्यासः सेवितव्यः ।
 तथा च स्मर्यते—

‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्’ इति ।

चिरमासेव्यमानोऽपि विच्छिद्य विच्छिद्य यदा सेव्येत तर्ह्यु-
 त्पद्यमानानां योगसंस्काराणां समनन्तरमाविभिर्विच्छेदकारिभिर्व्यु-
 स्थानकालीनैः संस्कारैरभिमये सति सण्डनकारोक्तन्याय आपतेत् ।
 अग्रे धायन्पश्चैह्लीयमानो विस्मरणशीलश्चुतवत्किमालम्बेतेति । तस्मा-
 श्चिरन्तरमासेवितव्यः । सत्कार आदरः । अनादरेण सेव्यमाने वसिष्ठो-
 क्तन्याय आपतेत्—

अकर्तुं कुर्षदप्येतच्चेतश्चेत्क्षीणवासनम् ।

दूरं गतमना जन्तुः कथासंभवणे यथा ॥ इति ।

अनादरे लयविक्षेपकपायमुखास्वादानामपरिहारः । तस्मादादरेण
सेवितध्वः । दीर्घकालादित्रैविध्येन सेवितस्य समाधेर्दृढभूमित्वं नाम
विषयसुरवासनया दुःखवासनया वा वारयितुमशक्यत्वम् । तच्च भग-
वता दर्शितम्—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ इति ।

अपरलामस्यानाधिक्यं कचवृत्तान्तेन वसिष्ठ उदाजहार—

कचः कदाचि ह्युत्थाय समाधेः शान्तमानसः ।

एकान्ते समुवाचेदमको गद्गदया गिरा ॥

किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।

आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पाम्युना यथा ॥

सबाह्याभ्यन्तरे देहे ह्यथ ऊर्ध्वं च दिक्षु च ।

इत आत्मतयेहाऽऽत्मा नास्त्यनात्ममयं जगत् ॥

न तदस्ति न यत्राहं न तदस्ति न यन्मयि ।

किमन्यदमिवाञ्छामि सर्वं संविन्मयं तैतः ॥

स्फारब्रह्मामलाम्मोधिफेनाः सर्वे कुलाचलाः ।

चिदादित्यमहातेजोमृगतृष्णाजगच्छ्रियः ॥ इति ।

फलितमाह—तस्मादित्यादिना । तत्र स्मृतिं प्रमाणयति—तथा चेत्यादिना ।
एव दीर्घकालेति सौत्रपदकृत्यमभिधाय नैरन्तर्येति पदकृत्यमपि निरादयति—चिरमित्यादिना ।
ननु कोऽत्र खण्डनकारोक्त्याय इत्यत्र तमुदाहरति—अग्रे धावन्नित्यादिना । अग्रे
धावन्यधार्हीयमान इत्यत्र पश्चालुष्यमान इत्यपि पाठ । निगमयति—तस्मान्निरन्तर-
मित्यादिना । योगाम्यास इत्यार्थिकम् । एव सत्कारपदप्रयोजनमप्याह—सत्कार इत्या-
दिना । कोऽसौ वसिष्ठोक्त्याय इत्यत्र आह—अकर्त्रिति । असत्कारे महानर्थ इत्याह—
अनादर इत्यादिना । फलितमाह—तस्मादिति । योगाम्यास इति शेष । ननु
भगवन्नेन समाधेर्दीर्घकालादिरयसेवितवेन सूत्रोक्तदृढभूमित्वमथापि तदेव कथमित्यतस्तदृश-

१ क. ख. ग. घ. छ. च. 'दो ल°' । २ क. ए. ग. घ. छ. ष. वा 'बालवि°' ।
३ क. ख. ग. घ. च. 'मेव ग°' । ४ क. ख. ग. घ. छ. च. 'आत्मा तथेहा°' । ५ क. ख.
ग. छ. ष. ततम् ।

यति—दीर्घकालादीत्यादिना । तत्र मानमाह—तच्चेत्यादिना । उदाहतरमृतिपूर्वार्धा-
नुभवः क्व दृष्ट इत्यतस्तं स्पष्टयति—अपरेत्यादिना । तत्रत्यत्राक्यान्येवाऽऽह—कच
इत्यादिना ।

एवं ' यस्मिन्वित्तो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ' इत्युत्तरार्धोदाहरणं क्व दृष्टमि-
त्यत आह—गुरुणेत्यादिना ।

गुरुणा दुःखेनाप्यविचाल्यत्वं शिखिध्वजस्य संवत्सरत्रयसमाधि-
वृत्तान्तेनोदाहृत्—

निर्विकल्पसमाधिस्थं तत्रापश्यन्महीपतिम् ।
स्वपतिं तावदेतस्माद्बोधयामि परात्पदात् ॥
इति संचिन्त्य चूडाला सिंहनादं चकार सः ।
भूयो भूयः प्रमोरग्रे वनेचरभयप्रदम् ॥
न चचाल तदा राम यदा नादेन तेन सा ।
भूयो भूयः कृतेनापि तदा सा तं व्यचालयत् ॥
चालितः पातितोऽप्येष तदा नो बुबुधे बुधः । इति ।

प्रह्लादवृत्तान्तेनाप्येतदेवोदाहृत्—

इति संचिन्तयन्नेव प्रह्लादः परवीरहा ।
निर्विकल्पपरानन्दसमाधिं समुपाययौ ॥
निर्विकल्पसमाधिस्थश्चित्रार्पित इवाऽऽयमौ ।
पञ्चवर्षसहस्राणि पीनांसोऽतिष्ठदेकदृत् ॥
महात्मन्संप्रबुध्यस्वेत्येवं विष्णुरुदाहरत् ।
पाञ्चजन्यं प्रदध्मौ च ध्वनयन्ककुमां गणम् ॥
महता तेन शब्देन वैष्णवप्राणजन्मना ।
बभूव संप्रबुद्धात्मा दानवेशः शनैः शनैः ॥ इति ।

एवं धीतहव्यादीनामपि समाधिरुदाहरणीयः । वीराग्यं द्विविधम् ।
अपरं परं चेति । यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारमेदैरपरं चतुर्विधम् ।
तत्राऽऽद्यत्रयमर्थात्सूत्रयन्ताक्षाच्चतुर्थं सूत्रयति—' हटानुप्रथिकविषय-
वितृष्णस्य वशीकारसंज्ञार्थैराग्यम् ' इति । सकृपन्दनवनितापुत्रमित्य-

क्षेत्रधनादयो दृष्टाः । वेदोक्ताः स्वर्गादय आनुश्रविकाः । तत्रोभयत्र सत्यामपि तृष्णायां विवेकतारतम्येन यतमानादिवैराग्यधर्मं भवति । अस्मिन्नगति किं सारं किमसारमितिः गुरुशास्त्राभ्यां ज्ञास्यामीत्युद्योगो यतमानत्वम् । स्वचित्ते पूर्वं विद्यमानानां दोषाणां मध्येऽभ्यस्यमानेन विवेकेनैतावन्तः पक्वा एतावन्तोऽवशिष्टा इति विवेचनं व्यतिरेकः । दृष्टानुश्रविकाविषयप्रवृत्तेर्दुःखात्मत्वबोधेन तां प्रवृत्तिं परित्यज्य मनसश्चौत्सुक्यमात्रेण वितृष्णावस्थानभेकेन्द्रियत्वम् । वितृष्णत्वं वशीकारः । तदिदमपरवैराग्यमष्टाङ्गयोगप्रवर्तकत्वेन संप्रज्ञातस्यान्तरङ्गम् । असंप्रज्ञातस्य तु बहिरङ्गम् । तत्रान्तरङ्गं परं वैराग्यं सूत्रयति—‘तत्परं पुरुषस्यातिर्गुणवैतृष्णयम्’ इति । संप्रज्ञातसमाधिपरिपाठेन गुणत्रयात्मकात्पधानाद्विरक्तस्य पुरुषस्य रपातिः साक्षात्कार उत्पद्यते । तस्माच्च साक्षात्कारादशेषगुणत्रयव्यवहारे यद्वैतृष्ण्यं तत्परं वैराग्यम् ।

उदाजहार वसिष्ठ इत्यार्षिकम् । तत्रत्यल्लोकानेन लिखति—निर्विकल्पेत्वादिना । एवं प्रहादोदाहरणमपि तदीयमेव तत्र समादयति—ब्रह्मादेत्यादिना । तत्र तद्वाक्यान्वपि स्पृहाति—इतिसंचिन्तयन्नेदेत्यादिना । अत्र वासिष्ठोपर्यातर्नीतहव्यसमाध्यादयोऽपि समादनीया इत्याह—एवामिति । एव सूत्रित पञ्चविधवृत्तिनिरोधोपायीभूताभ्यासमुपदिश्येदानीं तस्मात्प्रचयेण सूत्रित तादृश वैराग्यमपि निरूपयति—वैराग्यमिति । तद्वैविध्यं कथमित्याऽऽह—अपरमित्यादिना । तत्राऽऽये चातुर्विध्यं विधत्ते—यतमानेत्यादिना । कीदृक्तदित्यत आह—तद्भेदादिना तत्सूत्रमन्तारयन् । अथ दृष्टानुश्रवित्याद्युदाहृतसूत्रं निवृणोति—स्रगित्यादिना । एवमपरवैराग्यं निरूप्य तदुपयोगमाह—तदिदमित्यादिना । अथासंप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गं वैराग्यं कीदृशमित्यपेक्षाया तत्रापि सूत्रमेवान्तारयति—तत्रान्तरङ्गमिति । अथ तत्परमित्युदाहृतपरवैराग्यसूत्रं निशदयति—संप्रज्ञातेति । ननु भगवन्नेव वैराग्यं तत्र किं प्रकृत इत्यत सूत्रमेव तत्राद्यन्तमन्तारयति तस्येत्यादिना—

तस्य तारतम्येन समाधेः शीघ्रत्वतारतम्यं सूत्रयति—‘तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिष्ठामः’ इति । संवेगो वैराग्यम् । तद्भेदाद्योगिनस्त्रिविधाः—मृदुसंवेगा मध्यसंवेगास्तीव्रसंवेगाश्चेति । आसन्नोऽल्पेनैव कालेन समाधिर्लभ्यत इत्यर्थः । तीव्रसंवेगेष्वेव समाधितारतम्यं सूत्रयति—‘मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः’ इति । मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति । तेऽप्युत्तरोत्तरस्य त्वरया सिद्धिर्दृष्टव्या । उत्तमो-

त्तमा जनकप्रह्लादादयोऽधिमात्रतीव्रा । मूर्हुर्तमात्रविचारेण हृदसमाधि-
लामात् । अधमाधमा उद्दालकादयो मृदुसवेगाश्चिरप्रयासेन तल्लामात् ।
एवमन्येऽपि यथाधीन्यमुन्नेयाः । तदेवमधिमात्रतीव्रस्य हृदभूमावसं-
प्रज्ञातसमाधौ लब्धे सति पुनर्व्युत्थातुमशक्तं सन्मनो नश्यति । मनोना-
शेन च वासनाक्षये रक्षिते सति जीवन्मुक्तिः सुप्रतिष्ठिता मयति । न च
मनोनाशेन विदेहमुक्तिरेव न तु जीवन्मुक्तिरिति शङ्कनीयम् । प्रश्नोत्त-
राभ्यां तन्निर्णयात् । श्रीरामः—

विवेकाभ्युदयाञ्चितस्वरूपेऽन्तर्हिते मुने ।

भैड्यादपो गुणाः कुत्र जायन्ते योगिनां धव ॥

वसिष्ठ उवाच—

द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च ।

जीवन्मुक्तौ सरूपः स्यादरूपोऽदेहमुक्तिः ॥

प्राकृतं गुणसंभारं संमत्य बहु मन्येत ।

सुखदुःखाद्यवष्टभ्य विद्यमानं मनो विदुः ॥

चेतसः कथिता भक्ता मया रघुकुलोद्ग्रह ।

अस्य नाशमिदानीं त्वं शृणु प्रश्रविदा वर ॥

सुखदुःखदशा धीरं साम्यान्न प्रोद्धरन्ति यम् ।

निःश्वासा इव शैलेन्द्रं तस्य चित्तं मृतं विदुः ॥

आपत्कार्पण्यमुरसाहो मदो मान्यं महोत्सवः ।

यं नयन्ति न देख्यं तस्य नष्टं मनो विदुः ॥

चित्तमाशानिधानं हि यदा नश्यति राघव ।

भैड्यादिभिर्गुणैर्धुक्तं तदा सत्त्वमुदेत्यलम् ॥

भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः ।

सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥

अरूपस्तु मनो नाशो यो मयोक्तो रघुद्ग्रह ।

विदेहमुक्तावेवासौ विद्यते निष्कलारभेनः ॥

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'योगमु' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'शव्य स' । ३ क.
घ. ग. घ. ङ. च. 'पो देहमुक्ति' । ४ क. ख. ग. घ. ङ. मनेति । ५ क. ख. ग. घ. ङ. च.
'लकः । स' ।

समग्राद्यगुणाधारमपि सत्त्वं प्रलीयते ।

विदेहमुक्तावमले पदे परमपावने ॥

संशान्तदुःसमजडात्मकमेकरूप-

मानन्दमन्थरमपेतरजस्तमो यत् ।

आकाशकोशतनवोऽतनवो महान्त-

स्तस्मिन्पदे गलितचित्तलवा वसन्ति ॥ इति ।

“*जीवन्मुक्ता न मुह्यन्ति सुसदुःखरसस्थितौ ।

प्राकृतेनार्थकारेण किञ्चित्कुर्वन्ति वा न वा ॥”

तस्मात्स रूपो मनोनाशो जीवन्मुक्तिसाधनमिति । इति जीवन्मुक्ति-
साधनं मनोनाशप्रकरणं संपूर्णम् ।

तत्सूत्रं विवृणोति—संवेग इत्यादिना । ननु तीव्रसवेगानां यदासन्नः समाधि लाभ-
स्तर्हि मध्यमृद्वन्तरसवेगाना दीर्घदीर्घतरकालेन समाधि लाभः स्यादेवेत्याशङ्क्य तदाशय-
सूचक सूत्रमेवात्रारयति—तीव्रसंवेगेष्वेवेति । तत्सूत्रं विवृणोति—मृदुतीव्र इत्या-
दिना । तद्देहफलमाह—तेष्वपीति । तत्राधिमात्रतीव्राः केऽतिशीघ्रं समाधिभाजो भवेयु-
रित्यपेक्षया तानुदाहरंस्तेषामुत्तमोत्तमव्य निधत्ते—उत्तमोत्तमा इत्यादिना । बृहयोगना-
सिष्टास्योत्तररामायणप्रसिद्धास्तेऽत्र प्राक्समुदाहृता एव । आदिपदेन बलिः । तत्र हेतुमाह—
मूहूर्तमाधेति । उपलक्षणमेवेदमेतदपेक्षया किञ्चिन्मनाना तप्रसिद्धाना वीतहव्यादीना-
मुत्तमव्यस्यापीति भावः । एव तर्हि केऽत्रमध्यतीव्रा मृदुतीव्राश्च पर्यवसितमध्यमव्यादय इत्या-
काङ्क्षाया सया तत्प्रसिद्धानेन कचादीन्मध्यतीव्रानुपलक्षणविधया ससूच्य मृदुतीव्रानपमव्येन
कण्ठ एव विधत्ते—अधमा इत्यादिना सोदाहरणम् । तत्रापि हेतुमाह—चिरेति ।
ननु त्वयौक्तानामुपलक्षणविधयोक्तमाना मध्यमाना तथाऽऽदिशब्दद्वयसिद्धानामुत्तमोत्तमाना-
मव्यमाना चान्येषा तादृशा प्रदाये किं गमकमित्यत आह—एवमव्येऽपीत्या-
दिना । उपसहरति—तद्देवमित्यादिना । तत्फल वदन्पूर्वप्रकरणेन संगतिं प्रतिपाद-
यति—मनोनाशेन चेत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समाधातु प्रतिजानीते—न चेत्यादिना ।
तत्र हेतुमाह—प्रश्नेति । किं कर्तुं ते इत्यत्राऽऽह—श्रीराम इत्यादितद्वाक्यमृद्वेनैव ।
प्राकृतमिति । प्रष्टव्याग्यनूत्राविदाकार्यमित्यर्थ । एतादृश गुणनमार सत्त्वादिगुणपरि-
णामप्रपञ्चमिति यावत् । संमय सादरादिप्रयत्नीत्यर्थ । सुखदुःखादि सुगदुःखमोह-

कुलम् । बहु अलम् । अचष्टम्य सत्यत्वेन निश्चित्य । मन्यते, प्रमाता जीवोऽयमित्यार्थिकम् । तदेव तदीय मनन विद्यमान मनो त्रिदुरिति सङ्ग्रह । सुखेति । सुखदुःखादय इत्यपि पाठः । तत्राऽऽदिपदान्मोहः । साम्यात्, ' निर्दोष हि सम ब्रह्म ' इतिस्मृतेरद्वैतब्रह्मत्वादित्यर्थ । आपदिति । आपहु खम् । कार्पण्य दैन्यम् । सत्त्व, तदासत्त्वमुदेत्यलमिति प्रागुक्त रजस्तमोनाक्रान्त मेयादिगुणाधारीभूतशुद्धसत्त्वगुणस्वरूपमपीत्यर्थ । उपसहरन्प्रकृते योजयति—तस्मादिति । नचय सरूपो मनोनाशोऽसत्प्रज्ञातयोगादि-साध्यो जीवन्मुक्तिसाधनमित्युक्त तत्सत्यमेव पर तु श्रीमद्भगवत्पादाभिधमाप्यकारचरण-सरोजैस्तु तस्य प्रकारान्तरात्मनो निदिध्यासनसाधनत्वमेवोक्तम् । तथा ह्यपरोक्षानु-भूतौ—

त्रिपञ्चाङ्गान्यथो वक्ष्ये पूर्वोक्तस्येव सिद्धये ।
 तैश्च सर्वैः सदा कार्यं निदिध्यासनमेव च ॥
 नित्याभ्यासादृते प्राप्तिर्न भवेत्सच्चिदात्मन ।
 तस्माद्ब्रह्म निदिध्यासेजिज्ञासु श्रेयसो चिरम् ॥
 यमो हि नियमस्त्यागो मौन देशश्च कालक ।
 आसन मूलबन्धश्च देहसाम्य स्वदृक्स्थिति ॥
 प्राणसयमन चैन प्रत्याहारश्च धारणा ।
 आत्मध्यान समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात् ॥
 सर्वं ब्रह्मेति विज्ञानादिन्द्रियप्राप्तसयम ।
 यमोऽयमिति सप्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥
 सजातीयप्रवाहश्च त्रिजातीयतिरस्कृतिः ।
 नियमो हि परानन्दो नियमाक्रियते बुधैः ॥
 त्यागः प्रपञ्चरूपस्य चिदात्मबाधलोचनात् ।
 त्यागो हि महता पूज्य सचो भोक्षमयो यत ॥
 यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 यन्मौन योगिभिर्गम्य तद्ब्रह्मदेत्सर्वदा बुधैः ॥
 वाचो यस्मान्निवर्तन्ते तद्वक्तुं यत्न शक्यते ।
 प्रपञ्चो यदि वक्तव्य सोऽपि शब्दविवर्जित ॥
 इति तावद्भवेन्मौन सता सहजसञ्चितम् ।
 गिरा मौन हि बालानां प्रयुक्त ब्रह्मवादिभिः ॥
 आदावते च मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते ।
 वेनेद् सतत व्याप्त स देशो विजन स्मृत ॥

कलनात्सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः ।
 कालशब्देन निर्दिष्टो ह्यखण्डानन्दनिर्द्वयः ॥
 मुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्र ब्रह्मचिन्तनम् ।
 आसनं तद्विजानीयान्नेतरमुखमासनम् ॥
 सिद्धं यत्सर्वभूतादिविश्वाधिष्ठानमन्ययम् ।
 यस्मिन्सिद्धाः समानिष्टास्तद्वै सिद्धासनं भवेत् ॥
 यन्मूलं सर्वलोकानां तन्मूले चित्तबन्धनम् ।
 मूलबन्धः सदा सेव्यो योऽभ्यासो राजयोगिनाम् ॥
 अङ्गानां समता विद्यात्समे ब्रह्मणि लीनता ।
 नो चेन्नैव समानत्वमृशुतः शुष्ककाष्ठमत् ॥
 दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं जगत् ।
 सा दृष्टिः परमोदारा न नासाप्रविलोकिनी ॥
 द्रष्टृदर्शनदृष्टीनां निरामो यत्र वा भवेत् ।
 दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाप्रविलोकिनी ॥
 चित्तादिसर्वभावानां ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ।
 निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामं स उच्यते ॥
 निषेधनं प्रपञ्चस्य रेचकाख्यं समीरणः ।
 ब्रह्मेवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरीरितः ॥
 ततः समृत्तिनैश्चल्य कुम्भकः प्राणसयमः ।
 अथ चेत् प्रबुद्धानामज्ञानां घ्राणपीडनम् ॥
 निषेधेष्व्वात्मतां दृष्ट्वा मनसाधिनिमज्जनम् ।
 प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुमुक्षुभिः ॥
 यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् ।
 मनसो धारणं चैव धारणा सा परा मता ॥
 ब्रह्मैवास्मीति सदृश्या निरात्मव्रतया स्थितिः ।
 ध्यानशब्देन निरयाता परमानन्ददायिनी ॥
 निर्निष्कारतया वृश्या ब्रह्माकारतया पुन ।
 वृत्तिविस्मरणं सम्यक्समाधिर्ज्ञानसञ्ज्ञितं ॥

इति तदङ्गान्युक्त्वाऽन्ते—

एभिरेकैः समायुक्तो राजयोग उदाहृत ।
 किञ्चिन्पक्वकपायाणां दृष्टयोगेन सयुतः ॥

इति राजयोग एव निर्गुणाहंप्रहोपासनापरपर्याय उपसंहृतः । प्रपञ्चितधायं सदाचारप्रकरणे तैरेव भूयस्तराम् ।

विद्वृतक्षमयाऽसौ तद्दीकायां सविस्तरम् । एवं लघुवाक्यवृत्तावपि —

नष्टे पूर्वविकल्पे तु यावदन्यस्य नोदयः ।
निर्विकल्पकचैतन्यं स्पष्टं तावद्विमासते ॥
एकद्वित्रिक्षणेनैवं विकल्पस्य निरोधनम् ।
क्रमेणाभ्यस्यता यत्नाद्ब्रह्मानुभवकाङ्क्षिभिः ॥

इत्याद्युक्त्वाऽप्रेऽभिहितम्—

शक्यः सर्वनिरोधश्चेत्समाधिर्ज्ञानिना प्रियः ।
तदशक्तौ क्षणं रुद्ध्वा श्रद्धया ब्रह्मताऽऽत्मनः ॥

राद्वद्ब्रह्मवाक्यवृत्तावपि—

अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावदृष्टी भवेत् ।
शमादिसहितस्तावदन्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥

इति शमाद्यङ्गपूर्वकं श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यास्तोऽपि विहितः । तथा वाक्यसुधा-
यामपि—

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चैयरापञ्चकम् ।
आशयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥

इत्याद्युक्त्वाऽप्रे—

उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दवस्तुनि ।
समाधिं सर्वदा कुर्याद्भृदये वाऽथ वा वहिः ॥
सविकल्पोऽविकल्पश्च समाधिर्द्विविधो ह्यदि ।
दृश्यशब्दानुबोधेन सविकल्पः पुनर्द्विधा ॥
कामाद्याश्चित्तसादृश्यास्तत्साक्षित्वेन चेतनम् ।
ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ॥
असङ्गः सच्चिदानन्दः स्वप्नो द्वैतमर्जितः ।
अस्मीतिशब्दविद्धोऽयं सविकल्पः समाधिकः ॥
स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दानुपेक्ष्य तु ।
निर्विकल्पः समाधिः स्यान्निर्यतस्थितदीपवत् ॥
हृदीव बाह्यदेशेऽपि यस्मिन्कार्मिकं वस्तुनि ।
समाधिराद्यः सन्मात्रे नामरूपपृथक्स्थितेः ॥

अखण्डेकरसं वस्तु सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
 इत्यवच्छिन्नचिन्तेयं समाधिर्मध्यमो भवेत् ॥
 स्तब्धीभावो रसास्वादात्तृतीयः पूर्ववन्मतः ।
 एतैः समाधिभिः पद्भिर्नैथेत्कालं निरन्तरम् ॥
 देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि ।
 यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥

इति समाधिपद्कमपि परमात्मविज्ञानार्थमेव व्यधायि । एवं च किमत्र तात्पर्यमिति चेन्न । एतत्समाधानस्याग्रिमप्रकरणविवरणे सविस्तरमभिधास्यमानत्वादिद्वारात्रेण प्रागपि तत्र तत्राभिहितत्वान्चेत्यलं पण्डवितेन ।

इति श्रीमत्परम०पूर्णानन्देन्दुकौमुद्यां जीवन्मुक्तिविकेकाख्यपोडपकलाप्रकाशे
 मनोनाशाभिधसप्तमप्रकरणोद्गासः संपूर्णः ॥ ७ ॥

व्याकरणक्षीराब्धौ न्यायमयाद्वै तरति विहारपरान् ।
 सन्त्वगणितप्रणतय श्रीमन्नारायणात्मसूरिवरान् ॥

अथ ग्रन्थकृदाचार्यः पूर्वसंगतिं वक्ष्यमाणेन सह सूचयन्वृत्तानुवादपूर्वकं ताप्रतिजानीते
 केयमित्यादिना—

केयं जीवन्मुक्तिः, किंवा तत्र प्रमाणं कथं वा तस्मिद्धिरित्येतस्य प्रश्न-
 त्रयस्योत्तरं निरूपयिषु । सिद्धौ वा किं प्रयोजनमित्यस्य चतुर्थप्रश्नस्यो-
 त्तरमिदानीमभिधीयते ज्ञानरक्षातपोविसंवादाभावदुःखनाशसुखावि-
 र्मावाः सन्ति पञ्च प्रयोजनानि । ननु प्रमाणोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य को नाम
 बाधप्रसङ्गो येन रक्षाऽपेक्ष्यत इति चेदुच्यते । चित्तविश्रान्तेरभावे
 संशयविपर्ययो प्रसज्जेयाताम् । तथा हि तत्त्वविदो राघवस्य विश्रान्तेः
 पूर्वं संशयं विश्वामित्र उदाजहार—

न राघव तवास्त्यन्प्रज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर ।
 स्वयेव मूढमया बुध्या सधं विज्ञातवानसि ॥
 भगवद्वासपुत्रस्य शुकस्थेव मतिस्तव ।
 विश्रान्तिमात्रमेवात्र ज्ञातज्ञेयाऽप्यपेक्षते ॥ इति ।

शुकस्तु स्वयमेवाऽऽदौ तत्त्वं विदित्वा तत्र संशयानः पितरं पृष्ट्वा
 पित्राऽपि तथैवानुशिष्टस्तत्रापि संशयानो जनकमुपासाद्य तेनापि
 तथैवानुशिष्टस्तं प्रत्येवमुवाच—

श्रीशुकः—

स्वयमेव मया पूर्वमेतज्ज्ञातं विवेकतः ।
 एतदेव हि पृष्टेन पित्रा मे समुदाहृतम् ॥
 भवताऽप्येव एवार्थः कथितो वाग्विदां वर ।
 एष एव च वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते ॥
 यथाऽयं स्वविकल्पोऽथः स्वविकल्पपरिक्षयात् ।
 क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्चयः ॥
 तत्किमेतन्महाबाहो सत्यं ब्रूहि ममाचलम् ।
 त्वत्तो विश्रान्तिमाप्नोमि चेतसा भ्रामितं जगत् ॥

जनकः—

नातः परतरः कश्चिन्निश्चयोऽस्त्यपरो मुने ।
 स्वयमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतम् ॥
 अव्युच्छिन्नश्चिदात्मैकः पुमानस्तीह नैतरः ।
 स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंकल्पस्तु मुच्यते ॥
 मुने त्वया स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं स्वस्य महात्मनः ।
 गोगेभ्योऽप्यरतिर्जाता दृश्याद्वा सकलादिह ॥
 प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा ।
 न दृश्ये यतसि(से) ब्रह्मन्मुक्तस्त्वं भ्रान्तिमुत्सृज ॥
 अनुशिष्टः स इत्येयं जनकेन महात्मना ।
 विश्राम शुकन्तूष्णीं स्वस्थे परमवन्तुनि ॥
 धीतशोकमयायासो निरीहद्विच्छिन्नसंशयः ।
 जगाम शिसरं भरोः सप्राध्यर्थमनिन्दितम् ॥
 तत्र वर्षसहस्राणि निर्बिकल्पसमाधिना ।

असण्टेकरस वस्तु सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
 इत्यत्रच्छिन्नचिन्तेय समाधिर्मध्यमो भवेत् ॥
 स्तब्धीभात्रो रसास्वादात्तृतीय पूर्णम्मत. ।
 एते समाधिभि पट्भिर्नयेत्काल निरन्तरम् ॥
 देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि ।
 यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधय ॥

इति समाधिपट्कमपि परमात्मविज्ञानार्थमेव व्यधायि । एव च किमत्र तात्पर्यमिति चेन्न । एतत्समाधानस्याग्निप्रकरणविस्मरणे सप्रिस्तरमभिप्रास्यमानत्वादिह्यत्रेण प्रागपि तत्र तत्राभिहितत्वाच्चेत्यल पट्टवितेन ।

इति श्रीमत्परम० पूर्णानन्देन्दुकानुद्या जीवन्मुक्तिनिवेद्याख्यपोष्यकलाप्रकाशे
 मनोनाशाभिधसप्तमप्रकरणोऽष्टास. सपूर्ण ॥ ७ ॥

व्याकरणक्षीराच्यो न्यायमयाद्वै तरति विहारपरान् ।
 सन्व्यगणितप्रणतय श्रीमन्नारायणात्मसूरेरनान् ॥

अथ प्रथमद्वैतार्थं पूर्णसर्गातिं वक्ष्यमाणेन सह सूचयन्वृत्तानुवादपूर्वकं तत्प्रतिजानीते
 केयमित्यादिना—

केयं जीवन्मुक्तिः, किंवा तत्र प्रमाणं कथं वा तत्सिद्धिरित्येतस्य प्रश्न-
 त्रयस्पोत्तरं निरूपयिष्ये । सिद्धौ वा किं प्रयोजनमित्यस्य चतुर्थप्रश्नस्यो-
 त्तरमिदानीमभिधीयते ज्ञानरक्षातपोविसंधादाभावदुःखनाशसुरावि-
 र्मावाः सन्ति पञ्च प्रयोजनानि । ननु प्रमाणोत्पन्नस्य तत्रैवज्ञानस्य को नाम
 बाधप्रसङ्गो येन रक्षाऽपेक्ष्यत इति चेदुच्यते । चित्तविश्रान्तेरभावे
 संशयविपर्ययो प्रसज्येयाताम् । तथा हि तत्रविदो राघवस्य विश्रान्तेः
 पूर्वं संशयं विश्वामित्र उदाजहार—

न राघव तवास्त्यन्यज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर ।
 स्वयेव मूढमया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवानसि ॥
 मगवद्यासपुत्रस्य शुक्रस्येव मतिस्तव ।
 विश्रान्तिमात्रमेवात्र ज्ञातज्ञेयाऽप्यपेक्षते ॥ इति ।

शुक्रस्तु स्वयमेवाऽऽर्दां तत्रं विदित्वा तत्र संशयानः पितरं पृष्ट्वा
 विद्याऽपि तथैवानुशिष्टस्तत्रापि संशयानो जनकमुपासाद्य तेनापि
 तथैवानुशिष्टस्तं प्रत्येवमुवाच—

तस्माद्विश्रान्तचित्तस्य संशयविपर्ययप्रसङ्गेन तत्त्वज्ञानस्य फलप्रति-
बन्धलक्षणाद्वाधाद्रक्षाऽपेक्षयते ।

तस्मादिति । ननु तत्रविद्यया ह्यविद्याधसोपलक्षिताद्वैतब्रह्मचिन्मात्राल्मैक्यलक्षण-
मोक्षाभिव्यक्तौ स्वप्रकाशत्वेन यावद्दृश्यमिध्यात्वपूर्वक सार्वदिक्या सत्या सशयोऽपि यात्रप्रा-
रब्ध प्रतिभासमानदृश्यमदस्तु का न क्षतिरित्यत आह—**न चेति** । तत्र मानाकाङ्क्षां
प्रतिक्षिपति—**अत एवेत्यादिना** । तद्वाक्य सक्षेपतो विवृणोति—**अमन्त्रे**त्यादिना ।
सशयस्याज्ञानविपर्ययोभयापेक्षयाऽप्यविकाधिक[त]रत्वमाह—**अज्ञानेत्यादिना** । तत्र हेतुमाह—
तस्येति तत्रोदाहरण स्पष्टयति—**यदेत्यादिना** । निगमयति—**तस्मादित्यादिना** ।
तत्र श्रुति प्रमाणयति—**अत एवेत्यादिना** । ननु भवत्येव सशयस्य सामान्यत सर्व
दृश्यविलक्षणमहान्तर्करत्वेनावश्यनाशयत्वमथापि तत्साम्येन प्रतिज्ञातविपर्ययस्य तु न तथाच-
मनुभूयत इत्यत्र तदुदाहरणोक्त्या तस्य तथात्वमनुभाषयति—**विपर्ययस्यापीत्यादिना** ।
ननु भक्त्वेन सशयादिप्रसक्तिस्तथाऽपि तत कथं प्रमणोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य बाध इत्य
त्राऽऽह—**संशयेत्यादिना** । तत्र पराशरपुराणाख्योपपुराणवाक्यानि प्रमणयति—**तद्दु-
क्तमिति** । तान्येव पठति—**मणीत्यादिना** । तृतीयेऽयं प्रतिबद्ध सन्वथा प्रदग्धु नैव
शक्त स्यादित्यत्रान्वति । तथैव चेतुत्तरा ऋषि । कल्मषमविद्याद्वैतमिपर्यय । शिष्टं तु
साधनेन । अथ फलित वथयन्नुपसहरति—**तस्मादित्यादिना** । ननु सर्वोऽप्यय सदर्म
प्रबलम्बुद्धिप्रतिबन्धात्पूर्वोत्तरविरुद्ध एव परिस्फुरति । तथा ह्यत्र तात्रद्विद्वत्सत्यासप्रस्तापे
प्रतिपादितम्—**‘सम्यगनुष्ठितै श्रवणमनननिदिध्यासनै पर तत्र निदितत्रि सपाद्यमानो
विद्वत्सत्यास’** इति विद्वत्सत्यासस्वरूपम् । तथा तत्रोदाहरणाकाङ्क्षाया **‘त च याज्ञवल्क्य
सपाद्यामास’** इयुदाहरणम् । तद्वदग्र एत प्रकरणोपसहारे—**‘न च न सति विविदिषास-
न्यासफलेन तद्विज्ञानेनैवाऽऽगामिज मना निवारितनाश्वर्तमानज मशेषस्य भोगम तरेण निवा-
रयितुमशक्यत्वा कृतमनेन विद्वत्सत्यासप्रयासेनेति चे मैत्रम्** । विद्वत्सत्यासस्य जीव मुक्तिहेतु-
त्वात्’ इत्यादिना तत्रोपजन च । प्रकृते तु पुन —**‘निदितेऽपि तत्रे विश्रातिरहितस्य
शुकराद्यनयोरेव सशय उच्यते’** इत्युक्तमिति स्फुट एव निरोध । न च वेदन तपरोक्ष-
भेदेति वाच्यम् । तदवधेरपि दृढतमापरोक्षबैत तत्रैव समुदाण दर्शितत्वात् । तद्यथा विद्व-
त्ताया अवधिरुपदेशसाहस्यामभिहित —

देशमज्ञानवग्ज्ञान देहामज्ञानराधकम् ।

आमन्वेन भजेद्यस्य स नेऽन्नपि मुच्यते ॥ इति ।

श्रुतावपि—**‘भिद्यते हृदयप्रस्थिच्छिद्यते सर्वसन्नया ।**

क्षयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परानर’ ॥ इति ।

तस्मादय मथमो विराध । एवमेव जीव मुक्तिप्रमाणप्रस्तावे—

महानाकार्यार्थः । यथाऽयमिति । इदं हि प्रतिजीव प्रपञ्चभेद सर्वस्यापि द्वैतस्य प्राति-
भासिकत्व बुद्ध्यनच्छिन्नजीवचैतन्याश्रितनानाज्ञानविपर्ययभूतत्रल्लेश्वरत्व च यदत्र मामती-
कृता मते मूलम् । त्वत्तो विश्राममित्यपि पाठः । तत्र हेतुः—चेतसेत्यादि । तत्तज्जी-
वान्त करणेन त त जीव प्रति प्रपञ्चकल्पनयेति यावत् । जनक इत्यादिस्वक्षिणो ग्रन्थः
स्पष्ट एव ।

फलितमाह—

तस्माद्विदितेऽपि तस्वे विश्राण्तिरहितस्य शुकराघवयोरिव संशय
उत्पद्यते । स चाज्ञानमिदं मोक्षप्रतिबन्धकः । अत एव भगवतोक्तम्—

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ इति ।

अश्रद्धा विपर्ययः । स तूत्तरत्रोदाहरिष्यते । अज्ञानविपर्ययौ मोक्ष-
मात्रविरोधिनौ । संशयस्तु भोगमोक्षयोरुभयोरपि विरोधा । तस्य
परस्परविरुद्धकोटिद्वयावलाम्बित्वात् । यदा संसारसुखाय प्रवृत्तिस्तदा
मोक्षमार्गे बुद्धिस्तां निरुणाद्धि । यदा च मोक्षमार्गे प्रवृत्तिस्तदा संसार-
बुद्धिस्तां प्रतिघ्नान्ति । तस्मात्संशयात्मनो न किञ्चित्सुखमस्तीति
गुक्षुणा सर्वथा संशयश्छेत्तव्यः । अत एव श्रूयते—‘छिद्यन्ते सर्वसंशयाः’
इति । विपर्ययस्यापि निदाघ उदाहरणम् । ऋभुः परमकरुणया निदा-
घस्य गृहमेत्य बहुधा तं बोधयित्वा निर्जगाम । बुद्धेऽपि तदुपदिष्टे वस्तु-
न्यश्रद्धानो निदाघः कर्माण्येव परमपुरुषार्थहेतुरिति विपर्ययं प्राप्य कर्मा
नुष्ठाने यथापूर्वं प्रवृत्तः । सोऽपि शिष्यस्य परमपुरुषार्थभ्रंशो मा भूदिति
कृपया गुरुः पुनरागत्य बोधयामास । तदपि विपर्ययं न जहौ । तृती-
येन तु बोधेन विपर्ययं परित्यज्य विश्रान्तिमलमत । संशयविपर्यया-
भ्यामसंभावनाविपरीतभावनारूपाभ्यां तस्यज्ञानस्य फलं प्रतिबन्धयते ।
तदुक्तं पराशरेण—

मणिमन्त्रौपवेर्बह्निः सुदीप्तोऽपि यथेन्धनम् ।

प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तथैव च ॥

ज्ञानाग्निरपि संजातः सुदीप्तः सुदृढोऽपि च ।

प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तु कल्मषम् ॥

भावना विपरीता या या चासंभावना शुरु ।

कुरुते प्रतिबन्धं सा तच्चज्ञानस्य नापरम् ॥ इति ।

तस्माद्विश्रान्तचित्तस्य संशयविपर्ययप्रसङ्गेन तत्त्वज्ञानस्य फलप्रति-
बन्धलक्षणाद्वाधाद्रक्षाऽपेक्ष्यते ।

तस्मादिति । ननु तत्त्वनिश्चया ह्यनियाम्यसोपलक्षिताद्वैतत्रस्रचिन्मात्रालैक्यलक्षण-
मोक्षामिव्यक्तौ स्वप्रकाशत्वेन यावद्दृश्यमिध्यात्वपूर्वकं सार्वदिक्या सत्या सशयोऽपि यावत्प्रा-
रब्ध प्रतिभासमानदृश्यनदस्तु का न क्षतिरित्यत आह—स चेति । तत्र मानाकाङ्क्षां
प्रतिक्षिपति—अत एवेत्यादिना । तद्वाक्यं सक्षेपतो विवृणोति—अत्रद्वेत्यादिना ।
सशयस्याज्ञानविपर्ययोभयापेक्षयाऽप्यविकाधिक[त]रत्वमाह—अज्ञानेत्यादिना । तत्र हेतुमाह—
तस्येति तत्रोदाहरणं स्पष्टयति—यदेत्यादिना । निगमयति—तस्मादित्यादिना ।
तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—अत एवेत्यादिना । ननु भवत्येव सशयस्य सामान्यत सर्व-
दृश्यविलक्षणमहानर्थकारत्वेनावश्यनाश्रयत्वमथापि तस्मान्येन प्रतिज्ञातविपर्ययस्य तु न तथात्वं-
मनुभूयत इत्यत्र तदुदाहरणोक्त्या तस्य तथात्वमनुभाजयति—विपर्ययस्यापीत्यादिना ।
ननु भवत्येव सशयादिप्रसक्तिस्तथाऽपि तत कथं प्रमाणोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य बाध इत्य-
त्राऽऽह—संशयेत्यादिना । तत्र परादारपुराणाद्योपपुराणवाक्यानि प्रमाणयति—तदु-
क्तमिति । तान्येन पठति—मणीत्यादिना । तृतीयेऽयं प्रतिबद्धं सन्द्यथा प्रदर्शु नैव
शक्त स्यादित्यन्वति । तथैव चेत्युत्तरात्रयि । कल्मषमविद्याद्वैतमित्यर्थः । शिष्टं तु
सपथेन । अथ फलितं कथयन्नुपसहस्रति—तस्मादित्यादिना । ननु सर्वोऽप्ययं सदर्थ-
प्रबलमद्बुद्धिप्रतिबन्धात्पूर्वोत्तरविरुद्ध एव परिस्फुरति । तथा ह्यत्र तानद्विद्वत्सन्त्यासप्रस्तावे
प्रतिपादितम्—‘सम्पन्नजुष्टिते श्रवणमनननिदिध्यासने पर तत्त्व विदितमद्वि सपाद्यमानो
विद्वत्सन्त्यासः’ इति विद्वत्सन्त्यासस्वरूपम् । तथा तत्रोदाहरणाकाङ्क्षायां ‘त च याज्ञवल्क्य-
सपादयामास’ इत्युदाहरणम् । तद्दम एतत्प्रकरणोपसहस्रे—‘नन्वेव सति विविदिपास-
न्यासफलेन तत्त्वज्ञानेनैवाऽऽगामिभ्रमना निवारितत्वाद्द्वैतमनजन्मशेषस्य भोगमन्तरेण निवार-
यितुमशक्यत्वात्कृतमनेन विद्वत्सन्त्यासप्रत्यासेनेति चे मैरम् । विद्वत्सन्त्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतु-
त्वात्’ इत्यादिना तत्रोपोजनं च । प्रकृते तु पुन—‘निदितेऽपि तत्रे विश्रान्तिराहितस्य
शुक्राचममोक्षि सशयं लप्सद्यते’ इत्युक्तमिति स्पुष्ट एव विरोधः । न च वेदन तत्परोक्ष-
मेवेति वाच्यम् । तदवधेशपि दृढतमापरोक्षत्वेन तत्रैव सम्प्रमाणं दर्शितत्वात् । तद्यथा विद्व-
चाया अवधिरपदेशसाहचर्यामभिहितं —

देहामज्ञानवज्ज्ञान देहात्मज्ञाननाशकम् ।

आमन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्पि मुच्यते ॥ इति ।

श्रुतावपि—‘मिचते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसशया ।

क्षीयन्ते चास्य वर्माणि तस्मिन्दृष्टे परानरे’ ॥ इति ।

तस्मादयं मथमो विरोधः । एतन्मन्त्रे जीवन्मुक्तिप्रमाणप्रस्तावे—

ध्यायतो विन्यान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
 सङ्गात्संजायते काम कामाङ्कोर्धोऽभिजायते ॥
 क्रोधाद्भवति संमोहः समोहास्मृतिविभ्रमः ।
 स्मृतिभ्रमाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इति ॥

असति समाध्यम्यासे प्रमादप्रकार उपन्यस्तः । सङ्गो ध्येयविषयसंनिधिः । संमोहो विने-
 कपराद्भ्रमुक्त्वम् । स्मृतिविभ्रमस्तत्तानुसंधानाभावः । बुद्धिनाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण
 प्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य मोक्षप्रदत्वसामर्थ्याभावात् इति निर्णीतम् । तत्र सम्यगनुष्ठितैः श्रवणम-
 नननिदिध्यासनैरेत्यादौ प्राक्तनप्रत्ये श्रवणादीना सम्यगिति विशेषेणानासमानानिपरीतभाव-
 नाख्यसंशयविपर्ययनिर सात्मकफलपर्यन्तत्वेऽपश्यवक्तव्ये तदनन्तरोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य कथं
 विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबन्धसमभ इति द्वितीयो विरोधः । उपलक्ष-
 णमिदम् ।

तरुमस्यादिनाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।

अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥

इति वार्तिकेण सह, तथा शुद्ध ब्रह्मेति . विषयीकुर्याणा वृत्तिः
 स्वस्वतरोपाधिनिवृत्तिरुदयत इति कल्पतरुणा च सार्धं विरोधस्यापि । एवमप्रे
 जीवन्मुक्तिमाधननिरूपणप्रकरणे जीवन्मुक्तिसाधनानि तरुज्ञानमनोनाशवासना-
 क्षयात्मकानि निस्तेरेणोपपाद्य मनोनाशादेर्ज्ञानसाधनत्वमप्यस्तीत्यस्तु तत्त्वज्ञानमात्रेणैव जीव-
 न्मुक्तिरित्याशङ्क्य भूतिरप्रत्येन तत्समाधान प्रपञ्च्य फलितमलेखि । तदेव तत्त्वज्ञानादीना
 त्रयाणा निदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिरनाद्युप्रधानभावन्यवस्था सिद्धेति । अथ तत्राप्याशङ्क्य
 व्यवस्थाप्यते—ननु त्रिविदिपासन्न्यासिना सपादितानामेतेषां किं विद्वत्सन्न्यासादूर्ध्वमनुवृ-
 त्तिमात्रं किं वा पुनरपि सपादनप्रयत्नेऽपेक्षितः । नाऽऽद्यः । तत्त्वज्ञानस्यैवान्ययोरप्ययन-
 सिद्धत्वे प्राधान्यप्रयुक्तादरामात्रप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । इतरयोरिव ज्ञानस्यापि प्रयत्नसा-
 पेक्षत्वे सद्युत्सर्जनत्वप्रयुक्तौदासीन्याभावप्रसङ्गात् । नायं दोषः । ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रमि-
 तरयोर्यत्नसाध्यत्वमित्यङ्गीकारात् । तथा हि विद्याधिकारी द्विविधः कृतोपास्तिरकृतोपास्ति-
 येति । तत्रोपास्यसाक्षात्कारपर्यन्तामुपास्तिं कृत्वा यदि ज्ञाने प्रवर्तते तदा वासनाक्षयमनो-
 नाशयोर्दृढतरत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं विद्वत्सन्न्यासजीवन्मुक्तौ स्वत एव सिध्यतः । तादृश एव
 शास्त्रामिमनो मुख्यो विद्याधिकारी । ततस्तु प्रति शब्देषु सहोपन्यासात्स्वरूपेण त्रिवि-
 द्दत्तापि विद्वत्सन्न्यासविनिदिपसन्न्यासौ सकीर्णानि प्रतिभासेते । इदानीतनास्तु प्रायेणा-
 कृतोपास्य एवैव मुख्यमत्रात्सहसा निशाया प्रवर्तन्ते । वासनाक्षयमनोनाशी च तात्का-
 लिको सपादयन्ति । तान्ना श्रवणमनननिदिध्यानानि निश्चयन्ते । तेथ दृश्याम्यसै-

ज्ञानसंशयविपर्ययनिरासात्तत्त्वज्ञानं सम्यग्देति । तस्य बाधकप्रमाणाभावाच्चिदृत्तायामविद्याया पुनरत्यक्तिकारणाभावाच्च नास्ति तस्य शैथिल्यम् । वासनाक्षयमनोनाशौ तु दृढाभ्यासाभावाद्भोगप्रदेन प्रारब्धेन तदा तदा बाध्यमानानाञ्च समाप्तप्रदेशदीपस्तदसा निवर्तते इत्यादिना वासिष्ठनचनप्रमाणप्रदर्शनपूर्वकम् । तत्र पूर्वग्रन्थे तात्रस्तृतिशशाहु-
 द्विनाश इत्यस्य व्याख्याने ह्यस्ति समाध्यभ्यासे विपरीतमानोपचयदोषेण प्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य मोक्षप्रदत्वसामर्थ्याभाव इति निर्णीतम्, इदानीं तु तैश्च दृढाभ्यस्तैरित्यादिग्रन्थे-
 नाहृतोपास्तीनामपि तत्त्वज्ञानं सम्यग्देति । तस्य बाधकप्रमाणाभावाच्चिदृत्तायामविद्याया पुनरापत्तिकारणाभावाच्च नास्ति तस्य शैथिल्यमित्युच्यते इति तृतीयो विरोधः । यत्र तत्त्वज्ञानस्य सम्यगिति श्रवणादीनां च दृढाभ्यस्तैरिति विशेषणाच्च बुद्धिनाशपदेष्वपि वदत्त्वज्ञानापेक्षयाऽत्रत्यतत्त्वज्ञाने परिपाकातिशयसम्भवान्नैवाय विरोधो विभिन्नविषययदिति नृपे, तर्हि प्रमाख्ये हि तत्त्वज्ञाने त्वपकत्वं वक्तव्यं बुद्धिनाशपदेषु । तत्रापकत्वं किं कौमलकण्टकन्यायेन दाढ्याभावो वा भ्रूच्छायाप्रतिबिम्बविशिष्टसकलङ्कचन्द्रज्ञानगुक्तप्र-
 तिविम्बाधारावच्छिन्नचन्द्रबिम्बाशाग्रहणगद्गत्त्वैक्यविषये किञ्चिद्विशेषग्रहण वा । नाऽऽद्यः सर्वत्र प्रसिद्ध्यावदपरोक्षप्रमाणावच्छेदकानच्छिन्नप्रमानियतस्य स्वोत्पत्तिमात्रेण स्वस्मान्नाश-
 यविषयकारणविनिवारणस्य बाधप्रसङ्गात् । नाप्यन्त्यः । निरक्तविषयेश्चायसम्भवाच्चदङ्गी-
 कारे सावयवत्वव्याप्यदृश्यत्वेन तत्र मिथ्यात्वापत्तेश्च । यदि चेत्परोक्षज्ञानं तत्र वदसि तर्हि तस्याऽऽदौ मोक्षप्रदत्वसामर्थ्यमेव क्व प्राप्तं यत्पश्चादसति समाध्यभ्यासे विपरीतमानोपचयदोषेण वाप्येत । तस्मादयमुक्ततृतीयविरोधोऽतिशुभ एव । किञ्च विद्वत्संन्यासोदाहरणीभूतस्य याज्ञवल्क्यस्य शशयोदाहरणीभूतयोः शुक्रराघवयोश्च कृतो-
 पास्तित्वमानदयकमेव प्राच्यराजान्महानुभावतयाच्च । तथा च तेषां वासनाक्षयम-
 नोनाशयोर्दृढतरत्वेन तत्त्वज्ञानान्यरहितोत्तरक्षणमेव विद्वत्संन्यासजीवन्मुक्तौ कुतो न स्वत एव सिध्यत इति वक्तव्यम् । यद्यर्जुन निमित्तादृश्य सकलं मुमुक्षुजनमुदिधीर्गुर्भगना-
 निति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रीमद्भगवत्पूज्यपादाभिधमाभ्यकारोक्ते कथायामर्थवादत्वेन शास्त्रस्य सात्पर्यमेव नास्तीति चेत्तर्हि ' तदुपर्यपि वादरायणं सम्भक्तम् ' इतिभूतार्थवाद-
 प्रामाण्ययदित्येताधिकरणन्यायनाथेन जितं प्रामाण्यं तदिभिः प्रतारकैः । एवं तर्ह्युक्तमाप्यय-
 का गतिरिति चेत्, अर्जुनस्य नरावतारत्वेन नित्यसिद्धज्ञानवाधिप्रायकत्वं वा क्षति-
 यायेन पारमहस्यानधिकारात्तदेकपूर्वकारितप्रत्यविद्यामुत्पादिकातिरिक्त्विरहाभिप्रायक उन्मेष वेति गृह्येण । किञ्च मलिनत्वसनाप्रतत्वेऽपि यादवत्वयस्यैव शास्त्रज्ञाननया विद्यामदं प्रत्युक्तम् ।
 एव च कोपपरयशः शाकल्य शपेन मारयामास । न चास्य ब्रह्मज्ञो मोक्षभावात् शङ्कानांयः ।
 यतः श्रीरत्नविन. समाप्तमिति—' नास्य येनापि कर्मणा लोको रीयते न मानुषेन

न पितृवधेन न स्तेपेन न भ्रूणहत्या ' इति । शेषोऽपि स्वकृतायामार्यापञ्चाशीत्या-
मिदमाह—

हयमेधशतसहस्राण्यथ दुरते ब्रह्मघातलक्षाणि ।

परमात्मविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः ॥

इतिग्रन्थेन बुद्धिपूर्वकब्रह्मप्रभृतिमहापातकैरप्यपरोक्षतत्त्वसाक्षात्कारक्षणैकसिद्धावि-
धाध्वंसलक्षणमोक्षस्य बाधो नास्तीति सप्रमाण सोदाहरणं साशङ्कानिराकरणं च । पूर्व-
ग्रन्थे तु विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबद्धस्य तत्त्वज्ञानस्य मोक्षप्रदानसामर्थ्याभावा-
समाध्यम्यासाभावे स्पष्टमेवाभिहितोऽतः फलीभूतवैराग्यादिना जीवन्मुक्तिरसिद्धयर्थं निवृत्त-
न्यासं विधाय तत्रोदाहरणमपि याज्ञवल्क्यस्यैवाम्यधाधि । अथोत्तरग्रन्थेऽत्र ज्ञानरक्षायाम्
एव जीवन्मुक्तेः प्रथमप्रयोजनत्व सप्रमाण सोदाहरणं च निरूप्यते तदयं चतुर्थः पूर्वोत्तर-
विरोधः । न च सदशन्यायेनोपक्रमोपसहारयोरसति समाध्यम्यासे ज्ञानस्य मोक्षदानप्रति-
बन्धवादिभ्यां पूर्वोत्तरग्रन्थाम्या सह विरोधेन मध्ये वर्णितमेव सप्रमाण सोदाहरणं ज्ञानम-
हिम्ना ब्रह्महत्वान्तकर्मभिरपि लेपनिराकरणमुक्ततत्त्वज्ञानैर्भववर्णनपरायणमेव भवत्विति
कोक्तविरोधोपरिधतिरिति साप्रतम् । तथा सति समानाश्रयविषयकत्वैकारच्छिन्नप्रमात्वेनैवापरो-
क्षज्ञानस्य समानाश्रयविषयकाज्ञानव्यस्तिरूपमुक्तिप्रदानवाद्यद्वैतशास्त्रस्यैव बाधापक्षेर्जितं
भेदयादिभिः । किंचाग्रिमग्रन्थेऽपि वासिष्ठोक्त भूमिकासप्तक प्रपञ्च्य तात्पर्यमाचार्यः स्वय-
मेव ज्ञानरक्षास्यजीवन्मुक्तिप्रथमप्रयोजनोपसहारे प्राह । तत्रायं सप्रह.—पञ्चम्यादिभूमित्रय-
रूपायां जीवन्मुक्तौ सपद्यमानाया द्वैतप्रतिभासाभावेन सशयविपर्ययप्रसङ्गाभावाद्दुत्पन्नं
तत्त्वज्ञानमबाधेन रक्षितं भवति । सेयं ज्ञानरक्षा जीवन्मुक्तेः प्रथम प्रयोजनमिति । तत्र
चतुर्थभूमिकायास्तत्त्वज्ञानैकरूपत्वेन तत्सत्त्वेऽपि द्वैतप्रतिभासमात्रेण सशयविपर्ययाङ्गीकारः
पूर्वोक्तेन ।

भियते हृदयग्रन्थिदिष्ठयन्ते सर्पसशया ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

इति श्रुतितद्ब्रह्मरयाननिर्णयितेन ज्ञानसमकालसशयाद्युच्छेदेन सार्धं निरुद्ध एवेति सोऽयं
पञ्चमोऽपि पूर्वापरविरोधः । अत्र श्रुत्युक्तज्ञानस्य चतुर्थभूमिरूपत्वमात्रस्यकमेव । एवमुपसं-
हारग्रन्थेऽप्युपक्रान्तविद्वत्सन्त्यास विस्तरेण प्रकटीकर्तुं परमहसोपनिषद व्यावृत्तान्विदुषाऽपि
प्रैोच्चारणादिसकल क्रियाजात विधिदेव विविदिषुरद्विधेयमियुक्त्वा, ननु तत्त्वविदोऽपि
विष्यङ्गीकारे सति तेनापूर्वेण देहान्तरमारभ्येत । मयम् । तस्यापूर्वस्य चित्तविश्रान्तिप्रतिग्रन्ध-
निवारणलक्षणस्य दृष्टफलस्य सम्भवे सत्यदृष्टकलकल्पनाया अन्याप्यत्यादिति सिद्धान्तितम् ।
तत्र यदि चित्तविश्रान्तिप्रतिग्रन्धस्तत्त्वविदः प्रागुत्तरीत्या दृढतरवासानाक्षयमनोनाशाभाव-

प्रयुक्तसंशयविपर्ययप्रयोजकद्वैतप्रतिभास एव तर्हि तन्निवारणं निरक्तरीत्यैव तादृशमनोनाशा-
 दिजन्यपदभ्यादिभूमिकाप्रपात्मकजीवन्मुक्त्यातिजन्यद्वैतप्रतिभासाभावेनैव वक्तव्यम् । तथा
 च संभवति दृष्टफलकत्वे ह्यदृष्टफलकत्पनाया अन्याध्यावन्नायस्यात्रैव संचारसंभवेन यथाविधि
 निद्वत्संन्यासजन्येश्वरपरितोषलक्षणपुण्यापूर्वस्य पुनरकिंचित्कारत्वतादवस्थमेव । अथाऽपि
 तदङ्गीकारे किमपराद्धं पुनः प्रागुदाहृतपादयत्नयास्यब्रह्मविकर्तृकब्रह्महत्याजन्येनेशरोपरूपेण
 पापापूर्वेष्वैव । तथा चायमप्यन्तिमः पद्यः पूर्वोत्तरविरोधः सिद्ध एव । ननु यथा
 प्रावृत्कालाख्याया दृष्टाया एव वृष्टिसामग्र्याः सत्त्वेऽप्यत्रप्रहाभिधादृष्टसामग्रीविशे-
 षेण तत्प्रतियन्धः क्रियते, तत्र कारीरीष्टया स्वजन्येशतोषणलक्षणपुण्यापूर्वाख्या-
 दृष्टविशेषेण निरुक्तावप्रतिभारणद्वारा वृष्टिः संपाद्यत एव परं तु तत्र प्रावृत्काललक्षणदृष्ट-
 वृष्टिसामग्रीसमेपक्षितैव । यथा च पुत्रेष्टया ह्यजन्येशपरितोषलक्षणपुण्यापूर्वेष्वपि पुत्रोत्पत्ति-
 प्रतिबन्धकीभूतदुरितनिराकरणद्वारा पुत्रो जन्यत एव परं तु तत्र तरणयोर्दौपत्योः संयो-
 गलक्षणदृष्टसामग्र्यपेक्षितैव । अन्यथा प्रावृत्कालेतरक्तालेऽपि तद्वन्निरक्तदंपत्योर्वियोग-
 कालेऽपि क्रमाद्दृष्टिः पुनस्तृप्तिश्च स्यात् । सा च कारीरीपुत्रेष्ट्योः सहस्रधाऽनुष्ठानेऽपि
 निरक्तदृष्टसामग्रीविरहे नैव संपद्यते । तद्वद्विद्वत्संन्यासस्य यथाविध्यनुष्ठानजन्येशतोषलक्ष-
 णपुण्यापूर्वस्यादृष्टद्वारा चित्तिश्रान्तिप्रतिबन्धकीभूतदुरितविशेषनिरासपूर्वकमुक्तचित्तविश्रान्ति-
 जन्यमुत्तविशेषं प्रति सापेक्षत्वेऽप्युक्तमनोनाशवासनाक्षयदिदृष्टनाया दृष्टसामग्र्याः सार्ध-
 क्यमेवेति चेन्न । वैपम्यात् । तद्यथा—न हि रज्जुमुजङ्गोपशमः सहस्रधा गारुडादिमध्व-
 र्पेक्ष्यते विना दीपाद्योक्तसहस्रतचक्षुःसंनिकर्षजन्यरज्जुसाक्षाकारं, तद्वदसति समा-
 प्यम्यासे जायमानदस्यावभासप्रयुक्तसंशयादेः संन्यासात्पूर्वशतेनापि निरापरणामंभ्र एव
 समेऽपीति दिक् । तस्मान्निरक्तविरोधस्तु धुरापत एव । तत्रेदं तावद्विज्ञाप्यते पामरेणाप्यन

क नु वच इदं वैद्यारण्यं गर्भरितरं स्वतः-

क च वज्रमिहास्यैदंपर्यं प्रकाशयितुं क्षमाः ।

तदपि मलिनोऽप्यल्पः सिद्धाङ्गनस्य कणो न किं

पुरकरण्या भूमौ गूढं निर्धिं परिदर्शयेत् ॥ ३ ॥

शृण्वत्रेदं रहस्यम्—सर्वोऽप्यय विरोधस्तत्रज्ञानस्य ।

ज्ञानाग्निरपि संजात. सुदीप्त. सुदृढोऽपि च ।

प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिग्रहस्तु कल्पयम् ॥

इति पराशरवचनादिसिद्धसमावितप्रतिबन्धमूलक एवेति स एवाऽऽदो तानद्विचार्यते ।
यच्चैतस्मिन्सृष्टिवाक्ये पराशरारूपपुराणीयत्वेन प्रसिद्धे समाद्युपसर्गत्रयदृढपदाम्यां तर-
ज्ञाने परोक्षत्वाशिकत्वप्रमाणाभासजन्यत्रापातिकत्वानि क्रमात्सर्वे मुधाऽस्ति, प्रादेशमा-
त्रशब्दः, ' पीतः शङ्खः, कामिनीयमित्यादिवदेव निरारयितु विशेषणाभ्या निर्वाधापरो-
क्षप्रमात्वमभिव्यज्यापि प्रतिग्रहत्वाभिधान वृत्तम्, तथा तन्मूलके प्रागुक्ते गीतावाक्यगतदु-
द्धिनाशपदव्याख्याने बुद्धिनाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिग्रहस्य ज्ञानस्य मोक्षप्र-
दत्वसामर्थ्याभावा इति मूलनावयादिष्वपि तत्किमभिप्रायकमिति । तत्र प्रथमनाक्यस्य तात्पर्यं
भगवद्भि. सर्वज्ञात्वमुनीश्वरचरणौ सक्षेपशारीरकारम्भ एव सदृष्टान्त सान्त्वयव्यतिरेक च
प्रकटितम्—

पुरपापराधमलिना धिपणा निरयचक्षुरुदयाऽपि यथा ।

न फलाय भर्जुविपया भवति श्रुतिमभवाऽपि तु तथाऽऽत्मनि धी ॥

पुरपापराधविगमे तु पुनः प्रतिग्रन्धकच्युदसनात्सफला ।

मणिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सति पावकाद्भवति धूमलता । इति ॥

अत्र प्रथमे माधुसूदनी टीका— पुरुषस्य प्रमातुरसभावनादिलक्षणेनापराधेन मलिनाऽ-
प्रामाण्यशङ्काकलङ्किता न तु प्रमाणस्यापराधेन । तस्य दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च निर्दोषत्वात् ।
ननु निर्दुष्टप्रमाणजन्यज्ञानमप्रामाण्यशङ्कावशादध्यास न निरर्तयतीति क दृष्टमित्याशङ्क्य
दृष्टान्तमाह—निरवयेति । भर्जुनामा काशिकस्यचिद्राज्ञोऽस्य तवदृष्टो ब्राह्मणो राजोपजी-
विभिर्मात्सर्याद्विष्यमाण आसीत् । स कदाचिदैवयोगान्त्रे पिभायारण्ये क्षित्तिश्चिर तत्र
स्थितो दैवयोगेनाऽऽरुण्यकं सह पुरसमीपमागतोऽपि निद्वेपिराजकीयात्तद्वरुदपुरमार्गः पुर
प्रवेष्टु न शशाक । राजा । च भर्जुर्मृतं प्रेतो जात इति तैः प्रबोधितः
सस्तथैव निश्चयमकरोत् । दैवात्कदाचिद्बहिर्गतो बाह्योपनने त दृष्ट्वाऽपि प्रसरा-
क्षस मेन इति । 'पुरप सोम्य गन्धोरभ्योऽभिनद्वाक्षमानीय त ततोऽतिजने
विसृजेत्' इति श्रुतिमूला ग्रन्थकर्तृदेशप्रसिद्धिः । यथा भर्जुविपया निर्दोषचक्षुर्ज-

निता प्रमाणभूताऽपि मतिर्मृतो भर्तुर्द्रष्टुमयोग्य एव किंतु प्रेत एवाय दृश्यत इत्य-
समायनाविपरीतभावनारूपदोषेणाभिभूता भञ्जिरेवाप्रमिति निश्चयफलाय पर्याप्ता न भवति
तथा निर्दोषनिदान्तमहापाक्यजन्या प्रमाणभूताऽप्यह ब्रह्मास्मीति धीर्देदान्ता ब्रह्मपरा न
भवत्येव, अद्वितीय ब्रह्म न समवलेन सत्सार्थसत्तारिणोरैक्य न सभक्त्येवैत्यसमायनादि-
रूपपुरादोषाभिभूता विचारव्यागञ्जानादिनिवृत्तिफलाय न पर्याप्ता भवतीत्यर्थे इति ।
निर्दोषयोस्तु सरल एव । एव चोक्तनिदोषणनिदिष्टज्ञानस्यापि प्रतिग्रह सभवत्येवेति
सिद्धम् । तत्र प्रतिग्रहसामान्यलक्षण तु यावत्कारणसत्त्वेऽपि कार्याजननेव । अस्य रिक्त
रस्तु प्रतिग्रहोऽस्ति भातीति व्यवहारार्हवस्तुनि त निरस्य विरहस्य तस्योत्पादनमिच्छत
इति तच्चरित्रवेमश्लोकर्णिकायामेतदारयायामेव । मया प्रादर्शयैव । तत्र तच्चक्षणेऽपि
योऽय विपरीतभावनोपचयदोषादिप्रयुक्त प्रतिग्रह वैकल्यप्रदानसामर्थ्याभावात्तत्रोक्तस्तद्वीज
तु शनोपचे प्रागेव मूल एव प्रसिद्धमहत्तोपास्तिनामक समुदाहनसक्षेपरारिरवतद्वीको-
क्तमर्जुनखान्तेनैव पर्यन्तसन्नम् । तथा हि—तत्र राज्ञे राजर्वायैर्भर्तुर्द्रष्टुमिभिर्भर्तुर्मृत प्रेतोऽभू-
दित्युपरने तसाक्षात्कारत पूर्वमेव निवेदितमिति तन्मूलक एव निर्दोषचक्षु प्रत्यक्षाद्य
तोऽपि भर्तुरय ब्रह्मराक्षस एव स तु मृत इति राज्ञो निश्चयो यथाऽभूत्तथाऽत्रापीदानीत-
ननुमुक्षोऽन्ताकालिकप्रणान्दिसार्धनैर्वोऽय ब्रह्मार्थन्यविषयक साक्षात्कार सपयने स
तान्दृष्टोपास्तिन्मूलकविपरीतभावनानुपचयप्रयुक्तनैव न्यदानादक्षत्व ग्लान्यप्रतिग्रहानेव
भवतीत्यनभयते । ननु मोक्षप्रदानसामर्थ्याभावा इति समुदाहनमूलवाक्य एव मोक्षरूपेण
चारमुक्तिरेव वक्तव्या तत्प्रदानसामर्थ्याभावस्तु तत्प्रदाने विपरीतभावनोपचयादिदोषेण मुन-
गिद्ध एव । तथा च

परोक्ष ब्रह्मिज्ञान शब्द देशिकपूर्णकम् ।

शुद्धिपूर्णकृत पाप कृञ्ज दहति वहिवत् ॥ इति ।

एव तर्ह्यपरोक्षज्ञानस्य किं फलमिति चेन्नदप्युक्तं तत्रैव तद्वचसेर—

अपरोक्षामिज्ञान शब्द देशिकपूर्णकम् ।

ससारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्कर ॥ इति ।

अत एवोक्तं सर्वमिदं शास्त्रार्थजातं क्रोडीकृत्य मया तावदद्वैताधिकरणचिन्तामणिमालयां चतुर्थे फलकाण्डे प्रथमे जीवनमुक्तिगुच्छे नयमाधिकरणसारश्लोक्तप्रकाशाख्यटीकयोः—

ब्रह्मज्ञस्याघलेपोऽस्त्युत न न चरम क्षीयते कर्म नैना-

मुक्त कल्पैरपीति स्मृतियु नियमनादाद्य एवेति चेन्न ।

यज्ञस्याऽऽमात्रेधाद्भयमपि तदक्षिष्टनष्ट क्रमात्स्या

दद्वैत शक्तर त परमगुरुमह सच्चिदानन्दमीडे ॥ इति ।

नन्वेवमामरणमुपासकनक्षत्रज्ञानिनाऽपि सचितपापनाशार्थमग्रे सभारितपापाद्येपार्थं चाह ब्रह्मास्मीति वृत्तिसातत्यमनश्चमनुष्टेयमेव । तत्र ब्रह्मज्ञस्याघलेप पापलेपोऽस्त्युताथ वा नेति सशये सति चरम, नास्ति पापाद्येप इत्यन्तिमं पक्षो न भवति । घृत । अमुक्तं कर्म कल्पैरपि नैव क्षीयत इति स्मृतियु—

नामुक्त क्षीयते कर्म कल्पकोऽतिशतैरपि ।

अनश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥

इयादिषु नियमनात्, कर्मणा भोगमन्तरा सर्वथा क्षयाभावनिर्णयात् । तथा चाऽऽद्य एव ब्रह्मज्ञस्याघलेपोऽस्तीति पूर्वपक्ष एव समुचित इति चेन्न । वुत । यतो यज्ञस्य, यमद्वैतामिय दिनश्चमाणलक्षणं जानातीति यज्ञस्तस्याद्वैतब्रह्मात्मैक्यविदं । आमन्त्रेधात्, निचारिततत्त्वमस्यादिवाक्यमात्रकरणकाप्रतिबद्धब्रह्मात्मैक्यविपयकद्वैताभिप्रायानुभवफलसाक्षात्कारात् । उभयमपि ज्ञानप्रामाण्यकारिकात्वेन द्विविधमपि । तत्, सचितक्रियमाणारयम् । क्रमात्, व्युत्पन्नात् । अक्षिष्टनष्टम्, अक्षिष्टं च नष्टं चानयो समाहारस्तथा । नियमणमक्षिष्टं श्लेषशब्दितलेपानापादकं सचितं तु नष्टं च्यसप्रतियोगि । स्वात्तमियादियोजनया 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयो रक्षेदाग्निनाशौ तद्वत्पदेषात्' इत्येविवरणशय सूचयप्राम्गदेव श्रीगुरु स्तौति ब्रह्मज्ञस्येति । ननु *माधवाचार्यैः स्वत्रायाश्लेषनिनादायो सगुणब्रह्मज्ञपरत्वमेव व्याख्यातम् । तद्यथा—

* छ.—विद्यापर्वे 'पूर्वाग्रहस्यत्वेने कस्तस्यैविवे' । + अत्राग्निमेवाविद्वारेऽधिकरणस्य साभिधानुद्देश्येकतद्वाक्येन कर्म य इति यावत् ।

तत्र तावन्निर्गुणब्रह्मात्मविदः पापलेपशङ्काऽपि नोदेति । नाकार्यं न करोमि न कारिष्यामीति कालत्रयेऽप्यकर्तृब्रह्मस्वरूपत्वेन निश्चितत्वात् । न ह्यकर्तृत्वं मन्दा अपि शङ्कन्ते नापि सगुणब्रह्मविदो लेपोऽस्ति । अक्षेपविनाशयोः श्रुतत्वात् । ब्रह्मसाक्षात्कारादूर्ध्वं देहेन्द्रियव्यवहारवशात्संभाषितस्य पापस्याक्षेपः श्रूयते तद्यथा—‘पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्ते एवमैवं विदि पापं कर्म न क्षिप्यते’ इति । साक्षात्कारात्पूर्वं त्विह जन्मनि जन्मान्तरेषु च संचितस्य पापस्य विनाशः श्रूयते तद्यथा—‘इषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैरं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते’ इति । ‘नाभुक्तं क्षीयते’ इत्यादिशास्त्रं तु सगुणानिर्गुणब्रह्मज्ञानरहितविययम् । तस्मान्नास्ति ज्ञानिनः पापलेप इति । तत्कथं त्वया निर्गुणब्रह्मविपरत्वेन ज्ञानपूर्वोत्तरयोः पापयोरक्षेपविनाशौ व्युत्क्रमेणोच्येते इति चेत् । सत्यम् । यदाऽन्तर्ध्यामिपरमेधराख्यसगुणब्रह्मसाक्षात्कारवतोऽपि तत्साक्षात्कारात्पूर्वोत्तरभाविनोरवयोः क्रमाद्विनाशोऽक्षेपश्च भवति तदा निर्गुणब्रह्मविदस्तु स्वदृष्टयाखण्डमेवाकर्तृत्वात्मानुभवेन कर्मण एव तदुपलक्षितद्वैतस्यापि वस्तुत्वेनासंभवेऽपि लोकदृष्टया संभाषितयोस्तयोस्तौ कैगुण्यसिद्धावेनेत्याशयेनैव तैस्तथोक्तमिति तत्र तावदित्यारम्य मन्दा अपि शङ्कन्त इत्यन्तोत्तग्रन्थस्वारस्यादेवावसीयते । मया तु—क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे’ इति श्रुत्या ।

यथैधासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुस्तेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुने तथा ॥

इति स्पष्टा च ज्ञानपूर्वक्षणपर्यन्तसंचितकर्मणां नाशः । तथा—‘एव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कर्त्नीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्त विदित्वा न क्षिप्यते कर्मणा पापकेन’ इति च श्रुत्या ‘क्षिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिगाम्मसा’ इति स्पष्टा च ज्ञानोत्तरक्षणमारम्य यावत्प्रारब्धपरिसमाप्ति लोकदृष्टया प्रतिमासमानदेहेन्द्रियादिमभ्यासिक्रियमाणकर्मणामक्षेपश्च भवतीत्यभिप्रेत्य तथोक्तम् । न चैरमपि निरतग्रन्थविरोधः पुनस्तत्र तदग्रथ एवेति वाच्यम् । मयाऽपि निरतग्रन्थानुभवेन विदृष्ट्या बोधैक्यनिष्ठाविरोधस्य कथेत्वेष्टानिरोधस्य च साधितत्वात् । तथा हि—

इह वस्त्रिन्यायुक्तेर्यमहारदृष्टया तु निर्गुणविद्यपि निरचरीत्या तत्कार्यकमेवेति भावः ।

सोऽपि भामिन् चक्रद्वितनुने सद्धर्ममेगानिश्च
नानान्मतदीयमसृतिमशात्तस्मान्नृगा सप्रह ॥
अर्थादेव भवेद्यथेष्टप्रिहनेः पुत्र प्रसङ्गस्तत ।
पश्चाद्यै समता तु या व्यनहती युक्ताऽस्ति सैन न किम् ॥ इति ।

विस्तरस्वेतद्रीकायामेव द्रष्टव्य इति दिक् । नन्वद्याङ्गयोगाम्याम्परिपाकपूर्णक तत्तदुपा-
सकानामर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोक गताना भवतु सगुणब्रह्मसाक्षात्कारणोक्तफलमथापि सूतस-
हिताया श्रीमद्वाद्रायणाचार्यचरणैः ।

परोक्ष अथविज्ञान शब्द देशिकपूर्वम् ।
बुद्धिपूर्ववृत्तं पाप कृत्स्न दहति वह्नित् ॥

इति परोक्षब्रह्मविदोऽपि निरक्तफल कथमुक्त कथ वा माधवाचार्यैस्तद्रीकायामिदं
व्याख्याय तत्त्वत्रिकेऽपि यथाश्रुतमेवोदाहृतमिति चेत् । वाटम् । ' अस्ति ब्रह्मेति चेद्देव ।
सन्तमेन ततो विदु ' इतिश्रुतेर्य, नदेकादशदर्शनवादितदेकदेशिमततुच्छवनुद्विनिर्धारणपूर्वका-
द्वैतशास्त्रमात्रसिद्धमृगजलादिनदव्यस्तजगदभिष्टानसत्यज्ञानानन्तानन्दा मरुत्प्रज्ञाद्वैतत्रिपयकत्रे-
काडिकाप्राधितत्वप्रकारकप्रमाया एव तमपरशुग्रहणप्रतिज्ञापर्यन्ताया प्रवृत्ते परोक्षज्ञानत्वेन
विनिश्चितत्वात्तद्वत्सूक्तसगुणविदोऽप्यधिकत्वाच्च युक्तमेवोक्तं प्रचनमिति तत्त्वमिति । एवम् 'अङ्ग-
श्चाश्रद्धानश्च सशयात्मा विनश्यति ' इति भगवद्गीतायाक्यसारस्थानुनारेणान् मूलकारैरेवाऽऽ-
चार्यैरज्ञानप्रसशये त्रिपर्यये च यद्वन्धनत्वमम्यभायि तदपि द्वैत मिथ्या न वेत्सादिवृत्त्या
भोगमोक्षोभयाप्रवृत्त्या कपायामनदु खैरुफलत्वेन दृश्य सत्यमेवेति निर्धारणतः शब्दा-
थनन्तेष्टत्रिपयककाम्यन्मोदिप्रवृत्त्या परमदुरगगाहलैकिकवादितसाधनसहस्रामादनविपदेकमू-
लत्वेन चेत्यनश्यमेव वाच्यम् । तथा चेदिदं द्वयमज्ञानकार्याभूतविक्षेपकुक्षिनिक्षिप्तमेवेति तु
निर्निनादमेव । एव चात्रिचाया आचरणविक्षेपशक्तिद्वयनत्वा प्रवृत्तेऽप्य विक्षेपात् । स्फुट
एव । सोऽपि कार्यक्षमत्वप्रतिभासमानत्वाम्या धर्मविशेषाम्या द्विविध एव । तत्राऽऽद्यस्य
कार्यक्षमत्वेनेषामिच्छाप्रदरन्तादु र्ददत्तलक्षणं चयद्वन्द्वमुचितमेव । अत एवोक्तं स्वामानुभ-
वादर्शे ' तस्याभिष्यानायोचनात्तत्तन्भायाद्भूयन्तान्ते विश्वमायानिर्गृत्ति ' इतिश्रुत्याशय
विज्ञापितुम्—

शास्त्रेण नश्येत्परमार्थसत्त्व कार्यक्षम नश्यति चापरोक्षात् ।
प्ररन्धनाशाप्रतिभामनाश एव त्रिगा नश्यति चाऽऽममया । इति ।

ननुपादानीभूतस्याज्ञानस्यैवाऽऽद्री नाशे सति कथं वा तत्कार्याभूतयो सशयत्रिपर्य
ययोरवस्थितिरिव । न च सक्षेपशारीरके जीममुक्तिपक्ष प्रवृत्त्य —

जीवन्मुक्तिस्तानदस्तिप्रतीतिद्वैतच्छाया तत्र चास्ति प्रतीति ।
द्वैतच्छायारक्षणायास्ति लेशस्तस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणम् ॥

इत्यङ्गीकृतस्य ज्ञानोत्तरमप्याप्रारब्धपरिसमाप्ति प्रतिभासमानद्वैतोपादान्नीभूतस्याज्ञानले-
शस्य ' पश्यामि दग्धरशानामित्र च प्रपञ्चम् ' इति तदीयाग्रिमवाक्येनैव दग्धरशानान्यायेना-
वशिष्टस्य सत्त्वेन युक्तैवोक्तसशयनिर्पर्ययादिकार्याद्यवस्थितिरिति साप्रतम् । दग्धरशानानिद-
र्शनेनैव तस्य कार्यक्षमत्वात्प्रकृतसशयविपर्ययादेस्तु कार्यक्षमत्वेन विप्रक्षितवाच्येति
चेन्न । ' कार्यक्षम नश्यति चापरोक्षान् ' इति तत्राशस्यैवापरोक्षज्ञानेनाभिहितवान्मूले तु
ज्ञानोत्तरमपि शुकराववनिदर्शनेन सशयाद्यभिधानं भर्जुज्ञानप्रतिबद्धज्ञानाभिप्रायेणैत्रेत्युपपा-
दितत्वाच्च । तस्मात्सशयादे प्रतिबद्धज्ञानोत्तरमेव जायमानत्वमज्ञानउदनन्तदु खदत्वलक्षण
बन्धकत्व प्रमाणदोषशून्यत्वेन प्रमारूपस्यापि ज्ञानस्य प्रमात्रेकदोषेण प्रतिबद्धत्व च युक्तमे-
वेति संक्षेपः । एतेन प्रथमविरोधोद्धारः साधुतर एव । तथा हि—तत्र तावद्दृढतमप्रमारूपा-
परोक्षतत्त्वज्ञानोत्तरमपि शुकादिनिदर्शनेन सशयाद्युपपादनं विरोधनीजं तत्तु भर्जुनिदर्शन-
पुरपदोपैकमूलकतयोपपन्नतममेवेति क्लोक्तविरोधावसरः । अत एव द्वितीयोऽप्यसौ परास्तः ।
तत्रापि श्रवणादीनां सम्यगनुष्ठानेऽपि पुरपदोपेणैवावृत्तोपास्तिवाक्येन सम्यगनुष्ठितैरपि
श्रवणादिभिस्ताकालिकासंभावनाविपरीतभावनानिरासलक्षणफलाभाससंभवेऽपि तत्सकाराणां
मनुमूलितवाक्कालान्तरे भरतवद्विषयव्यनसङ्गकामक्रोधसमोहस्मृतिविभ्रमत्रमेण निरस्तस-
भावनादिसंस्कारैरेव निषयव्यानमहिम्ना स्वकार्यं कुर्वाणैर्हरिणममवारयविपरीतभावनोपचय-
लक्षणाविपर्ययपरिधोषेण हरिणैकविषयकान्तकालिकस्मरणेन तज्जन्मप्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य
मोक्षप्रदानसामर्थ्याभासः समुपपन्नतम एवेति नैव निरूपितद्वितीयविरोधस्याप्यवकाशः ।
निरक्तवार्तिकादिकं तु सशयादिसंस्कारैरपि त्रिधुराधिकारिपरमेवेति ध्येय धीरैः । एव
वृत्तयोऽपि विरोधोऽस्यविचारितरमणीय एव । तद्यथा—तत्र हि तत्त्वज्ञानस्य विपरीतभा-
वनेपचयदोषेण मोक्षप्रदानसामर्थ्याभासो हासति समाध्यम्यास इति वादिना सुप्रसिद्ध-
पूर्वप्रथेन सहावृत्तोपास्तीनामपि मूलाविद्योच्छेदलक्षणमोक्ष साधपत्तत्रयोध निदधतो-
त्तरप्रथेन च सार्धं परस्परं विरोध इत्येव मुरयोऽशः । तत्र निरक्तरीत्याऽवृत्तोपा-
स्तिनेऽपि येषां श्रीमत्परमेश्वरपरचरणसरोजकरणा वशादेव नैव निषय-
व्यानादिना सशयनिर्पर्ययसंस्कारोपचय सपन्नस्तर एवोत्तरप्रथोऽस्तु, येषां तु वृत्तो-
पास्तीनामपि समुदाहाराभरतादीनामिन्नरीं दुरद्वयसांभ्रमजन्मपर एव पूर्वप्रथ इति नैवो-
त्तरवृत्तयोपरिरोधोऽपि । तद्वच्च्युर्भविरोधोऽप्युत्तररीत्याऽऽनिदधत् एव । तथा हि—तत्र वृत्तो-
पास्तीनामपि महामहिम्नां यत्परन्वयदीनां कुतो न तत्परदानतुल्यकालमेव निद्वान्यस
र्वायमुत्पदीति तथा तस्मिन्निदर्शनेन शान्तिनो मल्लहत् तत्पर-रूपेण निरदिनोपररूपेणो.

पसहारयोस्तु निपरितभावनोपचयद्रोषेण प्रतिग्रथस्तरज्ञाने कथमविरुद्धस्तेनेत्येवाऽऽक्षेपलक्ष्यम् । तत्तु वृत्तोपास्तेरपि भरतनिदर्शनेन दैवाद्विषयष्यानादिना प्रतिग्रथ समवतीति न ज्ञानसमकालमेव निद्वस्त्यासजीव मुक्त्यादे प्रायोभिप्रायेण प्राक्तनग्रथे प्रतिपादन निरप्यतीति तद्वत्पापाळेपस्तु परोक्ष ब्रह्मविज्ञानमित्यादिप्रागुपन्यस्तस्कांन्दादिवाक्यै परोक्षज्ञानेऽपि समवतीति च सुसमाधेयमेवेति नाय चतुर्थोऽपि विरोध । पञ्चमे तु विरोधे वासिष्ठोक्तभूमिकासप्तकमध्ये चतुर्थभूमिनाया एव तत्तज्ज्ञानरूपं तत्पूर्वोत्तरतत्रिकयोस्तु क्रमात्त्साधनत्व फलत्व चाभिहितम् । तत्र ज्ञानरूपचतुर्थभूमौ द्वैतप्रतिभासमात्रेण सशयविपर्ययाङ्गीकार सुप्रसिद्धै श्रुत्यादिभि सह विरुद्ध इति सारस्तु पूर्वोक्तप्रतिग्रहज्ञानाप्रतिबद्धज्ञानाभ्यां विभिन्नविषयतयैव निराकरणीय । प्रतिबद्धज्ञानपर हि वासिष्ठवाक्यमप्रतिबद्धज्ञानपर तु श्रुत्यादिवाक्यमिति विषयभेद । द्वेषा हि ज्ञानक्रम, योगविभागभेदात् । योग प्रसिद्ध एव चित्तवृत्तिनिरोधरूप । विभागस्त्वत्र चिज्जडयोरेकीभावावभासात्तद्विवेचनात्मा विचार एव । तदुक्तमत्रैवाधस्ताद्वासिष्ठयचसैव —

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञान च राघव ।
योगस्तद्वृत्तिरोध स्याज्ज्ञान सम्पगवेषणम् ॥
असाध्य कस्य चियोग कस्य चिज्ज्ञाननिश्चय ।
प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमेश्वर ॥ इति ।

तेन तद्भूमिकासप्तकमपि प्रत्येक द्विविधम् । तत्राऽऽद्य त्वत्रैव प्रागुक्तमप्रे प्रपञ्चित च द्राङ्मूलकौरैरेव—

ज्ञानभूमि शुभेच्छाल्या प्रथमा समुदाहृता ।
विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानन्ती ॥
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽससत्तिनामिका ।
पदार्थाभाविनी पृष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ इति ।

द्वितीयं तु प्रतिपादित तृप्तिदीपे—

अज्ञानमावृत्तिस्तद्विद्विक्षेपश्च परोक्षधी ।
अपरोक्षमति शोकमोक्षरुत्तिर्निरङ्कुशा ॥ इति ।

एव च सत्त्वापत्याख्यचतुर्थभूमौ ज्ञानरूपायामपि द्वैतप्रतिभासनशासशयविपर्ययसंस्कारै प्रतिबद्धत्वसम्वादेव श्रीमद्भारतीतीर्थचरणैस्तस्थाने परोक्षधीरेव नियोजिता । पञ्चम्यादियोगभूमित्रये तु जीवमुक्तिरूपवमेवेति तस्थाने तैरपरोक्षमतिशोकमोक्षनिरङ्कुशतृप्ति लक्षणादस्यात्रयमेव निवेशितामिति रहस्यम् । नन्वेव चेत्तर्हि क क्रमोऽत्र भूमिकाना मुमुक्षुभिरादणीय इति चेदुभयविधोऽपि । तद्यथा—

शिव. शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्त प्रभवितु
 न चेदेव देवो न खलु बुध्नल स्पन्दितमपि ॥
 अतस्वामाराध्या हरिहरादिरञ्चादिभिरपि ।
 प्रणन्तु स्तोतु वा कथमिह समर्थो नरपशु ॥

इति सौन्दर्यलहर्थाद्यप्य एव भगवद्विर्भाव्यकारैरेव मायिमहेश्वरलीलाविग्रहार्धनारीश्वरेत्तर-
 निष्पुत्रद्रव्याख्यसत्त्वादिगुणमूर्तिलीलाविग्रहत्रय कण्ठत एवोक्तम् । अत्र श्रुत्यादिप्रमाणप्रपञ्चन
 व्यवस्थापन तु सरस्वतीशृङ्गाराख्येऽस्मदीयैतद्ब्रह्माख्यान एव द्रष्टव्यं त्रिस्तरभयान्मया नैवेह प्रत-
 न्यते । ननु भवत्वेवमथापि किं प्रकृत इति चेदुच्यते । सूतसहितान्तर्गतसूतगीताप्रसिद्धमाधवाचा
 र्कृततट्टीकाविष्टतरीत्याऽत्रात सत्त्ववहिस्तम प्रधानरद्रलीलाविग्रहस्यन्तस्तम पूर्वकवर्हि सत्त्व
 प्रधानविष्णुलीलाविग्रहस्य चेश्वरत्वेन स्वस्वसस्कारबलादनन्तजन्मसूपासका जीवा अपि
 द्विविधा मुमुक्षवो दृश्यन्ते । केचिच्छैवप्रकृतयोऽन्त सत्त्वप्रकृतिकत्वे नातीवनिर्मलाशया पर
 बहिरेव तम प्रकृतिकत्वेन ब्रूरा इव भासमाना । परे तु वैष्णवप्रकृतयोऽन्तस्तमोवच्छिन्ना
 परतु बहिरेव सत्त्वप्रकृतिकत्वेन शान्ता इव भासमाना । हरिहरयोरेव सत्त्वोपहित्वादीश्वरत्वे
 नोपास्यत्व न तु चतुराननस्य । तस्य सत्राह्याभ्यन्तरमपि रज प्रकृतिकावात् ' श्रेयासि तत्र खलु
 सत्त्वतनोर्नृणां सु ' इतिभागवततन्नाच । तथा च ये शैवप्रकृतयो मुमुक्षवस्तेपामन्त
 कारणवैमल्याच्छीघ्रमेव चिज्जडविचेचन बुद्धिमारोहतीति ते विचारमार्गमेवावलम्ब्य तद्भूमिका
 क्रमेणैव कार्त्तार्थभाजो भवन्ति । ये तु वैष्णवप्रकृतयो मुमुक्षवस्तेपामन्त कारणजाड्याक्षिप्र
 चिज्जडविचेचन नैव बुद्धिमधिरोहतीति ते योगमार्गमेवावलम्ब्य तद्भूमिकाक्रमेणैव कार्त्तार्थभाजो
 भवतीति तत्त्वम् । ननु भवत्वेव व्यनस्या सर्वाऽपि तथाऽपि कोऽनयो सुगम शीघ्रेष्टद
 सता समतो मार्ग इति चेदेवमेव बृहद्योगत्रासिष्टनिर्माणप्रकरणपूर्वाधिगतत्रयोदशसर्गे श्रीरामेण
 पृथे भगवान्वसिष्ठ स्वाशयमविशदयत्—

श्रीराम उवाच—सम्यग्ज्ञानविलासेन वासनाविलयोदये ।

जीवमुक्तपदे ब्रह्मवद विभ्रम्यते कथम् ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच—ससारोत्तरण युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते ।

ता त्रिद्धि द्विप्रकारा ल्व चित्तोपशमधर्मिणीम् ॥

आमज्ज्ञान प्रकारोऽस्या एक प्रकथितो मुनि ।

द्वितीय प्राणसरोध शृणु सोऽय मयोच्यते ॥

श्रीराम उवाच—सुलभवादद्दु खवाकतर शोभनोऽनयो ।

येनावगतमात्रेण भूय क्षोभो न वाधते ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच—प्रकारी द्वावपि प्रोक्तौ योगशब्देन यवपि ।

तथाऽपि रूढिमायात प्राणयुक्तानसौ भृशम् ॥

एव योगस्तत्रा ज्ञान ससारोत्तारणक्रमे ।

समावुपायौ द्वावेव प्रोक्तावेकफलप्रदौ ॥

असाध्य कस्यचियोग कस्यचिज्ञाननिश्चय ।

मम त्वभिमत साधो मुसाध्यो ज्ञानज क्रम ॥

यज्ञान न तदज्ञान स्वप्नेष्वपि पुनर्भवेत् ।

ज्ञान सर्वास्ववस्त्रासु नित्यमेव प्रवर्तते ॥

धारणासनदेशादिसाध्यनेन मुसाधताम् ।

नाऽऽयाति योगो ह्यथवा त्रिकल्पेनैव शोभन ॥

द्वावेव किल यनोयो ज्ञानयोगौ रद्ववृह ।

तत्रोक्त भवतो ज्ञानमन्त रज्ञेयनिर्मलम् ॥

प्राणापानरथारूढो रूढदेशगुहाशय ।

अनन्तसिद्धिद साधो योगोऽय प्रोच्यते शृणु ॥

मुखानिलसुरणनिरोधसभने स्थितिं गते नृपमुत चेतस क्षये ।

समाहितस्थितिरिह योगयुक्ति परे पदे विगलितभीर्निर्मस्यसि ॥ इति ।

अथ पप्रविरोधस्तु विद्वसन्त्यासिनोऽपि विध्यङ्गीकारानामा प्रगुपपादितरीत्या प्रतिमद्भजान शालिविद्वत्त्वेनेव सुसमाधेयक्षित्तविश्रांतेस्तस्य साध्यत्वात् । याज्ञवल्क्यब्रह्मवधपापप्रतिमदी ग्रहण त्वधस्तादेवोपपादितस्का दवाक्येन तदधिगमाधिकरणन्यायेन च परोक्षज्ञानादिमहि नैव निरस्तमिति नात्र ग्रथे कश्चिदप्यणुमात्रोऽपि भाति सत्ता विरोध इति शिवम् ।

ननु भयत्वेवमत्रिश्रान्तचित्तस्य ज्ञाने सशयादिदक्षणफलप्रतिम धरूपाद्वाधाद्रक्षासापे-
क्षत्र पर तु प्रवृत्ते ज्ञान विचारिततरमस्यादिमहावाक्यजन्यमह ब्रह्मास्मीत्याकारवचर
मप्रमारूपात्त करणवृत्त्यामकमेवेति तु निर्विवादमत्र । तस्य तु चित्तवृत्तिविशेषत्वाप्रिक्षणा
वस्थायित्वेन स्वयमेव नष्टत्वादिय क स्यादिति चेत् । सत्यम् । एव हि प्रमाप्रत्रिया सर्वो-
पनिपदसमता यत्प्रमाया पूर्वेक्षणे समुपत्तिर्द्वितीयरूपे स्त्रितस्तृतीयक्षणे स्वसमानाश्रय
विषयाविद्यया सहैव स्वस्या अपि च समाप्ति । ' शुद्ध ब्रह्मेति विषयीकुर्याणा वृत्ति
रन्येतरोपाधिनिवृत्तिरदयते ' इति कल्पतरूत्ते क्षणभङ्गवादप्रसङ्गभङ्गार्थं यथा लघु
चाद्रिकाया ब्रह्मानन्दाचार्ये प्रवृत्त व्याख्यात तत्रैव तु वास्तविकम् । तद्यथा—शुद्ध

ब्रह्मेतीति । इतिशब्दोऽत्र वृत्तिविषयसमाप्तौ । शुद्धब्रह्मेति शुद्धब्रह्मणो वृत्त्युपहित रूप-
मित्यर्थः । तथा च वृत्त्युपहित ब्रह्मैव विषयीकृतमित्यर्थः । अथवेतिशब्दो वृत्त्युपहिता-
र्थकः । तथा च शुद्धशब्देनैव वृत्त्युपहितान्यानिषयकत्वलाभः । स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिः,
स स्वेतरथोपाधिर्दृश्य तदुच्छेदव्याप्येत्यर्थः । इत्यत्रोदयत इति पदमविवृतमपि तत्तत्पर्या-
न्वितवृत्त्युदयतत्तदितरदृश्यध्वसाना तुल्यकालिकरूपमेवेत्याभिप्रायकमिति प्रतिभाति । तत्रो-
त्पत्तिप्रतिबन्धस्य बह्वेतरप्यार्द्रत्वादिविचित्रावेमत्स्यैकल्यसुगुल्यस्थाभावेऽपि प्रकृते सत्त्ववि-
पर्ययसंस्कारसचयलक्षणप्रतिबन्धस्य मणिमन्त्रादेरिव सत्त्वे स्वकार्याभूतदाहशक्तेः प्रतिब-
न्धेऽपि प्रकाशशक्तेः काष्ठेऽस्थित्यावश्यकत्वमदिहापि स्वकार्याभूतनिरुक्ताविद्याध्वान्तिप्र-
तिबन्धेऽपि संस्कारात्मना स्वावस्थितिसम्भवात्तैरोक्तशङ्कावकाशः । अत्र विस्तरस्त्वद्वैतरत्न-
रक्षणीयमदीयव्याख्याया मुक्तिरमालक्रियाख्याया मङ्गलवाद एवानुसंधेयः । परं तु विश्रा-
न्तिरपि चित्तस्य काचिन्निरुद्धैकप्रान्यतराऽवस्थैव वाच्या । तथा च तत्रापि जन्ममात्रत्वेन
विनाशित्वप्रौढ्याद्दृष्टुं प्रभातान्याथापचिरित्वाशङ्का प्रत्याह । विश्रान्तचित्तस्य वि-
त्वादिना—

विश्रान्तचित्तस्य तु मनोनाशेन यदा जगदेव प्रलीयते तदा संशय-
विपर्ययोः कः प्रसङ्गः । जगत्प्रतिभासरहितस्य ब्रह्मविदो देहव्यवहा-
रोऽपि विनैव स्वप्रयत्ने परमेश्वरप्रेरितेन प्राणवायुना निष्पाद्यते । अत
एव च्छन्दोगो आमन्त्रति—‘नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोग्य
आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्शरीरे प्राणो युक्तः’ इति ।

तुशब्द प्रोक्तशङ्काशान्तर्यः । ननु प्रलयो हि त्रयोपादाने संस्कारामकसूक्ष्मानस्थयाऽ-
वस्थानमेव, पुराणप्रसिद्धप्रकृतिकैकैतिकदैनदिनाभिधप्रलयत्रये तथैव दृष्ट्यात् । आत्म-
न्तिकस्य तु तस्य वस्तुतोऽप्रतिबद्धत्वज्ञानसमसमसिद्धत्वेऽपि व्यवहारत प्रारब्धपरिसमा-
प्तिक्षण एव मोक्षास्त्वस्य सम्भवात् । तथा च्चात्र जगदेव वाच्यत इति स्वाभिसन्धनमिज्ञा-
क्षेप तदप्यननाप्रतिक्षिपति—जगत्प्रतिभासेत्यादिना । अत्र व्याचारेण्यस्य ‘दृष्टिसृष्टिमिमा
ब्रह्मानुमयी बहु मन्यते’ इत्यनुभूतिप्रकाशे प्रकाशितवान्नानाजीवनदेऽपि भावतीकृता मत
इव दृष्टिसृष्टिनाद एवामिसंधित इति ब्रह्मनिदो देहव्यवहारेऽपीणादिप्रत्येन च्चन्वते ।
एव च स्वदृष्ट्या सकलैयैरूपस्य जगतोऽप्रतिभासेऽप्यन्यदृष्ट्या तत्समवेन प्रलयपदप्रयोगो
युक्त एवेति भावः । तत्र मानमाह—अत एवेत्यादिना सावतरणम् ।

अथोक्तश्रुतिं विदुषोऽप्युपजनमित्यादिना—

उपजनं जनानां समीपे वर्तमानमिदं शरीरं न स्मरन्ब्रह्मविद्वर्तते ।
 पार्श्वस्था जना एव तत्त्वविदः शरीरं पश्यन्ति । स्वयं तु निर्मनस्कृत्वा-
 न्मदीपमिदं शरीरमिति न स्मरति । प्रयोग्यो रथशकटादिवहने प्रयो-
 क्तुमहः शिक्षितोऽश्वजलीवदादिः स यथा सारथिना मार्गस्याऽऽचरणे
 प्रेरितः पुनः पुनः सारथिप्रयत्नगनपेक्ष्य स्वयमेव रथशकटादिकं पुरोवर्ति-
 ग्रामे नयति, एवमेवायं प्राणवायुः परमेश्वरेणास्मिन्शरीरे नियुक्तः
 सत्यसति वा जीवप्रयत्ने व्यवहारं निर्वाहयति । मागवतेऽपि स्मर्यते—

देहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं वा
 सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।
 देवानुपेतमथ देवत्रशादपेतं
 वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः । इति ।

वसिष्ठोऽप्याह—पार्श्वस्थबोधिताः सन्तः पूर्वाचारक्रमागतम् ।

आचारमाचरन्त्येव सुप्तबुद्धवदक्षताः ॥ इति ।

सिद्धो न पश्यत्याचारमाचरन्तीत्युभयोः परस्परविरोध इति चेत् ।
 न । विश्रान्तितारतम्येन व्यवस्थोपपत्तेः । तदेव तारतम्यमभिप्रेत्य
 श्रूयते—‘आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेप ब्रह्मविदा वरिष्ठः’ इति ।
 अत्र चत्वारः प्रतीयन्ते । ब्रह्मवित्प्रथमः, ब्रह्मविद्वरो द्वितीयः, ब्रह्मवि-
 द्द्वरीषास्तृतीयः, ब्रह्मविद्वरिष्ठश्चतुर्थ इति । एते सप्तसु योगभूमिषु
 चतुर्थी योगभूमिमारभ्य क्रमेण भूमिकाचतुष्टयं प्राप्ता इत्यवगन्तव्यम् ।

इदं हि ‘जक्षक्रीडन्नममाण स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजन स्मरन्’ इतिनाक्य-
 शेषीभूतमिति बोध्यम् । तेन तद्वाक्य भरतादेरप्रवृत्ति पुराणोक्तेति चेत्तदा ‘जक्षक्री-
 डन्नति विदक्षित्यश्रोपीर्न किं श्रुतिम् । इति चित्रदीपानुसारेण यथेष्टेष्टप्रतिष्ठापकमिति
 प्रजल्पन्तो भ्रान्ता प्रत्यस्ता । अत्र चित्रदीपकारैरचैतद्वाक्यशेषस्यास्य द्वैतप्रतिभासशून्यक-
 पभदेवदेवहृत्वाख्यजीवमुक्तपरतयैव व्याख्यातत्वात्’ अनुभूतिप्रकाशेऽपि तैरेव तद्वाक्यस्य
 ‘ इन्द्राजादिदेहेषु नाना खाद्यानि भक्षयन्’ इत्यादिना सार्वाभ्यपरतयैव निवृत्तत्वाच्च ।
 सत्यसति वेति । एव चाजीवमुक्तानामपि देहनिर्वाहमीश्वरप्रेरितप्राणवायुरेव करोती
 त्येव सिद्धान्त पर तु भ्रान्ता देहेन्द्रियादितादाम्याप्यासेनाह करोमीत्यभिमन्यन्ते । तथा
 च भगवद्भारतीतीर्थप्रणीततृप्तिदीपप्रार्थितप्राग्दर्शितचिञ्जडविभागभूमिकास्वप्नपरोक्षमतिशो-

कमोक्षनिरङ्गुशतृप्याख्यपञ्चम्यादिसप्तम्यन्तजीवन्मुक्तिभूमिकात्रय समधिरूढानामपि स्वप्रय-
त्नाभ्यासराघेऽप्युचरीत्यैव देहनिर्ग्रहणमिति चोच्यते । तत्र भागवतमपि प्रामाण्यमिति—
भागवतेऽपीत्यादिना सावतरणम् । एव च पुराणादे स्मृतित्वेनैव प्रामाण्यमिति च्वन्यते ।
एतेन भागवतमिदं बोधदेवकृतं न तु वैयासकं तच्च देवीभागवतमेत्युपपुराणान्तर्गता देवी-
भागवतमेव महापुराणान्तर्गतत्वेन मन्यमाना शाक्ता अपि प्रत्युक्ता । अवस्थितमुपविष्टम् ।
सिद्धं, ऋषभदेवदेहहूत्यादिः । उक्तेऽर्थे वसिष्ठवाक्यमपि सवादयति—वसिष्ठोऽपी-
त्यादिना सावतरणम् । एतयोर्विरोधमाशङ्क्य समाधत्ते—सिद्ध इत्यादिना । किं तच्चारत-
म्यमित्यतः श्रुत्यैव तत्प्रदर्शयति तद्देवेत्यादिना । तच्चारपर्यमाह—अत्रेत्यादिना । शिष्टं
तु स्पष्टमेव ।

कास्ता. प्रतिज्ञानभूमिका इत्यतः सप्रमाण सावतरणं ता प्रपन्नयति भूमयश्चेत्यादिना ।

भूमयश्च वसिष्ठेन दर्शिताः—

ज्ञानभूमिः शुभेच्छा स्यात्प्रथमा समुदाहृता ।
विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा ॥
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।
पदार्थामाविनी पृथी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ इति ।
स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्षेऽहं शास्त्रसज्जनैः ।
वैराग्यंशुभयोरिच्छा प्रथमा प्रोच्यते बुधैः ॥
शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकम् ।
सद्विचारप्रवृत्तिर्था प्रोच्यते सा विचारणा ।
विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता ॥
यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसा ।
भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थविरतेर्वशात् ॥
सत्त्वात्मनि स्थितिः शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ।
दशाक्षतुष्टयाभ्यासादसंसर्गफला च या ॥
रूढसत्त्वचक्राकारा प्रोक्ताऽसंसक्तिनामिका ।
भूमिकापञ्चकाभ्यासात्स्वात्मारामतया भृशम् ॥
आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभासनात् ।
परमयुक्तेन चिरप्रयत्नेनावबोधनम् ॥
पदार्थामाविनी नाम पृथी मयति भूमिका ।

भूमिपट्टकचिराम्यासाद्भेदस्यानुपलम्भनात् ॥

यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्धगा स्थितिः । इति ।

अत्र भूमिकात्रितयं ब्रह्मविद्यायाः साधनमेव न तु विद्याकोटावन्त-
र्भवति । भूमिद्ये भेदसत्यत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात् । अत एवैतज्जागरण-
मिति व्यपदिश्यते । तदुक्तम्—

भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्थितम् ।

यथावद्भेदबुद्धेर्दं जगज्जाग्रति दृश्यते ॥ इति ।

* ततो वेदान्तवाक्यान्ननिर्विकल्पको ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी
भूमिका फलरूपा सत्त्वापत्तिः । चतुर्थभूमौ सर्वजगदुपादानस्य ब्रह्मणो
वास्तमद्वितीयसत्तास्वभावं निश्चित्य तस्मिन्ब्रह्मण्यारोपितथोर्जगच्छब्दा-
भिधेययोर्नामरूपयोर्मिथ्यात्वमवगच्छति । मुमुक्षोः पूर्वोक्तं जागरणमपेक्ष्य
सयं भूमिः स्वप्नः । तदाह—

अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते ।

पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकामिताः ॥

विच्छिन्नशरदभ्रौंशं विलाप्यं प्रविलीयते ।

सत्तावशेष एवाऽऽस्ते चतुर्थीं भूमिकामितः ॥

+ स्वस्वेतरं च सन्मात्रं यत्प्रबोधाद्दुपासते ।

योगिनः सर्वभूतेषु सदृषान्नोमि तं हरिम् ॥

सत्तावशेष एवाऽऽस्ते चतुर्थीं भूमिकामितः । ” इति ॥

सोऽयं चतुर्थीं भूमिकां प्राप्तो योगी ब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चम्यादय-
स्तिन्नो भूमयो जीवन्मुक्तेरवान्तरमेदाः । ते च निर्विकल्पसमाध्यव्यास-
कृतेन विश्रान्तितारतम्येन मपद्यन्ते । पञ्चमभूमौ निर्विकल्पकात्स्वप्नमेव
व्युत्तिष्ठते । सोऽयं योगी ब्रह्मविद्वरः । षष्ठभूमौ पार्श्वस्थैर्बोधितो व्युत्ति-
ष्ठते । सोऽयं ब्रह्मविद्वरीयान् । तदेतद्भूमिकाद्वयं सुषुप्तिर्गाढसुषुप्तिरिति
चामिधीयते । तदाह—

* क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. पुस्तकेषु तत इत्यत्र सत्त्वापत्तित्वन्तो विषयो नास्ति ।

+ क. ख. ग. घ. पुस्तकेष्वयं श्लोको नास्ति । अत्र व्याधिकाऽयुक्तम् ।

पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुपुत्रिपदनामिकाम् ।
 शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥
 अन्तर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् ।
 परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ॥

असंसक्तिनामिका पञ्चमीति शेषः । एतासामन्वर्थकान्येव नामानि तथैव विवरणात् ।
 इन्द्रियार्थेष्विति । इन्द्रियैरर्थ्यमानेष्वभिलषितशब्दादिविषयेष्वित्यर्थः । असक्तता,
 अनासक्तिरप्रीतिरिति यावत् । उदेतीत्यार्थिकम् । यत्रेत्यनेन संबध्यते । सा, सद्विचारप्र-
 वृत्तिः पूर्वभूमिकोक्ताऽपीत्यर्थः । तनुतां स्वल्पतामित्येतत् । रूढसर्व्वेति । बुद्ध्यधिरूढ-
 सत्त्वगुणजन्यपुन.पुनार्निर्विकल्पस्थितिचमत्कारेत्यर्थः । अपरं त्वतिसरलमेव ।

ततः किं तत्राऽऽह । कुर्वन्नित्यादिना—

कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः ।
 पठीं गाढसुपुण्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकाम् ॥
 यत्र नासन्न सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ।
 केवलं क्षीणमनन आस्ते द्वैतैर्भववर्जितः ॥
 अन्तः शून्यो बहिः शून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे ।
 अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ॥ इति ।

गाढं निर्विकल्पसमाधिं प्राप्तस्य संस्कारमात्रशेषस्य चित्तस्य मनो-
 राज्यं कर्तुं बाह्यपदार्थान्ग्रहीतुं वा सामर्थ्याभावादाकाशावस्थितकुम्भव-
 दन्तर्बहिःशून्यत्वम् । स्वयंप्रकाशसच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि निमग्न-
 त्वेन बहिश्च सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या समुद्रमध्यस्थापितजलपूर्णकुम्भवदन्तर्ब-
 हिःपूर्णत्वम् । तुरीयाभिधां सप्तमभूमिं प्राप्तस्य योगिनः स्वतः परतो वा
 व्युत्थानमेव नास्ति । तादृशमेवोद्दिश्य 'देहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं
 वा' इत्यादिमागवतवाक्यं प्रवृत्तम् । असंप्रज्ञातसमाधिप्रतिपादकानि
 योगशास्त्राण्यत्रैव पर्यवसितानि सोऽयमीदृशो योगी पूर्वादाहृतश्रुतौ
 ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते । तदेवं पार्श्वस्थबोधितः सिद्धो न पश्यतीत्य-
 नयोभूमिर्द्वेषे व्यवस्थितत्वान्न कोऽपि विरोधः । तत्राप्यं संग्रहः—पञ्चम्या-
 दिभूमित्रयरूपायां जीवन्मुक्तौ संपद्यमानायां द्वैतप्रतिभासाभावेन

१ क. ए. ग. घ. ङ. च. 'व्यनिरतः' । २ ग. घ. ङ. छ. 'न त' । ३ क. ए. घ.
 च. 'दिन म' । ४ घ. 'हंताप' ।

भोगक्षयपरिक्षीणे जायन्ते योनिनो भुवि ॥
 शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् ।
 तत्र प्राग्भावनाम्बस्तयोगभूमित्रयं बुधाः ॥
 स्पृष्ट्वा परिपतन्त्युच्चैरुत्तमं भूमिकाक्रमम् । इति ।

अस्त्वेवं योगभूमिकानां देवलोकप्राप्तिहेतुत्वं, तावता तपस्त्वं कुत इति चेच्छ्रुतेरिति ब्रूमः । तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति—‘तपसा देवा देवतामग्र आसन् । तपसर्षयः सुवरन्वविन्दन्’ इति ।

तत्त्वज्ञानात्प्राचीनस्य भूमिकात्रयस्य तपस्त्वे सति तत्त्वज्ञानोत्तरकालीनस्य निर्दिकल्पसमाधिरूपस्य पञ्चम्यादिभूमिकात्रयस्य तपस्त्वं कैमुतिकन्यायसिद्धम् । अत एव स्मर्यते—

मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ।

तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ इति ।

पद्यप्यनेन न्यायेन तपसा प्राप्तं जन्मान्तरं नास्ति तथाऽपि लोकसंग्रहायेदं तपो युज्यते ।

तप इति । ननु प्रथमादियोगभूमित्रयस्य ज्ञानसाधनत्वाच्चतुर्थ्यास्तद्रूपत्वात्पञ्चम्यादित्रयस्य तु तत्कलयात्कथमुक्तेतरसुखसाधकतपस्त्वमुपपद्यत इत्यत्राऽऽह—योगभूमीनामिति । एव च भोगमोक्षोभयसाधकत्वमत्र ज्ञानभूमीनां तु तन्मात्रसाधकत्वमिति मनसि निधायैव प्रागुदाहृतोभयप्रतिपादकनासिष्टवाक्ये ‘मम त्वभिमतः साधो सुसाध्यो ज्ञानजः क्रमः’ इति भगवद्वसिष्ठस्य तथैतदाद्याखिलद्वैतशास्त्राशयविदोः श्रीभारतीतीर्थत्रिवारण्यगुर्वोश्च तृप्तिदीपोपन्यस्तेनाज्ञानमावृत्तिस्तद्वदित्यादितदेकभूमिकाक्रमेण तथेयमेतत्पुनोक्तत्वाक्येन च तत्रैराऽऽदरः समुपपद्यत इत्यावृतम् । तत्र मानमाह—तद्धेतुत्वं चेत्यादिना । दुष्कृते चेति । भोगक्षयेति । एव च दुष्कृते योगजधर्मेण परावृत्ते तथा तदनिरस्ते महेन्द्रादेः सहस्रभगप्राप्त्यादिरूपभोगस्य य क्षयस्तेन परिक्षीणे च सतीत्यर्थः । गुप्ते, तपसा रक्षित इत्यर्थः । उत्तममिति । एतेन चतुर्थ्या मध्यमव प्राथमिकत्रिकस्याधम्य च ध्वनितम् । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—अस्त्वेवमित्यादिना । एतमपि ज्ञानोत्तरकालिकभूमिकात्रये कथं तपस्त्व तत्राऽऽह—तत्त्वज्ञानादित्यादिना । तत्रापि मानमाह—अत एवेत्यादिना सावतरणम् । नन्वेवमप्यस्य तपसः कौपयोग इत्यत आह—पद्यपीत्यादिना ।

तत्र मानमाहात एवेत्यादिना—

अत एव भगवानाह—

‘लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि’ इति ।

संग्राहश्च लोकस्त्रिविधः, शिष्यो भक्तस्तटस्थश्चेति । तत्र शिष्यस्या-
न्तर्मुखे योगिनि गुरौ प्रामाणिकत्वबुद्ध्यातिशयेन तदुपदिष्टे तत्त्वे परमं
विश्वासं प्राप्य चित्तं सहसा विश्राम्यति । अत एव श्रूयते ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति ।

स्मर्यते च—

श्रद्धावाह्यैर्भते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ इति ।

अन्नप्रदाननिवासस्थानकल्पनादिना योगिनं सेवमानो भक्तस्तदीयं
तपः स्वयमेवाऽऽदत्ते । तथा च श्रूयते—‘तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति
सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्’ इति ।

ननु के वाऽस्य लोकाः संग्राह्या इत्यत आह—संग्राह्यश्चेत्यादिना । तत्रास्य शिष्यस्य
संग्रहप्रकारं प्रकाशयति—तत्र शिष्यस्येत्यादिना । तत्र श्रुतिमनुनूल्याति—अत एव-
त्यादिना सात्तरणम् । अथोद्देशक्रमप्राप्तस्य भक्तस्य लक्षणमनुग्रहं चाऽऽह—अन्नप्रदा-
नेत्यादिना । तत्र मानमाह—तथा चेत्यादिना । अत्रोपपत्तिस्तु प्रपञ्चिता मदीयाद्वैताधि-
करणचिन्तामणिमालायां साधनकाण्डे तृतीयगुच्छे पञ्चदशधिकरणविवरणपथे—

ज्ञानित्यक्तं हि पुण्याद्यपर उपमुनक्तीह नो वाऽन्य असौ

विद्याभेदानदीर्यस्तदुपगुणित्वाऽस्तीशविद्येव वेदे ॥

तस्यागोऽद्वैतविद्याग इति नयदिहोभे अर्पाष्टे यदैक्या

दद्वैतं शंकरं तं परमगुरुमहं सच्चिदानन्दमंडले ॥

टीका नन्वेवमपि ज्ञानित्यक्तं हि पुण्यादि ‘अथ इन रोमाणि विभूयं पापं चन्द्र इव
राहोर्मुखाग्रमुन्य’ इत्यादिसगुणविद्याप्रकरणे ताण्डिसमाप्तात्तन् । तथा ‘तदा विद्वान्पुण्य-
पापे विभूय निरञ्जनः परम साम्यमर्थेति’ इत्यार्थगणिकरूपितम् । निरञ्जन, भाविजन्म-
कारणरहितः । साम्य, प्रकररूपमित्यर्थ इति श्रीमाधवाचार्याः । एव सगुणविदा पुण्यादि
तथा निर्गुणविदा च तस्यत्तम् । इह, लोके शास्त्रे च । अपर उपमुनक्ति नो या । ‘तस्य
पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्’ इति शास्त्रायनिसद्विदा ।
अस्त्रापमर्थ—शान्तिः पुत्रशान्तिः पाः सर्वेऽपि प्राणिनश्चर्याय विवत्स्थानीयं कर्म पथापेत्तयं

यस्यानुभवपर्यन्ता तस्त्वे बुद्धिः प्रवर्तते ।

तद्बुद्धिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वपातकैः ॥ इति ।

अनेन प्रकारेण सर्वप्राण्युपकारित्वं योगिनो विवक्षित्वा पठ्यते—

* “स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वाऽपि दत्ताऽवनि-

र्थज्ञानां च सहस्रमिष्टमसिटा देवाश्च संपूजिताः ।

संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योऽप्यसौ

यस्य ब्रह्माविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात् ॥

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वंमरा पुण्यवती च तेन ।

अपारसंविःसुरसागरेऽस्मिँहीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ॥ इति ।

न केवलं योगिनः शास्त्रीयव्यवहारस्यैव तपस्त्वं किंतु सर्वस्यैव लोक-
व्यवहारस्यापि । तथा च तैत्तिरीयाः स्वशाखायां नारायणस्यान्तिमेना-
नुवाकेन विदुषोऽपि महिमानमामनन्ति । तस्मिंश्चानुवाके पूर्वभागे
योगिनोऽवयवा यज्ञाङ्गव्यत्वेनाऽऽज्ञाताः—‘तस्यैवं विदुषो यज्ञस्याऽऽ-
त्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिदममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः
शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमः शमपिता
दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुर्ध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमधीत्’
इति । अत्र च दानं दक्षिणेति दानपदमध्याहर्तव्यम् । ‘अथ यत्तपो-
दानमार्जवमहिंसासत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः’ इति च्छन्दो-
गैराम्नातत्वात् । उक्तानुवाके मध्यमभागेन योगिव्यवहारास्तज्जीवनका-
लाश्च ज्योतिष्टोमावयवाक्रियारूपत्वेनोत्तरभागे सर्वयज्ञावयवाक्रियारूप-
त्वेन चाऽऽज्ञाताः ‘यावद्धियते सा दीक्षा यदश्राति तद्भूविर्यपिबति
तदस्य सोमपानं यद्रमते तद्रूपसदो मत्संचरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स
प्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाहवनीयो या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं तज्जु-
होति यत्सायं प्रातरस्ति तत्समिधं पत्प्रातर्मध्यंदिनं सायं च तानि
सवनानि ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासी येऽर्धमासाश्च मासाश्च ते चानु-
र्मास्यानि य ऋतवस्ते पशुवन्वा ये मंत्रत्तराश्च परिवत्तराश्च तेऽहर्गणाः
सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं एन्नरणं तद्वभृथः’ इति । सर्ववेदसं सर्वस्वद-
क्षिणाकम् । अत्रैतच्छब्देन प्रकृताहोरात्रादिपरिवत्तरान्तं सर्वकालसम-

दृशुपलक्षितं योगिन आयुर्विवक्षते । यदायुस्तत्सर्वस्वदक्षिणोपेतं सन्नमित्यर्थः ।

तदस्थोऽपीति । तत्राऽऽद्ये योग्यनुग्रहमाह—तत्रेत्यादिना । तत्र मानमरता-
र्थाऽऽह—तथा चेत्यादिना । अन्येऽपि तमाह—नास्तिकोऽपीत्यादिना सप्रमाणम् ।
फलित कथयस्तत्र प्राचा समातिमाह—अनेनेत्यादिना । नेतु भवतु जीवनमुक्तस्य
शास्त्रीयव्यवहारस्तप पर लौकिकस्वसौ पशुतुल्य एव । तदुक्तमध्यासभाष्य एव ‘पश्चा
दिभिश्चाविशेषात्’ इति । तथा चारमदादीनागप्यत्रिशेष एव शास्त्रीयलौकिकयनहारयो-
स्तपस्वपशुतोल्याभ्या योगिनीत्यत्राऽऽह—न केवलमित्यादिना । तत्र मनमाह—तथा
चेत्यादिना । तत्रापि भागत्रयस्य तात्पर्यं प्रत्येकवदन्नादानाद्यस्य तदाह—तस्मिंश्चेत्यादिना ।
तमेव पूर्वभाग पठति—तस्यवमित्यादिना । श्रोत्रमग्नीदित्यन्तेन । अत्राक्षरार्थं तु प्राय
सरल एव, विस्तरापेक्षा चेदेतदीयदीपिकायामेव ज्ञेय । तत्रापेक्षितमाचार्य स्वयमेव पुर-
यति । अत्र दानमित्यादिना । तत्र धृत्यन्तर सनादयस्तपठति—अथेत्यादिना । ननु
मरणेन प्रथमभागतात्पर्यमत्रापि किं तद्वितीयभागस्येत्यत्राऽऽह—उक्तानुवाक इत्यादिना ।
तमेव भाग पठति—प्रावच्छिद्यत इत्यादिना । तद्व्यभृथ इत्यन्तेन । शिष्ट तु स्पष्टमेव ।

अथ तृतीयभागतात्पर्यमाहोक्तानुवाक इत्यादिना ।

उक्तानुवाके चरमभागेन (ण) सर्ववज्ञात्मकं योगिनमुपासीनस्य
क्रममुक्तिरूपं सूर्याचन्द्रमसोः कार्यकारणब्रह्मणोस्तादात्म्यलक्षण
फलमाप्नायते—एतद्वै जरामर्गमग्निहोत्रं सत्रं य एवं विद्वानुद्यमयनं
प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो
दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलो-
कतामाप्नोत्येता वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति
तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमित्युपनिषत् ।
इति । जरामरणाधिकं यद्योगिचरितमस्ति तदेतद्वेदोक्ताग्निहोत्रादि-
सर्वत्तरसत्रान्तकर्मस्वरूपमेवेत्येवमुपासीनो भावनातिशयेन सूर्याचन्द्र-
मसोः सायुज्यं तादात्म्यं प्राप्नोति । भावनामान्द्येन समानलोक प्राप्य
तस्मिँल्लोके सूर्याचन्द्रमसोर्विभूतिमनुभूय तत ऊर्ध्वं सत्यलोके चतुर्भु-
खस्य ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति । तत्रोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन तत ऊर्ध्वं सत्य-
ज्ञानानन्दस्वरूपस्य परब्रह्मणो महिमानं कैवल्यमाप्नोति । इत्युपनिष-

दित्यनेन यथोक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य चोपसंहारः क्रियते । तदेवं जीवन्मुक्तेस्तपोरूपं द्वितीयं प्रयोजनं सिद्धम् ।

कार्यकारणब्रह्मणोरित्यादि । एतत्तु मूलदीपिकायामेवाग्रे स्पष्टाभिप्रेष्ययनुपद-
मेन—‘एतद्व’ इत्यादि ‘महिमानमियुपनिषत्’ इत्य तम् । अत्र दीपिका भाववाचार्याणामेव—
जरामरणावधिक यथोगिचरितमस्ति तदेतद्वेदोत्ताग्निहोत्रादिसत्रसरसत्रान्तकर्मस्वरूपमियेन
य पुमान्विद्वानुपासीन उत्तरायणे म्रियते स उपासको देवानाभिद्रादीना महिमानमैश्वर्यं
प्राप्य तदूर्ध्वमादित्यस्य सायुज्य सहवास तादात्म्य वा भगनातारतम्येन प्राप्नोति । अथ
पूर्वोक्तवैलक्ष्येन य उपासको दक्षिणायने म्रियते स उपासक पितृणामग्नित्रात्तादीनामै-
श्वर्यं प्राप्य चद्रमस सायुय पूर्ववत्प्राप्नोति । य एवमेतो सूर्याच्च द्रमसोर्महिमानावनुभव ब्र-
ह्मणस्तत्र सगुणब्रह्मरूप हिरण्यगर्भं त्रिदास्तल्लोकत्रासिनामुपदेशिनामुपासीनोऽभिजयति हिर-
ण्यगर्भसाक्षात्काररूप प्राप्नोति तस्मासाक्षात्कारात्तल्लोकत्रासिदेहपातादूर्ध्वं हिरण्यगर्भलोक
गत्वा तत्र ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य महिमानमैश्वर्यं प्राप्नोति । तत्रोपन्नब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारस्तं-
स्माज्ञान ब्रह्मलोकत्रिनाशादूर्ध्वं सत्यज्ञानादिलक्षणस्य ब्रह्मणो महिमान महत्त्व च प्राप्नोति ।
इयुपनिषदिति वाक्येन यथोक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य चोपसंहार क्रियते इति ।
अत्राप्याचार्य सक्षेपेणार्थं कथयति—जरामरणावधिकमित्यादिना । निरक्तदीपिका-
ग्रन्थ एवाय सक्षिप्त इति तत्रम् । अथाऽऽचार्यस्तावज्जीवन्मुक्तेर्द्वितीय प्रयोजन निगम
यति—तदेवमित्यादिना ।

अथ जीवन्मुक्तेस्तृतीय प्रयोजनमुद्दिष्टक्रमायातमुपक्रमते—

विसंवादाभावस्तृतीयं प्रयोजनम् । न सत्त्वन्तर्मुखे बाह्यव्यापारम-
पश्यति योगीश्वरे लौकिकस्तैधिको वा कश्चिद्विसंवदते । लौकिको
विसंवादो द्विविधः, कलहरूपो निन्दारूपश्च । तत्र क्रोधादिरहितेन
योगिना सह कथं नाम लौकिकः कलहायते । तद्राहित्यं च स्मर्यते—

कुप्यन्त न प्रतिकुप्येदाकुटः कुशलं वदेत् ।

अतिवादास्तितिक्षेपे नावमन्येत कंचन ॥ इति ।

ननु जीवन्मुक्तेः प्राचीनो विद्वत्संन्यासस्ततोऽपि प्राचीनं तत्त्वज्ञानं
तस्मादपि प्राचीनो विविदिपासंन्यासः । तत्रैते क्रोधादिराहित्यादयो
धर्माः स्मृता इति चेत् । बाह्यम् । अत एव जीवन्मुक्तस्य क्रोधादयः
शङ्कितुमप्यशक्याः । अत्यर्वाचीनपदे विविदिपासासंन्यासेऽपि यदा
क्रोधादयो न सन्ति तदोत्तमपदे तत्त्वज्ञाने कुतस्ते स्युः, कुतस्तरा विद्व-

त्संन्यासे कुतस्तमां च जीवन्मुक्तौ । अतो न योगिना सह लौकि-
कस्य कलहः संभवति । नापि निन्दारूपो विमंवादः शङ्कनीयः, निन्द्य-
त्वस्यानिश्चितत्वात् । तथा च स्मर्यते—

यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।

न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स वै यतिः ॥ इति ।

सदसत्त्वे उत्तमाधमजाती । तैथिकोऽपि किं शास्त्रप्रमेये विसंबदते
किंवा योगिचरिते । आद्ये न तु योगी परशास्त्रप्रमेयं दृष्यति—‘तमे-
वैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ । नानुध्यायेद्बहुञ्छद्धान्वाचो
विग्लापनं हि तत् ’ इत्यादिश्रुत्यनुरोधात् । नापि स्वशास्त्रप्रमेयं प्रति-
वादिनोऽग्रे समर्थयते, ।

‘पलालमिव धान्वार्थी त्यजेद्बन्धमशेषतः ।

परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावत्तान्पथोत्सृजेत् ’ ॥

इत्यादिश्रुत्यर्थपरत्वात् । यदा योगी प्रतिवादिनमपि स्वात्मतया
वीक्षते तदा विजिगीषायाः का कथा । नापि लोकायतिकव्यतिरिक्तः
सर्षोऽपि तैथिको भोक्षमङ्गीकुर्वन्योगिचरितेऽपि विसंबदितुमर्हति ।

विसंबादेति । ननु ज्ञानिमात्रेऽपि सर्वजीवाविसयाद एव वर्तते तस्य सर्षामत्वात्,
ततः कोऽय पञ्चम्याद्यन्यतमभूमिकाधिरुद्धे जीवन्मुक्त एव तद्विशेष इत्यत आह—
न खल्वित्यादिना मनोराज्यं वृन्तं व्युदसितु—बाह्येत्यादि । तत्राप्यज्ञसमाहितादि
निराकर्तुं—योगीत्यादि । एव चानां दशै यज्ञवल्क्यादौ ज्ञानिमात्रेऽपि विदग्धराकल्या-
देर्विरुद्धसनाददर्शनादिद युक्तमेवेति भाव । तत्राऽऽद्यस्य विसयादस्य द्वैत्रियं विधत्ते—
लौकिको विसंबाद इत्यादिना । तत्राऽऽद्य प्रत्याह—तत्र क्रोधादीति । गन्ध
क्रोधादिराहित्यनैषत्ये किं मानमिन्यासाङ्क्य तदाह—नद्राहित्यमिति । तत्राप्यागङ्क्य
समाधत्ते—नन्वित्यादिना कुतस्तमां च जीवन्मुक्तावियन्तेन । फलितमाह—
अत इत्यादिना । एव कलह परिहृत्य निन्दा निराकरोति—नापीत्यादिना । तत्र हेतु
निन्द्यत्वस्येति । तत्र स्मृतिमनुनूपयति—यमिति । एव तैथिकविसयादपक्षमपि
प्रतिक्षिपति—तैथिकोऽपीत्यादि ।

ननु निरकरीत्या योगिनर्भस्ते कस्यापि भेदवादिनो माऽम्नु विसयादः परं तु तत्तद-
र्शनसिद्धातानां विभिन्नरूपवात्तदभिमानिना तेषामद्वैतमात्रनिष्ठेऽस्मिन्भूयादेव स इत्या-
शङ्का प्रत्याह—

आर्हतबौद्धवैशेषिकनैयायिकशैववैष्णवशाक्तसार्वभौमयोगादिमोक्षशास्त्रेषु प्रतिपाद्यप्रमेयस्य नानाविधत्वेऽपि मोक्षसाधनस्य यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगस्यैकविधत्वात् । तस्मादविसंवादेन सर्वसंमतो योगीश्वरः । एतदेवामिमेत्य वसिष्ठ आह—

यस्येदं जन्म पाश्चात्थं तमाश्वेव महामते ।
विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् ॥
आर्यता हृद्यता मैत्री सौम्यता मुक्तता ज्ञता ।
समाश्रयन्ति तं नित्यमन्तःपुरमिवाङ्गनाः ॥
पेशलाचारमधुरं सर्वं वाट्छन्ति तं जनाः ।
वेणुं मधुरनिध्वानं वने वनमृगा इव ॥
सुपुण्ड्रवत्प्रशमितमाववृत्तिना

स्थितः सदा जाग्रति येन चेतसा ।

फलान्वितो विधुरिव यः सदा बुधै-

निषेध्यते मुक्त इतीह स स्मृतः ॥ इति ।

मातरीव शमं यान्ति विषमाणि मृदूनि च ।

विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि ॥

तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च ।

बलवत्सु गुणाढ्येषु शमवानेव राजते ॥ इति ।

तदेवमबाधं जीवन्मुक्तेर्विसंवादाभावरूपं तृतीयं प्रयोजनं सिद्धम् । दुःसनाशमुखाविर्भावरूपे चतुर्थपञ्चमप्रयोजने विद्यातन्दात्मकेन ब्रह्मानन्दगतेन चतुर्थाध्यायेन निरूपिते । तदुभयमत्र संक्षिप्तोच्यते—

‘ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन्ऋस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत् ॥ ’

इत्यादिश्रुत्या दुःसस्यैहिकस्य विनाश उक्तः । ‘ एतच्छ्रुत्वा वाच न तपति । किमहं साधु नाकरव्यं किमहं पापमकरवम् ’ इत्यादिश्रुतय आमुष्मिकहेतुपुण्यपापचिन्तारूपस्य दुःसस्य नाशमाहुः । सुखाविर्भाव-
रुद्धा—सर्वकामावाप्तिः, कृतकृत्यत्वं, प्राप्तप्राप्तव्यत्वं चेति । सर्वकामा-
वाप्तिस्त्रेधा—सर्वसाक्षित्वं, सर्वत्राकामहतत्वं, सर्वभोक्तृरूपत्वं चेति ।
हिरण्यगर्मादिस्थावरान्तदेहेष्वनुगतं साक्षिचैतन्यरूपं यद्ब्रह्म तदेवाह-

मस्मीति जानतः स्वदेह इव परदेहेष्वपि सर्वकामसाक्षित्वमस्ति । तदेतदमिप्रेत्य श्रूयते—‘सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता’ इति । लोके भुक्तेषु भोगेष्वकामहतत्वं यत्सा कामाप्तिरुच्यते । तथा च सर्वभोगदोषदर्शिनस्तत्त्वविदः सर्वत्राकामहतत्वाद् अस्ति सर्वकामावाप्तिः । अत एव सार्वभौमोपक्रमेषु हिरण्यगर्भपर्यन्तेपूत्तरोत्तरशतगुणेष्वानन्देषु ‘श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य’ इति श्रुतम् । सद्रूपेण चिद्रूपेणाऽऽनन्दरूपेण च सर्वत्रावस्थितं स्वात्मानमनुसंधतः सर्वभोक्तृत्वमस्तीत्यभिप्रेत्यैवं श्रूयते—‘अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः’ इति । कृतकृत्यत्वं तु स्मर्यते—

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥

यस्त्वात्परतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ इति ।

प्राप्तप्राप्तव्यताऽपि श्रूयते ‘अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि’ इति । ‘तस्मात्तत्सर्वममवत्’ इति । ‘ब्रह्मैवेद् ब्रह्मैव भवति’ इति च । नन्वेतौ द्वौ दुःखविनाशसुखाविर्भावौ तत्त्वज्ञानेनैव सिद्धत्वान्न जीवन्मुक्तिप्रयोजनतामर्हतः । भेदम् । सुरक्षितयोस्तयोरत्र विवक्षितत्वात् । यथा तत्त्वज्ञानं पूर्वमेवोत्पन्नमपि जीवन्मुक्तौ सुरक्षितं भवति, एवमेतावपि सुरक्षितौ भवतः ।

आर्हतेत्यादि । फलितमाह—तस्मादिति । तत्र वासिष्ठ सनादयति—एतदित्यादिना । अथ तृतीय प्रयोजन निगमयति—तदेवमवाधमित्यादिना । ततश्चतुर्थपञ्चमे ते उपन्यसति—दुःखनाशेत्यादिना । अथ प्रतिज्ञात तदुभयसंश्लेषकथन प्रपञ्चयति—आत्मानं चेदित्यादिना । तत्राप्यारब्धय यथा ज्ञानस्य दृश्यमित्याद्यपूर्वकमद्वैतब्रह्मसमैक्यानुसंधानसात्त्वमेव सुरक्षितत्वमेवैतैतयोरपि तज्जन्ययोर्दुःखनाशसुखाविर्भावयोरपीत्याशयेन समाधत्ते—नन्वित्यादिना ।

अथात्रापि वासिष्ठराक्ष्यायष्टभेन शङ्कते । नन्वेवं जीवन्मुक्तेरित्यादिना—

नन्वेवं जीवन्मुक्तेः पञ्चप्रयोजनत्वे सति समाहितो योगीश्वरो लोकव्यवहारं कुर्वतस्तत्त्वविदोऽपि श्रेष्ठ इति वक्तव्यम् । तच्च रामवासिष्ठयोः प्रश्नोत्तराभ्यां निराकृतम् ।

श्रीरामः—

मगधन्मूतमद्येश कश्चिज्जातु समाहितः ।
प्रचुन्द्र इव विभ्रान्तो व्यवहारपरोऽपि सन् ॥
कश्चिदेकान्तमाश्रित्य समाधिनिपमे स्थितः ।
तयोस्तु कतरः श्रेयानिति मे मगधन्वद् ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच—

इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ।
अन्तःशीतलता याऽसौ समाधिरिति कथ्यते ॥
दृश्येर्न मम संबन्ध इति निश्चित्य शीतलः ।
कश्चित्संबन्धव्यवहारस्थः कश्चिद्ध्यानपरायणः ॥
द्वावेतौ रामसुसमाधन्तश्चेत्परिशीतलौ ।
अन्तः शीतलता या स्यात्तद्वन्ततपःफलम् ॥ इति ।

नैप दोषः । अत्र वासनाक्षयरूपत्वे सत्यन्तःशीतलत्वमवश्यं संपाद-
नीयमित्येष संपाद्यते । न तु तद्वन्तरमाविनो मनोनाशस्य श्रेष्ठत्वं
निर्वार्यते । शीतलत्वं तु नृष्णायाः प्रशमनमिति तादृशीं विवक्षां स्वय-
मेव स्पष्टी चकार—

अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत् ।
अन्तस्तृष्णोपतप्तानां दाघदाहर्मथं जगत् ॥ इति ॥

ननु समाधिनिन्दा व्यवहारप्रशंसा चात्रोपलभ्यते—

समाधिस्थानकस्थस्य चेतश्चेद्वृत्तिचञ्चलम् ।
तत्तस्य तु समाधानं सममुन्मत्तताण्डवैः ॥
उन्मत्तताण्डवस्थस्य चेतश्चेत्क्षीणवासनम् ।
तदस्योन्मत्तनृत्थं तु समं ब्रह्मसमाधिना ॥ इति ।

मैवम् । अत्र हि समाधिप्राशस्त्यमेवाङ्गीकृत्य वासना निन्द्यते ।
इयमत्र वचनव्यक्तिः—यद्यपि व्यवहारात्तु समाधिः प्रशस्तस्तथाऽप्यसौ

१ क. त. ग. ड. च. 'ज्जातपरायिकः । प्र' । २ क. त. ग. घ. ङ. च. 'पवन्तः' ।

३ क. त. ग. घ. ङ. च. 'स्वेतावेदेव प्रतिपाद्य' । ४ क. त. ग. घ. च. 'दधिदं ज' ।

सवासनश्चेत्तदा निर्वासनव्यवहाराद्धम एव । यदि समाहितव्यवहारा-
द्युमावप्यतत्त्वज्ञौ सवासनी च तदा समाधेरुत्तमलोकप्राप्तिहेतुपुण्यत्वेन
प्राशस्त्यम् । यदा तूर्मा ज्ञाननिष्ठा निर्वासनी च तदाऽपि वासनाक्षय-
रूपां जीवन्मुक्तिं परिपालयन्नप्यं मनोनाशरूपः समाधिः प्रशस्त एव ।
तस्माद्योगीश्वरस्य श्रेष्ठत्वात्पञ्चप्रयोजनोपेताया जीवन्मुक्तेर्न कोऽपि
विघ्न इति सिद्धम् ।

इति जीवन्मुक्तिविवेकप्रकरणे स्वरूपप्रमाणसाधनप्रयोजनेर्जीवन्मु-
क्तिर्निरूपिता ।

प्रतिज्ञात प्रश्नादिकमेव प्रकाशयति — श्रीराम इत्यादिना । जानु समाहितः कदाचि-
देव समाधिं कुर्याण इत्येव पाठो वाच्यशेषाभूतविकल्पद्वितीयकान्दयनुगुणा न तु जातममा-
धिक इति । प्रबुद्ध इवेति । कश्चिन्ममे दृष्टन्याप्रभोत्या पञ्चयमानस्त्वं त्वं एवमिमं
पश्यसि मा भेषाः प्रबुद्धो भवाऽऽधिति यदता तत्र दृष्टेन केनचिदक्षेपेन प्रवेदितः
सन् यथा तक्षणावच्छेदेन जागर प्राप्य सुखमप्याया व्याकल्पितानर्थनिवृत्त्या विश्रान्तो
भवति तद्वदित्यर्थः । समाधीति । समर्थः प्रथमनुष्ठाननियमे तपर इत्यर्थः ।
नमाधत्ते—त्रैप इत्यादिना । तत्र वामिष्टनास्यमवानुत्पद्यति—शीतलत्वं त्रिधा-
दिना साप्रतरणम् । पुनरपि वामिष्टनास्यमवानुत्पद्यते—नन्विति । नमाधत्ते—
भेषमिति प्रभृतिना । एवमन्योन्यविरुद्धरचनतापर्यं वक्तुं प्रविजानीते—इवमत्रेति ।
तत्रपठयति—यद्यपीत्यादिना कश्चित् कथयश्चिगमयति—तस्मादित्यादिना ।

इति पञ्चप्रयोजननिरूपणप्रकरणानिर्गण संपूर्णम् ।

कारिसंपत्पानन्तर्यमथशब्दार्थः । केवलयोगिनं केवलपरमहंसं च वा-
यितुं पदद्वयमुक्तम् । केवलयोगी तत्त्वज्ञानाभावेन त्रिकालज्ञानाकाश-
गमनादिषु योगेश्वर्यचमत्कारव्यवहारेष्वासक्तः संयमविशेषैस्तत्र तन्मो-
द्युक्ते । ततः परमपुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति । तस्मिन्नर्थे सूत्रं पूर्वमेवोदा-
हृतम्—‘ ते समाधावुपसर्गा ध्युत्थाने सिद्धयः ’ इति । केवलपरम-
हंसस्तु तत्त्वविवेकनैश्वर्येष्वसारतां बुद्ध्या विरज्यति । तदप्युदा-
हृतम्—

चिदात्मन इमा इत्थं प्रम्फुरन्ति हि शक्तयः ।

इत्यस्याऽऽश्चर्यजालेषु नान्युदेति कुतूहलम् । इति ॥

विरुक्तोऽप्यसौ ब्रह्मविद्यामरेण विधिनिषेधानुल्लङ्घयति । ‘ तद्-
क्तम्—‘ निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ’ इति ।
तथा च श्रद्धालवः शिष्टास्तमेवं निन्दन्ति—

सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति संप्राप्ते तु कलो युगे ।

नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय शिश्रोदरपरायणाः ॥ इति ।

योगिनि तु परमहंसे दोषद्वयं नास्ति । अन्योऽप्यस्यातिशयः प्रश्नो-
त्तराभ्यां दर्शितः ।

ननु विद्वत्सत्यासस्तु प्राग्द्वितीये तन्नामरूपकरण एव प्रपञ्चित इति चेत्सत्यम् । सश्रे-
पनिस्तराम्या हि शास्त्रस्य प्रभृतिरिति न्यायेन तत्रोक्तदण्डधारणादिलक्षणस्य गौणविद्वत्स-
न्यासस्य जीवन्मुक्तिसाधनीभूतमासनाक्षयमनोनाशहेतुत्वेन निरूपितत्वेऽपि मुन्यस्य पर-
महस्वरूपस्य तस्य तत्रानिरूपणात्तस्य तु पर्यायभूतत्वेन जीवन्मुक्त्युपकारकाविद्वत्सत्यासत्स-
परमहंसोपनिषेधेन प्रतिपादितत्वात् । एव तर्हि तद्व्याख्यानमपि कर्तव्यं स्यादिति चेदो-
मिति धनयस्तत्प्रतिजानीते—विद्वत्संन्यासश्चेत्यादिना । यतः प्रतिपादितोऽतः
चोऽनधारणे । तामेवोपनिषदमनुच व्याख्यास्याम इति यत्तत्पदाव्याहारेण सन्ध-
अथोक्तोपनिषद्वाक्यान्मैत्रेयाऽऽरभते—तत्रादावित्यादिना । इत आरभ्य बहुधा सुद-
तमतात्पर्यक एनाभिमतप्रथमथाऽपि तत्र तत्रस्मद्बुद्ध्या सदित्थं तु विवेकविव्याम्येन । प्रति-
योगी निरूपकः । उग्रहृत्के, उग्रि रयोगे, उद्योग करोतीत्यर्थः । निव्यासुल्लङ्घने हेतु-
निस्त्रैगुण्य इत्यादि । ननु निन्दन्तु श्रद्धालवः शिष्टा अपि किं तत इति चेन्न ।
ततस्तेषां नरकगतेऽर्थेऽपि प्रयोजकत्वापत्तेरियाचयः ।

अथ प्रतिज्ञातप्रकृतयोगिपरमहंसनिष्ठातिशयान्तरप्रकाशके प्रश्नोत्तरे एव प्रकटयति श्रीराम इत्यादिवासिष्ठवाक्योपन्यासेन—

श्रीरामः—एवं स्थितेऽपि मगवज्जीवन्मुक्तस्य सन्मतेः ।

अपूर्वोऽतिशयः कोऽसौ भवत्यात्मविदां वर ।

वासिष्ठः—ज्ञस्य कस्मिंश्चिदप्येषा भवत्यतिशये न धीः ।

नित्यतृप्तः प्रशान्तात्मा स आत्मन्येव तिष्ठति ॥

अत्रसिद्धैस्तपः सिद्धैर्योगसिद्धैश्च भूरिशः ।

ऋतमाकाशयानादि तत्र का स्यादपूर्वता ॥

एक एव विशेषोऽस्य न समो मूढबुद्धिभिः ।

सर्वत्राऽऽस्थापरित्यागान्नीरागममलं मनः ॥

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तेः

सशान्तसंमृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य ।

तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपविषादमोह-

लोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥ इति ।

अनेनातिशयेनोपेतानां दोषद्वपरहितानां मार्गस्थितौ पृच्छयेते । येष-
मापादिरूपो व्यवहारो हि मार्गः । चित्तोपरमरूप आन्तरो धर्मः स्थितिः ।
मगवांश्चर्तुमुखो ब्रह्मा । यथोक्तप्रश्नोत्तरमवतारयति—

‘ तं मगवानाह ’ इति ।

वक्ष्यमाणमार्गं श्रद्धातिशयमुत्पादयितुं तं मार्गं प्रशंसति—

सोऽयं परमहंसमार्गो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यः । इति ।

यः पृष्टः सोऽयमिति योजना । अयमित्युत्तरग्रन्थ वक्ष्यमाण आच्छा-

दनादिः स्वशरीरोपमोगेन लोकोपकारेण च निरपेक्षो मुख्यो मार्गः परा-

सृश्यते । तादृशस्य परमकाष्ठं प्राप्तस्य वैराग्यस्यावृष्टचरत्वात्तस्य मार्गस्य

दुर्लभतरत्वम् । न चेतावताऽत्यन्ताभावः शङ्कनीय इत्यभिप्रेत्य बाहुल्यं

मेव प्रतिपेधति—न तु बाहुल्य इति । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः ।

नन्वयं मार्गो दुर्लभतरश्चेत्तर्हि तदर्थं प्रयासो न कर्तव्यः, तेन प्रयो-
जनामापादित्याशङ्क्याऽऽह—

‘ यद्येकोऽपि भवति स एव नित्यपूतस्यः स एव वेदपुरुष इति वि-
दुषो मन्यन्ते ’ इति ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

इति न्यायेन यत्र कापि यदाकदाचिद्योगी परमहंसो यदि कश्चि-
द्व्ययते तर्हि स एव नित्यपूतस्थो । भवति । नित्यपूतः परमात्मा । 'य
आत्माऽपहतपाप्मा' इति श्रुतेः । एवकारेण केवलयोगी केवलपरम-
हंसश्च व्यावर्त्यते । केवलयोगी नित्यपूतं न जानाति । केवलपरमहंसो
जानन्नपि चित्ते विश्रान्त्यभावाद्बहिर्मुखो ब्रह्मणि न तिष्ठति । वेदप्रति-
पाद्यः पुरुषो वेदपुरुषः । विदुषो विद्वांसो ब्रह्मानुभवचित्तविश्रान्तिप्र-
तिपादकशास्त्रपारंगतायोगिनः । परमहंसस्य ब्रह्मनिष्ठत्वं सर्वजना
मन्यन्ते । यथोक्तविद्वांसस्तु तदप्यसहमाना ब्रह्मत्वमेव मन्यन्ते । तथा
च स्मर्यते—

दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः ।

यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन्ब्रह्म न ब्रह्मवित्स्वयम् ॥ इति ।

अतो न प्रयोजनाभावः शङ्कितुमपि शक्यते । नित्यपूतस्थत्वं वेदपुरु-
षत्वं च मुख्यतो विशदयन्नर्थात्का स्थितिरिति प्रश्रस्योत्तरं भूयति—

'महापुरुषो यच्चित्तं तत्सदा मध्येवायतिष्ठते, तस्मादहं च तस्मि-
न्नेवाधस्थितः' इति ।

अलिङ्गतेति । अलिङ्गा, एकदण्डधारणादिलिङ्गहीना मूर्तिर्मुखपरमहंसानसृचिका यथाजा-
तरूपधराऽऽहृतिर्यस्य ।

महापुरुषपद निर्गुणिके वैदिकेत्यादिना—

वैदिकज्ञानकर्माधिकारिणु पुरुषेषु मध्ये योगिनः परमहंसस्यात्यन्तमु-
त्तमत्वान्महापुरुषत्वम् । स च महापुरुषो यच्चित्तं स्वकीयं तत्सर्वदा
मध्येवावस्थापयति, संसारगोचराणां तदीयचित्तवृत्तीनामभ्यासधैरा-
व्याभ्यां निरुद्धत्वात् । अत्र भगवान्प्रजापतिः शास्त्रसिद्धं परमात्मानं
स्वात्मधेन परामृशन्मयीति व्यपदिशति । यस्माद्योगी चित्तं मध्येव
स्थापयति तस्माद्ब्रह्मपि परमात्मस्वरूपत्वेन तस्मिन्नेव योगिन्याधिभूतोऽ-
वस्थितोऽस्मि नेतरंष्वज्ञानिषु, तेषामविद्यावृत्तत्वात् । तत्त्ववित्स्वप्नयो-
गिषु बाह्यचित्तवृत्तिभिरावृत्तत्वाद्ब्रह्मव्याधिभावः ।

भस्यादिस्मृतिषिरोधः । सत्यपि ज्ञाने विभ्रान्तिरहितस्य नृत्प्यभाधेन विभ्रान्तिसंपादनलक्षणकर्तव्यशेषसद्भाधेन कृतकृत्यत्वाभावात् ।

एतेन तादृश्यानाद्यधिकारयतां नृत्प्यन्वयेति शक्यते । एतन्प्रतिष्ठत इत्याख्याते यथाश्रुतान्वयात् विपरिणाम स्पष्टयति—अवस्थापयतीति तत्र हेतुः—संसारेति । कृष्णविषाणा, कृष्णसारशुद्धमित्यर्थः । व्याचाले, यत्तन्प्रसथले यन्मादेशाद्गमि स्थित्वा ज्योतिष्टोमादायुक्तयेदिः क्रियते. स एव भूगर्तभागध्यात्वालसंज्ञक इति याज्ञिकास्तस्मिन्नि-
त्यर्थः । श्रुती संज्ञा ।

तत्राप्याशङ्क्य प्रागुक्तरीत्यैव समाधत्ते नन्वित्यादिना—

ननु तत्त्वविदोऽपि विध्यङ्गीकारे सति तेनापूर्वेण देहान्तरमारभ्येत । भैषम । तस्यापूर्वस्य चित्तविभ्रान्तिप्रतिबन्धनिवारणलक्षणस्य दृष्टफलस्य संभवे सत्यदृष्टफलकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । अन्यथा श्रवणादिविधि-
ष्वपि ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धनिवारणरूपं दृष्टफलमुपेक्ष्य जन्मातरहेतुत्वं कल्प्येत । तस्माद्विध्यङ्गीकारे दोषाभावाद्विविदिपुरिष विद्वानपि गृहस्थो नान्दीमुखश्राद्धोपधासजागरणादिविधिमनुसृत्यैव संन्यसेत् । यद्यप्यत्र श्राद्धादिकं नोपदिष्टं तथाऽप्यस्य विद्वत्संन्यासस्य विविदिपासंन्यासवि-
कृतित्वात् । 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या' इति न्यायेन तदीया धर्माः सर्वेऽ-
प्यत्र प्राप्नुवन्ति । यथाऽग्निष्टोमस्य विकृतिप्यतिरात्रादिषु तदीयधर्मप्राप्ति-
स्तद्वत् । तस्मादितरसंन्यासवदत्रापि प्रैषमन्त्रेण पुत्रमित्रादित्यागं संकल्पयेत् । बन्ध्यादीनित्यादिशब्देन भृत्यपशुगृहक्षेत्रादिलौकिकपरिश्र-
हादिविशेषाः संगृह्यन्ते । स्वाध्यायं चेति चकारेण तदर्थनिर्णयोपयु-
क्तानि पदवाक्यप्रमाणशास्त्राणि वेदोपबृंहकाणीतिहासपुराणादीनि च समुच्चिनोति । औत्सुक्यनिवृत्तिमात्रप्रयोजनानां काव्यनाटकादीनां त्यागः कैमुतिकन्यायसिद्धः । सर्वकर्माणीति सर्वशब्देन लौकिकवैदि-
कनित्यनैमित्तिकनिषिद्धकाम्यानि संगृह्यन्ते । पुत्रादित्यागेनैहिकमोगः परिहृतः । सर्वकर्मत्यागेन चाऽऽम्भिकमोगाशा चित्तविक्षेपकारिणी परिहृता । अयमिति च्छान्दसविमक्तिलिङ्गव्यत्ययेनेदं ब्रह्माण्डमिति योजनीयम् । ब्रह्माण्डत्यागो नाम तत्प्राप्तिहेतोर्विराड्गुणासनस्य त्यागः । ब्रह्माण्डं चेति चकारेण सूत्रात्मप्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भोपासनस्य तत्त्वज्ञा-
नहेतूनां श्रवणादीनां च समुच्चयः । स्वपुत्रादि हिरण्यगर्भोपासनान्त-
र्गैहिकमामुष्मिकं च सुससाधनं सर्वं प्रैषमन्त्रोच्चारणेन परित्यज्य

कौपीनादिकं परिगृह्णीयात् । आच्छादनं चेति चकारेण पादुकादीनि समञ्चिनोति । तथा च स्मृतिः—

कौपीनयुगुलं वासः कन्यां शीतनिवारिणीम् ।

पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम् ॥ इति ।

स्वशरीरोपभोगो नाम कौपीनेन लज्जाव्यावृत्तिः । दण्डेन गोसर्पा-
दृष्यद्रवपरिहारः । आच्छादनेन शीतादिपरिहारः । चकारात्पादुकाभ्या-
मुच्छिष्टदेशस्य स्पर्शादिपरिहारं समुच्चिनोति ।

प्रतिबन्धाऽपि दृष्टफलत्वसमबन्ध्यायं द्रव्यति—अन्यथेत्यादिना । निगमयनि—तस्मा-
दित्यादिना । तत्रापि कर्तव्यविशेषाशे तदपेक्षया न्यूनत्वौचित्यमाशङ्क्य समावृत्ते—
यद्यर्थात्यादिना । फलितमाह—तस्मादित्यादिना बन्धादीनित्याचारम्य लोकस्योपकारो-
नामेत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः स्पष्टार्थः ।

लोकस्योपकाराय चेति श्रुत्यर्थमाह—लोकस्योपकारो नामेत्यादिना—

लोकस्योपकारो नाम दण्डादिलिङ्गनैतदीपमुत्तमाश्रमं परिज्ञाय
तदुचिताभिवन्दनभिक्षाप्रदानादिप्रवृत्त्या सुकृतासिद्धिः । चकाराभ्यामा-
श्रममर्षादायाः शिष्टाचारप्राप्तायाः पालनं समुच्चिनोति ।

कौपीनादिपरिग्रहस्यानुकूल्यमभिप्रेत्य मुर्यत्वं प्रतिषेधति—

‘तच्च न मुर्योऽस्ति’ इति ।

यत्कौपीनादिपरिग्रहणमस्ति तदस्य योगिनः परमहंसस्य मुर्यः
कल्पो न भवति । किं त्वनुकरुण एव । विविदिपासंन्यासिनस्तु दण्ड-
ग्रहणं मुर्यमिति कृत्वा दण्डवियोगस्य निषेधः स्मर्यते—

दण्डात्मनोस्तु संपोगः सर्वदेव विधीयते ।

न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयं बुधः । इति ॥

प्रायश्चित्तमपि दण्डनाशे प्राणायामशतं स्मर्यते—

‘दण्डत्यागे शतं चरेत्’ इति ।

योगिनः परमहंसस्य मुर्यं कल्पं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—

‘कोऽयं मुर्य इति चेदयं मुर्यो न दण्डं न शिरसं न यज्ञोपवीतं
नाऽऽच्छादनं चरति परमहंसः’ इति ।

न शिरसमिति च्छान्दसो लिङ्गव्यत्ययोऽनुसंधेयः । यथा विविदिषुः
परमहंसः शिशापज्ञोपवीताभ्यां रहितो मुर्यस्तथा योगी दण्डाच्छाद-
नाभ्यां रहितः सन्मुर्यो भवति । दण्डस्य वैणश्वत्वादिदक्षणाच्छाद-

नस्य कन्धात्त्रादिलक्षणं च परीक्षितुं दण्डादिकं संपादयितुं राक्षितुं च चित्ते वर्पावृते सति चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगो न सिध्येदिति । तच्च न युक्तम् । ' न हि वरविघाताय कन्पोद्वाहः ' इतिन्यायात् ।

आच्छादनाद्यभावे शीतादिबाधायाः कः प्रतीकार इत्याशङ्क्याऽऽह—

' न शीतं न चोष्णं न दुःखं न सुखं न मानावमानी च पट्टमिवर्जम् ' इति ।

निरुद्धाशेषचित्तवृत्तेर्योगिनः शीतं नास्ति । तत्प्रत्ययामावात् । यथा लीलायामासक्तचित्तस्य बालकस्याऽऽच्छादनादिरहितस्यापि हेमन्त-शिशिरयोः प्रातःकालेऽपि शीतं नास्ति तथा परमात्मन्यासक्तस्य योगिनः शीताभावः । घर्मकाले तूष्णामावश्च तथैवावगन्तव्यः । वर्षा-भावसमुच्चयार्थश्चकारः । शीतोष्णयोरप्रतीतौ तज्जन्यसुखदुःखयोर-भाव उपपन्नः । निदाये शीतं सुखजनकं हेमन्ते दुःखजनकम् । उक्त-विपर्यय उष्णे द्रष्टव्यः । मानः पुरुषान्तरेण संपादितः सत्कारः । अव-मानस्तिरस्कारः । यदा योगिनः स्वात्मव्यक्तिरिक्तं पुरुषान्तरमेव न प्रती-यते तदा मानावमानौ दूरापेतौ । चकारः शत्रुमित्ररागद्वेषादिद्वंद्वामावं समुच्चिनोति । पट्टमर्थः—क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामरणे च । तेषां त्रयाणां द्वंद्वानां क्रमेण प्राणमनोदेहधर्मत्वादात्मतत्त्वाभिमुखस्य योगि-नस्तद्वर्जनं युज्यते ।

नन्वेव दण्डकौपीनकन्धादिसमूहे योगिपरमहसस्य तद्रक्षणादिना चित्तविक्षेपः स्यादि-त्याऽऽह—कौपीनादीत्यादिना । तर्हि कस्यासां कौपीनादिपरिमहलक्षणो मुख्यः कल्प इत्यत आह—विविदिषासंन्यासिनस्त्वित्यादिना । एव तर्हि योगिनः परम-हसस्य को वा मुरयः कल्प इत्याऽऽह—योगिनः परमहंसस्येत्यादिना सा-न-तरणम् ।

पुनरपि योगिपरमहसस्य विक्षेपमाशङ्क्य समाप्नातुमश्रिमराक्यमनतारयति । नन्वि-त्यादिना—

नन्वस्त्वेवं समाधिदशायां शीताद्यभावः, व्युत्थानदशायां तु निन्दा-दिक्लेशः संसारिणामिधेनं बाधत एवेत्याशङ्क्याऽऽह—

‘निन्दागर्वमत्सरदम्भदर्पेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहहर्षासूया-
हंकारादींश्च हित्वा’ इति ।

विविधैः पुरुषैः स्वस्मिन्नापादिता दोषोक्तिर्निन्दा । अन्येभ्योऽधि-
कोऽहमिति चित्तवृत्तिर्गर्वः । विद्याधनादिभिरेन्यसदृशो भवामीति
बुद्धिर्मत्सरः । परेषामग्रे जपध्यानादिप्रकटनं दम्भः । मत्सनादिषु
वृद्धबुद्धिर्दर्पः । धनाद्यभिलाष इच्छा । शत्रुवधादिबुद्धिर्द्वेषः । अनुकू-
लद्रव्यादिलाभेन बुद्धिस्वास्थ्यं सुखम् । तद्विपर्ययो दुःखम् । योपि-
दाद्यभिलाषः कामः । कामितार्थविघातजन्यो बुद्धिक्षोभः क्रोधः ।
लब्धस्य धनस्य त्यागासहिष्णुत्वं लोभः । हितेष्वहितबुद्धिरहितेषु हित-
बुद्धिर्मोहः । चित्तगतसुखाभिव्यञ्जिका मुखविकासादिहेतुर्धोवृत्तिर्हर्षः ।
परकीयगुणेषु दोषत्वारोपणमसूया । देहेन्द्रियसंघातेष्वात्मत्वभ्रमोऽहं-
कारः । आदिशब्देन भोग्यवस्तुषु ममकारसमीचीनत्वादयो बुद्धयो
गृह्यन्ते । चकारो यथोक्तं निन्दादिविपरीतं स्तुत्यादिकं समुच्चिनोति ।
एतान्सर्वांनिन्दादीन्हित्वा पूर्वाक्तवासनाक्षयाभ्यासेन परित्यज्यावति-
ष्ठत इति शेषः ।

ननु विद्यमाने स्वदेहे तत्परित्यागो न संभवतीत्याशङ्क्याह—

‘स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते यतस्तद्वपुरपध्वस्तम्’ ॥ इति ।

पूर्वं यत्स्वकीयं वपुस्तदिदानीं योगिनः स्वात्मचैतन्यात्पृथग्भूतत्वेन
कुणपमिवाऽऽलोक्यते । यथा अद्भुतार्मुत्या शवदेहं दूरे स्थितोऽवलोक्य-
कथति तथाऽयं योगी तादात्म्यभ्रान्त्युदयभीत्या सावधानो देहं चिदा-
त्मनः सकाशान्निरन्तरं विविनक्ति । यतः कारणात्तद्वपुराचार्योपदेशा-
गमानुभवैरपध्वस्तं चिदात्मनः सकाशान्निराकृतम् । ततश्चैतन्यत्रियु-
क्तस्य देहस्य शवनुत्पत्तया दृश्यमानत्वात्सत्यपि देहे निन्दादित्यागो
घटत इत्यभिप्रायः ।

ननुत्पन्नो दिग्भ्रमः सूर्योदयदर्शनेन विनष्टोऽपि यथा कदाचिदनुव-
र्तते तथा कदाचिदात्मनि देहात्मत्वसंशयाद्यनुवृत्ती निन्दादिक्लेशः पुनः
पुनः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—

१ क. ल. ग. द. च. वितोषिभिः पुं । २ छ. ‘रत्य स’ । ३ क. ल. ग. प. द. च.
‘लुः एतेन नीत्या ।

संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तः' इति । आत्मा कर्तृत्वादिधर्मोपेतस्तद्रहितो वेत्यादिकं संशयज्ञानम् । देहादिरूप एवाऽऽमेति विपरीतं ज्ञानम् । एतदुभयं कर्तृत्वभोक्तृत्वविषयम् । मिथ्याज्ञानं तु भोग्यविषयमिति विवक्षितम् । तच्चानेकविधं 'संकल्प-प्रमवान्कामान्' इत्यत्र स्पष्टीकृतम् ।

निन्दादीना स्वरूपमाह—विविधैरित्यादिना । पुनरप्येतदशनिशेषमाशङ्क्य समाधत्ते—ननु विद्यमाने स्वदेह-इत्यादिना । एवमतारित वाक्य विवृणोति—पूर्वमित्यादिना । कुणपमिनेत्युक्तदृष्टान्त विवृणोति—यथेत्यादिना । तत्र हेतु —यतः कारणादित्यादिना । फलितमाह—नत इत्यादिना । तत्राप्याशङ्क्य समादधानोऽग्निमग्रन्धमवतारयति—ननूत्पन्नो दिग्भ्रम इत्यादिना । तद्विवृणोति—आत्मेत्यादिना ।

नन्यनेकविधस्य मित्याज्ञानस्य को हेतुरित्यत आह—तद्धेतुरित्यादिना ।

तद्धेतुश्रतुविधः 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मरया-तिरविद्या' इति सूत्रणात् । अनित्ये गिरिनदीसमुद्रादौ नित्यत्वभ्रान्तिरेका । अशुचौ पुत्रभार्यादिशरीरे शुचित्वभ्रान्तिर्द्वितीया । दुःखे कृपि-वाणिज्यादौ सुखत्वभ्रान्तिस्तृतीया । गौणमिथ्यात्मनि पुत्रभार्यादाव-न्नमयादावनात्मनि मुरयात्मत्वभ्रान्तिश्रतुर्था । एतेषां संशयादीनां हेतुरद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वावरकमज्ञानं तद्वासना च । तच्चाज्ञानं योगिनः परमहंसस्य महावाक्यार्थबोधेन निवृत्तम् । वासना तु योगाभ्यासेन निवृत्ता । उदाहृतायां दिग्भ्रान्तावज्ञाने निवृत्तेऽपि वासनायाः सद्भावाद्यथापूर्वं भ्रान्तिव्यवहारः । योगिनो भ्रान्तिहेतुद्रव्यराहित्यात्कुतः संशयादीन्यनु-वर्तेरन् । तमेवमनुवृत्त्वभावमभिप्रेत्यानेन हेतुद्वयेन योगी नित्यनिवृत्त इत्युक्तम् । सत्यामप्यज्ञानतद्वासनानिवृत्तौ निवृत्तेर्विनाशाभावात्त्रित्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

तस्मिन्नित्यत्वे हेतुमाह—

'तन्नित्यबोधः' इति ।

सर्वनामत्वात्मसिद्धार्थवाची तच्छब्दोऽत्र सर्ववेदान्तप्रसिद्धं परमा-त्मानमाचष्टे । तस्मिन्परमात्मनि नित्यबोधो यस्य योगिनः सोऽयं तन्नि-त्यबोधः । योगी हि 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः'

१ क. स. ग. घ. ङ. च. 'य भोक्तृवे' । २ क. स. ङ. 'यत्र वि' । ३ क. ग. ङ. च. 'वृत्तेत्यची तस्या नि' ।

इति श्रुतिमनुसृत्य चित्तविक्षेपान्योगेन परिहृत्य नैरन्तर्येण परमात्मवि-
पयामेव प्रज्ञां करोति । अतो बोधस्य नित्यत्वाद्बोधविनाश्ययोरज्ञानत-
द्वासनयोर्निवृत्तिर्नित्येत्यर्थः ।

बुध्यमानस्य परमात्मनस्तार्किकेश्वरवत्तटस्थत्वशङ्कां वारयति—

‘ तत्स्वयमेवावस्थितिः ’ इति ।

यद्वेदान्तवेद्यं परं ब्रह्मास्ति तत्स्त्वयं न च स्वस्मादन्यदित्येवं निश्चित्य
योगिनोऽवस्थितिर्भवति ।

तस्य योगिनो ब्रह्मानुभवप्रकारं दर्शयति—

‘ तं शान्तमचलमद्वयानन्दविज्ञानघन एवास्मि तदेव मम परमं
धाम ’ इति ।

तमित्यादिपदत्रये द्वितीया प्रथमार्थं द्रष्टव्या । यः परमात्मा शान्तः
क्रोधादिविक्षेपरहितः, अचलो गमनादिक्रियारहितः, स्वगतसजातीय-
विजातीयभेदशून्यः सच्चिदानन्दैकरसः स एवाहमस्मि । तदेव ब्रह्मतत्त्वं
मम योगिनः परमं धाम वास्तवं स्वहृत् । यत्कर्तृत्वभोक्तृत्वादि तन्न
युक्तम् । एतस्य मायाकल्पितत्वात् । नन्वात्मनः परब्रह्मत्व आनन्दावा-
प्तिरिदानीं कुतो नेत्यत्राऽऽनन्दावाप्तिः सदृष्टान्तमुक्त्वाऽभियुक्तैः—

गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् ।

तदेव कर्मरचितं पुनस्तस्यैव भेषजम् ॥

एवं सर्वशरीरस्थः सर्पिर्वत्परमेश्वरः ।

विना चोपासनं देवो न करोति हितं नृप ॥ इति ।

यदि योगिनः पूर्वश्रमप्रसिद्धा आचार्यपितृभ्रात्रादयः कर्मिणः श्रद्धाजडाः शिखायज्ञो-
परीतसंध्यावन्दनादिराहित्येन पाखण्डित्वमारोप्य व्यामोहयेयुस्तदा व्यामोहाद्यनुत्पत्तये योगिनो
वर्तमानं निश्चय दर्शयति—

‘ तदेव च शिखा तदेवोपरीतं च परमात्मानोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एव विभक्तं सा
संख्या ’ इति ।

तत्र मानच्छेदेन हेतुमत्याह—अनिरुत्यादिना । तद्विवृणोति—अनिरुत्य इत्या-
दिना । ननु भगवेन मिथ्याज्ञानस्य हेतुचातुर्विध्यमथापि सशयादीनामेव को हेतुरित्याऽऽह-
एतेप्राभित्यादिना । तद्वासनेति जीवन्मुक्ताभिप्रायेण । तदुक्तं सश्रेयसाराणिके—‘द्वैत-
च्छायाविक्षेपायास्ति देशः’ इति । अज्ञानसंस्कारामक एवाज्ञानदेशस्तद्विनाय तस्यामभवा-

दिति भाव । प्रज्ञां करोतीति । पूर्वं यथाविधिप्रचारितेऽन्तमहापाक्यजन्याप्रति-
 द्वापरोक्षप्रमासंस्कारसजातस्मृतिसततिमेव सर्वदा सपादयतीत्यर्थः । बोधविनाशयोरिति ।
 निरुक्तैः तिकप्राथमिकप्रमात्मकजोषविनाशयमज्ञानमेव । 'यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निरुक्तम्'
 इति पञ्चपादिकावचनात् । तत्संस्कारस्तु यात्रेह निरुक्तस्मृतिसतत्येकप्रिनाशय इत्याशय ।
 तस्यैव, गतामङ्गस्य । उपासन, प्रकृते निरुक्तस्मृतिसततिरेव । अपरोक्षज्ञानिनः परोक्ष-
 ध्यानादिलक्षणोपासनस्यासम्भवात् । एव हितमप्युक्तसंस्कारध्वसेनाऽऽनन्दाभिर्भावमेवेति-
 मान । शिष्टं तु स्पष्टमेव प्रथजातमिदम् ।

उच्यते इति निरूपोति यदित्यादिना—

यद्वेदान्तवेद्यस्य परब्रह्मणो ज्ञानं तदेव कर्माङ्गभूतवाह्यशिरसायज्ञोप-
 वीतस्थानीयम् । अन्ये च मन्त्रद्रव्यलक्षणे कर्माङ्गभूते चकाराभ्यां समु-
 च्चीयेते । शिरसाद्यङ्गसाध्येः कर्मभिरुत्पन्नं यत्स्वर्गादिमुखं तत्सर्वं ब्रह्मज्ञा-
 नेनैव लभ्यते । विषयानन्दस्य सर्वस्य ब्रह्मानन्दलेशत्वात् । 'एतस्यै-
 याऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । एतदेवा-
 मिप्रेत्याऽऽथर्वणिका ब्रह्मोपनिषद्यामनन्ति—

सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः ।
 यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
 सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
 तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वदेपारगः ॥
 येन सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिमणा इव ।
 तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तस्वदर्शिवान् ॥
 बहिः सूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थितः ।
 ब्रह्ममावमिदं सूत्रं धारयेद्यः सचेतनः ॥
 धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ।
 सूत्रमन्तगतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥
 ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानशिरसा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।
 अग्रेरिव शिरसा नान्या यस्य ज्ञानमधी शिरसा ॥

स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ।
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ॥
 तैर्विधार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ।
 शिरसा ज्ञानमयी यस्य चोपवीतं च तन्मयम् ॥
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ।
 इदं यज्ञोपवीतं च परमं यत्परायणम् ॥

विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्तज्ज्ञास्तं यज्विनं विदुः । इति ।

तस्माद्योगिनः शिरसायज्ञोपवीते यथा विद्येते तथैव संध्याऽपि
 विद्यते । यः शास्त्रमध्यः परमात्मा यश्चाहंप्रत्ययमभ्यो जीवात्मा तयोरेक-
 त्वज्ञानेन महावाक्यजन्येन भ्रान्तिप्रतीतो भेदो विशेषेण मग्न एव !
 पुनर्भ्रान्त्यनुदयो मग्नस्य विशेषः । येयमेकत्वबुद्धिः सेयमुमयोरात्मनोः
 संधौ जायमानत्वात्संध्येत्युच्यते । अहोरात्रयाः संध्ययोरनुष्ठेया क्रिया
 यथा संध्या तद्वत् । एवं सति योगी श्रद्धाजर्जनं व्यामोहपितुं शक्यः ।

कोऽयं मार्ग इति प्रश्नस्यासौ स्वपुत्रेत्यादिनोत्तरमुक्तम् । का स्थिति-
 रित्येतस्य महापुरुष इत्यादिना संक्षिप्योत्तरमुक्त्वा संशयविपरीतेत्या-
 दिना तदेव प्रपञ्चेदानीमुपसंहरति—

सर्वान्कामान्परित्यज्य अद्वैते परमा स्थितिः ' इति ।

क्रोधलोमादीनां कामपूर्कत्वात्कामपरित्यागेन चित्तक्षोपाः सर्वेऽपि
 परित्यज्यन्ते । एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिभिराभ्यातम्—'अथो सख्याहुः
 काममय एवायं पुरुषः ' इति । अतो निष्कामस्य योगिचित्तस्याद्वैते
 निर्विघ्ना स्थितिरुपपद्यते ।

अन्ये शिखायज्ञोपवीते प्रसिद्धे तु मन्त्रद्वयलक्षणे । मन्त्रसंरुद्धत्वेन विशेषकार्पासमृदा-
 स्मरन्स्तुनी एवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—शिरसाद्यद्वे त्यादिना । तत्र श्रुयन्तार सराद-
 यति—एतदेवेत्यादिना । एवं योगिनः संध्याऽर्पणात्—तस्मादित्यादिना । अथ
 दृष्टानुवादपूर्वकमिमं ग्रन्थमस्तारयति—कोऽयं मार्ग इतीत्यादिना । फलितमाह—
 क्रोधलोमादीनामित्यादिना । ग्रन्थस्य रागणादिरिपयन्त्य श्रीरामनिष्ठस्य प्रसिद्धमेव
 जानकीलामादिलक्षणकामपूरकम् । एव लोभस्यापि धुवनिष्ठस्याश्वराज्यादिविषयस्य

१ क. स. ग. प. उ. ष. ए० पु० । २ क. प. ग. प. उ. ष. उ० षु० । ३ क. ग.
 प. उ. ष. * मे स्थि० । ४ क. रा. ग. प. उ. ष. * ए० ह० ।

च श्रीभगवद्दर्शनद्वारोक्तध्रुवपदावासिलक्षणकामपूरकत्वम् । आदिपदान्मात्सरयापि विश्वा-
मित्रनिष्ठस्य ब्रह्मर्षित्वरूपकामपूरकत्वं तपोद्वारा प्राह्वम् । कामपूर्वकत्वादिति पाठस्तु सरल
एव । ततः किं तदाह—कामपरित्यागेनेति । तत्र मानमाह—एतदेवेत्यादिना
सावतरणम् ।

तत्राप्याशङ्क्य समादधानः श्रुतिमत्रतारयति नन्वित्यादिना—

ननु दण्डग्रहणविधिवलेनोपेता विविदिपासंन्यासिनो योगिनं दण्डेन
रहितं परमहंसं नाभ्युपगच्छन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—

‘ ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥
स याति नरकान्घोरात्महारौरवसंज्ञकान् ।
तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः ॥
भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यतिवृत्तिहा ।
इदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंसः ’ इति ॥

परमहंसस्य योऽपमेकदण्डः स द्विविधः—ज्ञानदण्डः काष्ठदण्ड-
श्चेति । यथा त्रिदण्डिनो वाग्दण्डो मनोदण्डः कायदण्डश्चेति त्रैविध्यं
तद्वत् । वाग्दण्डादयो मनुना स्मर्यन्ते—

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियता बुद्धौ स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥
त्रिदण्डमेवं निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निपच्छति । इति ॥

तेषां स्वरूपं दक्षः स्मरति—

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते ॥
वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्कर्मदण्डे त्वनीहताम् ।
मानसस्य च दण्डस्य प्राणायामो विधीयते । इति ।

कर्मदण्डोऽल्पभोजनम् ’ इति स्मृत्यन्तरपाठः । ईदृशं त्रिदण्डित्वं
परमहंसस्याप्यस्ति । तदेतदभिप्रेत्य पितामहः स्मरति—

यतिः परमहंसस्तु तुर्यारण्यः धृतिचोदितः ।

१ क. ए. ग. च. ‘पितामहोपे’ । २ क. ए. ग. प. ड. च. ‘ता दण्डभित्’ ।
३ क. ए. ड. च. ‘मैतानिधि’ । ४ क. ए. ग. प. ड. च. ‘निपच्छ’ ।

यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डमृत ॥ इति ।

एवं सति मौनादीनां वागादिदमनहेतुत्वाद्यथा दण्डत्वं तथैवाज्ञानत-
त्कार्यदमनहेतोर्ज्ञानस्य दण्डत्वम् । अयं ज्ञानदण्डो येन परमहंसेन धृतः
स एव मुख्य एकदण्डीत्युच्यते । मानसस्य ज्ञानदण्डस्य कदाचिच्चित्तविक्षे-
पेण विस्मृतिः प्रसज्येतेति तन्निवारणार्थं स्मारकः काष्ठदण्डो ध्रियते ।
तदेतच्छास्त्रार्थरहस्यमबुद्ध्वा वेणुमात्रेण पुरुषार्थसिद्धिमभिप्रेत्य काष्ठ-
दण्डो येन परमहंसेन धृतः स पुरुषो बहुविधेयातनोपेतत्वाद्द्वोरान्महा-
रौरवसंज्ञकान्नरकानामोति । तत्र हेतुरुच्यते—परमहंसवेपं दृष्ट्वा ज्ञानि-
त्वभ्रान्त्या सर्वे जनाः स्वस्वगृहे तं भोजयन्ति । अयं च जिह्वालम्पटो
वर्ज्यावर्ज्याविवेकमकृत्वा सर्वमश्नाति तेन प्रत्यवायं प्राप्नोति । यानि तु
' नान्नदीपेण मस्करी ' ' चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षम् ' इत्यादीनि वाक्यानि
तानि ज्ञानविषयाणि । अयं च ज्ञानवर्जित इति युक्तोऽस्य नरकः ।
अत एव ज्ञानहीनस्य यतोर्भिक्षानियममाह मनुः—

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरम् ।

भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ इति ।

ज्ञानाभ्यासिनं पति त्वेवं स्मर्यते—

एकवारं द्विवारं वा भुञ्जीत परहंसकः ।

येन केन प्रकारेण ज्ञानाभ्यासी मवेत्सदा ॥ इति ।

एवं सति ज्ञानदण्डकाष्ठदण्डयोर्यत्तारतम्यमुत्तमाधमत्वरूपं तदिदम-
वगत्योत्तमं ज्ञानदण्डं यो धारयति स एव मुख्यः परमहंस इत्यवगन्त-
व्यम् । नन्वमुष्य परमहंसस्थास्तु ज्ञानदण्डो मा भूत्काष्ठदण्डनिर्वन्ध
इतरा तु चर्या कीदृशीत्याशङ्क्याऽऽह—' आशाम्बरो निर्नमस्कारो न
स्वधाकारो न निन्दा न स्तुतिर्पाट्टच्छिको मवेद्भिक्षुर्नाऽस्वाहनं न
विसर्जनं न मन्त्रं न ध्यानं नोपासनं च न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथङ्ना-
पृथङ्गन चाहं न त्वं न च सर्वं न चानिकेतस्थितिरेव स भिक्षुः सौव-
वर्णादीन्निव परिग्रहेन्न लोकं नावलोकं च ' इति ।

उक्तश्रुतितात्पर्यमाह—परमहंसस्येत्यादिना । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—यथेत्यादिना । तत्र मानमाह—वाग्दण्डादय इत्यादिना । सावतरणम् । सर्वभूतेष्विति निपयसप्तमी । एषं च सर्वभूतविषयकं वाग्दण्डादित्रय निक्षिप्य त्यक्त्वा ' अहिंसा परमो धर्मः ' इति वचनात्कारिकादिर्हिंसात्रयमपि परिवर्ज्येत्यर्थः । नियच्छति सपादयतीति यावत् । स्मृत्यन्तरमप्याह—तेषामित्यादिना । फलितमाह—एवं सतीत्यादिना । नन्वेवं दिग्म्बरः परमहंसः प्राचीनाचार्येषु कोऽपि न प्रसिद्ध इत्यत आह—मानसस्येत्यादिना । न चोत्पातेति । उत्पातो भूकम्पनिशुत्पातादिः । निमित्तं क्षुदादि तत्फलकथनाभ्यामित्यर्थः । न नक्षत्रेति । नक्षत्रत्रिद्या, ज्योति शास्त्रं तदादिर्याऽङ्गत्रिद्या शिक्षादिपङ्कत्रिद्या तयेत्यर्थः । नानुज्ञासनेति । अध्यापनपाण्डित्याभ्याम् । अपरं तु सरलमेवाखिलम् ।

उक्तश्रुतिं व्याकरोति, आशा इत्यादिना—

आशा दिशस्ता एवाम्बरं वस्त्रमाच्छादनं यस्यासावाशाम्बरः । यत्तु स्मृतिवचनम्—

जान्वोस्त्रधर्मधो नाभेः परिधायिकमम्बरम् ।

द्वितीयेमुत्तरं वासः परिधाय गृहानटेत् ॥ इति ।

तदिदमयोगिविषयम् । अत एव पूर्वं तच्च न मुख्योऽस्तीत्युक्तम् । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

यो मचेत्पूर्वसंन्यामी तुल्यो वै धर्मतो यदि ।

तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतराय कदाचन ॥ इति ।

तस्याप्यन्यविषयत्वाज्ञास्य नमस्कारः कर्तव्योऽस्ति । अत एव ब्राह्मणलक्षणे ' निर्नमस्कारमस्तुतिम् ' इत्याद्युदाहृतम् । गयाप्रवागादितीर्थेषु श्रद्धाजाड्यात्प्रातः स्वधाकारो निषिध्यते । पूर्वत्र निन्दागर्वेत्यादिवाक्ये परैः कृतया स्वात्मनिन्दया क्लेशो निवारितः, अत्र तु स्वकर्तृके परविषये निन्दास्तुती निषिध्येते । यादृच्छिकत्वं निर्वन्धराहित्यम् । न क्वचिदपि व्ययहारे निर्वन्धं कुर्यात् । यस्तु देवपूजायां निर्वन्धः स्मर्यते—

मिक्षाटनं जपः शौचं स्नानं ध्यानं सुरार्चनम् ।

कर्तव्यानि पठेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ॥ इति ।

तस्याप्ययोगिविषयत्वमित्यभिप्रेत्य नाऽऽवाहनमित्याद्याम्नातम् ।
सकृत्स्मरणं ध्यानं, नैरन्तर्येणानुस्मरणमुपासनमिति तयोर्भेदः । यथा
योगिनः स्तुतिनिन्दादिलौकिकव्यवहारामावः, यथा च देवपूजादिधर्म-
शास्त्रव्यवहारामावः, तथा लक्ष्यत्वालक्ष्यत्वादिज्ञानशास्त्रव्यवहारोऽपि
नास्ति । यत्साक्षिचैतन्यमस्ति तदिदं तत्त्वमसीति वाक्ये त्वंपदेन
लक्ष्यम् । देहादिविशिष्टं चैतन्यं लक्ष्यं न भवति किं तु वाच्यम् । तच्च
वाच्यं तत्पदार्थात्पृथक् । तल्लक्ष्यं त्वपृथक् । स्वदेहनिष्ठो वाच्योऽर्थोऽहं-
मिति व्यवहारार्हः । परदेहनिष्ठस्त्वमिति व्यवहारार्हः । लक्ष्यं वाच्य-
मित्युभयविधं चेतनोपेतमन्यज्जडं जगत्सर्वमिति व्यवहारार्हमित्येता-
दृशो विकल्पो न कोऽपि योगिनोऽस्ति, तदीयचित्तरूप ब्रह्मणि विश्रा-
न्तत्वात् । अत एव स भिक्षुरनिकेतस्थितिरेव । यदि नियतनिवासार्थं
कांचेन्मठं संपादयेत्तदानीं तस्मिन्ममत्वे सति तदीयहानिवृद्धयोश्चित्तं
विक्षिप्येत । एतत्सर्वमभिप्रेत्य गौडपादाचार्या आहुः—

निस्तुतिर्निर्मस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥ इति ।

यथा मठो न परिग्रहीतव्यस्तथा सुवर्णरजतादीनां भिक्षाचमनपात्रा-
णामेकमपि न गृह्णीयात् । तदाह यमः—

हिरण्मयानि पात्राणि काष्णायसमयानि च ।

यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः । इति ।

मनुरपि—अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥

अलाबुदारुपात्रं वा मृन्मयं वैणधं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वार्थंभुवोऽब्रवीत् ॥ इति ।

शौघायनोऽपि—स्वयमाहृतपर्णेण स्वयं शीर्णेण वा पुनः ।

भुञ्जीत न वटाश्वत्थकरञ्जानां च पर्णके ॥

आपद्यपि न कांस्येण मलाशी कांस्यभोजनः ।

सौवर्णे राजते ताम्रे मृन्मये त्रपुसीसयोः ॥ इति ।

तथा लोकं जन्मं शिष्यवर्गं न गृह्णीयात् ।

तदाह मनुः—एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते । इति ।

निरक्तयोगिव्यवहारे स्मृतिविरोधमाशङ्क्य तस्यामुस्यपरमहंसपरत्वेन समाधाने कृतेऽपि तदाह्यर्थं सांप्रदायिकसंमतिमपि तत्राऽऽह—एतत्सर्वामत्यादि ।

उक्तेषु यतिधर्मेषु मेधातिथेः प्रकारान्तरेणापि संमतांस्तद्दर्मान्संगृह्णाति—मेधातिथिरपीत्यादिना—

मेधातिथिरपि—

आसनं पञ्चालोपश्च संचयः शिष्यसंग्रहः ।

दिवा स्वापो वृथाऽऽलापो यतेर्बन्धकराणि पट् ॥

एकाहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात्परतः पुरे ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ॥

उक्तालाव्वादिपात्राणामेकस्यापि न संग्रहः ।

मिक्षोर्भक्षभुजश्चापि पात्रलोपः स उच्यते ॥

गृहीतस्य तु ढण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।

कालान्तरोपमोगार्थं संचयः परिकीर्तितः ॥

शुश्रूषालामपूजाथं यशोथं वा परिग्रहः ।

शिष्याणां न तु कारुण्यात्स ज्ञेयः शिष्यसंग्रहः ॥

विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ।

विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ॥

अध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भिक्षचर्यां मुरस्तुतिम् ।

अनुग्रहः पथि प्रश्नो वृथाऽऽलापः स उच्यते ॥ इति ।

लोकं शिष्यजनरूपं न गृह्णीयादित्येतावदेव न भवति किं तु तस्य लोकस्वावलोकं दर्शनमपि न कुर्यात्तस्य बन्धहेतुत्वात् । न चेत्यनेनान्यपि स्मृतिनिषिद्धं न कुर्यादित्यभिप्रेतम् । तच्च निषिद्धं मेधातिथिर्दर्शयति—

स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम् ।

पण्डेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्भूत्रपुपीपवत् ॥

रसायनं क्रियोचारं ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ।

विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत्परदारवत् । इति ॥

योगिनो लौकिकवैदिकव्यवहारगतानि यानि बाधकानि सन्ति तेषां वर्जनमभिहितम् । अथ प्रश्नोत्तराभ्यामत्यन्तं बाधकं प्रदर्श्य तद्वर्जनमाह—

‘आबाधकः क इति चेदाबाधकोऽस्त्येव । यस्मान्निक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं चेत्स ब्रह्महा भवेत् । यस्मान्निक्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं चेत्स पौलकसो भवेत् । यस्मान्निक्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं चेत्स आत्महा भवेत् । तस्मान्निक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृष्टं च न स्पृष्टं च न ग्राह्यं च ’ इति ।

आकारोऽभिव्याप्त्यर्थः । ‘आढीपदर्थेऽभिव्याप्तौ’ इत्यभिहितत्वात् । अभिव्याप्तौ बाधकोऽत्यन्तबाधकस्तस्य सद्भावं प्रतिज्ञाय हिरण्यस्य तथाविधबाधकत्वमुच्यते । रसेनाभिलाषयुक्तेनाऽऽदरेण हिरण्यं यदि दृष्टं स्यात्तदानीं स द्रष्टा भिक्षुर्ब्रह्महा भवेत् । हिरण्यसक्त्वा तस्संपादनरक्षणयोः सर्वदा प्रयत्नमानस्तेद्वैयर्थ्यपरिहाराय प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादकान्वेदान्ता-दृषियित्वा तत्सत्यत्वमथलम्बते । ततः शास्त्रसिद्धमद्वितीयं ब्रह्म तेन भिक्षुणा हतमेव भवति । तस्मादसौ ब्रह्महा भवेत् । तथा च स्मर्यते—

ब्रह्म नास्तीति यो ब्रूयाद्द्रेष्टि ब्रह्मविद्ं च यः ।

अभूतब्रह्मवादी च त्रयरेते ब्रह्मयातकाः । इति ॥

* “ ब्रह्महा स तु विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः । ”

अभिलाषपूर्वकं हिरण्यं स्पृष्टं चेत्तदा स स्पृष्टा भिक्षुः पतितत्वात्पौलकसो म्लेच्छसदृशो भवेत् । पातित्यं च स्मर्यते—

पतत्यमौ ध्रुवं भिक्षुर्यस्य भिक्षोर्द्वयं भवेत् ।

धीपूर्वं रेत उत्सर्गो द्रव्यसंग्रह एव च ॥ इति ।

अभिलाषपुरःसरं हिरण्यं न ग्राह्यं गृहीतं चेत्तदा स भिक्षुर्वेहेन्द्रियादिसाक्षिणमसङ्गं चिदात्मानं हतवाग्भवेत् । असङ्गत्वमपोह्य स्वात्मनो हिरण्यविद्वेष्यं प्रति मोक्त्वृत्तेन प्रतिपन्नत्वात् । तस्याश्चान्यथा प्रतिपत्तेः सर्वपादरूपत्वं स्मर्यते—

* ब्रह्मेत्यर्थपथ क. ल. ग. घ. च. पुस्तकेषु नास्ति । अधिकं चैतत् ।

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा ॥ इति ।

मैक्षेति । भिक्षाटने नारायणस्मरणम् । अनुग्रहो मन्त्रोपदेशादिः । पथि मोक्षमार्गे
निपये प्रश्न आक्षेप । आसन पात्रलोपथेयादिष्वदन्यानपि तसमतान्यतिधर्मान्सप्रहीतु
श्रुतिगत न चेति निपातद्वय तात्पर्यभेदेन निशदयति—न चेत्यनेनेत्यादिना । स्थान
रत्नादि । जङ्गम गयादि । बीज तुलस्यादे । तैजस काचपात्रादि । विपमायुध च प्रसि-
द्धमेव । परदारोति । यथा पूर्वाश्रमे परदार सर्वाथा वर्जितास्तद्ददनाऽऽश्रमे रसाय
नाद्यखिलमपि वर्जयेदित्यर्थः । इहाऽऽश्रमे तु स्वपुत्रमित्रकलत्रेयादिना रजदारणामपि त्यक्त-
त्वेन परदारवर्जनस्य कैमुत्यसिद्धादित्याशयः । एवमात्रावकोऽस्त्येनेति श्रुत्याऽऽत्राद्यवस्य
कैमुत्यमपि ज्ञेयम् । तद्ब्रह्महेत्युक्तविद्वितीरीत्या तत्र ब्राह्मणवधपापस्यापि सप्रह । एवमात्मटे
त्यत्रापि कैमुतिकन्याय स्पष्टमेवान्यत् ।

उक्तेऽर्थेऽश्रुतिमपि सनादयति किं चेत्यादिना—

किं चाऽऽत्मघातिनः सुखलेशेनापि रहिता बहुविधदुःखेनाऽऽवृता
लोकाः श्रूयन्ते—

‘ असुर्पा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

ताऽस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ इति ।

दृष्टं चेत्यनेन चकारेण श्रुतं चेति समुच्चीयते । स्पृष्टं चेत्यनेन कथि-
तस्य समुच्चयः । ग्राह्यं चेत्यनेन व्यवहृतं चेति समुच्चीयते । दर्शनस्प-
र्शनग्रहणवदभिलाषपूर्वकहिरण्यवृत्तान्तश्रवणतद्वृणकथनतदीयक्रियादि-
व्यवहारा अपि प्रत्यवापहेतव इत्यर्थः । यस्मात्सामभिलाषहिरण्यदर्शना-
दपो दोषकारिणस्तस्माद्भिक्षुणा हिरण्यदर्शनादपो वर्जनीया इत्यर्थः ।

हिरण्यवर्जनस्य फलमाह—

‘ सर्वे कामा मनोगता व्यावर्तन्ते दुःखेनोद्विग्नः सुखे निःस्पृहस्त्यागो
रामे सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिद्येहो न द्वेष्टि न मोदते च सर्वेषामिन्द्रि-
याणां नतिरुपरमते य आत्मन्वेवावस्थीयते ’ इति ।

पुत्रमार्यागृहक्षेत्रादिकामानां सर्वेषां हिरण्यमूलत्वाद्द्विरण्ये परित्यक्ते
सति ते कामा मनोगता मनस्यवस्थानाद्व्यावर्तन्ते व्यावृत्ता भवन्ति ।
कामनिवृत्तौ सत्या कर्मप्राप्तयोर्दुःसमुखयोरुद्वेगस्पृहे न भवतः । एतच्च
स्थितप्रज्ञप्रस्तावे प्रपञ्चितम् । ऐहिकयोः सुखदुःखयोर्विधेयकत्वेनाऽऽमु-

ष्मिकविषयरोगेऽपि त्यागो भवति । ऐहिकसुखस्पृहायुक्तो हि तद्दृष्टान्ते-
नानुमित आमुष्मिके सुखे रागवान्भवति । तस्मादैहिके निःस्पृहस्याऽऽ-
मुष्मिके रागामावो युज्यते । एवं सति सर्वत्र लोकद्वयेऽपि यौ शुभाशु-
भावनुकूलप्रतिकूलविषयो तयोरनभिस्नेहः । एतच्च द्वेपराहित्यस्याप्युप-
लक्षणम् । तादृशो विद्वानशुभकारिणं कंचिदपि पुरुषं न द्वेष्टि शुभका-
रिणं च दृष्ट्वा न च मोदं प्राप्नोति । द्वेषमोदरहितो यः पुमानात्मन्पेव
सर्वदाऽवतिष्ठते तस्य सर्वस्य सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिः प्रवृत्तिरुपरमते ।
इन्द्रियोपरतौ न कदाचिदपि निर्विकल्पकसमाधेर्विघ्नो भवति । तेषां
का स्थितिरिति प्रश्नस्य संक्षेपविस्तराभ्यामुत्तरं पूर्वमुक्तं तदेवात्र पुनरपि
हिरण्यनिषेधप्रसङ्गेन स्पष्टीकृतम् ।

अथ विद्वत्संन्यासमुपसंहरति—

‘ यत्पूर्णांनन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति कृतकृत्यो
भवति ’ इति ।

यद्ब्रह्म वेदान्तेषु पूर्णांनन्दैकबोधः परमात्मेति निरूपितं तद्ब्रह्माहम-
स्मीत्येवं सर्वदाऽनुभवन्नर्थं योगी परमहंसः कृतकृत्यो भवतीति ।

तथा च स्मर्यते—

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥ इति ।

दृष्टं चेत्यादिश्रुतचकारश्रयस्वारस्यमाह—दृष्टं चेत्यनेनेत्यादिना । फलितमाह—
यस्मादित्यादिना । ततः किं तदाह—हिरण्यवर्जनस्येत्यादि । समुदाहृतश्रुतिं
विवृणोति—पुत्रमार्येत्यादिना । व्यावृत्ता इति । मनसः सकाशात्सामग्र्यभावादेव
निर्गता भवन्तीत्यर्थः । तत्फलमाह—कामनिवृत्तावित्यादिना । कर्मेति । प्रारब्धकर्मा-
गतयोरित्यर्थः । तत्रोपपत्त्यपेक्षया ता स्मारयति—एतच्चेति । ततोऽपि किं तदाह—
ऐहिकयोरित्यादिना । निगमयति—तस्मादैहिक इति । फलितं कथयति—एवं
सर्मात्यादिना । अथ वृत्तानुवादपूर्वकमवाशिष्टप्रन्थरहस्यमाह—तेषामित्यादिना । उदाह-
तोपविषद्वान्मव व्याकरोति—यद्ब्रह्मेत्यादिना । अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मेति भण्यते ।
‘ ब्रह्मार्थो दुर्लभोऽत्र स्याद्वितीये सीत वस्तुनि ’ इति चार्तिकोक्तद्वैतवाचोऽर्थ्यादेवेति भावः ।
कार्तार्येण पात्रमाह—तथा चेत्यादिना ।

अथाऽऽचार्यः प्रकरणार्थं संक्षिपन्मङ्गलादीनि मङ्गलमव्यानि मङ्गलान्तानि प्रथन्ते
शास्त्राणीत्यादिमहाभाष्योक्तरीत्या ग्रन्थान्तेऽप्याद्यार्वादिदलक्षणं मङ्गलं कुर्वाणः परमकरुणया

श्रीमद्भारतीतीर्थामिधस्वगुर्वमिन्नं प्रकृतप्रकरणतात्पर्यप्रतिपाद्यमानं परमात्मानमेवाखिलमुमुक्ष्व-
नुजिवृक्षया प्रार्थयते जीवन्मुक्तौत्यादिश्लोकेन ग्रन्थानामपि प्रकृतप्रकरणे भेक्षावप्रकृत्यर्थं
संग्रथयन्—

जीवन्मुक्तिविवेकेन तमो हादं निवारयन् ।
पुमर्थमखिलं देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥*
भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे त्रिशीर्षे
मायामोहौ क्षयमाधिगतौ नष्टसंदेहवृत्तिः ।
शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं
निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ॥ २ ॥
तीर्थानि तोषपूर्णानि देवान्पापाणमृन्मयान् ।
योगिनो न प्रपद्यन्ते आत्मज्ञानपरायणाः ॥ ३ ॥
अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि देवतम् ।
प्रतिमास्वल्पशुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनाम् ॥ ४ ॥
सर्वत्रावस्थितं शान्तं न प्रपद्ये जनार्दनम् ।
ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वाद्धः सूर्यमिवोदितम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थमगव-
च्छिष्यश्रीमद्विद्यारण्यगुरुवरविराचितो जीव-
न्मुक्तिविवेकः संपूर्णः ।

विवेक्याचारम्भे व्याख्यातमपीह प्रकारान्तरेणैव व्याक्रियते तथा हि—विद्यातीर्थमहेश्वरः ।

तीर्थं शास्त्राध्यक्षेत्रोपायनारीरजःसु च ।

अवतारविजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु ' इति ॥

' मह उन्मत्तजसोः ' इति च भेदिन्याः । ' मह उद्धत उत्तरः ' इत्यमरात् ।
महत्तं महः, मह पूजायामिति रामश्रमीयवचनाच्च विद्याया अपरोक्षोद्दिष्टप्रत्ययायास्तीर्थ-
मुपाध्याय. स चासौ महेश्वरश्चेति तथा । ' ईशानः सर्वविद्यानाम् ' इति श्रुतेः, ' ज्ञानं
महेश्वरादिच्छेत् ' इति स्मृतेश्च निरुक्तमल्लविद्याप्रदसदृशंभिन्न. श्रीशंकर इत्यर्थः । मुमुक्षुष्य
इत्यार्थिकम् । तथा च केनचिन्निमित्तेन प्रतिचन्द्रप्रोच्चारणादिविधिपूर्वकदण्डधारणादि-
विविदिपासंन्यासित्वेऽपि तीत्रसमुक्षया ' त्यागेनैके अमृतचमानशु. ' इति श्रुत्युत्तर्माण-

* इत उत्तरं भेदाभेदावित्यारम्भे तदन्तिमं श्लोकचतुष्टयं उ. पुस्तक एव वर्तते नान्यत्र ।
तेनैतद्ग्रन्थकर्तुरन्यत्र वेति न विप्रः ।

त्रिदिपासंन्यासिभ्य इत्यर्थः । अखिलं विदेहकैरत्यलक्षणं पुमर्थं मोक्षम् । देवात् ' कृपया विचारितस्वशाखामहायाक्यैककरणकाप्रतिबद्धापरोक्षप्रमर्निर्मात्रक्षण एन द्वैतत्राध-
पूर्वक मूलाविशाखास्तिरूप स्वप्रकाशाखण्डानन्दात्मना प्रकाशपथिति ग्रन्थवृत्तकृत्यप्रार्थना ।
तत्र हेतुं द्योतयस्त विनिर्णयि-जीवन्मुक्तिव्यादिपूर्वधेन । जीवन्मुक्ते प्राक्पथिप्रताया
निवेक प्रचुरोहापोहपूर्वकः प्रमणादिविचारो यस्मिन्स्तेनानेन द्वारीभूतेन मसप्रथितग्रन्थेन-
त्यर्थः । हार्दम्, अहमज्ञ इत्यनुभवादन्त. करणाग्रउदेनेन साक्षिप्रत्यक्षमनादिभावरूप
निवारयन्निर्मूल्यन्मन्त्रिति यावत् । अत्रापिलमिति पुमर्थविशेषणेन सगुणसाधुज्यादिव्युदासो
व्यज्यते । एन मूले प्रथमोपक्रान्ताधमाधिकार्यनुनिवृक्षया ।

यग्य देने परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता हार्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इतिश्रुतेरीश्वरामिन्नश्रीगुरप्रार्थनपरत्वेन व्याख्यातमिद पद्य व्याख्यायेदानो क्रमप्राप्तनि-
रक्तनिच्युत्तद्रण्डधारणादिशालिपारमस्वयद्विनिदिपासंन्यास्यभिधामभ्यमाधिकारिपरतया तद्गु-
प्यते—विद्योति । विद्याया. प्रागुक्तलक्षणायास्तीर्थगुपायः । अय ह्युपायायापे-
क्षया साधनमात्रत्वेन न्यूनश्रम एव । प्रकृतविदिपो सन्यासिनस्तान्—'आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्यः' इत्यादिश्रनणादिविधिं ब्रह्मचर्येऽधी-
तसाङ्गसाध्यायत्वेन विनिर्णयेन तद्विज्ञानार्थं 'स गुरमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रिय
ब्रह्मनिष्ठम्' इति श्रुतिमनुसृत्यैत्र चतुर्लक्षण्युत्तरममासाविचारार्थमेवाऽऽचार्यमुपसन्नत्वेन
श्रवणोत्तर मननादौ स्वतः प्रवृत्त्यादिसभनादाद्यस्पाधगादिकारिणस्तु तदस्तमवात्तत्राऽऽचा-
र्यस्य श्रमाधिक्याद्युक्तमेवोपाध्यायत्वम् । अत एव याज्ञवल्क्ययाक्य मैत्रेयो प्रति—'व्याच-
क्षाणस्य तु मे निदिष्यासत्व' इति मननैकसाध्यनिदिष्यासनविधायक बृहदारण्यके । एव
महेश्वरसाध्यायत्वेति कर्मनारय निधाय पूर्वाधिकारिणाभादुत्सनाभिन्नोऽन्तर्यामीति फालिते
गुर्भेदार्यं तस्य विद्यातीर्थं चात्तौ महेश्वरश्चेति पुनरपि प्राग्देव तद्विग्रहः कार्यः । शिष्ट
तु प्रागनतिरिक्तमेव । अथेद पद श्रियमेवास्मदभिमतता जीवन्मुक्तिरित्यादिप्रागुपन्यस्त
मूलकारादिचनचनितनैचारिकपञ्चम्यादिभूमिकापन्नगौणविद्वत्संन्याससपन्नोत्तमाधिकारिपरत-
याऽपि निरर्णायम् । तद्यथा—विद्याया प्रागुक्तायास्तीर्थं क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानभेतादृशो योऽय
मुक्तरूपत्वादेवोत्तमाधिकारित्वेन महान्त ईश्वर प्ररब्धपरिसमाप्ययधिप्रतिभासमानदृश्य-
विषयकलकाप्यर्ववस्तुच्छ्रवानुसधानसमर्थो येनेति तथा । इत पर योगिपरमहसाख्यमुल्ह्यानि-
द्वत्संन्यास्यभिधोत्तमचरमाधिकारिपरतयाऽपि योज्यम् । विद्यायास्तीर्थमन्वर 'तस्यैवं
विदुषो यद्ब्रह्माऽऽत्मा' इतिप्रभृत्यनुवाकेन पूर्वं व्याख्यातो यज्ञस्तस्य यन्महशब्दनाप्यतपो-
रूपोऽवस्तस्येश्वरो निस्तनिर्विकल्पसमाध्यतिसातयानियामक इत्यर्थः ।

श्रीनारायणशंकररघुवरगुरुपादपत्रेणुम्यः ।

अस्तु नमोऽत्र मम निखिलदुःखध्वंसात्ममुखदेम्यः ॥ १ ॥

साक्षित्वेनोपलक्ष्येऽद्वैतयसदमितप्रत्यगानन्दसंवि-

द्ब्रह्मात्मैक्यामृते काकृतकृतजनितं दुःखमाध्यात्मिकादि ।

द्वैतस्यैवात्र बाधाद्यमपि च नभःकाष्ण्यर्तुल्यं मृपात्वा-

त्कामी काम्यश्च कामः क नु स मदितरः पूर्ण एवाच्युतोऽस्मि ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमद्द्वैतसच्चिदानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्यश्रीमत्पदवा-

क्यप्रमाणाक्षीरार्णवविहरणश्रीमद्द्वैतविद्येन्द्रारमणश्रीमत्पद्गुपनामकश्रीना-

रायणशास्त्रिचरणसरोजराजहंसायमानमानसेन मोडकोपाह्वयेनायु-

तशर्मणा विद्यार्थिना विरचितायां पूर्णानन्देन्दुकौमुद्यां

षोडशः प्रकाशोऽयं जीवन्मुक्तिविवेकव्या-

ख्यात्मकः संपूर्णः ।